66
396

X—XI.
1913-1914—1914-1915.

ГОДИШНИКЪ
НА
СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТЪ.

III.
ЮРИДИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТЪ.
Кн. 1.

ANNUAIRE
DE L'UNIVERSITÉ DE SOFIA.

III.
FACULTÉ DE DROIT.
L. 1.

1913-15

София — Царска Придворна Печатница на Ив. Кадела — 1915.

M

X—XI.
1913-1914—1914-1915.

ГОДИШНИКЪ
НА
СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТЪ.

54/C.C.

III.
ЮРИДИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТЪ.
Кн. 1.

ГЛАВНА БИБЛИОТЕКА НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ

ANNUAIRE
DE L'UNIVERSITÉ DE SOFIA.

III.
FACULTÉ DE DROIT.
L. 1.

София — Царска Придворна Печатница на Ив. Кадела — 1915.

LIBRARY
FEB 13 1974
UNIVERSITY OF TORONTO

K
S6818G6
t.10/11

Съдържание.

Ал. Ц. Цанковъ, редовенъ доцентъ по политическа икономия. Стр.
Печалба отъ капитала.
Встжпна лекция . . . . . 1— 17

Димитъръ Мишайковъ, редовенъ доцентъ въ Университета.
Значение на статистическия методъ за обществениѣ науки.
Встжпна лекция . . . . . 1— 26

Ал. Ц. Цанковъ, редовенъ доцентъ по политическа икономия.
Сръбско-българскитѣ търговско-политически отношения . 1—293

В. Ганевъ, извънреденъ професоръ.
Историческото развитие на несъстоятелностьта въ главнитѣ негови моменти . . . . . 1—192

Table des matières.

A. Tz. Tzankov, docent ordinaire d'économie politique.
Le profit du capital.
Discours d'introduction . . . . . 1— 17

D. Michaïkov, docent ordinaire à l'Université.
Importance de la méthode statistique pour les sciences sociales.
Discours d'introduction . . . . . 1— 26

A. Tz. Tzankov, docent ordinaire d'économie politique.
Les rapports commerciaux-politiques serbo-bulgares . . . . 1—293

V. Ganev, professeur extraordinaire.
Le développement historique de l'insolvabilité dans ses principaux moments 1--210

Печалбата отъ капитала.

(Встжпна̀ лекция.[1])

отъ **Ал. Ц. Цанковъ,**

редовенъ доцентъ по политическа икономия.

Стокоразмѣнното стопанство е историческата прѣдпоставка за произхождението както на капитала, тъй и на капиталистическия начинъ на производството. Обаче, не толкова самия фактъ на произвеждание и размѣна на стоки характеризира съврѣменното капиталистическо прѣдприятие, колкото печалбата отъ капитала. Нѣщо повече; печалбата е най-вижната задача въ стопанската дѣятелность на прѣдприемача-капиталиста и тя е — тъй да се каже — ржководящия мотивъ въ работата на съврѣменния стопанинъ. Борбата за сжществувание, стрѣмлението къмъ по-сигурно и по-високо положение въ обществената организация, охолното сжществувание, величие, луксъ, сила — икономическа и обществена —: това сж вжтрѣшнитѣ мотиви, които поощряватъ стремленията на капиталиста къмъ все по-голѣма печалба, за реализирането на която той е въ състояние да се впуска въ най-рискуванитѣ, дори катастрофални игри и спекулации.

Ако на печалбата е прѣдопрѣдѣлено да играе важна роля въ стопанския животъ на человѣка, задавамъ си и сжщеврѣмено искамъ да отговоря на въпроса гдѣ е първоисточника ѝ и какъ ще си обяснимъ факта, че всѣки, който притежава извѣстенъ капиталъ, безразлично дали самъ участвува въ производството и размѣната на стокитѣ, или го заема другиму, получава извѣстна печалба? Днесъ поземелния собственикъ, търговецъ и фабрикантина получаватъ било чиста печалба, било печалбата подъ формата на рента, лихва, дивидентъ и пр. Съ други думи: отъ гдѣ, какъ и защо капиталиста получава постоянно печалба.

Въпросътъ за печалбата е единъ отъ старитѣ въпроси въ политическата икономия; въ първо врѣме той се е проявилъ въ спора около основателностьта и справедливостьта на лихвата, процента, който взема взаемодавеца на нѣщо или на обикновена

---

[1]) Четена на 5 априлъ 1911 г.

сума пари. Тоя споръ е оформилъ двѣ противоположни школи, едната, която е намирала взимането на лихва за съвсѣмъ право и основателно, а другата е била враждебно настроена спрямо нея. Послѣднята е по-стара и за свои прѣдставители брои авторитетитѣ не старата християнска църква. Но още прѣди това, въ мойсеевитѣ скрижали е имало изрично запрѣщение за вземание на лихви между евреитѣ. Аристотелъ въ своята „Политика“ казва, че лихвата е едно злоупотрѣбление, една несправедлива печалба, основана само на прѣимуществото на едного прѣдъ другиго. Омразата и негодуванието противъ вземането на лихва отъ заети пари или вещи е получило реаленъ изразъ и въ законитѣ на древния Римъ. Тъй напримѣръ на 322 година прѣди Христа „Lex Genucia“ е забранявалъ събирането лихва между римскитѣ граждани, а посетнѣ „Lex Sempronia и Lex Gabinia“ сѫ разширили това запрѣщение върху съюзницитѣ на Римъ — „Socies“. Християнската църква — както спомѣнахъ вече — въ началото на срѣднитѣ вѣкове чакъ до надвечерието на реформацията съ голѣма послѣдователность можа да прокара въ законодателството запрѣщението да се взима лихва. Отъ начало това запрѣщение се отнасяло повече за клеруса, който не можеше да събира лихва помежду си. По сетнѣ сѫщото биде наложено и на свѣтскитѣ закони. Най-напрѣдъ забѣлѣжителна е постѫпката на папата Климентъ V, който въ 1311 год. на консилиума въ Виена е поискалъ, щото всички свѣтски владѣтели, които въ продължение на три мѣсеца отъ рѣшението на консилиума не прѣмахнатъ законитѣ, допускващи вземането на лихви, да бѫдатъ отлъчени отъ църквата.

Разбира се, че ниското ниво на стопанството въ ония ранни врѣмена можеше леко да понася подобни запрѣщения, но съ постепенното икономическо развитие на обществото се разви производството на стоки, а съ това заедно се появи и израстна кредита въ всички негови форми. Кредита е първата причина за появата на лихвата отъ капитала, а живота лека-полека наложи своето въпрѣки строгитѣ запрѣщения, практиката много по-рано, отъ колкото законодателството и науката, допустна и оправда събирането на лихва. Най-напрѣдъ тоя фактъ биде допустнатъ като изключение. Подобно изключение е било напр. позволението на евреитѣ да се занимаватъ съ банкерство (сарафлъкъ), защото послѣдньото се смѣтало като единъ занаятъ недостоенъ за християнитѣ.

Школата, която е възвѣстила основателностьта на лихвата, води своето родоначалие отъ реформацията. Първи прѣдставители на това учение сѫ били *Цвингли* и *Лютеръ*, които сѫ допускали

лихвата и сж я обяснявали съ несъвършенството на човѣшката природа. Между ония, които сж се опитали по-научно да обяснятъ произхождението на лихвата по това врѣме, сж женевския реформаторъ *Калвинъ* и французкия юристъ *Дюмуленъ* (Karolus Molineus). Първиятъ въ едно свое писмо до приятеля си *Oekolampadius* оборва гледището, разпространено по онова врѣме, че паритѣ били безплодни. Тѣ принасятъ плодове, а тия сж причината на лихвата. *Дюмуленъ* на 1546 год. въ своето съчинение: Tractatus Contractum et usurarum, redituumque pecunia Constitutorum" изслѣдвайки основитѣ на *„Jus Divinum"* въстава противъ твърденията на църковнитѣ авторитети, че вземането на лихва е осждително и забранено отъ Св. Писание. *Дюмуленъ* намира причината на лихвата въ обстоятелството, гдѣто при всѣко заемане на суми е засѣгнатъ интересътъ на длъжника; послѣдниятъ е прѣтърпѣлъ или има се опастность да прѣтърпи нѣкоя загуба, или же е пропустналъ нѣкоя полза, а за да прѣдотврати всичко това, прибѣгва до заемъ, било на вѣщи, или на сума пари, чието *използуване* той заплаща съ *лихва* „Usura". Аргументи за своята теза Дюмуленъ намира и въ Юстинияновия „Corpus Civiles", гдѣто вземането на лихва не е забранено, но е ограниченъ размѣра й. Слѣдъ тия автори, като защитници на гледището застжпвано отъ тѣхъ, се редятъ имената на много хуманисти и извѣстни за врѣмето си философи.

Къмъ срѣдата на *17 столѣтие* въпроса за лихвата взема малко по-другъ обратъ. Най-рано това се е случило въ Нидерландия, която, много по-рано отъ всички, се е освободила отъ влиянието на черквата. Въ икономическо отношеиие, по онова врѣме, тя сжщо е била най-напрѣдъ, дори по-напрѣдъ отъ Англия. Въ сжщата тая епоха кредита и банкитѣ сж добили по-широко разпространение, а отъ това и паричното обръщение е било доста оживено. Всичко това е имало за послѣдствие популяризирането на лихвата. Писателитѣ, прѣдставителитѣ на тия нови вѣения въ учението за лихвата сж били Hugo Grotius и Salmasius. Послѣдния е далъ най-научната за врѣмето си мотивировка за лихвата, като я е смѣтналъ за единъ видъ възнаграждение, което получава взаемодавеца за използуване на извѣстна негова сума пари. Възгледитѣ на Salmasius'а сж господствували въ продължение на повече отъ столѣтие. Той е билъ учителя на писателитѣ по въпроса чакъ до края на 18 столѣтие.

За характеристиката на учението за лихвата трѣбва, бѣгло, да посоча положението на въпроса прѣзъ това врѣме и въ Италия. Послѣднята е останала най-дълго врѣме подъ влиянието на черквата,

но благодарение на интензивния търговски животъ, практиката своеврѣменно е обезсилила запрѣщението да се взема лихва. Строгитѣ запрѣщения сѫ се избикаляли, като сѫ прѣдизвикали сношенията съ полицитѣ и записитѣ, здѣлкитѣ, съ които най-рано сѫ се развили тукъ. При подобни здѣлки, при подписването на записа или полицата лихвата се е уговаряла и вписвала къмъ общата сума, като единъ видъ *„обезщетение“*, което всѣкога е съставлявало извѣстенъ процентъ отъ общата сума. Тая практика отъ Италия е прѣнесена днесь въ всички държави.

Кратката история, която приведохъ до тукъ, ни говори какво по-рано е билъ третиранъ въпроса за простата лихва, за тая получавана отъ заема, най-обикновената, или ако щете даже -- най-вулгарната форма на печалбата отъ капитала. Друго яче не е могло и да бѫде, защото общия въпросъ за печалбата отъ капитала е доста сложенъ, а на човѣшкото наблюдение първомъ най-леко се подава онова, което е и най-просто. Сѫщинската история на теорията за печалбата отъ капитала захваща едва съ *Тюрго* и *Адама Смита*. Лихвата споредъ *Тюрго* е производна отъ общата печалба. Капиталистътъ, казва той, трѣбва да получава извѣстна печалба, защото съ всѣки капиталъ той може да купи парче земя, което му носи постоянна рента. По-важно е значеиието на *Адама Смита* въ теорията на печалбата. На различни мѣста изъ своето епохално съчинение за богатството на народитѣ, той е засѣгналъ въпроса за печалбитѣ отъ капитала, като при това се е изказалъ най-различно. По тоя начинъ може да се каже, че въ Смитовитѣ бѣлѣжки по печалбата се срѣщатъ въ зародишъ всички ония теории по въпроса, къмъ изложението на които прѣминаваме сега.

На първо мѣсто тукъ трѣбва да споменемъ възгледитѣ на ония писатели, които твърдятъ, *че капитала има качествата да бѫде производителенъ или же посрѣдствомъ него да се добиватъ количествено повече и качествено по-цѣнни блага. Отъ това основата на печалбата отъ него се заключава въ разликата между стойностьта на вложения въ дадено производство капиталъ и стойностьта на получения въ случая добивъ отъ продукти.* Въ числото на писателитѣ, подържащи тая теория, извѣстна подъ името *„продуктивна“*, се броятъ Say Rossi, Cauvés, Leroy-Beaulieu, Garnie — въ Франция, Schön, Riedel, Roscher, Kleinwächter — въ Германия, Lord Lauderdal и Thomas Robert Maltus въ Англия.

Втората теория, наречена *теория на използването* (Nutzungstеorie) признава какво капитала има една двойна стойность: 1) на самата негова субстанция и 2) тая на неговото използване. Като съвокупность отъ елементи, въ които дѣйстватъ природни сили, ка-

питала ни се приспособява къмъ стопанството на человѣка, но стойностьта на всѣки продуктъ, добитъ съ капиталъ се равнява на стойностьта отъ сумата на ония срѣдства, които съставляватъ капитала, плюсъ още стойностьта на използуването на самия капиталъ. Използването, значи, тукъ се схваща като нѣщо засебно, съ своя размѣнна стойность, която писателитѣ отъ тая школа смѣтатъ за източникъ на лихвата *и печалбата отъ капитала.* Основателитѣ на тая теория сѫ знаменититѣ нѣмски икономисти *Херманъ* и *Карлъ Менгеръ,* особено добрѣ е обяснена и обоснована тая теория отъ послѣдния.

Англичанинътъ *Сениоръ* е развилъ теорията, споредъ която печалбата получавана отъ капиталиста е единъ видъ обезщетение за въздържанието на послѣдния, *било самъ да произвежда съ своя собственъ капиталъ, било за гдѣто се лишава отъ нѣкои удоволствия.* Капиталътъ, казва той, самъ е резултатъ на въздържание, защото за до придобие нѣкой такъвъ, трѣбва да се откаже отъ консумирането на извѣстни блага. Както се вижда, теорията на Синйора, прѣдшедственици на която сѫ били още *Адамъ Смитъ* и *Давидъ Рикардо,* схожда съ догмата, учаща какво източникъ на всички богатства е спестовностьта. Така или иначе, за жертвитѣ, които прави капиталиста, като се въздържа било самъ да произвежда съ своя капиталъ, било като се лишава отъ много удоволствия, той трѣба да бѫде обезщетенъ. Това обезщетение той получава въ форма на *печалба.*

Една група английски, французски и нѣмски писатели третиратъ печалбата като възнаграждение или надница, която капиталиста получава за извършена работа. Въ какво, обаче, се заключава работата на капиталиста, върху това нѣма общо мнѣние. Едни смѣтатъ, че капиталиста участва самъ въ производството — непосрѣдствено или посрѣдствомъ своитѣ производителни срѣдства. *Адолфъ Вагнеръ* счита капиталиститѣ за изпълнители (Funktionäre), служащи на общежитието за оползотворяване и образуване на националния фондъ. За тая своя работа той получава заплата т. е. печалба.

Покрай изложенитѣ до тукъ теории по въпроса за печалбата отъ капитала самостоятелно мѣсто заема теорията на Бьомъ-Баверка. Макаръ главния принципъ на тая теория да е формулиранъ отъ нѣкои по-стари писатели, отъ него биде обоснована по съвсѣмъ оригиналенъ начинъ. Онзи, който желае да се занимае съ проблемата за печалбата отъ капитала, не може да не спрѣ вниманието си върху нея. Нѣщо повече; по своята искустна логическа конструкция тя съперничи съ най-популярнитѣ теории по печалбата

отъ капитала. По тая причина азъ съмъ принуденъ да се спра върху нея по-обстойно.

За Бьомъ-Баверкъ печалбата отъ капитала е единъ въпросъ неразривно свързанъ съ тоя за цѣнностьта на благата. Основата на неговата теория за печалбата е неуспоримата истина, *какво настоящитѣ блага сѫ обикновено по-цѣнни отъ бѫдащи отъ сѫщия видъ и количество.* Бѫдащитѣ блага, казва той, ние цѣнимъ сѫщо тъй, както цѣнимъ благата изобщо, на споредъ тѣхната *прѣдѣлна полезность,* т. е. на споредъ *най-малката полза,* която тѣ иматъ при удовлетворението на извѣстни нужди. Разбира се, че при оцѣнката на подобни блага се вематъ прѣдъ видъ бѫдащитѣ нужди, а не настоящитѣ, но понеже тѣ — бѫдащитѣ блага — сѫ несигурни и неизвѣстни, то стойностьта имъ обикновено ще бѫде по-малка отъ тая на настоящитѣ, които сѫ извѣстни и сигурни. Това различие се обяснява съ слѣднитѣ три причии: 1) бѫдащитѣ блага могатъ да удовлетворяватъ само бѫдащи нужди, когато настоящитѣ, особено паритѣ, които въ своята индеферентна форма прѣдставляватъ еднакво и настоящи и бѫдащи блага, могатъ да се поставятъ наравно въ услуга на настоящето и бѫдащето — по изборъ. Отъ това стойностьта на настоящитѣ въ най-лошия случай е равна на бѫдащитѣ, а като запаси отъ блага, прѣдназначени за бѫдащи или же случайни и непрѣдвидени нужди, тѣ сѫ по-цѣнни и съ по-голѣмо прѣимущество отъ бѫдащитѣ. 2) Ние изобщо не цѣнимъ достатъчно нашитѣ бѫдащи нужди и срѣдствата за тѣхното удовлетворение, защото най-напрѣдъ непълно си прѣдставляваме тия нужди; сетнѣ често пѫти човѣкъ е обладанъ отъ слаба воля и не знае удовлетворението на кои нужди — настоящи или бѫдащи — да прѣдпочете и най-сетнѣ нашия животъ е кратъкъ и несигуренъ. Може да сме сигурни, че дѣйствително въ бѫдаще ще добиемъ едно благо, но не сме сигурни, че ще доживѣемъ до това врѣме. Вслѣдствие на това, и ползата за насъ отъ подобно благо е несигурна, такова благо ние всѣкога цѣнимъ недостатъчно. 3) Въ техническо отношение настоящитѣ блага иматъ по-голѣмо прѣимущество прѣдъ бѫдащитѣ. Тоя фактъ ще обяснимъ съ единъ примѣръ. Съ едни производствени срѣдства — настоящи блага — да кажемъ отъ 30 работни дни, вложени въ процеса на производството прѣзъ текущата година и работено съ тѣхъ, да допуснемъ до 1919 год., ще добиемъ много по-голѣмъ резултатъ отъ продукти, отколкото ако сѫщитѣ срѣдства употрѣбихме слѣдъ година, друга и трета и работѣхме до края на сѫщата 1919 година. Съ цифри всичко това ще се илюстрира по слѣдния начинъ: 30 работни дни въ края на 1911 год. ще дадатъ да кажемъ единъ резултатъ

отъ 100 единици, въ края на 1912 год. ще дадатъ 200, а въ края на 1913 год. — 280 единици; въ края на 1919 год. ще добиемъ 550 единици. Сѫщитѣ работни дни, вложени прѣзъ 1912 г. въ края на сѫщата ще дадатъ 100; прѣзъ 1913 — 200, въ края на 1914 — 280, а въ края на 1919 — 500, прѣзъ 1913 година сѫщитѣ работни дни въ края на годината ще дадатъ 100 единици, въ 1914 — 200, въ 1915 — 280, а въ края на 1919 само 470 единици и т. н. (Вижъ таблица I). Тия резултати потвърждаватъ горнята теза, споредъ която производственитѣ срѣдства отъ единъ по-раншенъ периодъ, напримѣръ отъ днесъ иматъ по-голѣми прѣимущества, а вслѣдствие на това сѫ и съ по-голѣма стойность отъ сѫщитѣ срѣдства прѣзъ бѫдаще врѣме.

Настоящитѣ блага прѣвъзходствуватъ бѫдащитѣ не само по количество на продуктитѣ, но и по тѣхната стойность. Продуктитѣ, които ще добиеме въ едно бѫдаще врѣме, ще бѫдатъ оцѣнявани наспоредъ бѫдащитѣ ни нужди; послѣднитѣ, обаче ще бѫдатъ цѣнени въ сегашно врѣме, по тая причина ние ще цѣнимъ благата не съ тѣхната сѫщинска стойность, а винаги малко по-ниско, защото ще ги цѣнимъ въ съотношение съ нужди, които не чувствуваме още. Подобна прицѣнка показва една постоянна тенденция на намаляване сѫщинската стойность на бѫдащитѣ блага, а самото намаляване е толкозъ по-голѣмо, колкото бѫдащето е по далечно. (Вижъ таблица I, II и III).

ТАБЛИЦА I.

Работенъ мѣсецъ (машина или простъ трудъ).

До края на 1919	Вложенъ прѣзъ				
	1911	1912	1913	1914	1915
1911	100	—	—	—	—
1912	200	100	—	—	—
1913	280	200	100	—	—
1914	350	280	200	100	—
1915	400	350	280	200	100
1916	440	400	350	280	200
1917	470	440	400	350	280
1918	500	470	440	400	350
1919	550	500	470	440	400

ТАБЛИЦА II.

Години	Блага въ единици	Истинската имъ прѣдѣлна полезность	Субисктивната прицѣнка	Сума на стойностьта
1911	100	5·—	5·—	500
1912	200	4·—	3·80	760
1913	280	3·3	3·—	**840**
1914	350	2·50	2·20	770
1915	400	2·20	2·—	800
1916	440	2·10	1·80	782
1917	470	2·—	1·50	705
1918	500	1·50	1·—	500
1919	550	1·—	0·9	450

ТАБЛИЦА III.

1911	—	5·—	5·—	—
1912	100	4·—	3·8	380
1913	200	3·30	3·—	600
1914	280	3·25	2·20	616
1915	350	2·20	2·—	700
1916	400	2·10	1·80	**720**
1917	440	1·50	1·50	
1918	470	1·—	1·—	
1919	550	0·90	0·90	

Споредъ Бьомъ-Баверкъ разликата между стоиностьта на настоящитѣ и бѫдащи блага е причината и источника на печалбата отъ капитала. Печалбата отъ капитала не е нищо друго, освѣнъ единъ плюсъ отъ стойность, съ който едно настояще благо надминава стойностьта на друго такова бѫдаще. Онзи, който продава, прѣостѫпя или дава въ заемъ другиму свое настояще благо се съгласява да стори това само срѣщу съгласието и задължението на послѣдния да заплати или повърне на първия, въ бѫдаще, блага съ стойность по-голѣма отъ първоначалната. Размѣната на настоящи блага срѣщу бѫдащи става на пазаря и се урегулирва отъ всички условия и причини, които изобщо опрѣдѣлятъ стойностьта на стокитѣ. *Заемътъ на вѣщи или капитали е най-типичния случай на размѣна настоящи срѣщу бѫдащи блага.* Кредитора А дава на длъжника В една сума настоящи блага, напр. пари, които той е свободенъ да оползотвори както иска. Длъжника, обаче, се задължава да повърне слѣдъ година и друга сѫщата сума, само че бѫдащи блага. Кредитора не би прѣдпочелъ, вмѣсто

самъ да оползотвори своитѣ срѣдства, да ги даде на длъжника, ако той не е осигуренъ, че длъжника ще му повърне освѣнъ заетата сума, но още и единъ плюсъ отъ нови стойности. Размѣра на тоя плюсъ отъ нова стойность или на това „ажио", както се изразява Баверкъ, се опрѣдѣля отъ резултантната на субективнитѣ прицѣнки отъ страна на кредитора и длъжника. Тая резултантна опрѣдѣля изобщо пазарната цѣна на еднитѣ и другитѣ блага.

Какъ ще се обясни печалбата, която получава капиталиста прѣдприемачъ? Тоя въпросъ си задава Бьомъ-Баверкъ и на него отговаря по слѣдния начинъ:

Прѣдприемача-капиталистъ купува на пазаря производственитѣ срѣдства — суровитѣ и полуобработени материяли, инструменти, уреди, машини, земя, а най-главно работата, за да прѣобърне всички тия продукти, посрѣдствомъ производството, въ блага готови за консумация (Güter erster Ordnung). Всички тия продукти, макаръ тѣлесно да сѫ настоящи блага, по своята стопанска природа сѫ повечето бѫдащи блага, защото въ тая си форма не могатъ да задоволятъ нуждитѣ ни; за да придобиятъ тая способность тѣ трѣбва да бѫдатъ прѣработени въ консумативни блага и отъ бѫдащи да станатъ настоящи. Но като блага, които тепърва ще бѫдатъ прѣработвани, тѣ сѫ, както казахме, бѫдащи и ще бѫдатъ цѣнени като такива; тѣ ще бѫдатъ цѣнени наспоредъ стойностьта на благата, които ще добиемъ съ тѣхъ. Но и тия като бѫдащи блага, казахме вече, ще се цѣнятъ винаги по-ниско отъ колкото ако бѣха настоящи. На това основание можемъ да заключимъ: — производственитѣ срѣдства (машини, уреди, инструменти, сурови и полуобработени материяли, работа и пр.) прицѣнени съ настоящи блага иматъ стойность равна на по-малко брой такива; за това изкарани на пазаря капиталиста ги купува на цѣна по-ниска, т. е. заплаща за тѣхъ по-малъкъ брой но по цѣни настоящи блага. Това е което ние считаме за покупка на производственитѣ срѣдства по-ефтино. Работникътъ като излиза на пазаря да дири работа, прѣдлага своя трудъ, който сѫщо тъй трѣба да бѫде цѣненъ на споредъ благата, които ще се добиятъ съ него — слѣдователно и той се явява като бѫдаще благо и ще се цѣни по-ниско отъ колкото сѫщинската му стойность въ момента. Работникътъ, казва Бьомъ-Баверкъ, продава бѫдащи блага — продуктъ на неговата работа — и той ги продава, не ще съмнѣние, срѣщу цѣна по-ниска отъ цѣната на тия, които капиталиста му прѣдлага. При това работникътъ на драга воля се съглаява да продаде своя трудъ като бѫдащо благо на цѣна по-ниска, защото той, лишенъ отъ всѣкакви срѣдства за производство, не може да изтрае процеса на производството, т. е. процеса прѣзъ който бѫдащитѣ блага ставатъ настоящи.

Прѣдприемача-капиталистъ купува на пазаря — ще повторимъ, за да резюмираме казаното до тукъ — бѫдащи стоки „производствени срѣдства“, срѣщу брой настоящи блага по-малъкъ, но по-цѣненъ отъ онзи на произведенитѣ съ тѣхъ бѫдаши блага. Но какъ, прочее, се образува печалбата? Послѣднята се образува въ неговитѣ рѫцѣ, като купенитѣ отъ него бѫдащи блага, въ процеса на производството, зрѣятъ постепенно до степеньта на настоящи блага, а съ това заедно тѣ порастватъ до пълната стойность на настоящи стоки. *Нарастването стойностьта на бѫдащитѣ блага до тая на настоящитѣ е причината на печалбата, а онзи плюсъ или процентъ, съ който стойностьта на бѫдащитѣ блага сѫ нарастнали до тая на настоящитѣ е самата печалба отъ капитала.* Благата обаче не зрѣятъ изведнажъ, а постепенно, като въ процеса на обработката минаватъ отъ единъ етапъ въ другъ и тъй постепенно се приближаватъ до степеньта на настоящитѣ блага. По тоя начинъ само ще се обясни факта, гдѣто печалба получава не само онзи, който най-накрая приготви продукта за консумация, но и всички ония прѣдприемачи, прѣзъ рѫцѣтѣ на които минава той и го прѣхвърлятъ отъ една стадия въ друга.

Както теориитѣ, които изложихъ по-рано, тъй и теорията на *Бьомъ-Баверкъ*, иматъ единъ общъ недостатъкъ. Менъ се струва, че всички тѣ не третиратъ толкова въпроса за източника на печалбата, колкото въпросътъ защо капиталиста получава такава. Защо азъ давамъ нѣкому печалба е единъ въпросъ, отъ гдѣ взимамъ тая печалба — това е другъ въпросъ. Първиятъ е повечето психологически и юридически проблемъ, вториятъ само икономически. Въ първия случай субиективнитѣ чувства господствуватъ, но ако при все това се касае да се обясни защо капиталиста получава печалба, то като че ли една комбинация между продуктивната теория и тая за използването на капитала ще даде най-правдоподобното обяснение на тоя въпросъ.

Безъ да успорвамъ истиностьта на главния принципъ въ теорията на Бьомъ-Баверкъ, споредъ който настоящи блага сѫ поцѣнни отъ бѫдащи отъ сѫщия видъ и количество, ще забѣлѣжимъ, само че *отъ едни чисто субективни склонности на человѣка да се дедуцира печалбата отъ капитала е не само не сигурно, но и много рисковано.* Прѣди всичко азъ не зная какъ ще се измѣри и слѣдъ това какъ ще се фиксира днесъ прицѣнката ни за благото **А**, което ще имаме подиръ двѣ, три, петь или десеть години. И сетнѣ не всѣкога настоящитѣ блага сѫ по-цѣнни отъ бѫдащитѣ. Отъ това правило има много изключения. Дали благото А днесъ е по-цѣнно отъ сѫщото благо въ бѫдаще, зависи до каква сте-

пень сѫ удовлетворени нуждитѣ, за които то е прѣдназначено. Ако тия нужди днесъ сѫ недостатъчно удовлетворени, то неще съмнѣние, че това благо ще ни струва повече, отколкото ако го имахме подиръ двѣ, три, петь или подиръ десеть години и обратното, ако нуждитѣ ни сѫ удовлетворени до насита, то днесъ ще бѫде съвсѣмъ малоцѣнно, но за това пъкъ ще ни струва въ бѫдаще много повече. Теорията на Бьомъ-Баверка прѣдполага, какво винаги настоящитѣ нужди сѫ недостатъчно удовлетворени, затова и благата за момента сѫ по-цѣнни. Но при съврѣменото парично стопанство, гдѣто паритѣ се явяватъ еднакво прѣдставители и на настоящи и на бѫдащи блага, различията между настоящи блага и бѫдащи сѫ незначителни.

Твърдението на Бьомъ-Баверка, че ние цѣнимъ стойностьта на бѫдащитѣ блага приблизително, на споредъ какъ си прѣдставляваме днесъ удоволствията или неудоволствията отъ удовлетворяването или изоставянето на бѫдащи нужди, съвсѣмъ недоказва основателностьта на неговитѣ възгледи. Най-напрѣдъ тоя фактъ показва достатъчно несигурната база на неговата теза, защото щомъ имаме работа съ нужди, които трѣба да цѣнимъ на споредъ прѣдполагаеми чувства, то мащаба за това е почти неуловимъ. При това може да цѣнимъ една бѫдаща нужда, а отъ това и благото прѣдназначено за нейното удовлетворение съ 5 или 10 (произволно число), но въ момента, когато бѫдащото благо стане настоящо, условията могатъ да бѫдатъ такива, щото дѣйствителната стойность да бѫде само $2^1/_2$ или пъкъ 15 и 20. Менъ се струва, че бѫдащитѣ и настоящитѣ чувства, базата на прицѣнка на бѫдащи и настоящи нужди и блага, въ областьта на икономиката сѫ нѣща несъизмѣрими даже за единъ и сѫщъ субектъ. Чувството е нѣщо индивидуално, което за всѣки отдѣленъ моментъ варира и мѣрка, даже по прѣдставление и прѣдположение не може да се опрѣдѣли а всѣка такава е произволна и безъ значение за стойностьта на блага, които ще цѣнимъ въ бѫдаще при условия опрѣдѣлени.

Безъ особно значение за обяснението на въпроса е и третата причина, при теорията на Бьомъ-Баверка, споредъ която настоящи блага и въ техническо отношение прѣвъзходствували бѫдащитѣ. Прѣди всичко тая теза би била вѣрна, ако се допустнеше, че техниката не се развива или же се развива крайно мудно. За да обора това твърдѣние на Баверка, азъ ще се повърна на по-раншнитѣ таблици. Прѣди всичко Бьомъ-Баверкъ прави една основна грѣшка, като сравнява единъ работенъ мѣсецъ (машина и пр.) прѣзъ една година въ случая прѣзъ 1911 год., вложенъ въ единъ рабо-

тенъ периодъ отъ 9 години, сѫщия мѣсецъ подиръ година и друга по-кѫсно и вложенъ за 7, 6 и 5 години. Сѫщия работенъ мѣсецъ, при сѫщитѣ условия за единъ опрѣдѣленъ периодъ врѣме дава сѫщото количество продукти, макаръ вложенъ прѣзъ различни години. Единъ работенъ мѣсецъ (машина) за деветь години дава 550 единици отъ единъ извѣстенъ продуктъ, макаръ вложенъ прѣзъ различни години. Но трѣбва да се помни всѣкога, че научнитѣ методи въ производството, а съ това заедно и техническитѣ приоми ежегодно правятъ нови успѣхи, така щото единъ работенъ мѣсецъ вложенъ въ производството 2 или 3 години по-кѫсно може да даде сѫщия или даже по-голѣмъ резултатъ отъ продукти и въ по-кратъкъ периодъ врѣме. Въ послѣдния случай вѣрно е, че стойностьта на продуктитѣ е по-малка отъ тая на добититѣ по-рано, но това е и главната цѣль на производството, това, обаче, не говори, че продуктитѣ въ послѣдния случай сѫ обезцѣнени, а напротивъ, продуктитѣ въ първия случай щс се обезцѣнятъ и приравнятъ къмъ послѣднитѣ. (Слѣднята таблица по-яснява тая мисъль).

ТАБЛИЦА IV.

Работенъ мѣсецъ (машина или простъ трудъ) вложенъ прѣзъ различни години, но използуванъ прѣзъ еднакъвъ пъриодъ врѣме.

Години	1911	1912	1913	1914	1915
1911	100	—	—	—	—
1912	200	100	—	—	—
1913	280	200	100	—	—
1914	350	280	200	100	—
1915	400	350	280	200	100
1916	440	400	350	280	200
1917	470	440	400	350	280
1918	500	470	440	400	350
1919	*550*	*500*	*470*	*440*	*400*
1920	—	550	500	470	440
1921	—	—	550	500	470
1922	—	—	—	550	500
1923	—	—	—	—	550

Производственитѣ срѣдства, при раздѣлението на труда и *свободната размѣна, не могатъ да се смѣтатъ за бѫдащи блага,*

споредъ както иска да ги искара Бьомъ-Баверкъ. Не по-малко неоснователно е неговото твърдѣние и по отношение на работнишкия трудъ. Прѣди всичко една основна грѣшка правятъ всички писатели, които твърдятъ, че труда, т. е. работата е една стока подлежаща на продажба — продаватъ се само вещи, а човѣшката енергия, която се идентифицира съ послѣднята се само използва или наема, че това е така най-добрѣ се потвърждава отъ развитието на тарифния договоръ, споредъ който се урегулирва начина по използуването на работнишкия трудъ. Днесъ ние казваме за работничеството „наемно", т. е. онова което дава подъ наемъ, на използуване своя трудъ. Най-сетнѣ да допустнемъ за минута, че работника продава своя трудъ и въ тоя случай, той пакъ не продава едно бѫдаще благо, а настояще, едно защото се консумира веднага отъ прѣдмета, който се произвежда и друго, той само не може да се цѣни на споредъ стойностьта на продуктитѣ, които ще добиемъ съ него въ едно по-послѣдньо врѣме. Труда и като стока даже се цѣни на споредъ стойностьта на материялитѣ за издържката на човѣшката личность въ дадено врѣме — по разноскитѣ за издържанието, обучението, размножаването ѝ и пр, които сѫ настоящи, а не бѫдащи блага. Но не бива никога да се забравя, че той е винаги недѣлимъ отъ личностьта. Не е вѣрно и послѣдньото твърдение на Бьомъ-Баверка, споредъ което работника продавалъ бѫдащи блага, като съ това разбира продуктитѣ, които се добиватъ съ неговия трудъ. Прѣди всичко тия продукти не сѫ негови, тѣ сѫ собственость на капиталиста-прѣдприемачъ, който като притежава производственитѣ срѣдства — капитала — съчетава природнитѣ сили и труда по такъвъ начинъ, щото като неминуемъ резултатъ отъ това се явява едно отъ прѣди желано благо.

* * *

Печалбата отъ капитала азъ смѣтамъ като нова стойность добита или прибавена къмъ стокитѣ въ процеса на тѣхното производство. За источникъ на тая нова стойность считамъ само човѣшкия трудъ.

Естествоизпитателитѣ ни учатъ, че въ природата нито се създава, нито се губи нѣщо. Производство, произвеждане въ техническия смисаль на думата не е нищо друго, освѣнъ да се придаде само нова форма на дадена материя и енергия. Въ икономическа смисаль на думата производството значи да се промѣни формата на извѣстна субстанция или енергия по такъвъ начинъ, щото да служатъ за удовлетворението на извѣстни човѣшки нужди. Съ

други думи извѣстенъ продуктъ трѣба да добие *качества*, които го правятъ пригоденъ да задоволи дадена потрѣба. Само снабдени съ подобни свойства ние смѣтаме продуктитѣ за стопански блага и стоки. Агента който придава тия нови свойства на продуктитѣ, като видоизмѣнява находящитѣ се въ тѣхъ сила и материя е човѣшкия трудъ — работата, както се изразяваме въ обикновения говоръ. Примѣръ: Една кожа, ощавена добива едни свойства, накроена и съшита въ обуща добива други — тя удовлетворява нуждата ни отъ обуща. Тукъ кожата прѣзъ всичкитѣ стадии, прѣзъ които минава въ процеса на производството, добива нови качества, до като най-сетнѣ достигне до степеньта непосрѣдствено да удовлетвори нашитѣ нужди. Прѣзъ всичкитѣ тия стадии потрѣбителната стойность на кожата се постепенно видоизмѣнява. Важното, което трѣбва да отбѣлѣжимъ както въ тоя конкретенъ случай, тъй и въ всѣки другъ е участието на човѣшкия трудъ въ създаването стойностьта на благата. Съ това, обаче, не се обяснява още произхождението на печалбата отъ капитала. Капиталистътъ наема труда на работника, за да видоизмѣни и придаде нова стойность на продуктитѣ, които прѣработва, но тукъ тъкмо трѣбва да отбѣлѣжимъ и друго едно важно свойство на труда, което има основно значение за образуването на печалбата — свойството да бѫде повече производително, ако е въоръженъ съ нѣкои технически приспособления — уреди, инструменти, машини и пр.

Капиталистътъ се явява на пазаря съ своятъ капиталъ, съ който купува отъ една страна сурови и полуобработени материяли, инструменти, машини и уреди и работнишки трудъ, отъ друга, всички тия елементи той туря въ производствения процесъ. Работникътъ се явява на пазаря лишенъ отъ всѣкакви срѣдства за производството и прѣпитание, освѣнъ отъ своята работна енергия — труда. Тия отношения за по-ясно азъ искамъ да илюстрирамъ съ нѣколко букви и цифри. Капиталътъ на прѣдприемача обозначавамъ съ *C*, суровитѣ и полуобработени прѣдмети, както и другитѣ производствени срѣдства обозначавамъ съ *c* малко, а заплатата за работнишкия трудъ съ *V* тогава ще имаме $C = c + v$ продукта, който би се добилъ слѣдъ производството можемъ да отбѣлѣжимъ съ, *a* искаранъ на пазаря, т. е. хвърленъ въ процеса на циркулацията или на размѣната, капиталиста би се слѣдвало да добие за него размѣнна стойность равна на тая отъ неговитѣ съставни части или $C = c + v = a$. Обаче, ако това ставаше въ дѣйствителность тъй, то капиталиста-прѣдприемачъ нѣмаше да има никакъвъ интересъ да участвува въ единъ такъвъ безмисленъ

процесъ. *Най-сетнѣ и самото производство би било невъзможно и безъ значение, ако то се заключаваше въ едно просто възпроизвеждане на първоначално вложенитѣ стойности, защото човѣшкитѣ нужди иматъ тенденция постоянно да се увеличаватъ и да изискватъ по-голѣмо количество и стойности отъ продукти.* По тия причини капиталиста трѣбва да добие на пазаря повече отъ онова, което е вложилъ първоначално, но той може да добие такъвъ плюсъ, само ако въ процеса на производството го е получилъ. Тогава горнята формула ще има другъ видъ $C = c + v + m$, гдѣто m е новата стойность добита въ производствения процесъ. Въ числа двѣтѣ формули получаваъ слѣдующия изразъ: обозначавамъ c, постоянния капиталъ, съ 410 единици; v, т. е. оная часть отъ капитала, която е употрѣбена за наемане на работнишкия трудъ — съ 90 единици, тогава $C = 410 + 90 = 500$ единици; новата стойность, добита чрѣзъ труда въ процеса на производството; $m = 90$ единици; тогава ще имаме C', т. е. капитала се възвръща къмъ прѣдприемача съ слѣднитѣ съставни части $C = c + v -$; $C_I = c + v + m = 410 + 90 + 90 = 590$ единици $C = 500$; $C_I = 590$.

Получената въ по-вече стойность отъ 90 единици, е както току що казахъ продуктъ на труда, защото само той е въ състояние да възпроизведе не само своята собствена стойность, но и нѣщо по-вече. Останалитѣ елементи — суровитѣ и полуобработени матери, инструменти, уреди, машини и пр. надъ които труда въздѣйствува, прѣминаватъ съ своята цѣла стойность въ новия продуктъ, т. е. биватъ възпроизведени напълно, защото като вещественни елементи оставатъ пасивни. Но какъ се създава тая нова стойность отъ труда? Принуденъ съмъ да се върна пакъ на пазаря. Капиталиста наема работника, за прѣзъ извѣстно врѣме — да кажемъ за 12 часа отъ денонощието, срѣщу една надница отъ 90 единици. Обаче, прѣзъ работното врѣме работника изработва не само стойностьта на своята надница, но и нѣщо по-вече — въ горния случай ние имаме m, новата стойность $= 90$ единици значи $v + m = 180$; $90 + 90 = 180$. Работника като лишенъ отъ всѣкакви срѣдства за прѣпитание и производство, доброволно се съгласява да остави своя трудъ на използуване прѣзъ врѣме по-дълго, отъ колкото е необходимо за да се възпроизведе стойностьта на неговата надница. Въ конкретния случай потрѣбни сж само 6 часа, за да се изработи платената надница, а прѣзъ останалитѣ 6 часа работника създава нова стойность, прибавна или както у насъ се казва принадена стойность. Источника на тая нова стойность е, споредъ както обича да се изразява Marx, незаплатенъ работнишки трудъ. Съ това, обаче,

още не се обяснява произхождението на печалбата, но основата ѝ ние вече имаме. За да се получи печалба въ сѫщинския си видъ полученията продуктъ трѣба да се изкара на пазаря за размѣна или осребряване, т. е. да се прѣобърне първоначално вложения капиталъ наново въ пари. *Размѣрътъ, до който добитата прибавна стойность ще се осребри и добие формата на пари е печалбати отъ капитала.* Тоя размѣръ не се обусловнява само отъ количеството на неизплатения работнишки трудъ, т. е. отъ принадената стойность, а отъ пазарнитѣ условия, отъ кониунктурата и отъ спекулативнитѣ способности на капиталиста-прѣдприемачъ, отъ способностьта му да използува тия условия. При благоприятни условия печалбата и прибавната стойность може да се покриятъ напълно, при други тя може да е по-ниска или даже по-висока отъ втората, при трети цѣната на продуктитѣ може да падне и подъ производственитѣ разноски. Въ послѣдния случай съвсѣмъ не се потвърждава мисъльта, че капиталиста-прѣдприемачъ не е използувалъ незаплатенъ работнишки трудъ; тукъ чисто и просто той е лошо спекулиралъ.

Не бива печалбата да се поставя само въ съотношение съ прибавната стойность. Послѣднята и като источникъ на печалбата и като произведение на незаплатенъ трудъ е въ прѣмо съотношение съ оная часть отъ капитала, която се *употрѣбява за наемане на работа.* Печалбата, напротивъ, е въ съотношение къмъ цѣлия капиталъ, защото капиталиста-прѣдприемачъ може да използува труда на наемника само съ помощьта на постояния капиталъ, отъ друга страна тоя видъ капиталъ той оползотворява само съ промѣнливия. За това за неговата цѣль — да приобрети печалба — всички тия видове капиталъ сѫ равнозначущи и добитата печалба той не може да не припише на цѣлия свой капиталъ и да я разпрѣдѣли върху него. На пазаря печалбата се получава отъ разликата между производственитѣ (коствуемитѣ) разноски и сѫщинската стойность на получения въ производствения процесъ продуктъ или съ други думи печалбата се получава въ процеса на размѣната, принадената стойность въ тая на производството. Първата характеризира външнитѣ отношения между капиталиститѣ, тѣхнитѣ състезания въ полето на конкуренцията, а втората — принадената стойность — отношенията между капиталиста-прѣдприемачъ и наемното работничество. По тая причина въпроса за печалбата отъ капитала има двѣ страни: 1) чисто теоретическа и 2) социалъ-политическа. Едната се старае да обясни источника на печалбата и нейната истинска природа, другата третира въпроса за цѣлесъобразностьта на печалбата, а най-вече справедливо ли е да се присвоява онова, което е резултатъ отъ експлоатацията на работнишкия трудъ.

Прѣди всичко прѣдприемача не бива да се смѣта само като експлоататоръ на работнишкия трудъ. Той еднакво е създатель на благата, тѣхенъ творецъ, защото съ своята воля и съзнание съчетава елементитѣ, отъ които е създадено всѣко благо, всѣка стока — природа, капиталъ и трудъ. Тия творчески качества на прѣдприемача го издигатъ до степеньта на единствения факторъ въ производството. Днесъ както всѣкога, творецъ на нѣщо не е оня, който изпълнява една прѣдначертана работа, а онзи който я прѣдначертава, дири и събира всички потрѣбни елементи за реализирането ѝ. Единъ примѣръ. Творецъ на едно крупно прѣдприятие, каквото е Панамския каналъ, не сѫ хилядитѣ ония човѣшки сѫщества, които сѫ сложили живота си въ това крупно прѣдприятие, не е даже и инженера, който е приготвилъ плана, той е само авторъ на послѣдния, творецъ е групата французски и английски прѣдприемачи-капиталисти, които най-напрѣдъ сѫ познали ползата и нуждата отъ него и сѫ съчетали всички необходими елементи за реализиране на това грамадно прѣдприятие. Не е само това, което характеризиратъ капиталиста-прѣдприемачъ; той като творецъ на стокитѣ, е сѫщото врѣме и подбудитель на много нови нужди, които иначе сѫ латентни въ човѣшката природа. Безъ инициативата на прѣдприемача-капиталистъ, безъ риска отъ негова страна, много отъ техническитѣ изобретения, тия извори на съврѣмената материялна култура, нѣмаше да бѫдатъ използувани за националното стопанство. Обаче, съ всички тия качества на прѣдприемача-капиталистъ не искамъ да отричамъ значението и положението на трудящитѣ се. Борбитѣ между работници и прѣдприемачи сѫ най-тежкитѣ борби, каквито новеишата история познава, но вѣрвамъ, че съврѣмената цивилизация ще намѣри срѣдствата и противорѣчията постоянно да се шлифоватъ. Социалнитѣ реформи, които печелятъ привърженици изъ всички обществени срѣди, сѫ везнитѣ, пазящи равновесието между противоречивитѣ интереси и които даватъ импулса на напрѣдъка въ всѣка нация. Социалнитѣ реформи гарантиратъ социалниятъ миръ, необходимо условие за човѣшкия прогресъ.

Значение на статистическия методъ за обществените науки.

Встжпителна лекция, четена отъ **Димитъръ Мишайковъ**,

редовенъ доцентъ въ Университета.

I. Значението на статистическия методъ за науката и практиката е безспорно и общепризнато. Въ всѣка, повече или по-малко, уредена държава сжществуватъ учрѣждения, прѣдназначени специално да събиратъ и публикуватъ статистически свѣдѣния върху явления отъ най-различни области на живота. Държавитѣ разходватъ ежегодно голѣми суми за подържане на тия учрѣждения, при пълно съзнание, че статистическата служба е отъ първостепена важность за правилното и цѣлесъобразно функциониране на управлението. Сжщото правятъ и самоуправителнитѣ тѣла, между които първо мѣсто заематъ окржжнитѣ съвѣти и общинитѣ. И въ частнитѣ институти, каквито сж банкитѣ, застрахователнитѣ учрѣждения и др. под. се признава цѣнностьта и извънредното значение на статистическитѣ изслѣдвания и се прѣдвиждатъ специални служби, прѣдназначени да функционираръ въ направления, повече или по-малко близки до статистиката. При университетитѣ се откриватъ специални катедри и семинари за научно прѣподаване и разработване принципитѣ на това направление въ научното изслѣдване. При всѣки споръ по въпроси, засѣгащи живота на обществото и държавното управление, участвуватъ съображения и аргументи, обосновани на статистическа почва. Изобщо, въ сегашно врѣме, всѣки съзнателенъ човѣкъ чувствува нужда отъ ония количествени знания, които дава статистиката. И затова, голѣмъ е броя на ония граждани, които се нуждаятъ отъ статистически свѣдѣния при извършване, както на частнитѣ си работи, така и на гражданскитѣ си функции.

II. Прочее, значението на статистическия методъ за човѣшкото знание е голѣмо и затова не се оспорва отъ никого. Но еднакво ли е то въ всички области на знанието? Еднакво ли е значението, което статистическиятъ методъ има въ естествознанието съ онова, което му се придава въ областьта на общественитѣ науки?

Тоя въпросъ се смѣта за разрѣшенъ. Общо мнѣние е, че статистическиятъ методъ има за обществениѣ науки значение много по-голѣмо, отколкото за естествознанието. Отъ Quetelet[1]) насамъ статистическиятъ методъ се смѣта едва ли не като специфично научно срѣдство на обществениѣ науки, като единственъ методъ на екзактното обществознание[2]), а теорията на статистиката — като „логика" на обществениѣ науки[3]). Въ сферата на практическата статистика е осѫществено сѫщото убѣждение. Дѣйностьта на статистическиѣ учрѣждения се движи почти изключително въ сферата на обществения животъ; отъ природниѣ факти тя засѣга само нѣкои и то, прѣимущественo такива, които добиватъ значение тогава, когато се поставятъ въ връзка съ живота на обществото. Въ областьта на чисто природниѣ науки статистическиятъ методъ се прилага въ твърдѣ ограничени размѣри. Въ такъвъ случай трѣбва да има нѣкакви особни причини, които обусловватъ по-голѣмото значение на статистическия методъ при обществениѣ науки.

III. Кои сѫ тия причини? Тоя въпросъ се разисква отдавна въ статистическата литература. Той продължава да занимава ученитѣ и до днесъ.

Единъ отъ първитѣ, който се е занималъ съ въпроса, е Rümelin. За да обоснове своя възгледъ, той разсѫждава по слѣдния начинъ:[4])

За насъ свѣтътъ се разпада на двѣ голѣми половини — едната е царството на природата, другата — областьта на човѣшкия животъ. Природа наричаме онова, което сѫществува безъ каквото и да е съдѣйствие или намѣса отъ страна на човѣка. Наукитѣ, които се занимаватъ съ природниѣ явления, сѫ науки опитни и почиватъ върху наблюдението и индукцията. И ако съ помощьта на тия способи, естественитѣ науки сѫ достигнали до такива успѣхи, това се дължи на обстоятелството, че *въ областьта на природата единичното е типично, че само едно, точно констатирано и правилно наблюдавано, явление ни дава право да направимъ едно индуктивно заключение* (к. н.); повтарянето на наблюдението е потрѣбно само за контролиране на способа, по който е било извлечено. Когато единъ физикъ установи по несъмнѣнъ начинъ, че извѣстно тѣло

---

[1]) Quetelet, Ad. *Sur l'homme et le développement de ses facultés ou essai de physique sociale.* Paris, 1835, I. стр. 4—5.

[2]) Mayr, G. v. *Statistik und Gesellschaftslehre,* Freiburg und Leipzig, 1895. I, стр. 5, 22.

[3]) Oncken, Aug. *Untersuchung über den Begriff der Statistik.* Leipzig, 1870. стр. 57.

[4]) Rümelin, G. *Zur Theorie der Statistik.* Въ *Reden und Aufsätze,* Tübingen, 1875. стр. 212—215.

принадлежи къмъ добритѣ проводници на електричеството, той вече е увѣренъ, че това тѣло, както и всички други тѣла отъ тоя видъ, винаги и навсѣкждѣ сж, били сж и ще бждатъ добри проводници на електричеството. Ако химикътъ установи реакцията, която извѣстна киселина прѣдизвиква въ единъ новооткритъ елементъ, той вече знае, че тоя експериментъ ще бжде вѣренъ и въ Америка, и въ Европа и слѣдъ хилядо години. Ако нѣкой зоологъ, врънъ основа на редъ наблюдения, опише какъ лѣстовицата прави гнѣздото си, какъ мжти яйцата си и отгледва малкитѣ си, — можемъ да бждемъ сигурни, че това сж описания на типични процеси. Но ако прѣминемъ къмъ ония животни и растения, които се намиратъ подъ въздѣйствието на човѣка, сигурностьта, че ще имаме работа съ типични явления се намалява; тя съвършено изчезва, когато прѣкрачимъ къмъ явленията отъ психичния животъ на човѣка. *Въ областьта на природата единичното е типично, въ оная на човѣшкия животъ — индивидуално* (к. н.). Наистина, нито едно пѣсъчно зърно, нито единъ стръкъ трѣва, нито единъ червей приличатъ едни на други, още по-малко едно куче или една маймуна; обаче онова, по което се отличаватъ, ни се вижда извънредно малко въ сравнение съ онова, по което си приличатъ. При тия особности на явленията отъ човѣшкия и обществения животъ, задачата на наукитѣ, които се занимаватъ съ тѣхъ, става много трудна. Индивидуалностьта на тия факти прѣчи на поменатитѣ науки да прилагатъ при изучването имъ обобщителнитѣ методи т. е. индукцията и дедукцията. Единствениятъ способъ за изучване общественитѣ явления остава тогава статистическиятъ методъ или методичното массово наблюдение, което състои въ това, че върху цѣли групи индивиди се разпростира една мрѣжа наблюдения, съ цѣль да се регистриратъ и опишатъ, по опрѣдѣленъ начинъ, всички еднородни явления.[1]) И понеже тоя начинъ на наблюдение разлага човѣшкитѣ колективни понятия, каквито сж народътъ, родътъ, черквата, околията, общината и пр. на индивидитѣ, отъ които сж съставени и наблюдава, дали при всѣки единъ отъ тѣхъ се забѣлѣзва опрѣдѣленъ признакъ или не, отъ само себе се разбира, че при тая работа се прибѣгва до броене на отдѣлни единици и, че числото е характеренъ признакъ на тоя методъ.

Въ една по-сетнѣшна своя работа Rümelin прави опитъ да корегира тоя си възгледъ, като твърди, че статистическиятъ методъ, както всички други логически срѣдства за изслѣдване, не е свързанъ съ опрѣдѣлени видове материални обекти[2]). Напротивъ,

---

[1]) *Ibid.*, стр. 219.

[2]) Ср. Rümelin, G. *„Statistik"*. Въ *Schönberg's Handbuch der Politischen Oekonomie.* Tübingen, 1891.III, стр. 812.

той билъ универсаленъ методъ, който се употрѣбявалъ навсѣкждѣ, дѣто се срѣщатъ формалнитѣ условия за неговото прилагане, сирѣчъ, дѣто прѣдстои задачата да се опрѣдѣли едно множествено или групово понятие. Обаче, за Rümelin'а не е ясно кога се срѣщатъ тия формални условия: той мисли, че е невъзможно да се установи, въ общи норми, гдѣ и какъ трѣбва да се употрѣбява като срѣдство за изслѣдване статистическия методъ — задача, която, както ще видимъ понататъкъ, не крие въ себе си особени мжчнотии. Тия привидни мжчнотии връщатъ Rümelin'а къмъ стария му възгледъ, като прѣмахватъ значението на горѣпомѣнатата поправка. Rümelin дохожда, именно, до заключение, че въпросътъ за прилагане статистическия методъ трѣбва да се рѣши съобразно съ ролята, която играе въ дадена научна область родовото понятие. Тая мисъль е напълно вѣрна. Но ние питаме понататъкъ: отъ какво зависи ролята на родовото понятие въ една наука? И тъкмо въ отговора на тоя въпросъ Rümelin се връща къмъ стария си възгледъ, като казва, че причината за по-голѣмото или помалко значение на родовото понятие въ една наука зависи отъ нейното естество и че е нуждно, за да се рѣши приблизително вѣрно тоя въпросъ, да се сравнятъ отдѣлнитѣ клонове на науката въ това отношение. Като направимъ това сравнение, ще видимъ, казва Rümelin[1]), че като започнемъ отъ неорганическия свѣтъ, минемъ прѣзъ низшитѣ органически форми и вървимъ къмъ повисокитѣ и най-високитѣ, — типичното значение на отдѣлния случай за рода постепенно намалява. Въ ботаниката измѣнчивитѣ и индивидуалнитѣ признаци сж повече и по-очевидни, отколкото въ минералогията; въ зоологията -- повече, отколкото въ ботаниката; при млѣкопитающитѣ — по-значителни, отколкото при насѣкомитѣ, рибитѣ и птицитѣ; при домашнитѣ животни — по-развити, отколкото при дивитѣ, и най-значителни — въ човѣшката физиология, макаръ че и тукъ постоянното и еднообразието на родовия характеръ остава все още прѣобладаващъ факторъ.

Разсждавайки по тоя начинъ, Rümelin, очевидно, се връща къмъ старото си схващане, че индивидуалностьта или типичностьта на явленията се опрѣдѣля отъ тѣхния характеръ или природа. И затова, споредъ него, въ областьта на психичнитѣ явления, а така сжщо и на всички други, които се намиратъ въ нѣкаква връзка съ тѣхъ, индукцията и типичното значение на единичния случай става нѣщо второстепенно, а измѣнчивостьта и индивидуалитетътъ — първостепенно[2]).

---

[1]) *Ibid.*, стр. 813.
[2]) *Ibid.*, стр. 814.

IV. Приблизително по сѫщия начинъ обяснява значението на статистическия методъ за обществените науки и G. v. Mayr[9]). И той намира, че особенитѣ явления, които се продуцират въ обществения животъ на човѣка, носятъ характеръ сѫществено отличенъ отъ онзи на природнитѣ явления. Причинитѣ, напр., които създаватъ и подържатъ извѣстенъ държавенъ институтъ, не могатъ по никакъвъ начинъ да се сравнятъ съ ония, които обосноваватъ отграничаването на тропическитѣ зони или полярнитѣ страни. Увеличението и намалението на прѣстѫпленията произхожда по закони съвършено отлични отъ ония, които прѣдизвикватъ смѣняването на топлината съ студа, на ясното съ дъждовитото врѣме. Затова, противопоставянето на природата и обществото е напълно оправдано. Въ човѣшкитѣ дѣйствия, а така сѫщо и въ учрѣжденията, които се явяватъ като трайни слѣдствия на такива дѣйствия, се намира твърдѣ много такова, което не може да се смѣта като чистъ природенъ процесъ. Ако се вгледаме по-внимателно, ще намѣримъ, че въ такива случаи ние имаме работа съ особени образувания, които дължатъ произхождението си на обществения процесъ. Наистина, способностьта къмъ развитие лежи въ чисто природнитѣ качества на човѣка, но къмъ самото развитие подтиква обществото. Въ него се развива религиозното и моралното чувство, въ него се формира правовото съзнание. Самиятъ езикъ, тоя незамѣнимъ носитель на културата, е чистъ продуктъ на обществото. Изобщо, особноститѣ, които дължатъ възникването си на обществения животъ на човѣка, образуватъ едно цѣло, съвършено отлично отъ областьта на природния животъ, и то се явява въ висша степень достойно за особно разглеждане и анализа. Но разнитѣ науки, които се занимаватъ съ обществото, не сѫ достатъчни да ни дадатъ всестранно знание за него, защото не ни даватъ научната анализа на човѣшкото общество, не ни даватъ възможность да уловимъ скрититѣ въ него закономѣрности и правиломѣрности. Познаването на обществото въ това направление е възможно само чрѣзъ системи отъ екзактни массови наблюдения на обществените факти. Това екзактно изучване чрѣзъ массово наблюдение има много по-голѣмо значение за обществото, отколкото за природнитѣ науки. *Защото самото общество е едно массово явление*, законитѣ на което, съобразно съ тоя му характеръ, могатъ да бѫдатъ открити само посрѣдствомъ массово наблюдение. *До като най-важнитѣ природни качества могатъ да се прослѣ-*

---

[9]) Mayr, G. v. *Die Gesetzmässigkeit im Gesellschaftsleben.* München, 1877. стр. 1, 3, 9, 10.

дятъ въ всѣки единъ индивидъ, — отдѣлниятъ човѣкъ, напротивъ, макаръ и часть отъ обществото, съвсѣмъ не дава вѣрното изражение на типичния обществен човѣкъ (к. н.). Послѣдниятъ може да бѫде абстрахиранъ само отъ массовото наблюдение на хиляди и милиони. Това важи и за дѣйствията на обществения човѣкъ, а така сѫщо и за трайнитѣ, но достѫпни за наблюдение, резултати отъ тия дѣйствия.

V. Къмъ тия два възгледа трѣбва да присъединимъ и едно кратко изложение на съображенията на извѣстния руски статистикъ Янсонъ, възниквали подъ влиянието на Rümelin'a, но въ сѫщото врѣме и подъ онова на Quetelet, и главно, на учението му за причинитѣ на общественитѣ явления.

Янсонъ казва:

Общественитѣ явления, по своето сѫщество, сѫ съвършено отлични отъ всички други факти: това сѫ явления индивидуални т. е. такива, които не си приличатъ. Всѣко явление, както изобщо, така и въ живота на обществото, е продуктъ на извѣстно прѣдшествуваще, което наричаме причина. Причинитѣ сѫ различни: едни отъ тѣхъ дѣйствуватъ постоянно, съ еднаква или промѣнлива сила, други сѫ периодични, а трети дѣйствуватъ върху наблюдаваното явление толкова непостоянно, че се считатъ за случайни. Едни явления иматъ такъвъ характеръ, че въ тѣхното създаване взематъ участие една или нѣколко постоянни причини, при което влиянието на случайнитѣ причини е толкова нищожно, че можемъ да не обръщаме на тѣхъ никакво внимание. Напротивъ, при други явления, сумата на врѣменно или случайно дѣйствуващитѣ причини е толкова голѣма, че заслоняватъ дѣйствието на постояннитѣ. Върху това се основава раздѣлението на всички явления на *типични* и *индивидуилни. Къмъ явленията отъ първия родъ се отнася болшинството на явленията отъ областьта на физическата природа* (к. н.). Тукъ обикновено конкретнитѣ случаи ни даватъ право да направимъ едно прѣко общо заключение, особено тамъ, гдѣто наблюдението приема видъ на опитъ. Така напр., слѣдъ като узнаемъ отъ наблюдение на единъ само случай химическия съставъ на водата, ние имаме право да заключимъ, че, и въ всички други случаи на нашето наблюдение, нейниятъ съставъ ще бѫде сѫщиятъ. Въ опитнитѣ науки нѣма мѣсто за числения методъ. Той не се прилага нито въ ботаниката, нито въ зоологията. Той се употрѣблява въ естествознанието само понѣкога и то при изучване на нѣкои отдѣлни въпроси.

Въ явленията на обществения животъ господствуватъ причини, въ които прѣобладаватъ непостояннитѣ елементи. При изуч-

ване на обществото не може да се прѣдполага, че извѣстно явление може, когато и да е, и гдѣто и да е, да се повтори въ сѫщия видъ, въ какъвто вече е било наблюдавано. Сумата на постоянно дѣйствуващитѣ причини е твърдѣ незначителна въ сравнение съ ония особени условия, които прѣдставляватъ разни общества въ дадено врѣме или дадено общество въ разни врѣмена. Тая извънредна индивидуалность на общественитѣ явления прави малко приложими методитѣ на индукцията и дедукцията, и обосновава изключителното господство на числения методъ. Колкото е по̀-просто явлението, т. е. колкото по́-малко причини съдѣйствуватъ за неговото създаване, и колкото по́-неизмѣнни сѫ тия причини, толкова е по́-широко полето на опита. При по̀-сложнитѣ явления опитътъ отстѫпва мѣстото си на наблюдението на отдѣлнитѣ случаи. При още по́-голѣма сложность, — наблюдението на отдѣлнитѣ случаи отстѫпва на массовото или численото наблюдение. За природата на обществото може да се сѫди само по тия массови наблюдения[1]).

VI. Тримата автори,[2]) възгледитѣ на които изложихме, смѣтатъ, прочее, че особеното значение на статистическия методъ за общественитѣ науки е обусловено отъ *специфичния* характеръ на общественитѣ явления. Тия явления, споредъ тѣхъ, сѫ *индивидуални*. Явленията на физичната природа и въобще всички явления отъ областьта на естественитѣ науки, напротивъ, сѫ *типични*. Типичностьта на тия явления състои въ това, че единичниятъ случай дава характернитѣ особности на всички останали. За да се изучатъ тия явления не е нуждно да се наблюдаватъ всички или множества случаи, а е достатъчно наблюдението само на едно явление или единъ случай. Затова ние изучаваме тия явления съ помощьта на индуктивния методъ, като добиваме чрѣзъ едно

---

[1]) Янсонъ, Ю. *Теорія статистики.* С. Петерсбургъ. 1891, стр. 1—3.

[2]) Освѣнъ помѣнатитѣ, къмъ изложенитѣ възгледи се придържатъ и много други автори, между които заслужва да отбѣлѣжимъ:

Чупровъ, А. И. Курсъ статистики. Москва, 1910. стр. 7, 8, 9.

Воблый, К. Г. Статистика. Кіевъ, 1909. стр. 5—7.

Анцыферовъ, А. Н. Курсъ елементарной статистики. Харьковъ, 1908. стр. 3 и 4.

Кауфманъ, А. А. Теорія и методы статистики. Москва, 1912. На стр. 39—42, Кауфманъ, подъ влиянието на А. А. Чупрова критикува възгледа на Rümelin'a, но на стр. 43—44 се връща наново къмъ него.

Block-Scheel Handbuch der Statistik. Leipzig, 1879. 68—70.

Levasseur, E. La population française. Paris, 1889. I, стр. 4—5.

Haushofer, M. Lehr-und Handbuch der Statistik. Wien, 1872. стр. 55, 56.

Reichesberg, N. Die Statistik und die Gesellschaftswissenschaft. Stuttgart, 1893. стр. 103.

Conrad, I. Grundriss zum Studium der Politischen Oekonomie. IV: Statistik. ena, 1902. стр. 26, 27.

Gabaglio, A. Teoria generale della statistica. Milano, 1888. II, стр. 53—56.

заключение общитѣ причини или общитѣ типове на явленията. Но обществeнитѣ явления не могатъ да бѫдатъ изучавани по тоя начинъ, тѣ сѫ индивидуални явления: за тѣхъ може да ни даде познания само статистическиятъ методъ. Като прилагаме тоя методъ, ние добиваме количествено знание за колкото е възможно повече индивиди. Само свѣдѣния, добити по тоя начинъ ни даватъ възможность да се ориентираме въ обществeнитѣ явления.

VII. За да видимъ дали изложената теория е убѣдителна, ние трѣбва да провѣримъ дали е вѣрно нейното основно положение. Вѣрно ли е, прочее, че природнитѣ явления сѫ типични, а обществeнитѣ — индивидуални?

Нека вземемъ нѣколко примѣри.

Градушката е едно чисто природно явление: то става безъ всѣкаква намѣса на човѣка. Коя е причината на градушката? Физиката може да отговори: минаването на воднитѣ пари прѣзъ студени въздушни пластове. Това е общата причина на градушката: ние сме сигурни, че всѣка градушка, гдѣто и когато и да падне, ще бѫде резултатъ отъ нея. Въ тоя случай градушката ще бѫде за насъ „типично“ явление. Но ако ние се попитаме: защо на 26 юли 1895 год. въ София е паднала градушка, — общата причина, която по-горѣ изтъкнахме, не ще ни удовлетвори, защото не ни казва нищо за особенитѣ причини, които сѫ обусловили настѫпването тъкмо на *дадения случай* градушка. Изобщо градушката пада като слѣдствие отъ минаването на водни пари прѣзъ студени въздушни пластове. Но дадената градушка не е резултатъ само на тая причина. Тя е обусловена и отъ нѣкакви други причини, по силата на които е паднала именно на 26 юли, и именно въ София. Тия други причини носятъ вече чисто индивидуаленъ характеръ. Защото тѣ сѫ дѣйствували само при дадения случай, въ опрѣдѣлено врѣме и пространство. Затова, макаръ градушката да е явление отъ физичната природа, всѣки отдѣленъ неинъ случай е едно индивидуално явление, което се явява като резултатъ на една специална, само нему свойствена съвокупность отъ условия или на една, само нему свойствена причина. Но индивидуалностьта на градушката се проявява и въ редъ други направления. Всѣки отдѣленъ случай на градушката има признаци, качества така сѫщо свойствени само нему, т. е. на тоя единиченъ случай. Въ едни случаи градътъ е по́-едъръ, въ други — по-дребенъ; въ едни случаи градушката продължава повече врѣме, въ други — по-малко; въ едни случаи тя уврѣжда по-голѣми, въ други — по-малки пространства и т. н. Градушката, слѣдов., макаръ че е явление отъ

физичната природа, носи всички случайности и признаци на индивидуалното.

Да вземемъ другъ примѣръ. Химическиятъ съставъ на водата е извѣстенъ: тя съдържа двѣ части водородъ и една часть кислородъ. Ние знаемъ, че всѣкждѣ и всѣкога водата има, имала е, и ще има тоя съставъ. Но въ сѫщото врѣме ние нѣма да срѣщнемъ нигдѣ въ природата вода, която да състои само отъ двѣ части водородъ и една часть кислородъ. Въ всѣка вода ние намираме примѣси: въ едни води — сѣра, въ други — желѣзо, въ трети — мѣдь, въ четвърти — соль и т. н. Отъ тукъ нататъкъ започватъ още по-голѣми различия между водитѣ; така, всѣка вода има своя особена температура и условията, при които извира сѫ най-различни и особени при отдѣлнитѣ води. А ако се запитаме за причинитѣ, на които се дължи образуването и извирането на водитѣ въ разнитѣ мѣстности, — ние ще се натъкнемъ на такова разнообразие въ условията и причинитѣ, каквото се срѣща при най-„индивидуалнитѣ“ явления отъ обществения животъ.

Още единъ примѣръ. Врабчето, споредъ възгледа, който порано изложихме, ще трѣбва да се счита за типично явление или поне за явление много по-типично отъ човѣка. Но врабчетата сѫ по-скоро индивидуални явления, защото онова, по което тѣ си приличатъ е много по-малко отъ онова, по което се различаватъ. Въ природата нѣма двѣ еднакви врабчета. Тяжестьта, шаркитѣ на перушината, нейната голѣмина, размѣритѣ на крилетѣ, на краката, на човката и т. н. сѫ различни при всѣки отдѣленъ екземпляръ. А ако обърнемъ внимание върху възрастьта на врабчетата, върху начина, по който всѣко едно отъ тѣхъ доставя храна за себе си и малкитѣ си, върху проявленията на половото чувство и т. н., ние ще се натъкнемъ на масса индивидуалности, на масса конкретни признаци и условия, които при всѣко отдѣлно врабче се комбинираръ по единъ особенъ, само нему свойственъ, начинъ. Врабчетата не сѫ нито по-типични, нито по-малко „индивидуални“ отъ човѣка. Както въ всѣко врабче се срѣщатъ типичнитѣ признаци на категорията, и при все това всѣко врабче е „индивидуално“, така и човѣкътъ макаръ, че е „индивидуално“ явление, става типично, щомъ като рѣчемъ да гледаме на него като на прѣдставитель на категорията „човѣкъ“.

Нека сега вземемъ нѣколко примѣри отъ явленията на обществения животъ. Едва ли има, споредъ Rümelin'a и Mayr'a, явление по-индивидуално отъ самоубийството. Душевнитѣ процеси, които водятъ къмъ него, сѫ толкова различни и комплицирани при отдѣлнитѣ случаи, че съ пълно основание може да се

каже, какво тѣ сѫ едни отъ най „индивидуалнитѣ“ факти въ човѣшкия животъ. Но поменатитѣ писатели не забѣлѣзватъ, че въ сѫщото врѣме ние можемъ да третираме явлението самоубийство като категория, като общо понятие. Отъ тая гледна точка, самоубийството ще бѫде не по-малко типично отъ гръмотевицата или химическия съставъ на водата. И макаръ че причинитѣ на отдѣлнитѣ самоубийства сѫ крайно „индивидуални“, — както по условията на мотивацията, така и споредъ особения характеръ и наклонности на индивида, — като категория, самоубийството има една обща причина, която важи всѣкога и всѣкѫдѣ, и тая причина е рѣшението на индивида да тури край на живота си.

Единъ послѣденъ примѣръ. Стопанскитѣ дѣйствия, които човѣкъ може да прѣдприеме, сѫ извънредно „индивидуални“ и разнообразни. Прѣди всичко, извънредно многочислени сѫ сферитѣ, въ които хората дѣйствуватъ стопански: производството и размѣната на стопанскитѣ блага се дѣлятъ на почти безчислено множество отрасли. Освѣнъ това, всѣки стопански субектъ пристѫпва къмъ стопанска дѣйность съ нѣкаква съвокупность качества и условия, свойствени само нему и никому другиму. Но въпрѣки това удивително разнообразие на икономическия животъ, цѣльта, която всички индивиди поставятъ на стопанската дѣйность е една и сѫща: създаване на икономически изгоди въ форма на стопански блага или печалба. И въ тая си дѣйность стопанствуващиятъ човѣкъ се рѫководи отъ едно правило, което е общо и типично за всички: съ колкото е възможно по-малко жертви, да се постигнатъ колкото е възможно повече икономически резултати. Начинитѣ, по които тоя принципъ се осѫществява въ стопанската дѣйность на отдѣлнитѣ индивиди сѫ извънредно разнообразни. Безкрайно е и разнообразието въ резултатитѣ отъ тая дѣйность. Но основната стопанска цѣль и рѫководниятъ принципъ на стопанската дѣйность сѫ еднакви за всички стопански дѣйствуващи хора, за всички врѣмена и мѣста, когато и гдѣто хората сѫ дѣйствували като стопански субекти.

VIII. Какво ни учатъ тия примѣри? [1])

---

[1]) При критическия разборъ на изложенитѣ възгледи, азъ използувамъ, както читателя ще забѣлѣжи, нѣкои отъ положенията на руския ученъ А. А. Чупрова, изложени въ забѣлѣжителната негова книга: „Очерки по теоріи статистики“, въ която той дава нѣколко твърдѣ цѣнни приноси къмъ теорията на статистиката, създадени върху почвата на ония методологически възгледи, които бѣха изработени отъ Windelband'а и Rickert'а. Тукъ му е мѣстото да отбѣлѣжа, че почти сѫщиятъ възгледъ за сѫщностьта на обобщаващето и индивидуализиращето изучване на фактитѣ е билъ развитъ още прѣзъ 1882 г. отъ бѣлѣжития теоретикъ на стопанската наука *Karl Menger* въ книгата му „Untersuchungen über die Methode der Sozialwissenschaften und der Politischen Oekonomie insbesondere“.

Тѣ ни показватъ, че нито природата е область изключително на „типичното“, нито обществото — на „индивидуалното“.[1]) Въ царството на природата ние намѣрихме явления толкова индивидуални, колкото явленията на обществения животъ, а въ обществото — факти, не по-малко типични отъ най-типичнитѣ явления въ физичния свѣтъ.

И наистина, ние не сме въ състояние да констатираме нѣкаква разлика въ това отношение между еднитѣ и другитѣ явления. Защото всички явления, отъ която область на дѣйствителностьта и да сѫ, сѫ дадени на нашето съзнание и като „типични“ и като „индивидуални“.[2]) Всѣко явление е индивидуално или, да употрѣбимъ единъ по-правиленъ терминъ, — единично, т. е. само единъ пѫть дадено, и нѣма нито една вещь, нито единъ дѣйствителенъ процесъ, нито едно събитие, нито едно каузално отношение, които да не сѫ единични, т. е. само единъ пѫть дадени въ дѣйствителностьта. За нашия умъ явленията, нѣщата и събитията сѫ индивидуални тогава, когато ние спираме нашето внимание или нашия интересъ къмъ тѣхната неповтаряемость. Въ такъвъ случай ние характеризираме конкретния фактъ като една съвокупность или единство отъ *опрѣдѣлителности,* сирѣчъ, свойства, признаци.[3]) Тия опрѣдѣлителности могатъ да бѫдатъ качествени — всѣка една вещь има форма, голѣмина (дължина, широчина, обемъ, тяжесть); почти всички вещи иматъ цвѣтъ; всѣка вещь има твърдость, сцѣпление и редъ още други качествени опрѣдѣлителности. Освѣнъ тия качествени, всѣка вещь трѣбва да има и пространствена опрѣдѣлителность, всѣка вещь непрѣменно се намира на опрѣдѣлено мѣсто въ пространството.[4]) Най-сетнѣ, всѣка една

Не мога да отбѣгна желанието си да подчертая, че, въпрѣки сѫществениитѣ различия, които сѫществуватъ между възгледитѣ на Чупрова и моитѣ по нѣкои важни въпроси, неговото влияние върху изработването на моитѣ лични възгледи бѣше особенно голѣмо. Къмъ различията, които имахъ случай да констатирамъ въ студията си „Приноси къмъ теорията на статистическия методъ“, сега трѣбва да добавя още едно: при главнитѣ въпроси азъ прѣдпочетохъ да изоставя донегдѣ пѫтя, който слѣдва Rickert, за да се възползувамъ отъ онова ясно и просто схващане на основнитѣ проблеми на науката, което се застѫпва отъ бѣлѣжития нѣмски философъ *Rehmke* въ книгата му „Philosophie als Grundwissenschaft“.

[1]) Менгеръ К. *Изслѣдованія о методахъ соціальныхъ наукъ и политической экономіи въ особенности.* С. Петербургъ, 1894. стр, 250—252.

Rickert, H. *Die Grenzen der naturwissenschaftlichen Begriffsbildung.* Tübingen, 1902. стр. 257—258.

Чупровъ, А. А. *Очерки по теоріи статистики.* С. Петербургъ, 1909. стр. 61—65.

Rehmke I. *Philosophie als Grundwissenschaft.* Leipzig, 1910. стр. 35, 255.

[2]) Rehmke, I. *Die Seele des Menschen.* Leipzig, 1909. стр. 3.

Rickert, H. Цит. книга. стр. 32, 33.

[3]) Rehmke, I. *Die Seele des Menschen.* стр. 3.

[4]) Rehmke, I. *Philosophie als Grundwissenschaft.* стр. 111, 385.

вещь, понеже е единично нѣщо, трѣбва да съдържа въ себе си врѣме, и затова нейното сѫществувание е свързано съ опрѣдѣленъ периодъ врѣме.[1]) По сѫщия начинъ се характеризира единичностьта и на ония явления, които не сѫ вещи, но които ние можемъ да нарѣчемъ събития, каквито сѫ, напримѣръ, падането на градушката или убийството. Всѣки единъ случай градушка или убийство прѣдставлява едно единство отъ условия и резултати, дадено само единъ пѫть, при опрѣдѣлени качества на единичнитѣ сѫщества, които взематъ участие въ него, въ опрѣдѣлено мѣсто на пространството и въ опрѣдѣленъ моментъ на врѣмето.

Качественитѣ различия между отдѣлнитѣ факти сѫ извънредно голѣми: една съвокупность отъ качества обикновено се срѣща само при единъ случай, и всѣки единиченъ случай притежава една само нему присѫща съвокупность отъ качествени опрѣдѣлителности. Ние не можемъ да намѣримъ, напр., нито единъ дѫбъ, който да е напълно приличенъ на нѣкой другъ. Той ще се различава отъ всички други било по величината си, било по цвѣта, било по броя на клонетѣ и листата, било по тѣхната голѣмина, форма и т. н. Въ природата нѣма двѣ котки или двѣ маймуни, напълно прилични една на друга; нито могатъ да се намѣрятъ два стръка трѣва, двѣ пчели, двѣ зрънца пѣсъкъ, два кристала, двѣ дѣца, двѣ раждания, двѣ самоубийства, които досущъ да си приличатъ. Но ние можемъ да си мислимъ, че е възможно да има два дѫба, двѣ котки или двѣ маймуни съ съвършенно еднакви качествени опрѣдѣлителности. Въ такъвъ случай тѣ все пакъ ще се отличаватъ по това, че заематъ различни мѣста въ пространството. А ако допуснемъ, че може да има два дѫба съ съвършено еднакви качествени опрѣдѣлителности, които прѣзъ течение на вѣковетѣ сѫ заемали досущъ едно и сѫщо мѣсто, тѣ все пакъ ще се отличаватъ по това, че сѫ сѫществували прѣзъ два съвършено различни врѣменни периода. Всѣкога, слѣдов., два дѫба, двѣ маймуни ще си останатъ именно *два* дѫба, *двѣ* маймуни. Затова именно, всѣко явление, всѣки фактъ прѣдставлява единъ индивидъ, *unicum*, или една *единица* въ свѣта, и това важи, както за явленията изъ областьта на общественитѣ, така и за ония, които се изучаватъ отъ естественитѣ науки.

Но тогава какво прѣдставляватъ така нареченитѣ типични явления? Несъмнѣно е, слѣдъ онова, което казахме до-сега, че типичнитѣ явления не могатъ да бѫдатъ нищо друго освѣнъ понятия. Тѣ не сѫ, слѣдователно, нѣкакви особени явления съ реално

---

[1]) *Ibid.*, стр. 384.

сѫществувание. Понятията не могатъ да бѫдатъ единични сѫщества, тѣ само принадлежатъ къмъ такива.[1]) Всѣко едно понятие прѣдставлява една опрѣдѣлителность, която се срѣща у много единични екземпляри, у много единични явления. Понеже всѣки единиченъ фактъ прѣдставлява съвокупность отъ опрѣдѣлителности, ясно е, че не може да има опрѣдѣлителность вънъ отъ единичния фактъ. Защото въ края на краищата битието се състои отъ единични сѫщества, отъ конкретни случаи.

Типичното явление е, слѣдователно, понятие, което става обектъ на нашитѣ научни интереси само тогава, когато ние спираме вниманието си върху онова, което се повторя при повече единични случаи. Така, ние срѣщаме въ дѣйствителностьта множество отдѣлни нѣща, които иматъ нѣколко главни признака или опрѣдѣлителности. Тѣ сѫ: че се хранятъ, размножаватъ, движатъ и чувствуватъ. Такива единични сѫщества ние наричаме животни. *Животно,* слѣдователно, е понятие, което се характеризира съ посоченитѣ по-горѣ признаци. Но ние забѣлѣзваме, че всички животни не сѫ еднакви; ние виждаме че едни отъ тѣхъ сѫ безъ, а други съ гръбнакъ. Като вземемъ прѣдъ видъ тоя новъ признакъ, ние ще получимъ типоветѣ или понятията на гръбначнитѣ и безгръбначнитѣ животни. По сѫщия начинъ по-нататъкъ ние образуваме другитѣ понятия: влечуги, птици, четвероноги, млѣкопитающи, грабливи, трѣвопасни, мѣсоядни и т. н. Ние дохождаме до отдѣлнитѣ видове животни и опрѣдѣляме всѣки отдѣленъ видъ, като съвокупность на ония отъ горѣпосоченитѣ признаци, които сѫ общи на всички екземпляри, влизащи въ категорията. Така, ние опрѣдѣляме типа птица като съвокупность отъ признацитѣ: двукрако, хвъркато, размножава се чрѣзъ яйца, перушинесто и т. н. Отъ всички тия признаци, признацитѣ „хвъркато“ и „перушинесто“ принадлежатъ само на типа птица; всички други признаци се срѣщатъ и при други животни типове, обаче, тамъ тѣ се срѣщатъ въ съвършено други съвокупности отъ признаци. И влечугитѣ се размножаватъ чрѣзъ яйца, обаче, не сѫ хвъркати, като птицитѣ. Но и въ самитѣ птици ние забѣлѣзваме масса различия, и връзъ основа на тѣхъ установяваме различнитѣ видове птици: орелъ, кокошка, врабче, яребица, соколъ, кукумявка, славей и т. н. и т. н. Това сѫ все понятия, все „типове“, които се явяватъ като съвокупности отъ признаци или качества. Но всѣки единъ отъ тия признаци и качества е нѣщо

---

[1]) *Ibid.*, стр. 255, 381.
Ср. Михалчевъ, Д. *Форма и отношение.* София, 1914. стр. 654.

общо, защото е дадено много пжти. Оная съвокупность отъ признаци, които характеризиратъ *орела* е нѣщо общо, защото ние го прѣнамираме при всѣки отдѣленъ екземпляръ. *Типичнитѣ явления, слѣдователно, сж понятия или системи отъ такива, съвокупности отъ качества или опрѣдѣлителности.* Но въ тия съвокупности не влиза нито единъ признакъ, който да не е общъ на всички екземпляри, подпадащи подъ категорията на понятието. Въ тѣхъ не се съдържа и никакво опрѣдѣляне спрямо извѣстно мѣсто на пространството или врѣмето.

Тия понятия, слѣдователно, не сж нѣкакви реални нѣща, тѣ сж, така да се каже, абстракции. Ясно е, прочее, че не е възможно да има явления, които да сж само индивидуални, и други нѣкакви, които да сж само типични. Явленията сж едноврѣмено и индивидуални (единични), и типични. И това се отнася не само за явленията изъ областьта на естественитѣ науки, но и за ония, които съставляватъ обектъ на общественитѣ науки. Възъ основа на различията и приличията въ онова, което се повтаря, ние изтъкваме общитѣ понятия напр. въ областьта на политическата икономия. Така, ние наричаме *блага* всички ония нѣща или дѣйствия, които притежаватъ признака полезность. Ние дѣлимъ пó-нататъкъ благата на свободни и стопански, като обръщаме внимание на още единъ признакъ: дали благата се намиратъ свободно и въ готовъ видъ въ природата или могатъ да се добиятъ само съ помощьта на човѣшкия трудъ. Като прибавимъ признака човѣшки трудъ къмъ признака полезность, ние получаваме понятието *стопанско благо.* Като прибавимъ къмъ тия два признака новъ единъ признакъ — „срѣдство за производство“ — ние получаваме понятието *капиталъ.* Слѣдователно, и въ областьта на политическата икономия, която е обществена наука, ние образуваме общитѣ типове, понятията, по сжщия начинъ, както и въ естественитѣ науки.

Ние нѣмаме, прочее, никакви основания да дѣлимъ самитѣ явления на типични и индивидуални. Ние се убѣдихме, че едни и сжщи явления могатъ да бждатъ, при едни условия — типични, а при други — индивидуални. Индивидуални сж, когато ги разглеждаме като конкретни, неповтаряеми факти, като unicum, като единства отъ всички присжщи на конкретния случай качества или признаци, характеризирани къмъ опрѣдѣлено мѣсто въ пространството или опрѣдѣленъ моментъ или периодъ на врѣмето. Сжщитѣ явления ставатъ типични, когато рѣшимъ да ги третираме отъ общо гледище, т. е. като категории хомогенни факти, и това става като обръщаме внимание само върху ония признаци и качества, които се срѣщатъ у всички екземпляри или всички случаи,

безъ да се интересуваме отъ тѣхното опрѣдѣляне въ пространствено и врѣменно отношение.

IX. Можемъ ли, въ такъвъ случай, да твърдимъ, че особеното значение на статистическия методъ за обществените науки се намира въ връзка съ индивидуалния характеръ на обществените явления? Очевидно не. Ние видѣхме, че всички факти, било отъ областьта на физическата природа или отъ оная на обществения животъ, сѫ и индивидуални и типични едноврѣменно. Явно е, въ такъвъ случай, че статистическиятъ методъ трѣбва да има еднакво теоритическо значение както за еднитѣ, така и за другитѣ науки. Прочее, специалното значение на статистическия методъ за обществените науки трѣбва да се потърси другадѣ.

Има другъ единъ възгледъ, който, както видѣхме, се подържа отъ G. v. Mayr'a. Споредъ него, особното значение на статистическия методъ за обществените науки се крие въ массовия характеръ на обществото. Статистическиятъ методъ, като методъ за изучване на масситѣ, има пó-голѣмо значение за обществените науки затова, защото самото общество прѣдставлява една съвокупность, едно массово явление.

Това обяснение така сѫщо не е задоволително. И въ сѫщность тò прѣдставлява само разновидность на възгледа, който разгледахме прѣди малко. Обществото, наистина, прѣдставлява съвокупность отъ хора и човѣшки дѣйствия, и затова то е массовото проявление на хората и тѣхнитѣ дѣйствия. Обаче, не е само човѣкътъ, който може да се проявява массово, и не е само обществото единственото явление, което носи массовъ характеръ. Съвокупности и массови явления ние срѣщаме на всѣка стѫпка[1]). Ние видѣхме, напр., че котката, както всѣко индивидуално явление, може да се изучва или като опрѣдѣленъ конкретенъ фактъ, или като типъ. Ако котката ни интересува като единично сѫщество, ние можемъ да изучимъ извѣстно количество котки въ тѣхната пълна индивидуалность и, въ такъвъ случай, ще трѣбва точно да опишемъ всѣка една котка, въ съвокупностьта на всички нейни достѫпни намъ признаци. Но котката може да не прѣдставлява за насъ толкова голѣмъ интересъ, че да е нуждно поединичното описване и изучване на отдѣлнитѣ екземпляри. Има случаи, когато нашиятъ интересъ може да се насочи не къмъ опрѣдѣлена котка, а къмъ коткитѣ, които се намиратъ върху опрѣдѣлена територия, прѣзъ опрѣдѣлено врѣме, и които притежаватъ извѣстни системи

---

[1]) Sigwart, Chr. *Logik.* Tübingen, 1904. II, стр. 399—400.
Fechner, G. Th. *Kollektivmasslehre.* Leipzig, 1897. стр. 3, 4.

отъ качества. Ние можемъ, напр., да прѣдприемемъ изучване на коткитѣ въ софийския окржгъ прѣзъ 1910 г., като събираме свѣдѣния върху два тѣхни признака: цвѣтъ и полъ. Въ такъвъ случай интересътъ ни къмъ тѣхъ ще бжде прѣди всичко количественъ: ние ще се заинтересуваме най-напрѣдъ да узнаемъ броя на коткитѣ въ опрѣдѣленитѣ врѣменни и пространствени граници, слѣдъ което можемъ, разбира се, да прѣдприемемъ и една количествена диференциация на коткитѣ, споредъ едни или други тѣхни признаци. Ние ще получимъ, въ такъвъ случай, единъ по-голѣмъ или по-малъкъ брой масси и котката ще бжде за насъ массово явление.

Това, което току що казахме за коткитѣ е вѣрно за всички явления, които могатъ да бждатъ обектъ на наше изучване. Всѣко явление може да стане и е массово. За да стане това, достатъчно е да си зададемъ въпроса: колко пжти се срѣща тоя фактъ въ опрѣдѣлени врѣменни и пространствени граници, или колко пжти извѣстенъ признакъ се прѣнамира при отдѣлнитѣ случаи или екземпляри на явлението. Массовото явление, слѣдователно, не е нѣщо реално само по себе си, а е резултатъ на опрѣдѣлени интереси на нашето познание, нарѣчени *статистически*: всички нѣща, всички явления добиватъ массовъ характеръ, когато насочимъ къмъ тѣхъ количественъ интересъ. Всички явления отъ външния свѣтъ могатъ да бждатъ массови, защото всички се проявяватъ въ множества. Всѣко едно явление е unicum, когато се разглежда отъ конкретизираще гледище, но въ сжщото врѣме всѣко явление е една единица измежду явленията отъ извѣстна категория. Лесно е, въ такъвъ случай, да се разбере, че массовъ характеръ иматъ всички явления, както ония на чистата природа, така и ония, които се създаватъ въ обществената дѣйствителность. Явно е, прочее, че и массовиятъ характеръ на обществото не е въ състояние да ни обясни пó-голѣмото, специфичното значение на статистическия методъ за общественитѣ науки.

X. Но, биха казали нѣкои, явленията на обществения животъ изглеждатъ пò-сложни отъ ония на физичния свѣтъ. Дѣйствията на човѣка, който е разумно сжщество, даватъ особенъ характеръ на всички обществени факти. Извѣстно е, че човѣшкитѣ дѣйствия се обусловватъ отъ волеви рѣшения, че тѣ сж резултатъ на извѣстни мотиви и цѣлепоставяния. Разумното поставяне на цѣлитѣ, което състои въ съпоставянето на намисленитѣ дѣйствия съ резултатитѣ, които се очакватъ отъ тѣхъ,[1]) прави обществения животъ пó-богатъ, пó-сложенъ. Тая сложность на явленията отъ

[1]) Rehmke, I. *Die Seele des Menschen*. стр. 51, 119.

обществения животъ, не прави ли ги пó-индивидуални отъ ония на физичния свѣтъ? Ние видѣхме вече, че такъвъ единъ възгледъ подържа рускиятъ статистикъ Янсонъ.

Нѣма съмнѣние, че човѣкътъ е едно явление пó-сложно отъ една маймуна, още повече отъ единъ гущеръ, отъ една инфузория, отъ едно растение, отъ единъ камъкъ. Човѣкътъ е най-сложниятъ фактъ на дѣйствителностьта. Голѣмата сложность на човѣка се дължи на обстоятелството, че той, макаръ да прѣдставлява на пръвъ погледъ единично сѫщество, въ сѫщность е единство отъ двѣ единични сѫщества: тѣло и душа, които се намиратъ въ постоянно взаимодѣйствие.[1]). Вслѣдствие на това, всѣко явление изъ областьта на обществения животъ се явява като резултатъ отъ взаимното, комбинираното дѣйствие на двѣтѣ единични сѫщества, които образуватъ единството човѣкъ. Духовната природа на човѣка се проявява, както вече отбѣлѣзахме, въ това, че той дѣйствува разумно, че той мотивира своитѣ дѣйствия, че може да прѣдвижда тѣхнитѣ резултати и че, вслѣдствие на това, той поставя на своето дѣйствуване извѣстни цѣли. Разумностьта на човѣка, мотивацията на неговитѣ постѫпки и цѣлепоставянето не сѫ нищо друго освѣнъ признаци, качества или опрѣдѣлителности на онова единично сѫщество, което наричаме душа.[2]). Като тѣло, човѣкътъ така сѫщо притежава опрѣдѣлена система свойства или опрѣдѣлителности. Човѣкътъ и неговитѣ дѣйствия ни се виждатъ пó-сложни затова, защото се проявяватъ въ опрѣдѣлителноститѣ не на едно, а на двѣ единични сѫщества: тѣлото и съзнанието. Вслѣдствие на това, човѣкътъ е едно явление пó-сложно отъ едно дърво, или единъ камъкъ.

Но човѣкътъ е явление пó-сложно и отъ едно куче или една маймуна. Бѣлѣзитѣ или качествата, които има едно куче или една маймуна сѫ пó-малко отъ ония, които има човѣкъ. Тѣлото на човѣка е пó-сложно отъ онова на кучето или маймуната; това значи, че тѣлото на човѣка е приспособено за извършване на повече и пó-разнообразни функции, отколкото онова на кучето или маймуната, че то, като единично сѫщество, има повече бѣлѣзи или опрѣдѣлителности. До сѫщия изводъ ще дойдемъ, ако сравнимъ и душевния животъ на човѣка съ онзи на кучето или маймуната. Наистина и тия животни не сѫ единични сѫщества, а единства отъ тѣло и психика. Обаче, тѣхното съзнание, като особено единично сѫщество, има пó-малко опрѣдѣлителности, пó-малко

---

[1]) Rehmke, I. *Philosophie als Grundwissenschaft.* стр. 228, 305—306.

[2]) Rehmke, I. *Die Seele des Menschen.* стр. 43.

качества отъ душата на човѣка. Човѣшката душа е едно мисляще съзнание и затова човѣшкитѣ дѣйствия могатъ да бѫдатъ не само продиктувани отъ инстинкта (triebmässig), но и волеви, цѣлесъобразни, когато душевниятъ животъ на животнитѣ се проявява само въ дѣйствия, продиктувани отъ инстинкта.

Отъ изложеното е явно, че сложностьта или простотата на едно явление се намира въ зависимость отъ броя на признацитѣ или опрѣдѣлителноститѣ, които сме открили въ него. Колкото повече сѫ опрѣдѣлителноститѣ на едно явление, толкова то е по́-сложно.

Можемъ ли, при тия условия, да твърдимъ, че по́-сложнитѣ явления сѫ по́-индивидуални? Можемъ ли да настояваме, че колкото броя на опрѣдѣлителноститѣ на едно единично явление е по́-голѣмъ, толкова то е по́-индивидуално? Помнейки прѣдидущето изложение, ние сме заставени да дадемъ отрицателенъ отговоръ на тоя въпросъ. Индивидуалностьта на единъ, какъвъ и да е, фактъ на битието, не се намира въ зависимость отъ броя на признацитѣ или опрѣдѣлителноститѣ му. Индивидуално е онова, което е дадено само единъ пѫть. А дадено е само единъ пѫть всѣко единично сѫщество, всѣки единиченъ фактъ, независимо отъ обстоятелството, дали принадлежи къмъ най-проститѣ или най-сложнитѣ явления. *Всѣко явление е индивидуално и то, тъкмо толкова индивидуално, колкото и всички други.* Пѣсъчното зърно е неизмѣримо по̀-просто нѣщо отъ човѣка; но както първото, така и вториятъ сѫ дадени само единъ пѫть, въ опрѣдѣлено мѣсто и опрѣдѣлено врѣме, и затова единичниятъ човѣкъ е тъкмо толкова индивидуаленъ, колкото и едно пѣсъчно зърно.

XI. Гдѣ се крие, тогава, особената важность на статистическото изслѣдване за общественитѣ науки?

За да отговоримъ успѣшно на тоя въпросъ, ние трѣбва да си припомнимъ сѫщностьта и особеноститѣ на статистическия методъ. Ние знаемъ вече, че съ него си служимъ тогава, когато желаемъ да изучимъ извѣстни явления отъ външния свѣтъ отъ индивидуално гледище.[1]) Но тоя методъ се отличава сѫществено отъ онова изучване на явленията, при което се обръща внимание върху тѣхната пълна индивидуалность. Такава една служба може да се възложи само на ония мисловни похвати, при които играе важна роля екземплярното проучване. Тия похвати се употрѣбяватъ въ историята и географията, въ ония случаи, когато извѣстно явление ни интересува като unicum, т. е. въ всичката съвокупность

[1]) Чупровъ, А. А. Цит. книга. стр. 54, 55.

на неговитѣ по-сѫществени особености или опрѣдѣлителности. По такъвъ начинъ историята изучава личностьта на Цезаря, Наполеона или Христо Ботева, а географията — Витоша, Кавала, Порто-Лагосъ и т. н. Но къмъ всички явления ние не можемъ да имаме такъвъ интересъ. Макаръ че всички явления, като конкретни факти, сѫ интересни сами по себе си, ние не можемъ да ги изучваме отъ абсолутно-индивидуално гледище, защото нашето познание не разполага съ необходимитѣ за тая цѣль врѣме и срѣдства. Нашата память не би могла да се справи съ едно безчислено множество изображения на конкретни факти. Въ такъвъ случай ние ги изучваме отъ относително-индивидуално и количествено гледище, и прилагаме статистическия методъ. Тоя методъ състои въ числително или количествено-группово изучване на конкретнитѣ факти. Чрѣзъ броене и наблюдение на фактитѣ, които сме фиксирали като обектъ на изслѣдването, ние добиваме количеството на тия факти, при което, всѣки отдѣленъ фактъ се явява характеризиранъ чрѣзъ опрѣдѣлена съвокупность качества. Връзъ основа на приличията и различията между отдѣлнитѣ факти, тия послѣднитѣ се обединяватъ и раздѣлятъ въ нумерически, числителни групи. Всѣка една отъ тия групи ни дава извѣстна часть отъ изучванитѣ явления, отграничена въ врѣменно и пространствено отношение. Съдържанието на тия количествени групи ни дава числителното описание на даденитѣ конкретни факти. Чрѣзъ сравняване на тия групи, ние добиваме опорни точки за групово причинно обясняване на единичнитѣ явления, и за отбѣлѣзване на извѣстни специфични устойчивости въ тѣхното настѫпване.

XII. Слѣдъ всичко, което досега казахме, отговорътъ на въпроса който ни занимава, струва ни се, е твърдѣ простъ и ясенъ. Щомъ като всички явления отъ външния свѣтъ сѫ еднакво достѫпни за числително изучаване, явно е, че по-голѣмото значение и разпространение на тоя методъ въ общественитѣ науки се дължи не на това, че явленията, съ които се занимаватъ сѫ по-индивидуални, а *защото нашиятъ интересъ къмъ тия факти е несравнено по-високъ отъ онзи, който възбуждатъ чисто природнитѣ явления* Човѣкътъ, неговиятъ животъ и свързанитѣ съ него явления интересуватъ нашия умъ теоритически и практически много по-силно отъ явленията на природата. И това е съвсѣмъ естествено. Човѣшката личность е центъръ на нашитѣ научни интереси, защото тя е цѣль както на индивидуалния, така и на обществения животъ. За насъ не сѫществува нищо по-цѣнно отъ живота и сѫдбинитѣ на личностьта. Перипетиитѣ въ живота на кой и да е човѣкъ сѫ за насъ несравнено по-интересни, отколкото животътъ на една мравка, на

единъ заекъ, на една пеперуда или маймуна. Насъ човѣкътъ интересува като такъвъ, като индивидъ и нещастията или страданията на когото и да е възбуждатъ въ насъ интересъ, състрадание и съчувствие. Онова пъкъ, което се намира вънъ отъ човѣка и неговия животъ, интересува нашето познание, повечето пѫти, дотолкова, доколкото то е цѣнно за него.

Това е и причината, поради която въ областьта на общественитѣ науки ние не можемъ да се задоволимъ съ изучване на фактитѣ само отъ обобщително гледище. Общитѣ понятия, съ които оперира обобщителното изучване на социалнитѣ явления, не ни откриватъ сѫдбинитѣ на личностьта, нито ни указватъ нейнитѣ нужди. Тѣ не ни даватъ възможность да си създадемъ какво и да е прѣдставление за грижитѣ, на които тя трѣбва да бѫде прѣдметъ. За да се разрѣшатъ тия задачи, необходимо е да се проучва животътъ на обществото отъ индивидуално гледище, т. е. по единъ такъвъ начинъ, който да ни дава възможность да проникнемъ въ конкретнитѣ сѫдбини на ония множества отъ хора, които съставляватъ обществото.

Какъвъ трѣбва да бѫде методътъ на тия изучвания? Очевидно е, че той трѣбва да бѫде такъвъ, който да може да удовлетвори нуждитѣ отъ конкретизираще знание на човѣка. Но той трѣбва да удовлетворява прѣди всичко специфичнитѣ нужди на държавата въ това отношение. Защото, въ днешно врѣме, за осѫществяване жизненитѣ интереси на личностьта се грижи найзначителната организация на обществото — държавата. Отъ нея изхождатъ системи общи грижи, които иматъ за цѣль добруването на личностьта. При тая своя дѣйность държавата твърдѣ силно се нуждае отъ свѣдѣния върху начинитѣ, по които се формира животътъ на личностьта. Само съ помощьта на такива свѣдѣния тя добива възможность да направи нѣкакви заключения за нуждитѣ на своитѣ граждани. Но и самитѣ граждани, въ стрѣмлението си къмъ пòсъвършено осѫществяване на интереситѣ, проявяватъ живъ интересъ къмъ разнообразнитѣ условия на живота, всрѣдъ които, заедно съ своитѣ съграждани, дѣйствуватъ. Всички тия факти, отъ третя страна, привличатъ вниманието на общественитѣ науки, каквито сѫ стопанската наука, науката за финансить, криминологията, и др. и увеличаватъ нуждата отъ разнообразни свѣдѣния върху обществения животъ.

Но отъ какви свѣдѣния за своитѣ граждани има нужда държавата? За да отговоримъ на тоя въпросъ, ние трѣба да си дадемъ смѣтка за едно особено обстоятелство.

XIII. Има ли държавата възможность да се ржководи, въ своята дѣйность, отъ жизненитѣ условия и интереси на отдѣлната личность? Може ли държавата да прѣдприема мѣроприятия, обектъ на които да сж нуждитѣ на отдѣлния гражданинъ? Това е възможно само въ изключителни случаи. Въ повечето случаи държавата не може да слѣди специално всѣки гражданинъ, и да постжпва спрямо него съобразно конкретнитѣ му условия, интереси и нужди. Въ държавното управление не би имало нито редъ, нито система, ако би било необходимо държавата да опрѣдѣля своето поведение при всѣки конкретенъ конфликтъ, при всѣко конкретно отношение между гражданитѣ. Ето защо, държавата направлява своята дѣйность съобразно *груповитѣ нужди, интереси и отношения на гражданитѣ*[1]). Интереситѣ и условията на отдѣлната личность, наистина, сж извънредно разнообразни и индивидуални. Обаче, има общи условия, всрѣдъ които живѣятъ повече граждани, общи интереси на повече индивиди, и общи характерни черти на повече конкретни факти. Интереситѣ на сливенскитѣ текстилни фабриканти, напр., както и условията, при които се развиватъ тѣхнитѣ прѣдприятия, сж съвършено различни отъ ония интереси и условия, които ние наблюдаваме при габровскитѣ фабриканти. При все това, и сливенскитѣ и габровскитѣ текстилни фабриканти иматъ нѣкои общи интереси, и дѣйствуватъ при нѣкои общи условия, които ги съединяватъ въ една група. И макаръ нуждитѣ и особностите на текстилната индустрия да сж твърдѣ различни отъ ония на другитѣ индустриални отрасли, все пакъ оставатъ общитѣ интереси и условия на българската индустрия, които свързватъ текстилната и другитѣ индустрии въ едно цѣло съ общи интереси. Условията, при които работятъ два работника въ една занаятчийска обущарска работилница сж съвършено различни; но все пакъ между тия условия има общи, които отграничиватъ тия двама работника отъ работницитѣ въ обущарскитѣ фабрики. А ако прѣкрачимъ къмъ по-общитѣ условия на труда, ние можемъ да съединимъ занаятчийскитѣ и фабричнитѣ обущарски работници въ една отдѣлна социална група, съ общи интереси, и да я противопоставимъ на други работнически групи, принадлежащи къмъ други стопански отрасли. Най-сѣтнѣ, върху почвата на най-общитѣ условия на живота и интереситѣ, които създаватъ, ние обособяваме цѣлото работничество на една страна въ една голѣма група, за да я противопоставимъ на другитѣ главни социални групи въ страната.

---

[1]) Мишайковъ, Д. *Понятие, цѣль и елементи на социалната политика.* „Демокр. Прѣгледъ". Год. VII, стр. 381.

На почвата на такива, пó-малко или повече общи условия и интереси, се създаватъ пó-тѣсни или пó-широки обществени групировки отъ разнообразно естество. Едни отъ тѣхъ се създаватъ прѣко или косвено отъ съзнателното дѣйствуване на гражданитѣ; такива напр. ще бѫдатъ съсловията въ една страна или пъкъ професионалнитѣ съюзи, политическитѣ партии и т. н. Вънъ отъ тия групировки има, обаче, и други пó-искуствени, които се създаватъ чрѣзъ разпоредбитѣ на законитѣ на държавата. Тия групи сѫ чисти колективи. Тѣ съдържатъ най-различни индивиди, които влизатъ въ една и сѫща група само затова, защото законътъ ги третира по единъ опрѣдѣленъ начинъ или пъкъ ги принуждава да извършватъ еднакви дѣйствия. Въ всѣки законъ се съдържатъ разпоредби, които опрѣдѣлятъ отношението на държавната власть къмъ гражданитѣ или пъкъ отношенията между самитѣ граждани. Затова всѣки законъ дѣли лицата, за които се отнася, на различни групи. Така напр., законътъ за насърдчение мѣстната индустрия дѣли индустриалцитѣ, споредъ размѣритѣ на вложения капиталъ и броя на работницитѣ, на три групи; избирателниятъ законъ дѣли гражданитѣ на такива, които могатъ да бѫдатъ избирани и такива, които не могатъ да бѫдатъ избирани; послѣднитѣ сѫщиятъ законъ дѣли още на нѣколко групи, споредъ причината, поради която не могатъ да бѫдатъ избирани. Гражданското право дѣли лицата на дѣеспособни и недѣеспособни, на такива, които сѫ изпълнили задълженията си и такива, които не сѫ ги изпълнили; наказателниятъ законъ създава групи отъ граждни, които сѫ извършили едно и сѫщо прѣстѫпление, или на които се налага едно и сѫщо наказание и т. н. Съ една дума, всѣкѫдѣ, дѣто държавата се намѣсва съ своитѣ разпореждания, има за обектъ не единични граждани, а групи отъ такива. Здружаванията на самитѣ граждани дѣйствуватъ по сѫщия начинъ. И тѣ работятъ за реализиране на ония интереси, които сѫ общи на повече граждани, макаръ че тия здружавания пó-често отъ държавата се занимаватъ съ интереситѣ на отдѣлни личности. Въ сѫщность, крайната цѣль на всички тия мѣроприятия и дѣйности е добруването на личностьта: друга цѣль не може да иматъ нито държавата, нито частнитѣ съюзи. Но държавата може да индивидуализира дѣйностьта си само до опрѣдѣлени граници. Ето защо, като прѣдоставя осѫществяването на пó-индивидуалнитѣ интереси на самата заинтересована личность и на свободнитѣ обществени организации, тя се спира върху пó-общитѣ условия и интереси на пó-голѣми групи отъ граждани. Въ тия случаи групитѣ сѫ за държавата едно срѣдство, съ помощьта на което тя слиза до интереситѣ на личностьта, въ пó-тѣсни или пó-широки граници.

XIV. Но за да може да съобразява своята дѣйность съ груповитѣ интереси на гражданитѣ, държавата трѣбва да знае тия групови интереси и нужди, тя трѣбва да е запозната съ груповитѣ условия на общественното сѫществувание на човѣка.

По какъвъ начинъ държавата може да изучи тия групови интереси и условия, и да види груповитѣ резултати на своята дѣйность? Очевидно съ помощьта на нѣкакви начини, приспособени за групово изучване. Такива начини има и тѣхната съвокупность образува онзи методъ, който ние наричаме числителенъ, нумерически или статистически. Съ помощьта на тоя методъ ние изучаваме конкретнитѣ факти на обществения животъ — индивидитѣ, тѣхнитѣ дѣйствия и тѣхнитѣ отношения — не отъ абсолутно-индивидуално, а отъ относително — индивидуално гледище. Статистическиятъ методъ ни дава количественитѣ групи на общественитѣ факти, отграничени въ качествено, врѣменно и пространствено отношение. Чрѣзъ сравнение и анализа на тия групи, ние добиваме опорни точки за разбиране и прѣцѣняване начинитѣ, по които се формира животътъ и отношенията на хората. *Статистическиятъ методъ ни дава, слѣдователно, тъкмо онова колективно и групово знание за общественитѣ факти, което е единствено възможната основа за дѣйностьта на държавата, самоуправителнитѣ тѣла и свободнитѣ обществени организации, и въобще онова групово освѣтление на индивидуалнитѣ интереси, което има толкова голѣмо значение за държавата и обществото.* Тукъ именно се крие огромното значение на статистическия методъ за общественитѣ науки и високиятъ интересъ, който държавата, обществото и науката проявяватъ къмъ статистическитѣ изслѣдвания. Статистическиятъ методъ дава картината на груповитѣ интереси и сѫдби, той константира тѣхнитѣ промѣни и прониква въ причинитѣ, които сѫ ги прѣдизвикали, като посочва на държавата и общественитѣ институти отъ една страна, областитѣ, въ които се чувствува нужда отъ тѣхната намѣса, и като изтъква резултатитѣ отъ прѣдишната имъ дѣйность — отъ друга.

XV. Отъ онова, което изложихме до тукъ, ние имахме възможность да разберемъ на какво се дължи особеното значение на статистическия методъ за общественитѣ науки. Ние, обаче, не сме зачекнали още въпроса, въ какво именно се изразява по́голѣмото значение на тоя методъ за поменатитѣ науки.

Прѣдпочитането на статистическия методъ въ общественитѣ науки се осѫществява въ три направления:

1) Отъ теоритична гледна точка, статистическиятъ методъ може еднакво да се прилага както при общественитѣ, така и при есте-

ственитѣ науки. Но, понеже нашиятъ интересъ къмъ явленията отъ областьта на човѣшкия и обществения животъ е пó-голѣмъ, прилагането на статистическото изслѣдване въ тая область става въ много пó-голѣми размѣри. Това значи, че въ областьта на общественитѣ науки, статистическитѣ изслѣдвания сѫ значително пó-многочислени, отколкото въ оная на естественитѣ.

2) Пò-голѣмото значение на статистическия методъ за общественитѣ науки се проявява и въ това, че тъкмо въ областьта на послѣднитѣ се употрѣблява *изчерпвателното* статистическо наблюдение и изслѣдване. Напротивъ, при статистическото изучване на природнитѣ факти се употрѣблява *прѣдставителното* или *репрезентативното* изслѣдване, при което, както е извѣстно, вмѣсто да се подлагатъ на наблюдение всички единични случаи — на такова се подхвърлятъ само нѣколко, които служатъ като *прѣдставители* на останалитѣ. Лесно е да се убѣдимъ, че изчерпвателното наблюдение и изслѣдване на такива факти изъ областьта на естественитѣ науки, каквито сѫ напр. дъждътъ, снѣгътъ, вариациитѣ при наслѣдствеността и пр. е една нецѣлосъобразна и невъзможна работа. Нашиятъ интересъ къмъ тия факти не е толкова голѣмъ, за да ни застави да ги подложимъ на изчерпвателно изслѣдване. Извършването на изчерпвателни наблюдения даже и върху най-важнитѣ и интересни факти изъ областьта на природнитѣ науки би било съпроводено съ употрѣбяване на толкова срѣдства, и съ такива мѫчнотии, че прилагането на тоя видъ статистическо наблюдение изглежда за винаги изключено отъ тая область.

Съвършено други сѫ условията на научното изслѣдване при ония явления, съ които се занимаватъ общественитѣ науки. Основниятъ фактъ на всички тия науки е човѣкътъ. Вслѣдствие на това, въ всѣка държава и въ всѣко общество, груповото изучване на хората и на човѣшкия животъ, е, съвършено естествено, насочено най-напрѣдъ къмъ установяване б р о я на човѣшкитѣ индивиди, които влизатъ въ състава имъ. На тая почва се явява понятието н а с е л е н и е, като изразъ на изчерпвателния интересъ на науката и държавата къмъ количеството на жителитѣ или гражданитѣ на страната. Числото, което ни показва величината на населението трѣбва да съдържа безусловно всички жители или граждани въ страната. Ако това число не е пълно, то ще покаже не величината на цѣлото население, а само броя на една часть отъ жителитѣ или гражданитѣ. Такова едно число, обаче, ще бѫде безцѣлно, защото, въ повечето случаи, ние не бихме били въ състояние да знаемъ за каква часть отъ населението се отнася. Ето зашо, основата

на социалната, въ широкъ смисълъ на думата, статистика е пълното число на населението. Нито едно отъ различнитѣ социально-статистически изслѣдвания не би могло да даде задоволителни резултати, ако не бихме могли да поставимъ добититѣ отъ него изводи въ извѣстни отношения съ общата величина на населението, и съ нѣкои отъ голѣмитѣ групи, въ които то се диференцира. Слѣдователно, числото на населението трѣбва да бѫде по възможность изчерпателно и такива би трѣбвало да бѫдатъ всички статистически изслѣдвания на обществената дѣйствителность. Практически, обаче, това изискване понѣкога не може да се осѫществи. Поради ограниченостьта на усилията и срѣдствата, съ които разполага статистическото изслѣдване, често пѫти и въ областьта на социалната статистика се употрѣбява не изчерпателното, а репрезентативното изслѣдване.

3) Най-сетнѣ, живиятъ интересъ на нашето познание къмъ явленията на обществената дѣйствителность се изразява въ по-голѣмата подробность, съ която ги изучаваме. Ние се стремимъ, слѣдователно, когато изучаваме общественитѣ явления, да изтъкнемъ по-голѣмъ брой признаци, качества, опрѣдѣлителности на конкретния фактъ. Напротивъ, при ония явления, които лежатъ извънъ сферата на човѣшкия животъ, ние се задоволяваме съ нѣкакъвъ минималенъ брой признаци. Така напримѣръ, при статистическитѣ изслѣдвания на валежитѣ ние обръщаме внимание само върху количеството на дъжда, който е падналъ въ разнитѣ мѣста, слѣдователно, ние съсрѣдоточваме нашия интересъ повечето пѫти само върху двата признака: количество и мѣсто на падналата дъждовна вода. Ние не се интересуваме, при подобни изслѣдвания, отъ различнитѣ вѫтрѣшни свойства на падналата дъждовна вода, напр., отъ нейния химически съставъ, отъ формата на капкитѣ, отъ тѣхната голѣмина, тяжесть, цвѣтъ и т. н. и не подлагаме тия признаци на статистическо изслѣдване.

Когато правимъ, обаче, статистически изучвания въ областьта на обществената дѣйствителность, ние се стремимъ да вникнемъ по-дълбоко въ явленията, и затова правимъ изучванията си по-подробни. Ние спираме, въ такъвъ случай, нашето внимание върху повече признаци, повече опрѣдѣлителности на единичнитѣ факти. Така, при статистиката на осѫденитѣ лица, ние правимъ обектъ на количествено изучване цѣлъ редъ признаци или опрѣдѣлителности: полъ, възрасть, мѣсторождение, образование, професия, голѣмина на наказанието, сѣмейно положение, народность, вѣроизповѣдание и т. н. Почти съ сѫщо такава подробность се правятъ всички социално-статистически изслѣдвания.

Въ тия три направления се проявява особеното, голѣмото значение на оная служба, която статистическиятъ методъ върши въ областьта на социалнитѣ науки и която, както видѣхме, състои въ групово-количественото освѣтление на социалнитѣ явления.

XVI. Тая служба на статистическия методъ става все по-цѣнна и по-цѣнна. Проникването на модерната държава отъ идеята за равноцѣнностьта на човѣшката личность все повече усилва и разширява интереса ѝ къмъ сѫдбинитѣ на широкитѣ, малоимущитѣ слоеве и групи на гражданитѣ. Степеньта, въ която се осѫществява тая идея се смѣта за мѣрило на социалния прогресъ. *Социалната личность*[1]), като изражение на срѣднята степень добруване въ дадено общество, става цѣль на обществената и държавната дѣйность. И ако поискаме да направимъ единъ паралелъ между статистиката и социалната политика, ние бихме могли да уприличимъ социалната личность — на срѣдния човѣкъ на Quetelet и изобщо на срѣднитѣ величини въ статистиката. Защото ако първата е изразъ на срѣднята степень благосъстояние, — вторитѣ сѫ пъкъ характерни изражения на срѣднитѣ качества и признаци на хората. Въ такъвъ случай най-удобната характеристика на социалната личность, отъ статистическо гледище, е срѣднята величина или единъ комплексъ отъ такива.

Ето защо, заедно съ усилването на интереса къмъ социалната личность, и паралелно съ умножаването на културнитѣ, въ широка смисъль на думата, задачи на обществото и държавата, — ще расте и интересътъ къмъ срѣднитѣ величини, къмъ груповото изслѣдване на обществото, и значението на статистическия методъ за общественитѣ науки ще става все по-голѣмо и по-голѣмо.

[1]) *Ibid.*, стр. 377.

Сръбско-българскитѣ търговско-политически отношения.

Отъ **Ал. Ц. Цанковъ,**

редовенъ доцентъ по политическа икономия.

Прѣдговоръ.

Първоначално моята цѣль бѣше да изслѣдвамъ търговско-политическитѣ отношения между България и нейнитѣ близки съсѣди. Разбира се, трѣбваше да захвана най-напрѣдъ съ отношенията между България и Сърбия, макаръ търговскитѣ сношения между тѣхъ да сж едни отъ най-ограниченитѣ, въ сравнение съ тия между България и останалитѣ Балкански държави. Захванахъ съ търговско-политическитѣ отношения между България и Сърбия, защото въ всички водени прѣговори и сключени конвенции, се е прѣслѣдвало нѣщо повече отъ установяването на нормални икономически сношения, между двѣтѣ съсѣдни държави. Послѣднитѣ повече, ако не и исключително, по политически съображения сж прибѣгвали до конвенции и споразумѣния и отъ икономически характеръ, но въ основата на които винаги е лежала една политическа идея — образуването на единъ митнишки съюзъ между тѣхъ, като прѣдварително условие за изглаждание на противоположнитѣ политически интереси между България и Сърбия, и като срѣдство, което би подготвило и двѣтѣ държави къмъ едно правилно разрѣшение на Македонския въпросъ, въ който тѣ бѣха толкозъ много заинтересовани.

Нѣма нищо чудно въ това че икономически идеи се поставятъ въ услуга на чисто политически цѣли. Германскиятъ митнишки съюзъ, обедини нѣмската нация въ една мощна империя. Идеята за митнишки съюзи е рожба на протекционизма и за мене—пъкъ и за всѣки който би пожелалъ да изслѣдва развитието и историята на търговско-политическитѣ отношения на двѣ държави, които, отношения, съдържатъ съвсѣмъ открито идеята за едно сближение, за единъ съюзъ и едно обединение на двѣ

съсѣдни държави, — прѣдставляваше не само извѣстенъ интересъ, но бѣше и необходимо да прослѣда историята, — безъ разбира се да се отклонявамъ отъ главния прѣдметъ на моята студия — на въпроса за образуването на митнишкитѣ съюзи, като прѣдварителни условия за осѫществяването на извѣстни политически цѣли. По тия съображения азъ прослѣдихъ развитието на общия въпросъ. И на кратко, но все пакъ доста обемисто, изложихъ историята и причинитѣ на идеята за образуването на по-голѣми или по-малки митнишки съюзи между европейскитѣ държави и даже въ Америка. Историята и сѫщностьта на тоя въпросъ прѣдставлява голѣмъ интересъ и днесъ, когато, поради събитията които прѣживѣваме, той може да бѫде повдигнатъ на ново, защото слѣдъ голѣмитѣ изтощения, които едва ли ще създадатъ условия за унищожението на протекционизма, нѣкои отъ държавитѣ, може пакъ да повдигнатъ въпроса за прѣмахването на митнишкитѣ граници между тѣхъ, за да се понесатъ по-лесно тяжеститѣ на една високо-покровителствена търговска политика.

Отъ съпоставянето историята на въпроса въ чужбина съ неговото развитие въ България и Сърбия, ще може да се установи какво е било, и въ тоя случай, влиянието на чуждитѣ идеи у насъ. Подиръ това, безъ да се отклонявамъ отъ моята главна задача, прослѣдихъ историята на въпроса за едно сближение между България и Сърбия до епохата, до която засѣгамъ търговско-политическитѣ отношения между тѣхъ.

Идеята за митнишки съюзъ между България и Сърбия е политическа идея. Затова при третирането ѝ, неможахъ да не се спра, повече или по-малко, върху нѣкои политически факти, които сѫ въ извѣстна връзка съ нея или, които характеризиратъ отношенията между двѣтѣ държави. Азъ съжалявамъ, че не можахъ да обобща всички дани, които характеризиратъ отношенията между България и Сърбия изобщо и специално прѣзъ епохата, която ни интересува. Ненаправихъ това не отъ страхъ да не прѣтрупамъ студията си съ събития и епизоди, които нѣматъ връзка съ главния прѣдметъ, но защото нѣмахъ на рѫка самитѣ източници. Послѣднитѣ не сѫ още достѫпни, но все пакъ нѣкои отъ тѣхъ използвахъ.

ГЛАВА I.

Идеята за митнишки съюзи.

Ако единъ день историкътъ пожелае да характеризира търговската политика на по-вечето културни държави отъ 1890 година насамъ, ще я характеризира, като периодъ на най-усиленъ протекционизмъ. Може да се каже, че ние живѣемъ въ класическата ера на протекционистическата търговска политика. Всички страни, съ малки само изключения, сж инаугюрирали системата на високитѣ мита върху внасянитѣ отъ вънъ индустриални или земледѣлчески произведения. Само Англия, Холандия, Белгия и Турция сж останали и до днесъ при режима на свободната търговия. Триумфътъ на свободната търговия въ Англия датира отъ втората половина на миналото столѣтие, а още прѣзъ 1828 година, Кобденъ поведе борбата противъ високитѣ покровителствени мита и върху мореплавателнитѣ актове на Кромвеля. Отъ началото на 19 столѣтие английската индустрия се развиваше бързо, английскитѣ фабрики бѣха израстнали до крупни прѣдприятия, които въ Европа и Америка нѣмаха равни на себе си и бѣха завладѣли вече много чуждестранни пазари. Английската индустрия, обаче, се развиваше за смѣтка на земледѣлието, което бързо чезнѣше и отстжпваше мѣстото си на едритѣ фабрични заведения. Поради това Англия още по-рано бѣ принудена да внася отъ вънъ, за нуждитѣ на своята промишленость и фабрично население, почти всички земледѣлчески произведения. Прѣзъ 1842—1846 год. тя бѣ заставена да прѣмахне всички ония разпоредби, които запрѣщаваха внасянето на нѣкои чуждестранни произведения, да прѣмахне вноснитѣ мита върху суровитѣ материали, да намали сжщо тъй вноснитѣ мита върху много фабрикати, и постепено да унишожава протекционистическитѣ мита, като запази само нѣкой такива отъ фискаленъ характеръ.

Белгия сжщо тъй отъ рано е станала индустриална държава и е прѣмахнала покровителственитѣ мита. Холандия пакъ, по своето естествено положение, е страна на свободната търговия. Тя е земледѣлческа страна, чието селско ступанство произвежда специалитети, които нѣматъ конкуренция и които се консумиратъ отъ единъ отлично плащащъ и грамаденъ пазарь, като английския. А що се отнася до Турция, то тя по много понятни причини нито можеше, нито пъкъ желаеше да води търговска политика, почиваща на идеини начала и на народоступански интереси. По силата на капитулациитѣ митата върху внасянитѣ отъ чужбина стоки сж опрѣдѣлени, — тѣ не могатъ да бждатъ увеличавани произволно, и до тѣхното увели-

чение — съ съгласието на голѣмитѣ европейски държави, — Турция е прибѣгвала само при стѣснено финансово положение.

Въ Германия отъ 1879 година и постепено прѣзъ 1881, 1884, 1885 година сж увеличавани вноснитѣ мита. Прѣзъ 1891/92 година бѣха сключени редица търговски договори почиващи на тъй повишенитѣ мита, а прѣзъ 1902/903 година биде изработенъ новъ митнишки тарифъ, който отразяваше въ себе си състѣзанията на двѣтѣ най-силни съсловия въ германската империя — отъ една страна едритѣ землевладѣлци съ пруситѣ юнкери на чело, отъ друга индустриалцитѣ, които имаха задъ себе си многобройнитѣ градски маси. Извѣстно е, че тарифътъ, за който е дума тукъ, прѣзъ 1906 год. биде приетъ отъ Reichstag'а и че той е въ сила и сега и като послѣдствие отъ неговото дѣйствие сж борбитѣ на работницитѣ и на градското население изобщо, противъ неимовѣрното поскжпване на земледѣлческитѣ произведения отъ първа необходимость. Германия днесъ покровителствува съ високитѣ мита своето земледѣлческо ступанство, което, незная при какви условия, ще може да задоволи вжтрѣшнитѣ нужди на страната, когато се знае, че днесъ, то дава само единъ незначителенъ процентъ отъ онова, което е необходимо за да се изхранва нацията. Нѣмскитѣ аграрии оправдаватъ протекционистическата система съ обстоятелството, че безъ високитѣ мита, Германия рискува да загуби и онова, което тя има днесъ. Примѣрътъ на Германия подѣйствува заразително. Нѣкои държави по подражение, но повечето и подъ натиска на самото икономическо развитие, бѣха принудени да замѣнятъ старитѣ си митнишки тарифи съ нови по-високи. Австро-Унгария послѣдователно прѣзъ 1882 и 1887 г., е увеличила умѣренитѣ сравнително мита, прѣдвидени въ тарифа отъ 1879 г., а прѣзъ 1903 год., на парламента биде прѣдставенъ сега дѣйствующия митнишки тарифъ, който се стреми да гарантира мѣстния пазарь за унгарското и австрийско земледѣлие, но тоя тарифъ прѣдвижда тъй сжщо покровителствени мита и върху нѣкои индустрии и особно върху нѣкои занаятчийски прѣдмети. Русия[1]), Швейцария, Италия, Скандинавскитѣ държави, Испания и Португалия — всички тия държави, коя по-рано, коя по-късно, бѣха увлечени отъ протекционистическата политика, която по това врѣме завладаваше постепено Европа и Америка и увеличиха още повече своитѣ вносни мита. Даже Белгия, за която казахме, че и до сега остава подъ режима на свободната търговия, не можеше да остане чужда на интереситѣ

[1]) Русия, като отговоръ на германскиятъ митнишки тарифъ, който облагаше всички земледѣлчески произведения съ високи мита, увеличи сжщо тъй вноснитѣ си мита. Тарифа на Вите бѣ резултатъ отъ това.

на своитѣ земледѣлци, които изнемогваха подъ задокеанската конкуренция и принудиха държавата прѣзъ 1895 година да направи извѣстни отстжпки въ тѣхна полза. Разбира се, че и балканскитѣ държави не можаха да останатъ чужди на идеитѣ, които лежаха въ основата на търговската политика на повечето европейски държави. Частно за България, нашата протекционистическа политика датира още отъ 1894 година, когато биде вотиранъ първия специаленъ законъ за насърдчение на мѣстната индустрия; тая политика биде доразвита и особно насърдчена съ митнишкия тарифъ отъ 1903, съ договоритѣ прѣзъ периода 1903/905 и по-старитѣ отъ 1897 година, както и съ закона за насърдчение на мѣстната индустрия отъ 1909 година.

Както системата на свободната търговия, тъй сжщо и системата на протекционизма си иматъ своитѣ прѣимущества и недостатъци. Докато една страна не е развила въ необходимата хармония двата важни за икономическия животъ на единъ народъ, производствени отрасли — земледѣлието или индустрията, усвоява едната или другата система въ своята икономическа политика. Странитѣ съ развита едра индустрия, като Англия, Белгия, па дори и Германия, иматъ по-добра смѣтка да възприематъ режима на свободната търговия, защото той би имъ гарантиралъ по-евтини сурови продукти и по-евтина храна за широкитѣ народни маси. Страни пъкъ съ зараждающа се индустрия и съ още недостатъчно конкурентуспособна промишленость по необходимость сж принудени да въведатъ протекционистическитѣ митнически такси за чуждитѣ фабрични произведения. А странитѣ, въ които промишлености е на висока степень на развитие, но които — страни — смѣтатъ, че трѣбва да се запази извѣстно съотношение между индустрията и земледѣлието, за да съхранятъ своето национално земледѣлческо ступанство, прибѣгватъ сжщо тъй до високитѣ мита, налагани върху чуждитѣ земледѣлчески произведения. Тоя курсъ на търговската политика днесъ се слѣдва въ Германия, въ Австрия па даже отчасти и въ Франция. Вѣрно е, че принципитѣ на свободната търговия не само въ икономически напрѣдналитѣ страни, но изобщо теоретически, могатъ да бждатъ всѣкога добрѣ обосновани и защитени, но протекционистическата търговска политика се налага отъ нуждитѣ на обикновения животъ и отъ неговото развитие. Обаче и протекционизма може да бжде защитенъ съ много доводи почерпяни отъ науката, а най-паче отъ интереситѣ на народа при дадена степень на икономическо развитие. Истина е, че протекционизма има много лоши страни, които понѣкога прѣчатъ на нормалното ступанско развитие въ една страна, но при все това, като

система, наложена било отъ нуждитѣ на врѣмето, било най-сетнѣ отъ факта, че въ икономическата политика доминиратъ интереситѣ на една обществена класа или съсловие, мжчно една рѣшителна борба противъ него може да се увѣнчае съ голѣма побѣда. Ето защо, както справедливо бѣлѣжи единъ французинъ — L. Bosc[1]), днесъ хората по малко се занимаватъ съ оборването на протекционистическата система, отъ колкото съ смекчаването — макаръ и посрѣдствомъ палиативни срѣдства — на неудобствата въ тая система. Въ свръзка съ това е и познатото стремление за установяването на свободни пристанища и свободни зони и пропагандирането на идеята за създаването на митнишки съюзи, които като способствуватъ за образуването на една по-голѣма митнишка територия, култивиратъ въ сжщото врѣме по-близки политически, ступански и социални връзки и способствуватъ за намаляването на опасноститѣ отъ протекционизма. Отдавна, продължава сжщия авторъ, политическата икономия е показала, че опасноститѣ отъ протекционистическата система сж толкова по-голѣми за икономическия животъ на една държава, колкото по-малка е нейната територия, територията върху която се простира тая система.

Колко територията на една държава е по-обширна, толкова по-лесно ѝ се удава да задоволи своитѣ нужди, повечето съ националенъ трудъ; по-разнообразнитѣ климатически условия, както и по-голѣмото население, способствуватъ отъ една страна за по-голѣмо раздѣление на труда и отъ друга за основаването и подържанието на разнообразни отрасли, както въ промишлеността, тъй сжщо и въ земледѣлието. Подобна страна изработва въ собственитѣ си граници единъ голѣмъ процентъ отъ продуктитѣ, потрѣбни за издържката на нацията. Обратното можемъ да наблюдаваме въ една малка държава: — по-малкото население и по-голѣмото еднообразие въ климата нѣма да благоприятствуватъ за развитието на по-разнообразни отрасли въ производството. Такава страна, очевидно е, ще има нужда да внася много продукти отъ вънъ и ако тѣ сж обложени съ високи мита, за да се насърдчава развитието на мѣстното производство, населението ще трѣбва да понася тежкитѣ послѣдствия отъ протекционизма и върху производства, които надали ще могатъ да се развиятъ, или ако се развиятъ, то това ще стане съ неимовѣрно голѣми жертви за нацията. Една Русия или Сѣвероамериканскитѣ Съединени Щати, напримѣръ, всѣкога могатъ да се ползуватъ по-успѣшно отъ една протекционистическа търговска политика, отколкото Белгия, Холандия, Дания —

[1]) L. Bosc: Zollalliancen und Zollunianen 1907.

държави малки и съ климатически условия, непозволяващи голѣмо разнообразие въ производството; тѣ намиратъ по-добра смѣтка да останатъ при режима на свободната търговия. Митнишкитѣ съюзи, като обединяватъ повече единици въ една, създаватъ условията за по-голѣмо разнообразие въ производството и способствуватъ за намалението, до извѣстна степень, на лошитѣ послѣдствия отъ тежкия протекционизмъ. Отъ това становище не може да се допусне, че митнишкитѣ съюзи могатъ да измѣстятъ протекционистическата система, защото държавитѣ, които участвуватъ въ него, договорно уговарятъ условията при които тѣ постжпватъ и собственитѣ интереси, които ще искатъ да отстояватъ съ помощьта на съюза, при все това, обаче, не може да се каже, че митнишкитѣ съюзи, за държавитѣ, които участвуватъ въ тѣхъ, сж една крачка къмъ режима на свободната търговия. Ако така могатъ да се цѣнятъ услугитѣ и задачитѣ на единъ митнишки съюзъ, немога да не се спра, макаръ и съвсѣмъ бѣгло, върху историята не толкова на въпроса, колкото на осжществениѣ вече митнишки съюзи и на проектиранитѣ нѣкога и сега такива.

* * *

Най-напрѣдъ, не ще съмнѣние, трѣбва да захвана съ Германския митнишки съюзъ — Zollverein, който прѣдставлява най-сполучливия и най-съвършенъ митнишки съюзъ между държави, които нѣкога сж биле съвсѣмъ самостоятелни. Прѣди това, обаче, струва ми се, неще да е безинтересно да прослѣдимъ, съ нѣколко думи само, историята на идеитѣ и образцитѣ, които сж прѣдшествували Zollverein'a. Още въ началото на XVI вѣкъ и то тъкмо прѣзъ 1522 година Карлъ V е прѣдложилъ, щото митнишкитѣ граници между отдѣлнитѣ нѣмски градове и провинции, подъ владичеството на римската черква, да се прѣмѣстатъ къмъ краищата на държавата, и всички внасяни и изнасяни стоки въ и извънъ така разширената граница да се облагатъ съ 4% мито. Карлъ V съ тоя особенъ видъ митнишки съюзъ е прѣслѣдвалъ фискални цѣли. Негова проектъ, обаче, не биде възприетъ. Все прѣзъ сжщата година се основа митнишки съюзъ между Schleswig — Holstein. Въ ново врѣме, прѣзъ първитѣ години на XIX столѣтие, Великия Наполеонъ, слѣдъ поражението, което прѣтърпѣ при Трафалгаръ (21/X 1805 год.), за да изолира Англия отъ континента и да я съкруши икономически, защото политически той бѣ побѣденъ, основа тъй наречения континенталенъ блокъ „Le blocus continental". Англия въ това врѣме продоволствуваше цѣла Централна Европа съ своитѣ индустриални продукти, като въ сжщото врѣме получаваше отъ

Европа евтино много отъ суровитѣ материали, които английската промишленость прѣработваше. Наполеонъ, обаче, съ заповѣдь отъ 21/XI 1806 година, датирана отъ Берлинъ, забрани всѣкакви търговски сношения съ Англия; вносътъ въ Англия и износътъ за нея отъ държавитѣ, които той бѣше покорилъ, биде забраненъ[1]). Разбира се, континенталния блокъ не може да се смѣта за митнишки съюзъ, защото нему липсваха най-главнитѣ елементи за да бжде такъвъ. Отдѣлнитѣ държави, които влизаха въ него, запазиха своитѣ митнишки граници; митата върху стокитѣ, размѣнявани между тѣхъ, бѣха запазени. Континенталния блокъ днесъ може да ни даде едно приблизително прѣдставление за проектиранитѣ митнишки съюзи между държавитѣ отъ Срѣдня Европа, или между държавитѣ въ цѣла Европа изобщо, като противовѣсъ на Сѣвероамериканскитѣ щати, или като противовѣсъ на съюзенитѣ американски държави. Всичкитѣ проекти, за сега оставатъ само красиви блѣнове и нищо повече. Но неможе да се отрѣче, че континенталния блокъ имá голѣмо благотворно влияние върху промишленото развитие на държавитѣ, влизащи въ него и особно върху индустриалното развитие на Германия. Нѣмската индустрия, едно, че Германия по това врѣме бѣше раздѣлена на множество отдѣлни държави, слѣдователно неможеше да разчита на единъ по-голѣмъ и по сигуренъ вжтрѣшенъ пазаръ, и второ, благодарение на недостатъчната протекция, биваше конкурирана, въ собственото си отечество, отъ английската индустрия, която по това врѣме нѣмаше равна на себе си. Нѣмскитѣ индустриалци имаха голѣми основания да бждатъ благодарни на Наполеона за континенталния блокъ, защото нѣмската промишленость доби силенъ импулсъ за развитие и биде принудена да дири пазари въ обширнитѣ германски земи, Това стремление отъ нейна страна създаде необходимостьта отъ обединението на Германия отъ начало на икономическа почва, а по-сетнѣ и на политическа. И дѣйствително, четвъртъ столѣтие слѣдъ разтурянето на континенталния блокъ, се подйе идеята за образуването на германския митнишки съюзъ. Най-енергичнитѣ ратници за осжществяването на тая идея бѣха самитѣ индустриалци, а като нейни идеолози се явиха двамата учени и обществени дѣйци: Nebenius и Fr. List.

Отъ голѣмитѣ европейски държави, Англия и Франция много по-рано отъ Германия се бѣха развили до голѣми и разграничени ступански и политически единици. Митнишкитѣ граници на Англия и Франция бѣха отдавна очертани и търговскитѣ сношения,

---

[1]) L. Bosc: Zollaliancen und Zollunionen S. 99.

вжтрѣ въ самитѣ страни, се извършваха свободно, леко и по-правилно, защото бѣха прѣмахнати митнишкитѣ бариери между отдѣлнитѣ провинции. Германия, обратното, още за дълго врѣме прѣдставляваше единъ конгломератъ отъ много отдѣлни и независими държави, така щото размѣната на разни стоки, между тѣхъ трѣбваше да прѣминава прѣзъ различни граници и да понася тежеститѣ на разни мита. Най-напрѣдъ най-голѣмата и най-силна държава — Прусия, прѣзъ 1818 год. направи една реформа въ своята търговска политика, като съ законъ отъ сжщата година (26/V) прѣмахна всички вжтрѣшни акцизи и мита и установи по тоя начинъ една обща тарифа, мѣродавна само за стокитѣ внѣсяни отъ вънъ прѣзъ границата на държавата. Прѣди тая реформа, Прусия наброяваше не по-малко отъ 57 различни акцизи, а митническия тарифъ прѣдвиждаше около 2775 облагани категории стоки[1]). Пруския тарифъ отъ 1818 год, е важенъ за това, защото той остана въ сила, съ незначителни измѣнения, чакъ до 1865 година и послужи за основа, върху която постепенно се обединяваха отдѣлнитѣ германски държавици въ Zollverein'a. Реформата отъ 1818 година носи отпечатъка на либералната ера въ Прусия. Вносътъ на повечето сурови материали, а особно на вълната и на суровото желѣзо, бѣ свободенъ отъ всѣкакви мита. Вносътъ на земледѣлчески продукти бѣше обложенъ съ една незначителна такса, а вносътъ на чуждестранни продукти трѣбваше да плащатъ около 10% мито ad valorem. Колониалнитѣ продукти плащаха едно фискално мито отъ 20%. Транзитнитѣ стоки бѣха обложени сравнително високо, тѣ плащаха около 1/2 талеръ на центнеръ. Това, обаче, бѣше една тактика, упражнявана съ цѣль да се присъединятъ къмъ пруската митнишка система ония държави, които бѣха принудени да внасятъ нѣкои стоки транзитъ прѣзъ Прусия[2]). Постжпката на Прусия изненада твърдѣ много останалитѣ германски държавици; тя даже биде осждена като брутална, защото съ транзитнитѣ такси се уврѣждаха твърдѣ много интереситѣ на нѣкои отъ тѣхъ и, единъ видъ насила, ги принуждаваха да се присъединятъ къмъ пруската митнишка система. Даже енергичния защитникъ на обединението на германскитѣ държави въ единъ митнишки съюзъ Fr. List, и той осжди постжпката на Прусия. Прѣзъ 1819 год., една година слѣдъ реформата въ пруския митнишки тарифъ, List основа „Нѣмското търговско дружество", което се състоеше прѣимуществено отъ търговци и индустриалци изъ южнитѣ германски държави.

---

[1]) Karl Helfferich: Handelspolitik 1901. ibidem и L. Bosk. ibidem.

[2]) Karl Helfferich ibidem.

Отъ името на това дружество, той още прѣзъ сѫщата година, отправя до нѣмския съюзенъ съвѣтъ въ Франкфуртъ, единъ мемуаръ, въ който, като се изказва противъ новия пруски тарифъ и противъ постѫпката на Прусия изобщо, настоява за прѣмахването на всичкитѣ вѫтрѣшни мита;[1]) сѫществуването на 38 митнишки граници въ тогавашна Германия е спъвало извънредно много икономическото развитие на страната; германската промишленость, освѣнъ отъ силната конкуренция на английската индустрия, е уврѣждана и възпрѣпятствувана по пѫтя на своето развитие отъ многото и обрѣменителни мита въ самата Германия. Всичко това е подготвяло благоприятнитѣ условия за образуването на германския Zollverein. Прусия, разбира се, не се стрѣсна отъ тия протести, а напротивъ се показа още по-неуклончива въ изпълнението на своя планъ да обедини Германия въ една митнишка и политическа единица, като запази първенството за себе си. Прѣзъ 1820 година на конференцията въ Виена, въ която участвуваха министритѣ отъ разнитѣ държави, тя е заявила: ония държави, които се считатъ за уврѣдени въ своитѣ интереси, на тѣхъ не остава нищо друго, освѣнъ да се съюзатъ съ държавитѣ, чиито интереси сѫ тождествени съ тѣхнитѣ, та по тоя начинъ, постепенно да се прѣмахнатъ отдѣлнитѣ митнишки граници. Най-напрѣдъ по силата на съвсѣмъ естествени причини бидоха принудени да се присъединятъ къмъ Прусия и нейната митнишка система, държавитѣ, заобиколени отъ прускитѣ владѣния: на първо мѣсто провинцията Schwarzburg-Sondershausen (1819 год.). Слѣдъ това, тоя примѣръ биде послѣдванъ и отъ нѣкои други дребни държавици, които намираха аритметическа смѣтка да се присъединятъ къмъ Прусия, понеже приходитѣ имъ се увеличаваха, тъй като процента, който имъ се падаше отъ общия приходъ отъ митата, получавани отъ обединения съюзъ, бѣха по-голѣми, отколкото приходитѣ отъ собственитѣ мита, събирани отъ една малка граница и отъ едно по-малко население. Прѣзъ 1828 год. Бавария и Вюртембергъ образуваха втори митнически съюзъ. Изобщо, всички германски държави сѫ били недовѣрчиви къмъ Прусия и затова сѫ прѣдпочитали да се съюзяватъ по-между си и извънъ послѣднята. Поради това се образува прѣзъ 1829 год., подъ шефството на Саксония, тъй наречения Срѣдньо-германски търговски съюзъ; прѣзъ 1828 год. слѣдъ основаването на Баварско-Вюртембергския съюзъ Прусия привлече къмъ себе си и Хесенъ-Дармщадъ. Договорътъ между Прусия и Хесенъ-Дармщадъ, послужи послѣ за образецъ, по който се урегулираха отношенията между останалитѣ

[1]) K. Helfferich, ib.

германски държави, които образуваха по-сетнѣ Zollverein'а. До тука, ние имаме три отдѣлни митнишки съюзи: 1) Прусия, съ обединенитѣ прѣди 1828 год. държави и Хесенъ-Дармщадъ; 2). Баварско-Вюртемберския и 3). Срѣдньо-германския търговски съюзъ на чело съ Саксония, въ който влизаше и Хановерската провинция. До като първитѣ два съюза бѣха по-кулантни въ своитѣ отношения помежду си, послѣдния бѣше враждебено настроенъ спрѣмо Прусия и държавитѣ, влизащи въ него, бѣха задължени, до края на 1834 год. да не влизатъ въ никакъвъ другъ съюзъ. Митнишкия съюзъ подъ хегемонията на Прусия бѣше извѣстенъ подъ името „Сѣверо-германски митнишки съюзъ", а тоя подъ Бавария — южно-германски. — Прѣзъ 1829 год. двата тия съюза сключиха по между си единъ договоръ, който ги сближи твърдѣ много; прѣзъ сѫщата година Прусия е свързала съ Гота и Майнингенъ единъ договоръ, по силата на който се уреждаше транзита на стокитѣ отъ двата съюза прѣзъ тия провинции. По тоя начинъ между територитѣ на Сѣверо-германския и Южно-германския митнишки съюзи се създадоха допирни точки и почвата за обединението имъ биде подготвена. Подиръ това много отъ малкитѣ държавици бѣха принудени, по силата на собственитѣ си интереси, да се присъединяватъ къмъ така образувания съюзъ, до като най-послѣ на 1-й януари 1834 година биде основанъ тъй наречения Германски митнишки съюзъ (Deutscher Zollverein), обгръщащъ 18 нѣмски държави съ едно население отъ 23 милиона человѣка. Първия срокъ на Zollverein'а бѣше за 8 години, продълженъ отсетнѣ още съ 12 години. Отъ 1834 год. нататъкъ постепенно къмъ Zollverein'а се присъединяваха и останалитѣ германски държави до като прѣзъ 1888 год., слѣдъ присъединяването на свободнитѣ Ханзейски градове, се организира Германския Zollverein, тъй както той сѫществува днесъ.

Разбира се, че обединението не вървѣше тъй гладко и леко, както това би ни се сторило на пръвъ погледъ, прослѣдявайки неговата обикновена история. Най-напрѣдъ Прусия не се ползуваше съ достатъчно довѣрие между отдѣлнитѣ държави; като играеше главната роля, тя обнаружи зависьта на останалитѣ по-голѣми държави, като Бавария напримѣръ, а изобщо пруския политически режимъ не бѣше симпатиченъ на нито една отъ тѣхъ. Имаше, обаче, и чисто икономически причини, които спъваха обединението и подържаха враждитѣ между отдѣлнитѣ държави. Прусия, заедно съ ней подчиненитѣ сѣверни провинции бѣше привърженикъ на една либерална търговска политика и то, не толкова поради това, че рѫководящитѣ кръгове живѣеха съ идеитѣ на либералната политическа икономия,

а поради факта, че ржководящитѣ сждбинитѣ на държавата хора се рекрутираха изъ срѣдата на поземелната аристокрация, която въ свободната търговия намираше най-голѣми изгоди за себе си. Пруситѣ земледѣлци намираха въ Англия единъ голѣмъ и сигуренъ пазаръ на своитѣ произведения; тѣ искаха да иматъ всѣкога евтини и необрѣмѣнявани съ високи мита фабрични продукти, каквито въ сжщность си доставяха отъ Англия. Тарифътъ отъ 1818 год. въ това отношение задоволяваше пруситѣ интереси, но противъ него се опълчиха почти всичкитѣ южни държави, които бѣха повече индустриални, отколкото земледѣлчески. Въ Zollverein'а тѣ негодуваха отъ това положение и заплашваха съ разтурянето на послѣдния, толкова повече, че прѣзъ 40-тѣхъ години, поради силната конкуренция на английскитѣ фабрикати, се развиголѣма агитация за увеличение на митата върху нѣкои фабрични произведения. И дѣйствително, митото върху нѣкои текстилни произведения прѣзъ 1842—46 год. бѣ увеличено.

Къмъ всички тия прѣчки, които срѣщаше Zollverein'а трѣбва да се прибави и поведението, което държеше Австрия. До Меттерниха, послѣднята макаръ и да слѣдѣше развитието на въпроса, не се интересуваше много отъ него. Слѣдъ Меттерниха, негова замѣстникъ Князъ Шварценбергъ издигна лозунга за обединението на Германия въ една велика държава подъ шефството на Австрия. Австрия, обаче, прѣслѣдваше повече политически, отколкото икономически цѣли. Въ ступанско отношение тя стоеше много по-надирѣ отъ много германски държави. При това, до като Прусия съ подвластнитѣ ней държави, бѣше възприела до извѣстна степень режима на свободната търговия, Австрия се държеше още о прохибитивната система; нейната индустрия стоеше въ всѣко отношение на по-низка степень на развитие, отколкото южно германската — тя слѣдователно нѣмаше смѣтка да влѣзе въ Zollverein'а[1]); австрийскитѣ индустриалци разбираха това много добрѣ и се противопоставяха на едно влизане на Австрия въ Zollverein'а, даже когато хегемонията се дадеше ней. Правителството на Шварценберга, поради изтъкнатитѣ вече политически причини, гледаше на работата по-иначе.

Прусия която трѣбваше да отстоява своитѣ права и своята хегемония въ Zollverein'а се противопостави рѣшително срѣщу Австрия; най-многото, което тя можа да допусне бѣ да се сключи единъ търговски договоръ съ послѣдната. Австрия тогава захвана да подбужда южнитѣ германски държави да се отцѣпятъ отъ Zollverein'а и заедно съ нея да образуватъ новъ, тъй като до нѣйдѣ

1) Ludwig Láng: Hundert Iahre Zollpolitik 1906.

ступанскитѣ имъ интереси се срѣщаха: и двѣтѣ страни, въ противоположность на Прусия, бѣха привърженици на високия протекционизмъ, т. е. на високитѣ мита върху внасянитѣ стоки. Прѣзъ 1852 година, слѣдъ като Прусия сключи договоръ съ Хановеръ и Олденбургъ, двѣ провинции които седѣха извънъ Zollverein'а и на упоритостьта на които Австрия и южно германскитѣ държави разчитаха за разтурянето на Zollverein'а, заяви сама, че тя — Прусия — разтуря сѫществующия до тогава митнишки съюзъ и подканя наново всички държави да прѣговарятъ за сключването на новъ такъвъ, възъ основа на новия договоръ — между Хановеръ и Олденбургъ. Прусия постави въпроса ребромъ и съ това направи единъ жестъ, който за винаги ѝ осигури хегемонията въ общия германски митнишки съюзъ. Отдѣлнитѣ германски държави трѣбваше да прѣцѣняватъ изгодитѣ, които биха имали ако влѣзатъ въ общия германски съюзъ, съ Прусия на чело и съ тоя, образуванъ между часть отъ южногерманскитѣ държави подъ хегемонията на Австрия. Икономическитѣ и финансови интереси на отдѣлнитѣ германски държави принудиха послѣднитѣ да възобновятъ наново Zollverein'а и то тъй, както това го поиска Прусия. По съображения чисто фискални, много отъ германскитѣ държави неможаха да отидатъ съ прѣдлагания отъ Австрия митнишки съюзъ, защото тѣ щѣха да получатъ много по-малко доходи отъ мита, тъй като границата на тоя съюзъ щѣше да бѫде значително по-малка отъ нѣмския Zollverein. Много отъ държавитѣ, въ германския Zollverein, както вече изтъкнахме, увеличиха приходитѣ си отъ мита и съ това стабилизираха бюджетитѣ си. Обширнитѣ граници на Zollverein'а увеличиха общия доходъ, който се разпрѣдѣляше между държавитѣ по броя на населението. Разноскитѣ по митнишката служба бѣха значително намалени, защото митнишкото управление бѣше едно и митнишката служба се извършваше само по границитѣ на обединения съюзъ. Но имаше и чисто икономически причини: индустрията на южнитѣ германски държави бѣ много по напрѣднала отъ тая на Австрия, слѣдователно послѣдната трѣбваше да търпи конкуренцията на първата; трета причина бѣ долнокачествената австрийска монета, която прѣчеше на транзакциитѣ. Ето защо прѣзъ 1853 год. Zollverein'а биде възобновенъ наново[1]).

Австрия неможеше да влѣзе въ Zollverein'а още и за това, че Прусия прѣзъ 1860 година водѣше прѣговори съ Франция за сключването на търговски договоръ, въ който се прѣдвиждаха намаления на много мита. Договора съ Франция, обаче, бѣше склю-

---

[1]). K. Helfferich S. 116 118.

ченъ на 2/VIII 1862 год. Но понеже съ прѣдвиденитѣ намаления на митата се уврѣждаха интереситѣ на много държави, нѣкои отъ тѣхъ прѣдпочетоха да напустнатъ Zollverein'а. На другата година на чело на управлението бѣ Бисмаркъ, който бѣше рѣшилъ, за да отстрани окончателно Австрия, безъ колебание да се тури въ сила договора съ Франция; на 17 Декември 1863 год. той обяви, че се унищожаватъ всички договори между съюзнитѣ държави, а съ това се унищожава и Zollverein'а, обаче прѣзъ 1864 г. всички германски държави безъ изключение се върнахѫ наново въ Zollverein'а, на чело съ Прусия. Войната прѣзъ 1866 год. между Прусия и Австрия най-послѣ осуети всички надежди на послѣдната да влѣзе въ Zollverein'а. Историята на германския Zollverein, слѣдъ като прослѣдихме перипетиитѣ, които е прѣживѣлъ, вѫрѣшнитѣ борби и противоречия, които той е имало да прѣодолѣ, захваща отъ 1818 година и се свършва чакъ прѣзъ 1885/1888 год., когато къмъ тоя съюзъ се присъединяватъ и Ханзейскитѣ градове Хамбургъ и Бременъ. Тая история, както се вижда, е доста дълга. — Кои причини наложиха Zollverein'а и върху какви икономически основи се създаде той? Въ началото на 19 столѣтие нѣмската литература и философия бѣше подела идеята за националното единство на разпокъсанитѣ въ разни държави и провинции нѣмци. Идеята за националната държава съвпадаше заедно съ стремлението за обединение; нѣщо повече: на тая идея се дължи обединението на нѣмския народъ въ една национална държава. Националната идея укрѣпна още повече, когато нѣколко нѣмски държави — Прусия, Австрия, Бавария, Хесенъ и Вюртембергъ, съ задружни усилия при Рейнъ, трѣбваше да отстояватъ нападенията на Наполеона. На второ мѣсто трѣбва да спомѣнемъ повторно, онова, което вече казахме, — развитието и интереситѣ на нѣмската индустрия, която изнемогваща срѣщу силната английска конкуренция, и подири да си усигури вѫтрѣшния пазарь, който тя можеше да има само слѣдъ обединението на многобройнитѣ германски държави въ една митнишка и политическа единица. И дѣйствително, интереситѣ на нѣмската промишленость, които съвпадаха съ икономическото развитие на цѣлия нѣмски народъ, наложиха Zollverein'а. Обединението на отдѣлнитѣ нѣмски държави въ едно бѣше възможно, защото цѣлата работа се касаеше до обединението не на разчични национални, а на една единствена компактна нация, но разпокъсана. Въпрѣки обстоятелството, че въ Прусия, която наложи обединението, доминираха повече принципитѣ на свободната търговия, Zollverein'а пакъ се осѫществи, защото обединителнитѣ стремления почиваха на принципа: на нѣмската индустрия да се гарантира

вѫтрѣшния пазарь, чрѣзъ прѣмахването на многобройнитѣ вѫтрѣшни митнишки граници. Съ това тя се надѣваше да прѣодолѣе външната конкуренция.

Спрѣхъ се може би повече отколкото бѣ необходимо върху историята на нѣмския Zollverein, но струва ми се това бѣ потрѣбно, за да се посочи на ония, които ратуватъ за митнишки съюзъ межбалканскитѣ държавици и които взиматъ германския Zollverein за примѣръ и за образецъ, при какви условия се осѫществи Zollverein'а и да се разбере по сетнѣ при какви условия такъвъ единъ съюзъ е изобщо възможенъ.

* * *

Втора една държава, която се намира подъ особенъ митнишки режимъ е Австро-Унгария. Прѣзъ царуването на Иосифа II. Унгарската корона овдове и по рѣшението на унгарскитѣ нотабели биде възложена на австрийския краль. Реалната уния създаде и поинтимни ступански отношения между двѣтѣ половини на дуалистическата монархия. При все това, обаче, отношенията по сетнѣ се развиватъ все повече въ врѣда на Унгария. Още австрийскиятъ императоръ Карлъ VI се постара да прѣмахне прѣчкитѣ на вѫтрѣшната размѣна. Мария Терезия продължи и доразви подиетата инициатива. По тоя начинъ цѣла Австрия, съ изключение на планинскитѣ части отъ Тиролъ, съставляваше една митнишка единица. Сѫщо тъй все поради изтъкнатата причина, бѣха прѣмахнати вѫтрѣшнитѣ граници и въ Унгария и послѣдната образува една митнишка единица. Митнишкитѣ граници между Австрия и Унгария, при все това се запазиха. Тия граници съвсѣмъ своеобразно бидоха прѣмахнати прѣзъ царуването на императора Иосифъ II, който на 1784 година прокламира тъй наречената система на изолирването, споредъ която чуждия вносъ бѣше забраненъ. До това врѣме границитѣ между Унгария и Австрия не бѣха съвсѣмъ прѣмахнати; отношенията между двѣтѣ страни бѣха, уредени тъй, че износътъ на Австрия за Унгария бѣше извънредно много улесненъ и фаворизиранъ и обратното, — унгарскиятъ износъ за Австрия срѣщаше всевъзможни прѣчки: мита, данъци, манипулациони такси и пр. и пр.[1]) Споредъ тия наредби всички индустриални и сурови продукти сѫ били свободно внасяни въ Унгария, а отъ Унгария сѫ се внасяли свободно въ Австрия само тия, които сѫ били потрѣбни за производството и нуждитѣ на послѣдната; другитѣ унгарски стоки сѫ облагани съ мита. Освѣнъ тия ограничения, износа

[1]) Ludwig Lang: Hudert Jahre Zollpolitik. S.

на всички унгарски стоки, необходими за австрийската индустрия бѣше отчасти забраненъ, отчасти обрѣмененъ съ високи мита. Съ една дума цѣлата политика на Иосифа II се заключаваше да се облагодѣтелствува и насърдчи австрийската индустрия, за смѣтка на унгарската. Тия отношения угнетяваха извънредно много Унгария и спъваха ступанския напрѣдъкъ на страната. Отъ 1790 до 1802 година съсловнитѣ събрания обсѫждаха постоянно мѣркитѣ, които трѣбваше да се прѣдприематъ за прѣмахването на тия прѣчки. Тия събрания искаха свободенъ износъ на всички унгарски стоки, а най-вече на ония, износа на които е билъ запрѣтенъ и обрѣмененъ. Исканията на Унгария не бѣха взети подъ съображение; това се оправдаваше съ обстоятелството, че половината, която трѣбва да понася по-голѣмата часть отъ тяжеститѣ на държавното управление и администрация, трѣбва да има по-голѣми доходи; митнишката граница между Австрия и Унгария е давала възможность да се получатъ нѣкои приходи. Тая мисъль е била дълго врѣме рѫководяща идея въ търговската политика на дуалистическата монархия. Дълго врѣме интереситѣ на Унгария бѣха жертвувани прѣдъ тия на Австрия. Съ развитието на икономическия животъ и особно съ икономическия напрѣдъкъ на Унгария, макаръ понѣкога при доста трудни условия, отношенията се измѣняваха въ обратна посока. Днесъ не толкова интереситѣ на Австрия опрѣдѣлятъ принципитѣ на общата търговска политика, колкото тия на Унгария. До като Унгарската промишленость, която има задъ себе си цѣлото градско население заедно съ работницитѣ, води една сепаративна търговска политика и иска отдѣлянето на Унгария въ самостоятелна митнишка единица, за да може да се усили протекционизма и да се подкрѣпи по-ефикасно интензивното развитие на маджарската промишленость, маджарскитѣ магнати, т. е. крупнитѣ поземелни собственици, намирайки въ Австрия близъкъ, добъръ и сигуренъ пазарь за своитѣ земледѣлчески продукти, се държатъ здраво за сегашното положение и не желаятъ да се прокара митнишка граница между двѣтѣ половини. Австрийската централна власть използува това противоречие въ интереситѣ на двѣтѣ голѣми обществени групи и като нежелае да се направятъ аванси, които единъ день могатъ не само икономически но и политически да откъснатъ Унгария съвсѣмъ отъ Австрия, прави отстѫпки на маджарската аристокрация въ врѣда на австрийската промишленость и работничество. На това до извѣстна степень се дължи послѣдния курсъ на австро-унгарската търговска политика, която протежира повечето земледѣлието.

Фридрихъ Листь, като идеологъ на германския Zollverein и като авторъ на Das Nationale System der politichen Ökonemie, уп-

ражни извѣстно влияние и върху националното самосъзнание на Унгария. Прѣзъ 1844 година унгарскиятъ парламентъ е изказалъ желание да му се доставятъ всички материали, споредъ които той би могълъ да урежда митнишкитѣ въпроси, касающи се до свободното развитие на страната. Прѣзъ сѫщата година се е създало силно обществено движение въ полза на тая инициатива, което — движение — е било подкрѣпено и отъ образуването на едно дружество за сѫщата цѣль. Членоветѣ на послѣдното сѫ се задължили въ продължение на шесть годинн подъ редъ, да употрѣбяватъ изключително мѣстни произведения. Къмъ това дружество сѫ се присъединили въ продължение на една година още 138 такива провинциални дружества, а общиятъ брой на членоветѣ е нарасналъ до 100,000 человѣка. Макаръ тая постѫпка на Унгария да срѣщна силна опозиция въ Австрия и биде осѫдена даже като неприятелска, все пакъ, меродавнитѣ крѫгове обсѫждаха начина, по който митнишкитѣ граници между двѣтѣ половини можеха да бѫдатъ прѣмахнати и Унгария да бѫде включена въ границитѣ на една обща съ Австрия митнишка единица. Австрия най-послѣ възприе унгарскитѣ искания, но подъ двѣ условия: 1) да се въведе въ Унгария монопола на тютюна и 2) да се прѣмахне сѫществующата въ Унгария привилегия, споредъ която благороднитѣ сѫ се освобождавали отъ поземленъ налогъ.[1]) Zollverein'а е безпокоелъ твърдѣ много австрийскитѣ държавни мѫже. Тѣ сѫ се боели, че Австрия не само въ политическо, но и въ икономическо отношение ще бѫде изолирана; обаче, на опититѣ да се присъедини и Австрия къмъ него, сѫ се противопоставили индустриалцитѣ почти изъ всички краища на държавата. Моравскитѣ и силезски фабриканти сѫ възстанали рѣшително противъ намѣрението на Австрия да се присъедини къмъ германския Zollverein; напротивъ, тѣ сѫ искали държавата да сключи изгодни търговски договори съ икономически по-слабо развититѣ държави. На подобно мнѣние сѫ били и фабрикантитѣ отъ Долня-Австрия и Бохемия. Прѣзъ 1841 година на тогавашния канцлеръ Меттернихъ е билъ врѫченъ единъ докладъ, въ който се е прѣпорѫчвало да се прѣмахне отживѣлата вече врѣмето си запрѣтителна система, като се замѣни тя съ умѣрени покровителствени мита, а въ сѫщото врѣме да се прѣмахнатъ и митнишкитѣ граници между Австрия и Унгария. Всичкитѣ усилия на автора на доклада — Kübeck, прѣдседатель на виенската Hofkammer — не сѫ довели до никакъвъ реаленъ резултатъ, защото противъ прокаранитѣ въ него идеи, осо-

[1]) Ludwig Lang: Hundert Iahre Zollpolitik 1906.

бено противъ ония, отнасящи се до прѣмахването на цѣлата запрѣтителна система, сѫ се обявили почти всички австрийски индустриалци, макаръ нѣкои изъ между тѣхъ, разбира се, по-интелигентнитѣ, както и много отъ ученитѣ икономисти и висши сановници, да сѫ били противъ тая система. Тѣ сѫ смѣтали, че австрийската индустрия е била достатъчно развита, за да нѣма нужда отъ подобна протекция; при все това, обаче, болшинството е надвило и чакъ до 1848 година запрѣтителната система е била въ сила, а послѣдицитѣ отъ нея сѫ се чувствували дълго: подъ нейното влияние австрийската индустрия не е могла да се развива правилно и да крѣпне, защото, като е охранвала послѣднята отъ всѣка конкуренция, не ѝ е давала възможность да напрѣдва и да се усъвършенствува. Всичко това е било една голѣма прѣчка за прѣмахването на митнишкитѣ граници между двѣтѣ половини на монархията.

Либералнитѣ идеи, особно ония, които движеха събитията до 1848 година и прѣзъ сѫщата година, най-сетнѣ лека-полека си пробиваха пѫть и въ Австрия и упражняваха своето влияние върху австрийската икономическа политика. Подъ влиянието на тия идеи, запрѣтителната система биде прѣмахната и замѣнена съ митнишкия тарифъ отъ 1850 година. Тоя тарифъ биде прѣдаденъ за разглеждане на една смѣсена комисия отъ австрийски и маджарски промишленици и специалисти. Противоречивитѣ интереси между маджарскитѣ и австрийски промишленици изпъкнаха веднага. Австрийцитѣ намираха установенитѣ въ него мита за недостатъчни, маджаритѣ, напротивъ искаха една по-широка свобода. Така слѣдъ дълги разисквания и спорове, тарифа най-послѣ биде вотиранъ на 6 ноември 1851 година, а е влѣзналъ въ сила отъ 1 февруари 1852 година, отъ деня когато биде публикуванъ. Отъ 1 юли 1851 година, може да се каже, че митнишкитѣ граници между Унгария и Австрия, по силата на тоя тарифъ, бѣха прѣмахнати[1]). Разглеждайки историята на австрийската търговска политика и особно отбѣлѣзвайки всички факти, които сѫ съпровождали прѣмахването на митнишкитѣ граници между двѣтѣ половини на дуалистическата монархия, не можемъ да прѣминемъ мълкомъ стремлението на Австрия да влѣзе въ общогерманския Zollverein. По много причини — политически и икономически — Австрия правѣше голѣми

[1]) Ludwig Lang Hundert Iahre Zollpolitik.

Характерното, което трѣбва да се забѣлѣжи въ тоя тарифъ е факта, че той не е прѣмахналъ съвършено транзитнитѣ мита. Събирали сѫ се извѣстни такси върху транзитнитѣ стоки, както и върху износнитѣ, но тия такси сѫ били толкозъ малки, щото по-скоро трѣбва да се смѣтатъ като контролни и манипулационни такси, а не като мита.

усилия да бѫде включена въ границитѣ на Zollverein'a. За една страна, обемаща толкова разноплемени провинции, е било съвсѣмъ естествено да дири възможность да се групира съ многобройнитѣ нѣмски държави въ едно здраво и крѣпко ядро, каквото прѣставляваше Zollverein'a. Австрия сама бѣше голѣма държава, икономически и политически достатъчно силна, за да вземе първостепена роля въ германския митнишки съюзъ. Това обстоятелство отъ друга страна смущаваше твърдѣ много Прусия, която претендираше за първенство и тя употрѣби всички усилия, като не се побоя даже и отъ риска на една война, за да отстрани Австрия отъ Zollverein'a и изобщо отъ федерацията на нѣмскитѣ държави. Икономическитѣ прѣчки, които отдалечиха Австрия отъ Zollverein'a бѣха на първо мѣсто тежненията на самитѣ австрийски индустриялци. Австрийската индустрия въ това врѣме, въ по-важнитѣ отрасли на промишлеността, стоеше, ако не наравна, то не и на по-низка степень на развитие отъ германската; но докато Прусия и нѣкои отъ германскитѣ държавици, които съставиха центъра на Zollverein'a, подъ влиянието на либерализма, се държеха повечето о принципитѣ на свободната търговия и подържаха умѣрени покровителствени мита, Австрия, подъ натиска на ограниченитѣ интереси на своитѣ индустриалци, за дълго не можа да се прости съ запрѣтителната система. Най-сетнѣ прѣзъ 1865 година, както вече отбѣлѣзахме, между Прусия и Франция биде сключенъ търговски договоръ, въ който идеитѣ на Кобдена бѣха намѣрили слабъ отгласъ. Тоя либераленъ търговски договоръ отстрани окончателно Австрия отъ Zollverein'a. Договора между Прусия и Франция, разбира се, не остана съвършено безъ влияние и върху австрийската търговска политика. Австрия биде принудена да измѣни тарифътъ си отъ 1853 год. въ още по либераленъ духъ, като едноврѣмено митата върху нѣкои фабрикати и материали се намалиха, а върху други се увеличиха. Прѣзъ 1865 год. Австрия сключи съ Прусия, възъ основа на направенитѣ вече измѣнения въ тарифа отъ 1853 год., новъ договоръ, извѣстенъ подъ името „Априлски договоръ", съ който се туря край на стремленията на Австрия да влѣзе въ Zollverein'a.

Споредъ съглашението между Австрия и Унгария отъ 1867 год., отношенията между двѣтѣ държави се уреждатъ по слѣдния начинъ: двѣтѣ страни сѫ самостоятелни и свободни по уреждането на всички въпроси отъ търговски и митнишки характеръ; необходимо е разбира се прѣдварително споразумение между двѣтѣ половини, защото това сѫ въпроси повечето отъ общъ интересъ, но въ случай на несъгласие, всѣка страна си запазва правото да

дѣйствува самостоятелно. Унгария е могла съ упорита борба да си извоюва това право, защото въ австрийскитѣ управляющи кржгове въ това врѣме съвсѣмъ неприкрито се е проявявала тенденцията всичко да бжде съсрѣдоточено въ Виена. И до като виенското правителство е искало прѣдвидената, споредъ съглашението отъ 1867 год. въ гл. XXI, смѣсена комисия отъ прѣдставители и на двѣтѣ страни — прѣдназначена било да събира свѣдения и материали за нови търговски договори, било за разглеждане и проучване на такива прѣдстоящи да бждатъ сключени и пр. — да се прѣобърне въ единъ Zollparlament, по образецъ на тоя, който е сжществувалъ нѣкога въ германския Zollverein, унгарскитѣ управляющи кржгове сж се противопоставили на всичко това и сж успѣли да извоюватъ извѣстна автономность за Унгария.

Споредъ § 8 отъ съглашението отъ 1867 год., (законъ № VII.) дипломатическото прѣдставителство, както и търговскитѣ интереси на двѣтѣ страни се прѣдставляватъ отъ общия министъръ на външнитѣ работи, който по всѣки въпросъ трѣбва да има съгласието на министерствата на Австрия и на Унгария. § 59 изказва пожеланието, щото поради многобройнитѣ търговски интереси между земитѣ на маджарската корона и тия на австрийската, отъ врѣме на врѣме между тѣхъ да се подновява сключването на търговски и митнишки съюзъ. Споредъ § 61 тия договори трѣбва да се сключватъ по начина присжщъ на двѣ правно независими една отъ друга държави[1]).

Съглашението отъ 1867 год., законъ XVI, може да се каже, че урогулира окончателно отношенията между двѣтѣ половини на дуалистическата монархия. Митнишкиятъ съюзъ между тѣхъ биде сложенъ на една опрѣдѣлена вече база. Съглашението отъ 1867 година имаше сила за единъ периодъ отъ 10 години; прѣзъ 1877 год. неговия срокъ бѣше продължен ще до 1897 година, а отъ тая дата, по силата на единъ императорски рескриптъ, издаденъ прѣзъ сжщата година, това съглашение е въ сила и до днесъ. Юридическата основа на тоя рескриптъ се оспорва, това, обаче, насъ тукъ не ни интересува и ние нѣма да се спираме повече върху него[2]). Колкото юридически да е гарантирана свободата и независимостьта на Унгария, що се касае до уреждането на въпроси засѣгащи ступанското развитие на страната, не можемъ да не отбѣлѣжимъ, че поне прѣзъ първитѣ дни на съглашението, Унгария е била принудена да се води по оная търговска политика, която

---

[1]) Ludwig Lang: Hundert Iahre Zollpolitik.

[2]) Dr M. A. Todorovits Eincheitliche Zolgebiete.

Австрия ѝ е налагала. Отъ това най-много е страдала унгарската национална индустрия, зарадъ развитието на която, централната власть е трѣбвало да прибѣгва до специални закони. Тукъ трѣбва да изтъкнемъ още и стремлението на Унгария, отъ години насамъ, да се отдѣли въ самостоятелна митнишка единица. Собствено това движение захваща отъ 1873 година и има за инициаторъ Samuel Mudrony, прѣдседатель на маджарското индустриално дружество. Унгарцитѣ имаха и други причини да бждатъ недоволни отъ митнишката уния и да искатъ, ако не растурянето ѝ, то поне измѣнението на ония пунктове въ съглашението, които ощетяваха фискалнитѣ интереси на Унгария. Доходитѣ отъ мита, акцизи и пр. бѣха разпрѣдѣлени пропорционално, но не и равномѣрно. По-голѣмия процентъ отиваше въ австрийската държавна каса, но маджаритѣ мислѣха, че Австрия взема много повече отколкото въ сжщность ѝ се пада; тоя въпросъ обаче насъ не ни интересува повече и ще го оставимъ настрана[1]).

* * *

Идеята за образуването на по-голѣми митнишки съюзи не завършва своето развитие само съ образуването на германския Zollverein и Австро-маджарския митнишки съюзъ. Слѣдъ основаването на Zollverein'а въпроса за обединението на повече държави въ една по-крупна митнишка единица е билъ разискванъ отъ много видни икономисти и обществени дѣйци и като резултатъ отъ това сж многото проекти за обединението на разнитѣ европейски държави въ нѣколко групи отъ митнишки съюзи. На първо мѣсто трѣбва да спомѣнемъ проекта за обединението на Германия и Австро-Унгария въ единъ съюзъ, идея, която въ по-ново врѣме е била подновена повторно; на Германия съ Холандия и скандинавскитѣ държави; на Франция съ Белгия, Швейцария, Италия, Испания и Португалия; на Англия съ колониитѣ ѝ; на Сѣвероамериканскитѣ съединени щати съ нѣкои американски държави; на всички европейски държави, като противовѣсъ на Американскитѣ щати и най-сетнѣ идеята за обединението въ митнишки съюзъ и на Балканскитѣ държави,

[1]) Въ началото на образуванието митнишкия съюзъ между Унгария и Австрия — маджарскитѣ земледѣлци сж били, които сж искали прѣмахването на митнишкитѣ граници между Австрия и Унгария. Индустрията въ това врѣме въ унгарско е била едва въ зародишъ. Сжщата обществена група е посрѣщала съ голѣмо задоволство всѣки опитъ за присъединението на Австро-Унгария къмъ германския Zollverein, защото съ това на земледѣлческитѣ продукти се е осигурявалъ още по-голѣмъ пазарь. Съ развитието на индустрията и нарастването на индустриалната класа условията се измѣняватъ. Унгария иска да се отдѣли въ самостоятелна митнишка единица. Това много лесно може да се обясни.

отъ начало между България и Сърбия, а по-сетнѣ и между осталитѣ балкански държави, до като въ послѣдствие и въ едно сравнително скоро врѣме, тия страни се обединатъ и политически въ една федеративна държава. Неможе да се каже, че всичкитѣ проекти почиватъ само на едно просто подражание; причинитѣ за тѣхното появяване ние трѣбва да диримъ въ икономическия и политическия животъ на отдѣлнитѣ държави въ ново врѣме, но разглеждайки единичнитѣ проекти по отдѣлно, ние ще разгледаме и мотивитѣ, които обусловлюватъ тѣхното появяване.

Както е извѣстно стремлението на Австро-Унгария да влѣзе като равноправенъ членъ въ германския митнишки съюзъ не се увѣнча съ успѣхъ. При все това, още не сѫ прѣстанали опититѣ, както отъ страна на Австро-Унгария, тъй сѫщо и отъ самата Германия не само за едно по-интимно сближение на тия двѣ съсѣдни държави, но още и за обединението на послѣднитѣ въ една митнишка единица. Тия опити сѫ подемани не само отъ тъй нареченитѣ пангерманисти, но още и отъ много сериозни учени и обществени дѣйци. Мотивитѣ на това ново стремление между тия двѣ държави трѣбва да се дирятъ въ тѣхното икономическо развитие. Германия по своето географическо положение — лежаща туку речи въ центъра на Европа — упражнява всѣкога една привлекателна сила по отношение на ония, лежащитѣ около нея държави, населени съ жители отъ една и сѫща раса. Германия днесъ е една първостепенна индустриална държава. Мѣстното производство съвсѣмъ не може да задоволи нуждитѣ на промишлености̂ѣта отъ сурови и полуобработени материали; минералнитѣ богатства на страната, които безспорно сѫ извънредно голѣми, не сѫ въ състояние да задоволятъ постоянно разтящитѣ потрѣбности на фабричното производство отъ минерали и метали. Германия слѣдствие на това е принудена да внася голѣми количества сурови материали отъ вънъ, а едноврѣмено съ това да дири постоянно все нови и по-широки пазари за своитѣ фабрикати, било за да може срѣщу тѣхъ да си доставя сурови материали, било за да намѣри изобщо пазарь на своитѣ фабрични произведения. Германия е отъ ония голѣми европейски държави, които нѣматъ обширни собствени колонии, отъ кѫдѣто подобно на Англия и Франция да си доставя сурови материали отъ една страна и отъ друга да намира въ тѣхъ добъръ и достатъченъ пазарь за своитѣ фабрични стоки. Експансивната външна политика на Германия, усилията ѝ да стане една мощна мирова сила, изразявани въ усилването на милитаризма и на търговската и военна флота, стремлението ѝ да се сдобие по какъвто и да е начинъ съ колонии, зарадъ което рискува да по-

падне въ опасни конфликти съ своитѣ силни съперници — всичко това е резултатъ на развитието, и днешното състояние на икономическитѣ сили въ тая страна. Продуктъ на тия обстоятелства с и идеята за обединение между Австро-Унгария и Германия въ единъ митнически съюзъ. Като първо послѣдствие отъ подобно едно обединение, ще бѫде разширянето пазаря на германската промишленость до размѣра на новоприсъединената територия, а въ сѫщото врѣме разширянето пазаря на австро-маджарскитѣ аграрни продукти, които въ Германия ще намѣрятъ единъ по-голѣмъ и по-добрѣ плащащъ пазарь. Прѣимуществата, които Германия ще придобие отъ единъ такъвъ съюзъ се заключаватъ въ това, че Германия до извѣстна степень ще се освободи отъ Русия и Америка, отъ които тя внася земледѣлчески произведения и кѫдѣто изнася фабрикати, облагани съ високи мита. Потрѣбнитѣ ѝ земледѣлчески продукти, по-голѣмата часть отъ тѣхъ, тя ще намира вече въ прѣдѣлитѣ на новия съюзъ, а сѫщо и за своитѣ фабрикати ще има единъ достатъченъ и близъкъ мѣстенъ пазарь. Новиятъ съюзъ ще прѣставлява една още по-голѣма икономическа и политическа сила и Германия, като центъръ, около който ще се групиратъ новитѣ елементи, ще бѫде най-крупната политическа сила въ Европа, която нѣма да има равна на себе си, освѣнъ може би Русия. Нѣкои писатели и политици сѫ искали да се образува по-скоро единъ срѣдноевропейски митнишки съюзъ, съ Германия на чело, а не само единъ такъвъ между Германия и Австро-Унгария. Сѣвероамериканскитѣ съединени щати и Русия, страни съ обширни пространства и грамадно население сѫ задавали, и то основателно, страхъ на държавитѣ отъ Централна Европа, които въ интензивното развитие на тѣхното земледѣлие и промишленость сѫ виждали опасни свои конкуренти. На тая силна конкуренция е могла да се противопостави само една мощна и голѣма икономическа единица, каквато прѣдставлява единъ митнишки съюзъ между европейскитѣ държави и то главно между Германия, Франция, Испания, Португалия, Испания, Австро-Унгария, Холандия, Швейцария и Белгия. Други не сѫ смѣели да отидатъ толкозъ далечъ въ своитѣ планове, та сѫ агитирали тройния съюзъ да се прѣорганизира съ подходящитѣ срѣдства отъ една политическа организация въ една икономическа, като съ това, разбира се, не се заличи съвсѣмъ неговия политически характеръ и не се изпускатъ политическитѣ цѣли, които той има да прѣслѣдва. Икономическитѣ задачи, които биха се възложили на тъй прѣорганизирания съюзъ, ще заздравятъ още повече неговитѣ основи и наредъ съ политическитѣ интереси, съюза съ еднаква сила ще отстоява и икономическитѣ такива.

Професоръ Л. Брентано прѣзъ 1884 година[1]) е повдигналъ въпроса за обединението въ единъ митнишки съюзъ на Германия, Австро-Унгария, заедно съ християнскитѣ балкански държави. Индустриалното развитие на Германия, казва Брентано, принуждава послѣдната постояно да дири пазарь за своитѣ фабрични произведения, а за запазването на своето земледѣлие тя повишава митата върху аграрнитѣ продукти. Нови пазари Германия би намѣрила въ задокеанскитѣ страни, като развие една системна и разумна колониална политика, но това е работа на много десетилѣтия. Едно много по-добро и по-лесно срѣдство за добиване на нови пазари се явява, слѣдователно, обединението на Германия, Австро-Унгария и Балканскитѣ държави въ единъ митнишки съюзъ. Отъ такъвъ единъ съюзъ и двѣтѣ страни ще извлѣкатъ голѣми ползи, защото размѣната между тѣхъ ще става леко, безъ прѣчки и безъ да е обрѣменена съ разни митнишки такси. Различнитѣ обществени съсловия и класи посрѣщнаха различно проектитѣ за обединението на Германия и Австро-Унгария, а по-сетнѣ и на Балканскитѣ държави въ единъ митнишки съюзъ. Аграриитѣ въ Германия, една отъ най-силнитѣ обществени групи въ империята, отначало сѫ се изказали въ полза на едно подобно обединение и сѫ били привърженици на единъ такъвъ съюзъ. Конкуренцията на американското земледѣлие е породила идеята за една обща борба на срѣдноевропейскитѣ държави противъ Америка. Единъ митнишки съюзъ ще има първо за цѣль да намѣри подходящитѣ срѣдства за борба противъ американската и руска конкуренция. А какво по-ефикасно срѣдство, отъ едни общи и високи мита върху аграрнитѣ произведения? Обаче, опасностьта за германското земледѣлие не иде само отъ Америка и Русия, тя иде и отъ Унгария и отъ Балканскитѣ страни, па даже и отъ Австрия, прѣди послѣдната да бѣше станала индустриална страна. Поради всички тия причини старитѣ привърженици на единъ общъ митнически съюзъ — юнкеритѣ, бързатъ не не само да се откажатъ отъ тая идея, но и да проповѣдватъ, че тя не може да бѫде осѫществена. Германскитѣ земледѣлци, макаръ да не сѫ имали нищо противъ влизанието на Австрия въ Zollverein'а, съ основание сѫ се противопоставили противъ влизането на Унгария, страна, повече земледѣлческа, отколкото индустриална. Ако аграриитѣ не сѫ били привърженици на единъ такъвъ митнишки съюзъ, не може да се каже, че и индустриалцитѣ сѫ били единодушно за или противъ него. Безспорно,

1) Schmollers Jahrbücher für Gesezgebung und Verwaltung, 1895. L. Brentano Uber eine Zukünttige Handelspolitik des Deutschen Reiches.

обединението на Германия и Австро-Унгария въ една митнишка единица прѣдставляваше едно голѣмо разширяне на пазаря, обаче, това разширяне не е за всички индустрии еднакво;—между еднаквитѣ индустриални отрасли въ двѣтѣ страни ще се усили конкуренцията, отъ която по-слабата страна ще бѫде принудена да отстѫпи.

Усилията на Австрия да влѣзе въ германския Zollverein ни сѫ познати още когато разгледахме историята на послѣдния. Въпрѣки това, че австрийскитѣ домогвания бѣха постоянно отблъсвани, дуалистическата монархия дълго врѣме още хранѣше надеждата, че тя единъ день може да стане равноправенъ членъ на германския митнишки съюзъ. Прѣзъ 1885 година опититѣ на Австрия да влѣзе въ Zollverein'а се подновяватъ. Конкуренцията на Русия и Америка е заплашвала постоянно аграриитѣ въ Унгария и Австрия. Необходимостьта да намѣрятъ единъ близъкъ, достатъчно голѣмъ и сигуренъ пазарь за своитѣ произведения ги е заставила да искатъ присъединението и на Австро-Унгария къмъ германския митнишки съюзъ, нѣщо по-вече: на Международния земледѣлчески конгресъ въ Будапеща, прѣзъ 1885 година, аграриитѣ сѫ настояли, като прѣходна мѣрка, да се усвои отъ европейскитѣ държави договорната система, т. е чрѣзъ търговски договори да се протежира земледѣлието на държавитѣ, участвующи въ тия договори, срѣщу конкуренцията на ония държави, които не сѫ участвували въ тѣхното сключване; имало се е прѣдъ видъ главно Русия и Америка. По тоя начинъ аграриитѣ, въ тоя международенъ конгресъ, сѫ се застѫпяли поскоро за единъ срѣдноевропейски митнишки съюзъ. Въ Австрия горещи привърженици и проповѣдници на едно обединение между Австрия и Германия въ единъ митнишки съюзъ сѫ били пангерманиститѣ, които въ такъвъ единъ съюзъ сѫ съзирали първия етапъ, който трѣбва да се мине, докато двѣтѣ държави се обединятъ въ една единствена политическа единица. Чехитѣ, напротивъ, отъ свое националистическо гледище, боейки се отъ засилването на нѣмцитѣ сѫ били рѣшителни противници на единъ митнишки съюзъ между Австрия и Германия. Други пъкъ сѫ смѣтали, че Австро-Германския митнишки съюзъ би билъ необходимата прѣдшествующа организация за образуването на Срѣдноевропейския митнишки съюзъ. Около Австро-Германския Zollverein ще се групиратъ постепено останалитѣ срѣдноевропейски държиви. Застѫпницитѣ на едно митнишко обединение между голѣмитѣ двѣ нѣмски държави настояваха за това имайки прѣдъ видъ главно интереситѣ на земледѣлието и индустрията въ двѣтѣ страни. Авствийскитѣ индустриалци, обаче, чрѣзъ своето дружество: „Central Verband der Indûstrielen Oesterreichs“ прѣзъ 1899 год. сѫ

се изказали въ смисъль, „че не е за прѣпоржчване обединението на монархията съ нѣкоя съсѣдна велика сила“ въ единъ митнишки съюзъ. Едно споразумѣние между европейскитѣ държави за борба противъ Америка, напротивъ, би било съвсѣмъ умѣстно.[1]) Австрийскитѣ индустриалци иматъ основания да сж противъ единъ митнишки съюзъ съ Германия, защото много индустрии не ще могатъ да издържатъ конкуренцията на германскитѣ. — Неможе, разбира се, да се твърди, че въ това отношение всички индустриалци сж били напълно единодушни. Бохемскитѣ фабриканти на стъкларии, както и тъкачитѣ на разни платове сж били за единъ такъвъ съюзъ, но болшинството сж били противъ. Що се отнася до аграрнитѣ, то тѣ, особно унгарскитѣ, сж се застжпвали всѣкога за единъ митнишки съюзъ заедно съ Германия; въ това отношение голѣмо влияние е указвала винаги конкуренцията на Америка и Русия. Отъ ученитѣ хора професоръ Ev. Phieippovich на конгреса на австрийскитѣ икономисти отъ 23 януари до 13 февруари 1900 год., се изказалъ въ полза на единъ митнишки съюзъ между Австро-Унгария и Германия, като е посочилъ най-важнитѣ послѣдствия отъ единъ такъвъ съюзъ за икономическото развитие на двѣтѣ страни.

Въпрѣки това, че идеята за едно обединение на двѣтѣ съсѣдни държави намираше многобройни и сериозни привърженици, привърженици почти изъ всички обществени срѣди, менъ се струва, че такъвъ единъ съюзъ е невъзможенъ, защото ще бжде неестественъ и защото мжчно могатъ да се прѣодолѣятъ противорѣчивитѣ политически, икономически и национални интереси между едната и другата страна. Докато Германия е една национална държава, почиваща върху една еднородна и компактна маса — нѣмския народъ, Австро-Унгария е конгломератъ отъ разнородни провинции. Славянскитѣ елементи въ монархията немогатъ да бждатъ естествена и здрава опора на единъ съюзъ, въ който нѣмскиятъ елементъ ще бжде подавляющото болшинство и управляющата народность, която усилено ще прѣпятствува на тѣхното нормално развитие. Политическитѣ условия въ Германия и Австрия съвсѣмъ не сж еднакви. Най-сетнѣ Унгария, която е равноправна половина, нѣма интересъ да бжде членъ на единъ бждащъ митнишки съюзъ. Ако едритѣ маджарски землевладѣлци и земледѣлци намиратъ интересъ Унгария да влѣзе въ границитѣ на единъ Австро-Германски Zollverein, защото по такъвъ начинъ за тѣхъ се отварятъ нови и сигурни пазари, Германскитѣ юнкери, една обществена група, която

[1]) Bosc: Zollalliancen und Zollunionen.

всѣкога упражнява голѣмо влияние върху държавната власть, сж противъ подобенъ митнишки съюзъ. Маджарскитѣ индустриалци отъ друга страна сж рѣшително противъ такъвъ съюзъ, защото ако тѣ иматъ основание да се боятъ отъ конкуренцията на австрийската индустрия и да искатъ отдѣлянето на Унгария отъ Австрия въ самостоятелна митнишка единица, колко повече трѣбва да се боятъ тѣ отъ германската промишленость. Германскитѣ индустриалци сж горещи привърженици на единъ митнишки съюзъ между двѣтѣ близки империи, защото тъй ще си гарантиратъ по-широкъ пазарь, ще разполагатъ съ по-евтини сурови и полуобработени материали и съ по-евтина храна за своитѣ работници. Интереситѣ на австрийскитѣ промишленици налагатъ на послѣднитѣ да бждатъ противъ единъ митнишки съюзъ между монархията и Германия.

* * *

Въ Франция идеята за единъ митнишки съюзъ между латинскитѣ държави датира още отъ 1837 година. Мислило се е, че Германския Zollverein прѣдставлява една опасность за политическото равновѣсие на Европа, отъ друга страна, посрѣдствомъ митнишкия съюзъ, Германия се издига до една първостепенна икономическа сила, чието влияние върху политическото и икономическо развитие на Срѣдна Европа неможе да бжде безразлично за съсѣднитѣ ней държави. Леонъ Фоше първъ е повдигналъ въпроса за обединението, съ Франция на чело, на срѣдноевропейскитѣ държави въ единъ митнишки съюзъ. Въ тоя съюзъ отначало е трѣбвало да влѣзатъ Франция, Белгия, Швейцария и Испания. Въ защита на своята идея Фоше е привелъ много и различни политически и икономически аргументи. Единъ такъвъ съюзъ, споредъ него, ще постави Франция въ центъра на една цѣла група държави и по тоя начинъ тя нѣма да бжде тъй изолирана въ политическо отношение, както е изолирана отъ Виенския конгресъ насамъ[1]). Присъединението на Белгия, Швейцария и Испания къмъ Франция ще усили послѣдната, защото французкиятъ народъ ще се увеличи съ французкото население въ тия страни. Единъ митнишки съюзъ между тия държави ще създаде възможностьта за въвеждането на свободната търговия между обединенитѣ по тоя начинъ държави, защото като се махнатъ митнишкитѣ граници между тѣхъ, ще се махнатъ и високитѣ мита върху размѣняванитѣ по между имъ стоки. На обединенитѣ държави и особно на Франция

[1]) Leon Faucher L'union dn Midie. Reveue des deux mondes 1837. L. Bose ibd. S. 135.

се създава единъ широкъ и свободенъ пазарь. Не само Франция, като една голѣма и икономически напрѣднала страна ще има голѣма полза отъ съюза, но и останалитѣ негови членове. Белгия ще увеличи вноса на своитѣ стоки въ Франция, а сѫщо и послѣдната въ Белгия; Швейцария и Испания сѫщо. Особна полза отъ съюза би извлекла Швейцария, която въ търговскитѣ си сношения е почти изолирана. Вноса на швейцарски продукти въ Франция, поради високитѣ и прохабитивни мита на послѣднята е почти невъзможенъ; отъ Италия, Швейцария е отдѣлена чрѣзъ алпийскитѣ масиви, които възпрѣпятствуватъ на размѣната.

Едно обединение между Франция и Белгия, като двѣ близки и едноплемени държави, се е посрѣщало симпатично и въ двѣтѣ страни, защото се е смѣтало за естествено и възможно. Прѣзъ 1836 година французския министръ Дюшателъ е изработилъ плана и основитѣ на едно сближение между двѣтѣ държави, който планъ още сѫщата година е билъ прѣдставенъ на белгийския краль[1]). Между другото тоя планъ е съдържалъ слѣднитѣ условия: 1) Да се прѣмахнатъ митнишкитѣ граници между двѣтѣ държави; 2) Французския митнишки тарифъ да бѫде общъ и за Белгия, т. е. внасянитѣ въ кралството стоки да се облагатъ споредъ французкия тарифъ. 3) Въ двѣтѣ страни да се събиратъ еднакви акцизни даждия, като се направатъ французкитѣ акцизи общи и за Белгия; 4) Една обща монетна система, общи мѣрки и теглилки; 5) Въвеждането монопола на тютюна и въ двѣтѣ държави; 6) Франция да има правото да издава наредби и разпоредби по митнишкитѣ въпроси и да рѣшава подобни въпроси еднакво задължителни и за Белгия; 7) Французския касационенъ сѫдъ да рѣшава юридическитѣ спорове между двѣтѣ страни; 8) Французката смѣтна палата да има право да контролира подлежащитѣ на контролъ митнишки чиновници и 9) Да се назначи една смѣсена комисия отъ 4 французи и 4 белгийци, съ единъ срокъ отъ 10 години, която да се грижи за осѫществяването на митнишкия съюзъ между двѣтѣ страни. Тоя проектъ съдържаше само права и привилегии за Франция и само задължения за Белгия. Цѣльта, която е прѣслѣдвалъ той, е да осигури първостепеното положение за Франция и подчинението на Белгия подъ владичеството на първата При такова положение естествено е, че проекта бѣше прѣдварително осѫденъ на несполука. Слѣдъ кратки разисквания въ Белгия той биде отхвърленъ единодушно, но трѣбва да отбѣлѣжимъ, че въ Франция той е билъ енергично подържанъ отъ много търговско-индустриални камари, отъ учени икономисти и

[1]) L. Bosc: Zollalliancen und Zollunionen S. 140.

отъ мнозина изъ търговското съсловие. Само индустриалцитѣ, страхувайки се отъ конкуренцията на белгийската промишленость, сж се обявили противъ единъ такъвъ митнишки съюзъ и тѣхното мнѣние е наддѣлѣло[1]).

Извѣстниятъ французски икономистъ Полъ-Лероа-Вольо прѣзъ 1877 година е защитилъ идеята за образуването на единъ митнишки съюзъ между Франция, Белгия, Швейцария и Италия безъ Испания. Германския Zollverein, интензивното развитие на Америка и Англия, развитието на Русия, изгледа щото Австро-Унгария единъ день да се присъедини къмъ германския митнишки съюзъ, всичко това е навеждало нѣкои френски икономисти на идеята да се образува единъ митнишки съюзъ между западнитѣ латински държави, който да осигури напрѣдъка на отдѣлнитѣ страни, и найвече да гарантира политическото и икономическо равновѣсие въ Европа. Голѣмитѣ европейски държави, като Англия, Русия, Германия и сетнѣ Сѣвероамериканскитѣ съединени щати разчитатъ на широки мѣстни пазари, когато Франция е сравнително малка и за да осигури нормалното развитие на своята промишленость ще бжде принудена да развие своята колониална политика и особно да разшири свойтѣ владѣния въ Африка. Това обаче е една дълга работа. Франция трѣбва да разчита на единъ сигуренъ и леснодостжпенъ пазарь въ самата Европа. Такъвъ пазарь тя може да си осигури само чрѣзъ единъ митнишки съюзъ съ Италия, Швейцария, Белгия, които заедно съ Франция ще прѣдставляватъ една територия отъ около 926.000 квадратни километри и по-вече отъ 70

---

[1]) Като една мжчно прѣодолима прѣчка за обединението на Белгия и Франция въ единъ митнишки съюзъ се е считълъ неутралитета на първата. Писателитѣ по въпроса сж раздѣлени на двѣ групи, едни които смѣтатъ, че неутралитета, като едно ограничение на държавния суверитетъ, не дава правото на неутралната държава да сключва договори, а още по малко да влиза въ съюзи, въ които тя ще изгуби самостоятелностьта си и които, съюзи, биха накърнили и правата на държавитѣ, гарантиращи нейната неутралность. Други пъкъ твърдятъ, че неутралитета трѣбва да се разбира въ политическия смисъль на тая дума, че той се отнася само до правото да води държавата война, да сключва политически договори и съюзи, а съвсѣмъ не и до правото на неутралната държава свободно и споредъ интереситѣ си да урежда свойтѣ търговски интереси и отношения. Нито една държава неможе, само поради това, че е обявена за неутрална, да бжде изолирана и въ търговско отношение. При все това мжчно може да се разрѣши въпроса, дали неутралитета на една държава дава право на послѣднята да влѣзе въ единъ митнишки съюзъ, когато се прѣдполага, че въ такъвъ случай тѣ — въ послѣдствие — ще се обединатъ въ една единица и могатъ да бждатъ принудени заедно да водятъ митнишка война. Съ това, безспорно, се нарушава неутралитета и се накърняватъ интереситѣ на ония държави, които сж я обявили за неутрална. Ако теоретически разрѣшенисто на въпроса изисква прѣодоляването на извѣстни мжчноти, практически той е разрѣшенъ. Швейцария е една неутрална държава, но сама Швейцария е водила вече нѣколко митнишки войни. Люксембургъ е сжщо тъй неутрална държава, но влиза въ Германския митнишки съюзъ. Въ Брюкселската захарна конвенция участвува и Белгия, като неутрална държава.

милиона консуматори. Но не само това; обединението на латинскитѣ държави въ единъ митнишки съюзъ, ще има и други прѣимущества за всѣка една отъ тѣхъ. Франция има обширни колонии, които могатъ да се използуватъ като дебушета отъ всичкитѣ съюзени държави еднакво. При това Франция сама не може да насели свойтѣ пространни владѣния изъ разнитѣ материци. Италиянскитѣ и испански емигранти, вмѣсто да се заселватъ въ английскитѣ колонии и да се чувствуватъ всѣкога подъ една чужда власть, биха намѣрили добъръ приемъ въ французскитѣ владѣния, които тѣ въ едно сравнително късо врѣме ще колонизиратъ добрѣ. Съ други думи ще се образува една пространна държава, въ която Франция ще внесе като свой активъ свойтѣ голѣми и постоянно растящи капитали, своитѣ обширни владѣния, а Италия, Белгия и Испания — останалитѣ съюзници — ще внесатъ хората, които ще създадатъ една часть отъ населението, слѣдователно ще има сигуренъ и добъръ пазарь за индустрията на съюзенитѣ страни. Частно Франция ще има да удовлетвори и другъ единъ интересъ: да отклони италиянскитѣ и испански емигранти отъ Южна-Америка и да колонизира съ тѣхъ своитѣ владѣния, за да създаде едно население на което тя да може да разчита въ своитѣ обширни владѣния. До колко тия съображения сѫ вѣрни мѫчно е да се докаже, но едва ли съ подобни изкуствени срѣдства е възможно да се отклони едно естествено движение. Америка привлича европейската емиграция по-силно отколкото всѣки другъ материкъ и всѣка друга задокеанска страна и не е трудно да се открият ония качества на тая страна, които ѝ придаватъ такава притегателна сила; достатъчно е да спомѣнемъ само за природнитѣ богатства и климатическитѣ условия на тая обширна область.

Всички проекти за обединението на латинскитѣ държави въ единъ митнишки съюзъ останаха само добри желания, а повечето отъ тѣхъ бѣха утопични планове, защото непрѣодолими прѣчки осуетяваха тѣхното осѫществяване. Най-напрѣдъ държавитѣ, които трѣбваше да прѣдставляватъ бѫдащия митнишки съюзъ, бѣха при различни степени на икономическо развитие, особно не еднакво бѣха развититѣ въ индустриално отношение. Данъчнитѣ системи и то специално системата на косвенитѣ данъци: мита, акцизи, октроа и пр. бѣха тоже различни. Въ политическо отношение сѫщо тъй имаше голѣми прѣчки, защото една отъ обединенитѣ държави и, то оная, която въ икономическо отношение ще бѫде най-мощна, ще обсеби съ врѣме и политическата хегемония, а всѣкога малкитѣ държави съ болѣзнено честолюбие бранятъ своята независимость и всѣко съмнѣние, че тѣхната независимость може да бѫде накърнена, ги очуждава отъ подобни съюзи, толкова повече, че и ползата

за тѣхъ отъ послѣднитѣ често пжти е съмнителна. Много трудно е да се установи единъ общъ митнишки тарифъ, който еднакво да задоволи интереситѣ на всички; това е почти невъзможна работа. Франция е втората държава слѣдъ Англия съ многобройни колонии. Търговскитѣ сношения между Републиката и колониитѣ сж доста оживени, режимътъ, който урегулирва сношенията между метрополията и колониитѣ се характеризира най-главно съ това, че двѣтѣ страни сж усвоили еднакви митнишки тарифи, или съ други думи, митнишкия тарифъ на метрополията безъ измѣнения или съ незначителни такива е възприетъ и отъ колониитѣ, които съ прѣдвиденитѣ въ него мита облагатъ стокитѣ непроизходящи отъ Франция. Между Франция и нѣкои нейни колонии, напримѣръ между Сѣверна Африка и Мадагаскаръ, Западна Африка и Сомалиландъ и пр. може да се каже, че сжществува сжщински митнишки съюзъ, или по-вѣрно, тия колонии съ метрополията иматъ обща митнишка територия, защото колониитѣ сж принудени да си служатъ съ митнишкия тарифъ и митнишкитѣ наредби на метрополията и защото французскитѣ стоки, внасяни въ тѣхъ се освобождаватъ отъ всѣкакви мита; също тъй и стокитѣ внасяни въ Франция отъ тия нейни колонии сж свободни отъ мита, съ изключение на какаото, шоколадътъ, кафето, чаятъ и други нѣкои колониални артикули, които сж обложени съ съвсѣмъ умѣрени фискални мита[2]). Размѣната на колониитѣ по-между имъ е свободна и внасянитѣ стоки отъ една въ друга неподлежатъ на никакви мита. Между останалитѣ колонии и Републиката отношенията сж различни. Единъ видъ митнишки съюзъ по силата на закона отъ 17/VII 1867 година сжществува между Алжиръ и Франция. Размѣната между двѣтѣ страни е била напълно свободна, — нито алжирскитѣ стоки въ Франция, нито французскитѣ въ Алжиръ сж подлежели на облагание съ мита, а алжирския митнишки тарифъ по отношение чуждия вносъ е билъ съвсѣмъ либераленъ. Но прѣзъ 1884 година Алжиръ изостави своя собственъ тарифъ и възприе митнишкия тарифъ на метрополията. По други сж отношенията между Франция и Тунисъ, съсѣдната на Алжиръ Французска колония. Тунисъ поради това, че има сключени търговски договори съ Англия и Италия, почиващи върху клаузата на най-облагоприятствуваната държава и по причини отъ чисто фискаленъ характеръ, неможе да влѣзе въ по-близки търговски сношения съ Републиката и митнишкитѣ граници между него и митрополията сж запазени. Отношенията между Франция и

---

[1]) Тръстената захарь и захарьта изобщо, внасяна отъ колониитѣ въ републиката, по силата на Брюкселсата конвенция, се облага както всѣка чуждестранна захарь.

останалитѣ нейни колонии, освѣнъ ония, които поменахме вече, се уреждатъ по най-различни начини, но между повечето отъ тѣхъ и метрополията, митнишкитѣ граници сѫществуватъ и до днесъ. Има многобройни причини, които оправдаватъ и обясняватъ това положение, но излагането на които не прѣдставлява особенъ интересъ въ настоящия случай.

* * *

Англия днесъ е класическата страна на свободната търговия; при все това, обаче, метрополията се намира въ различни търговско-политически отношения съ своитѣ колонии, много отъ които сѫ усвоили системата на протекционизма. Конкуренцията на американскитѣ Съединени щати, както и на Германия отъ една страна, отъ друга популяризирането въ самата Англия на идеята за образуването на митнишки съюзи между близкитѣ и съ общи интереси държави, сѫ създали движението за по-интимни търговски връзки между Велико-Британия и обширнитѣ ѝ колонии. Това движение е намѣрило многобройни подържатели, както въ метрополията тъй и въ колониитѣ, и за свои най-добъръ и яръкъ идеологъ, то имаше бившия министъръ на търговията и колониитѣ, извѣстния държавенъ мѫжъ и виденъ политикъ, крупниятъ фабрикантъ на пили Йосифъ Чемберленъ. Войната противъ буритѣ обрѣмени, извънредно много военния бюджетъ на кралството. Тая война струва на Англия твърдѣ скѫпо и разноскитѣ трѣбваше да се понесатъ само отъ кралството. Въ обществото се популяризира идеята, часть отъ разходитѣ по военния бюджетъ да бѫдатъ прѣхвърлени и върху колониитѣ, като въ замѣна на това се даде право на послѣднитѣ да участвуватъ въ парламента, т. е. часть отъ военитѣ разходи да бѫдатъ прѣхвърлени върху колониитѣ, но въ замѣна на това да се създаде единъ общъ имперски парламентъ, въ който да участвуватъ прѣдставителитѣ на колониитѣ и грижитѣ за напрѣдъка на английскитѣ земи да бѫдатъ сподѣлени и отъ прѣдставителитѣ на послѣднитѣ. Такова едно разпрѣдѣление на разходитѣ по военния бюджетъ не биде удобрѣно отъ колониитѣ. На конференцията прѣзъ 1902 година на министъръ-президентитѣ отъ разнитѣ колонии, бѣ подйета мисъльта: отдѣлнитѣ парламенти да бѫдатъ заставени да направятъ извѣстни привилегии и отстѫпки по отношение на митата върху внасянитѣ въ колониитѣ английски стоки. Подобни отстѫпки трѣбваше да бѫдатъ резервирани само за английскитѣ стоки и на никоя друга страна, макаръ нѣкои отъ тѣхъ да се ползваха отъ клузата на най-облагопрятствуваната държава. Въ това отношение Канада даде първия примѣръ: тя увеличи вноснитѣ мита върху чуждестраннитѣ стоки,

освѣнъ върху английскитѣ, отъ 25% на 33⅓%. Държавнитѣ мѫже на Австралия и на Капската земя възнамѣряваха да увеличатъ вносното мито върху чуждестраннитѣ стоки отъ 10 на 25%, като за английскитѣ такива се запази привилегията да бѫдатъ облагани съ най-ниското — 10% мито. Канада, слѣдъ увеличенията на митото върху чуждестраннитѣ стоки, прибърза да заяви, че тя си запазва правото да се придържа о едно мито върху внасянитѣ английски стоки, което гарантира успѣшното развитие на нейното производство. Въ замѣна на отстѫпкитѣ и привилегиитѣ, които колониитѣ бѣха направили и бѣха готови да направятъ на вноса отъ метрополията, поискаха отъ послѣднята и тя да даде нѣкои привилегии и отстѫпки на тѣхнитѣ стоки, внасяни въ нея. Имаше се главно прѣдъ видъ аграрнитѣ имъ продукти, колониялни стоки, сурови и полуобработени материали.

Слѣдъ Трансвалската война и слѣдъ завръщанието си отъ едно пѫтуване изъ Африка, Чемберленъ бѣше обладанъ отъ мисъльта да се намѣрятъ срѣдствата за заздравяването на връзкитѣ и близкитѣ отношения между кралството и колониитѣ и съ ревностьта на апостолъ, той се зае да популяризира между английското общество свойтѣ идеи. Чемберленъ настояваше за усилването на английската империя, като се привържатъ колониитѣ по-близко къмъ метрополията; той проповѣдваше, че Велико-Британското кралство прѣживѣва критически дни и това, което метрополията и колониитѣ въ първитѣ години на новото столѣтие направятъ за себе си, ще има рѣшающе значение за сѫществуването или разпадането на английското господство. Идеитѣ, на които Чемберленъ се прѣдаде тъй беззавѣтно, намѣраха добъръ отгласъ въ голѣма часть отъ английското общество. Той си поставяше за цѣль да осигури бѫдащето величие и сила на Великобритания, но за постигането на тая цѣль, той искаше най-напрѣдъ метрополията и колониитѣ да си правятъ взаимни отстѫпки въ своитѣ търговски сношения. Внасянитѣ въ кралството стоки изъ колониитѣ трѣбва да се ползватъ съ извѣстни прѣимущества и отстѫпки, напримѣръ съ намалени мита, затова пъкъ и английскитѣ стоки, внасяни въ колониитѣ, небива да се третиратъ отъ послѣднитѣ еднакво съ чуждестраннитѣ. За да сѫ възможни, обаче, тия взаимни отстѫпки би трѣбвало Англия да напустне досегашната си митнишка система, която не ѝ позволява да направи каквито и да било отстѫпки въ полза на свойтѣ колонии. Напротивъ, често пѫти колониитѣ сѫ принудени скѫпо да плащатъ за отстѫпкитѣ, които тѣ сѫ задължени да праватъ на английския вносъ, защото много държави налагатъ реторсивни мита на стокитѣ, внасяни въ тѣхъ отъ английскитѣ

колонии, като смѣтатъ, че по тоя начинъ послѣднитѣ ще се принудятъ да направятъ и на тѣхния вносъ сѫщитѣ отстѫпки, каквито правятъ на английския. Колониитѣ трѣбва да бѫдатъ защитени отъ подобни щети, за да се заздравятъ връзкитѣ между тѣхъ и метрополията и да се запази владичеството на Великобритания. Чемберленовия идеалъ е да се закрѣпи владичеството на Англия, да се обедини английската раса въ свѣта въ едно цѣло, която сама да задоволява нуждитѣ си и сама да се брани — „Self Sufficient and self Sustaining". Двѣ главни срѣдства посочва той за постигането на проповѣдванитѣ отъ него идеи: 1) да се приспособяватъ отъ страна на Англия реторсивнитѣ мита въ всички ония случаи, въ които английскитѣ стоки и стокитѣ отъ английскитѣ колонии се третиратъ неблагоприятно отъ чуждитѣ държави; 2). Да се покровителствува и облагодѣтелствува вноса на колониалнитѣ стоки, внасяни отъ английскитѣ колонии въ Великобритания. Съ една дума Чемберленъ искаше колониитѣ и метрополията да си правятъ по между си такива отстѫпки, каквито на другитѣ държави неможеха да правятъ, та по тоя начинъ да се създадатъ не само още по-интимни връзки между метрополията и колониитѣ, но тия връзки слѣдъ врѣме да създадатъ необходимитѣ прѣдварителни условия, щото всичкитѣ владѣния на Великобритания, заедно съ послѣдната, да се обединятъ въ едно цѣло. Тая цѣль можеше да се постигне, споредъ както вече истъкнахме, само слѣдъ като се прѣмахне системата на свободната търговия и вмѣсто нея се въведатъ не само реторсивни, но и протекционистически мита върху нѣкои произведения. Чемберленъ е ималъ най-главно прѣдъ видъ аграрнитѣ мита. Облагането съ по-високи мита внасянитѣ извънъ, освѣнъ изъ английскитѣ колонии, земледѣлческитѣ произведения. Суровитѣ и полуобработени материали, потрѣбни за нуждитѣ на индустрията, трѣбвало е да се пропускатъ пакъ свободно. Идеитѣ на Чемберлена сѫ срѣщнали голѣма опозиция не само отъ страна на неговитѣ политически противници, но даже и отъ страна на неговитѣ политически съмишленици. Въ обществото индустриалцитѣ, работницитѣ и повечето учени икономисти сѫ се обявили противъ него, а само едритѣ поземелни собственици, поземелната аристокрация — сѫ застанали на негова страна. Чемберленовиятъ проектъ, да се прѣдприеме една реформа въ ми тнишкия тарифъ, като се въведатъ нѣкои протекционистически мита и то специално такива върху земледѣлческитѣ произведения, та по тоя начинъ изпитаната до сега система на свободна търговия, да се замѣни съ протекционизма, прѣдизвика бурни и дълги разисквания и полемики, въ парламента, въ обществото, въ политическитѣ клубове, въ публичнитѣ

събрания и въ периодическия печатъ, като се създаде даже цѣла литература по лансиранитѣ въ него идеи. Ние, обаче, неможемъ повече да се спрѣмъ върху тая страна на въпроса, защото насъ ни интересува повече крайната цѣль, която прѣслѣдваше неговия проектъ и основната мисъль, лежаща въ неговитѣ агитации, а именно да се създадатъ здрави и трайни връзки между Великобритания и нейнитѣ колонии и да се създаде една голѣма и мирова държава, въ която английската раса да израстне въ едно цѣло — една икономическа единица, въ която английската промишленость ще намѣри единъ обширенъ и сигуренъ пазарь, ще бжде гарантирана отъ чужда конкуренция, главно отъ тая на Германия и Америка, а земледѣлието на колониитѣ ще има условията за бързо и интезивно развитие, защото ще разчита на богатия и сигуренъ пазарь въ метрополията и ще бжде гарантирано отъ конкуренцията на земледѣлието на Русия, Америка, Аржентина и други нѣкои земледѣлчески страни. Идеитѣ на Чемберлена цѣлятъ да дадатъ една здрава основа на една организация на колониитѣ и метрополията, която — организация — днесъ ни е извѣстна подъ формулата „империализъмъ". И това той мислеше, че може да се постигне съ единъ митнишки съюзъ — като е разбиралъ подъ това понятие нѣщо по-вече и по-величествено отъ единъ Zollverein, по образецъ на германския[1]) — между обширнитѣ английски владѣния и Великобритания.

Още прѣзъ 1840 година, въ първитѣ дни, слѣдъ като Англия бѣше усвоила системата на свободната търговия, извѣстниятъ икономистъ Torrens е развилъ своя планъ за образуването на единъ митнишки съюзъ между кралството и колониитѣ. Германскиятъ митнишки съюзъ, неговото успѣшно развитие, го е навѣло на идеята да се образува единъ такъвъ съюзъ, чрѣзъ който колониитѣ и метрополията ще могатъ взаимно да си гарантиратъ своето успѣшно развитие. Подобенъ митнишки съюзъ би далъ възможность на Великобритания да извоюва за своя износъ и търговия нѣкои отстжпки и улеснения. Проекта на Торренса остана въ забвение, защото прѣзъ това ранно врѣме, когато Англия туко що бѣ възприела режимътъ на свободната търговия и когато обществото и ржководителитѣ на английското обществено развитие бѣха още подъ обаянието на идеитѣ на свободната търговия, бѣше дѣйствително твърдѣ рано и твърдѣ рисковано да се говори или да се обсжжда проекта на една организация, която въ края на краищата цѣли да замѣни режимътъ на свободната търговия съ една протекционистическа система.

---

[1]) Marie Schwab: Chamberlains Handelspolitik. 1905 Iena.

Прѣзъ 1850 година въпроса за единъ митнишки съюзъ между Англия и колониитѣ ѝ биде повдигнатъ на ново, но сѫщо тъй безрезултатно, а прѣзъ 1868 година Charles Dilke публикува своята книга Greater Britain — Велика Британия[1]). Dilke искаше всички говорящи английски езикъ страни, да основатъ една държава и мотивираше своя проектъ повече съ военно-политически съображения, отколкото съ търговско политически аргументи. И дѣйствително, проекта да се образува една държава или единъ митнишки съюзъ съ една територия три пѫти по-голѣма отъ цѣла Европа и едно население, съставляващо 30% отъ цѣлото население на земното кълбо, това е една грандиозна работа, една съблазнителна идея, която увлече много трѣзви и реални политици. Въ услуга на тая идея се постави основаната прѣзъ 1884 година „Imperial Federation League“[2]), въ която личеха имената на видни политически и обществени дѣйци. На конгреса на търговскитѣ камари прѣзъ 1892 година е билъ повдигнатъ формално въпроса за образуването на единъ митнишки съюзъ между Англия и нейнитѣ колонии, обаче направеното отъ Канада поводъ на това прѣдложение е пропаднало. Повторно сѫщия въпросъ е билъ повдигнатъ прѣзъ 1894 година въ Оттава, главниятъ градъ на Канада на конгреса на колониитѣ и отъ тоя моментъ въпроса за организирането на колониитѣ и метрополията въ единъ митнишки съюзъ добива актюеленъ характеръ, отъ тогава насамъ тоя въпросъ биде подложенъ на сериозни обсѫждания и особно значение придоби той, когато бившиятъ министъ на колониитѣ, извѣстния държавенъ мѫжъ и самъ фабрикантъ, Исифъ Чемберленъ, излѣзе прѣдъ английското общество и развви свойтѣ империалистически планове[3]).

Не можемъ да не отбѣлѣжимъ разнитѣ проекти, прѣпоръчвани за постигането на едно по-близко единение между Англия и колониитѣ ѝ. Всичкитѣ разнообразни проекти ние можемъ да

---

[1]) Great Britain 1868, L. Bosc. Zollalliancen und Zollunienen 1907 S. 193.

[2]) Въпросната Лига е прѣслѣдвала повече политически отколкото ступански цѣли. Тя е ратувала за привличането на колониитѣ въ отбраната на империята, но е смѣтала че между Англия и нейнитѣ колонии може да се създадатъ близки връзки само съ здрави и трайни търговски отношения, които само единъ митнишки съюзъ е могълъ да гарантира.

[3]) На конгреса на търговскитѣ камари прѣзъ 1900 година въ Лондонъ, въпроса за обединението на колониитѣ и метрополийта въ единъ митнишки съюзъ е билъ наново разисканъ и броятъ на привърженицитѣ на такъвъ единъ съюзъ е нарастналъ значително. Идеята за обединението на обширнитѣ английски владѣния и на Англия въ единъ съюзъ, митнишки и политически, биде особно популяризирана и насърдчена слѣдъ обединението на австралийскитѣ колонии въ една Федерация. Но колкото насърдчителенъ и радостенъ да бѣ тоя фактъ, прѣдвидливитѣ си задаватъ въпроса, дали тая федерация нѣма въ едно по-далечно бѫдаще да послѣдва примѣра на Сѣвероамериканскитѣ съединени щати и наредъ съ това единъ день да израснатъ Австралийскитѣ съединени държави?

класифицираме въ нѣколко главни типа[1]). Първиятъ проектъ има прѣдъ видъ едно обикновено сближение между колониитѣ и метрополията, почиващо върху една обща монетна система, еднакво менителнично и патентно право, общъ законъ за търговско-индустриалнитѣ марки и общи мѣрки и теглилки, отстжпки и улеснения въ сношенията и специално въ навигацията и сухопжтния транспортъ. Тоя проектъ, който прѣдполага даже единъ общъ имперски съвѣтъ за обсжждане на общитѣ работи, нито напомня даже идеята за митнишки съюзъ. Митнишкитѣ граници между отдѣлнитѣ колонии си оставятъ, а за единъ общъ митнишки тарифъ за колониитѣ и кралството, по който да се облагатъ чуждитѣ стоки не става и дума. Къмъ втората група проекти спадатъ ония, които сжщо тъй не настояватъ за едно прѣмахване на митнишкитѣ граници между колониитѣ по между и между тѣхъ и метрополията; тѣ признаватъ независимостьта и свободата на отдѣлнитѣ колонии въ търговско-митнишко отношение, защото непрѣдвиждатъ единъ общъ и задължителенъ за всички митнишки тарифъ. Проектитѣ отъ послѣднята група сж настоявали само да се въведатъ диференциялни мита, съ които странитѣ сж могли да си услужватъ взаимно, а въ сжщото врѣме да си служатъ съ тѣхъ и противъ чуждитѣ държави. Трета група проекти прѣпоржчватъ щото сжществующитѣ митнишки тарифи на отдѣлнитѣ английски колонии да останатъ въ сила, но възъ основа на тѣхъ да се тегли една рѣзка митнишка граница между Велико-Британия и колониялнитѣ ѝ владѣния отъ една страна и чуждитѣ държави отъ друга, като всички чуждестранни стоки, внасяни въ кралството и колониитѣ се облагатъ съ 2% мито върху стойностьта имъ. Получаваната сума отъ 7 милиона лири стерлинги годишно да се употрѣбява за общата отбрана[2]). Най-сетнѣ къмъ четвъртата група проекти спадатъ ония, които искатъ Велико-Британия заедно съ своитѣ обширни колонии да образуватъ единъ митнишки съюзъ, било като се запази напълно режима на свободната търговия между колониитѣ и метрополията, било като послѣднята наложи извѣстни мита върху нѣкои чужди продукти, а главно върху земледѣлческитѣ произведения. Търговията между колониитѣ и метрополията ще се урежда по началата на свободната търговия, т. е. размѣната между тѣхъ ще бжде свободна, слѣдователно, размѣня-

[1]) L. Bosc: Zollalliancen und Zollunionen.

[2]) L. Bosc. S. 214. Този проектъ е на нѣкой си Hofmayer; той е билъ подложенъ на сериозна критика и главното възражение е било, че всички тежести ще паднатъ върху Англия, която внася по-голѣмъ процентъ стоки отъ чужбина отколкото колониитѣ, които ще се възползватъ отъ повишението на цѣнитѣ, вслѣдствие на митото, и въ замѣна на това нѣма да дадатъ нищо на метрополията.

ванитѣ по-между имъ стоки нѣма да се облагатъ съ никакви мита. Колониитѣ оставатъ напълно свободни по отношение на своята търговия съ чуждитѣ държави и могатъ да си служатъ съ тарифи, каквито намѣратъ за цѣлесообразни. Англия може да облага нѣкой земледѣлчески произведения и то само такива, внасяни изъ чужди страни, а не и изъ колониитѣ. Къмъ тази група проекти спада и тоя на Чемберлена, както и ония, произходящи повечето отъ самитѣ колонии, които прѣдлагатъ щото тѣ, безъ да напускатъ протекционизма — съ цѣлъ отношенията между тѣхъ и метрополията да станатъ по-близки и по-здрави — да се направятъ нѣкои отстѫпки въ полза на английския вносъ, като стокитѣ внасяни отъ метрополията се облагатъ значително по-леко въ сравнение съ тия внасяни изъ чужбина.

Мотивитѣ, които прѣдизвикаха всички тия проекти трѣбва да се дирятъ въ икономическото развитие на Великобритания и на конкурентитѣ ѝ, а главно на Америка и Германия. До 1874 година Англия бѣше най-индустриалната страна, английската търговия до това врѣме почти не срѣщаше конкурентъ на всесвѣтския пазарь, голѣмата британска търговска флота разнасяше английски произведения почти изъ цѣлия свѣтъ, но Америка, страна надарена съ природни богатства и съ извънредно благоприятни условия за развитие, въ сравнително късо врѣме развиваше свойтѣ производителни сили. Американската индустрия и търговия се появиха като сериозенъ и силенъ конкурентъ на английската промишленость. Сѫщото нѣщо може да се каже и за Германия: прѣзъ послѣднитѣ нѣколко десетилѣтия на миналото столѣтие, германската промишленость, а съ това заедно и германската търговия, прѣживѣха една епоха на голѣмъ подйемъ; германската търговска флота, подкрѣпена отъ разумната държавна политика, подпомогна извънредно много търговското развитие на страната, и Германия, наредъ съ Америка се яви като силенъ и опасенъ конкурентъ на Англия въ международната търговия. Американската и Германска търговска флота сѫщо тъй захванаха да конкуриратъ английската и да отнематъ една значителна часть отъ нейния фрахтъ. Прѣзъ сѫщото това врѣме английската търговия, слѣдствие конкуренцията на тия двѣ велики държави, захвана да отпада. До като американската и германската търговска статистика отбѣлѣзва (прѣзъ периода напримѣръ отъ 1890/900 год,) едно бързо и голѣмо увеличение на износа, английския износъ е останалъ почти неизмѣненъ. Ето нѣколко статистически дани за търговията на голѣмитѣ европейски държави: Англия, Германия, Русия, Франция и Австро-Унгария.

Англия има едно население отъ 45·5 милиона жители (безъ

колониитѣ), прѣзъ 1902 година общата търговия на кралството е била 20,296,000,000 лева; прѣзъ 1913 година тя е нарастнала на 32,547,000,000 лева, или общо увеличение за послѣдното десетилѣтие достига до 12,251,000,000, т. е. 60% или 725 лева на глава отъ населението. Германия има едно население отъ 66.5 мил., человѣка; за 1902 година нейната обща търговия достига едва 12,886,000,000 лева, за да нарастне въ края на 1913 година на 25,613,000,000 или едно увеличение прѣзъ периода 1902/910 год., отъ 12,727,000,000, т. е. 100% или 390 лв. на глава отъ населението. Франция, чието народонаселение достига едва 39½ милиона человѣка е имала за 1902 година обща търговия 8,646,000,000, а за 1913 година 15,383,000,000 или едно увеличение за послѣднитѣ 10 година отъ 6,737,000,000 т. е. 75%; на глава отъ населението се падатъ 415 лева.

Русия, съ едно население отъ 120 милиона человѣка, прѣзъ 1902 год., има обща търговия едва 3,612,000,000 лева, прѣзъ 1913 година тя се удвоява и достига 7,045,000,000, или прѣзъ послѣднитѣ десеть години тя е нарастнала съ 3,432,000,000 лева, т. е. съ 95%, като на глава отъ населението се падатъ 58 лева.

Австро-Унгария, която има едно население отъ 51.5 милиона человѣка, прѣзъ 1902 г. е имала обща търговия само за 3,815,000,000 лева, а прѣзъ 1913 год. — 6,465,000,000 лв. или едно увеличение прѣзъ послѣднитѣ десеть години отъ 2,650,000,000, т. е. 70% и 127 лв. на глава отъ населението. Още по-изразителни сж коефициентитѣ на ежегодния прирасть на населението въ всички тия държави. Въ това отношение, както е извѣстно, най-слабъ годишенъ прирасть има Франция, а на второ мѣсто слѣдъ нея иде Англия. Ето тия цифри:

Франция	0·8‰
Англия	9.
Русия	14·
Германия	15·
Австрая.	13·

Тия данни илюстриратъ твърдѣ добрѣ отношенията на Англия къмъ другитѣ държави и специално къмъ Германия, една страна, която се развива твърдѣ бързо и която трѣбва да открие не само нови пазари на своята нарастваща търговия, но и нови земи за своето нарастващо население. Положението на Англия, като търговска и индустриална страна е застрашено, тя захваща да чувствува конкуренцията на свойтѣ съперници не само въ чуждестранния пазарь, но дори и въ

собственитѣ си граници и въ свойтѣ колонии. Ето защо ония, прѣдопрѣдѣлени да ржководятъ сждбинитѣ на тая мирова държава, не можаха да не откриятъ незгодното положение на страната и обмислюваха вече срѣдствата, съ помощьта на които Великобритания би запазила за винаги положението си на най-велика колониална, търговска и индустриална сила[1]). Въ резултатъ на това съзнание се породиха изложенитѣ вече идеи, недвусмислената цѣль на които бѣ да се намѣри способа, посрѣдствомъ който между метрополията и колониитѣ биха се създали трайни и интимни връзки. Отъ друга страна Великобритания и обширнитѣ ѝ владѣния да се развиятъ и израстнатъ въ една голѣма ступанска единица, чрѣзъ която да се гарантира по единъ сигуренъ начинъ трайния и постояненъ прогресъ на английското народно ступанство и на ступанството на английскитѣ колонии. Покрай тая причина неможемъ да не отбѣлѣжимъ и друга една — отъ чисто политическо и фискално значение, — която сжщо тъй може да обясни идеята за единъ митнишки съюзъ, или за едно тѣсно сближение между Великобритания и нейнитѣ колониални владѣния. Великата английска империя за отбрана на своята територия и обширни земи, за защита на своята търговия, която е прѣимуществено морска, е принудена да прави грамадни военни разходи, повечето отъ които отиватъ за издръжката на голѣма и силна военна флота. До врѣмето на Едуарда VII, Англия водѣше една политика, която я бѣ изолирала отъ европейския континентъ; тя не се интересуваше отъ политиката и отъ развитието на европейскитѣ държави и бѣ обърнала своето внимание повече къмъ задокеанскитѣ страни и къмъ останалитѣ материци. Това изолирано положение на Великобритания, което не ѝ спечели нито единъ по-довѣренъ приятель въ Европа, на който въ случай на нужда може да разчита, особно при ликвидирането на нѣкои колониални въпроси, я принуждаваше да подържа постоянно една голѣма военна флота и постоянно да увеличава нейнитѣ боеви единици.

[1]) Обстоятелства отъ подобенъ характеръ прѣдизвикаха въ кралството една реакция противъ режима на свободната конкуренция. Държавата безъ да напусне тая изпитана система бѣ най-сетнѣ принудена да вземе нѣкои прѣдохранителни мѣрки, съ цѣль да се ограничи, поне до извѣстна степенъ, чуждата конкуренция, особно нелоялната и още прѣзъ 1887 год парламента вотира закона, споредъ който всички внасяни въ Англия стоки трѣбва да носятъ марка, показваща произхождението на стоката. Прѣзъ 1897 година биде вотиранъ втори законъ, споредъ който вносътъ на чуждестранни артикули, изработени отъ затворници, биде забраненъ. Прѣзъ 1899 година французкитѣ вина споредъ качеството на виното, се облагаха съ 1 до 3 шилинга галлона. Внасянитѣ отъ чужбина брашна и жита сжщо тъй бидоха обложени, макаръ и съ низки фискални мита и за кратко врѣме — само за 12 мѣсеца, отъ 1 януари 1902 до 31 декември 1903 година. Всички тия мѣроприятия означаваха, че принципитѣ на свободната търговия, опрѣдѣлящи господствующата митнишка система въ Англия, можеха да бждатъ подхвърлени на нова критика въ всѣки моментъ.

Отдавна Англия притежава най-голѣмата търговска и военна флота; тя и днесь въпрѣки обстоятелството, че е въ съюзъ съ други двѣ велики и силни държави — Франция и Русия — на които може да разчита при извѣстни случай, пакъ не е прѣстанала постоянно да увеличава своитѣ морски сили, но всичко това поглъща грамадни бюджетни срѣдства и иска издържането на единъ голѣмъ екипажъ и многобройни морски солдати. Въпрѣки добритѣ отношения между Великобритания и нейнитѣ съюзници — Франция и Русия —, въпрѣки голѣмитѣ политически и ступански интереси, които свързватъ тия три държави въ Европа, въ Африка, Азия и Америка, въ английското общество е ясно съзнанието, че Англия, за защита на своитѣ интереси, трѣбва да разчита сама на себе си. Но за издържката на една голѣма модерна и силна военна флота, която постоянно увеличава свойтѣ боеви единици, — съ необходимия за това военен материалъ — снаряжения, екипажъ и солдати, — сѫ потрѣбни грамадни материални срѣдства. До сега Великобритания сама е понасяла всички жертви, като е изразходвала грамадни суми и отдѣляла много работни рѫцѣ отъ нуждитѣ на производството. Войната съ буритѣ въ южна Африка, още повече обрѣмени военния бюджетъ на кралството. Всичко това е навѣло нѣкои отъ английскитѣ държавни мѫже и обществени дѣйци, а въ това число и Чемберлена, на мисъльта, щото часть отъ военнитѣ разходи да се прѣхвърлятъ и върху колониитѣ, или съ други думи, въ отбраната на империята да бѫдатъ привлечени и колониитѣ, като поематъ съотвѣтния процентъ отъ общия разходъ. Послѣдното, обаче, би означавало да се натоваратъ и колониитѣ, освѣнъ метрополията, съ нови разходи и данъци, за добиването на които трѣбваше да се подирятъ подходящи срѣдства. Такива срѣдства трѣбва да се подиратъ най-напрѣдъ въ едно срастване на колониитѣ и метрополията въ едно цѣло, въ единъ голѣмъ унионъ, въ който търговията, промишлеността и земледѣлието на Англия и владѣнията ѝ биха добили нови и силни импулси за развитие. Облагането на чуждия вносъ съ по-високи мита и улеснението съ отстѫпки въ митата, или съ освобождение отъ мита на английскитѣ промишлени произведения внасяни въ колониитѣ, облагането на чуждитѣ земледѣлчески произведения и покровителствуването вноса на такива продукти съ по-низки мита или безъ мита изъ колонитѣ внасяни въ Англия, — всичко това се смѣташе не само за една солидна основа на едно сближение, за единъ митнишки съюзъ между метрополията и колониитѣ, но още и за трайния източникъ, изъ който биха се набавяли срѣдствата потрѣбни за изтъкнатитѣ вече нужди. Освѣнъ това и колонитѣ ще могатъ да дадатъ поне часть

отъ необходимиятъ персоналъ — за екипажъ и морски солдати и пр. — който Англия сама, поради постоянно растящия размѣръ на флотата, не може да попълва, или би го попълвала съ голѣми загуби за ступанството на страната.

Създаването на близки връзки между Великобритания и нейнитѣ обширни колониялни владѣния не е химера, това е даже единъ фактъ, който и днесъ сѫществува; тия отношения и днесъ се развиватъ и връзкитѣ между колониитѣ ставатъ все по-тѣсни и по-интимни, но че единъ митнически съюзъ или едно обединение между тѣхъ въ една голѣма ступанска единица е само единъ желанъ идеалъ и една мѫчна — даже невъзможна работа — това не е трудно да разберемъ, като имаме прѣдъ видъ условията, при които тоя идеалъ може да добие извѣстна реална стойность. Прѣди всичко единъ митнически съюзъ, тъй както това обикновено се разбира, между колониитѣ и Великобритания е невъзможенъ. Най-напрѣдъ отдѣлнитѣ колонии сѫ разпръснати изъ различни материци, или изъ различнитѣ части на единъ и сѫщъ материкъ, раздѣлени по между си отъ чужди владѣния, така че нѣма физическа възможность всички отдѣлни области да бѫдатъ обединени въ една територия; и какъ ли ще се очертаятъ митническитѣ граници на една такава грамадна и разпръсната по разни направления и страни область? Самитѣ колонии сѫ на различни степени на развитие и мѫчно може да се поведе обща търговска политика и установи единъ митнишки тарифъ, който еднакво да задоволява всички колонии, като прѣмахне противоречивитѣ интереси между тѣхъ. Най-сетнѣ между метрополията и колониитѣ има мѫчно изгладими противоречия. До като Англия, чрѣзъ единъ митнишки съюзъ съ своитѣ колонии, се стреми да гарантира траенъ и обширенъ пазарь за своята индустрия, колониитѣ се стрематъ да развиятъ собствена индустрия, и въ индустрията на метрополията тѣ виждатъ единъ силенъ конкурентъ, еднакво опасенъ за тѣхъ, както и индустриитѣ на другитѣ чужди държави. Че това е така се вижда и отъ факта, че почти нито една отъ колониитѣ не се е съгласила да пропуска английскитѣ стоки безъ мито. Само Канада направи една отстѫпка въ полза на метрополията, като захвана да облага английскитѣ стоки съ 25% вмѣсто съ 33% отъ тѣхната стойность. Друга мѫчнотия е урежданията и организирането митнишката администрация. Наистина, отдѣлнитѣ държави ще запазятъ митнишката си администрация, но единъ митнишки съюзъ прѣдполага общо управление и една обща администрация, която, — като се има прѣдъ видъ размѣра на тоя съюзъ и разнообразнитѣ условия въ които се намиратъ различнитѣ държави — би се наредила доста трудно. Единъ митнишки

съюзъ, мислятъ нѣкои, би ограничилъ свободата на колониитѣ и въ послѣдствие нѣкои отъ тѣхъ могатъ да загубятъ своята независимость. Поради това съображание нѣкои колонии не съчувствуватъ много на идеята за митнишки съюзъ съ метрополията. Най-сетнѣ при различнитѣ условия, при които се намиратъ многобройнитѣ английски владѣния, при разнитѣ степени на развитие, единъ митнишки съюзъ на какви ли начала би положилъ своята търговска политика? Ако допуснемъ, че колониитѣ ще се съгласятъ бѫдащата търговска политика да почива върху началата на свободната търговия, то първото лошо послѣдствие за тѣхъ ще бѫде това, че тѣ ще изгубятъ единъ значителенъ процентъ отъ свойтѣ бюджетни приходи, процентъ равенъ на приходитѣ отъ митата сабирани върху внасянитѣ стоки. Такава една загуба колониитѣ мѫчно ще могатъ да понесатъ и за да балансиратъ бюджетитѣ си, ще бѫдатъ принудени да дирятъ нови приходи чрѣзъ нови данъци. Ако допуснемъ, напротивъ, че бѫдащия митнически съюзъ или сближение между колониитѣ и метрополията ще замѣни системата на свободната търговия съ една протекционистическа търговска политика, то — както вече имахме случаи да истъкнемъ—мѫчно ще могатъ да се координиратъ противоречивитѣ интереси на отдѣлнитѣ области, защото общи норми, общъ митнишки тарифъ, съ еднакви мита — всичко това не ще може да постави всички отдѣлни колонии при еднакви условия, безъ да се уврѣдатъ тѣхнитѣ интереси. Но може да се прѣдположи, че колониитѣ и метрополията ще си запазятъ своята автономия въ смисъль, че всѣка страна ще бѫде свободна да урегулирва търговскитѣ си сношения, както това налагатъ нейнитѣ икономически интереси. Че всѣка страна ще има собственъ тарифъ и свободно ще опрѣдѣля размѣра на митата, на споредъ както това изискватъ нуждитѣ на страната, съ тая само разлика, че внасянитѣ английски стоки ще се ползуватъ съ нѣкой облегчения, а най-главно ще бѫдатъ облагани съ мита по-низки отъ тия, съ които се облагатъ всички други стоки и обратното,—колониалиитѣ продукти, особно зърненитѣ храни, ще се внасятъ свободно въ метрополията, до като всичкитѣ чуждестранни аграрни произведения, внасяни въ Англия, ще се облагатъ съ извѣстно мито. Съ други думи — споредъ плана на Чемберлена и мнѣнието на мнозина други — между метрополията и колониитѣ ще се саздадатъ условия за интимно сближение, почиващо на взаимни отстѫпки. Прѣди всичко такова едно положение би дало поводъ на всички държави, които се ползуватъ отъ клаузата на най-фоворзираната нация, да настояватъ за сѫщитѣ отстѫпки, а въ случай, че тия отстѫпки не имъ се направятъ, ще

прибѣгнатъ до репресалии и до митнишки войни. Подобни отношения между метрополията и колониитѣ биха били една постоянна причина за митнишки войни между отдѣлнитѣ колонии и метрополията отъ една страна и разнитѣ държави отъ друга. Въ Англия мнозина мислятъ, че ще бжде пагубно за нормалното развитие на страната, ако необходимитѣ за човѣшкия животъ аграрни продукти бждатъ обложени съ каквито и да било мита. Но това на страна. Кралството има много по-обширна търговия съ чуждитѣ държави, отколкото съ собственитѣ си колонии; привилегиитѣ, дадени на колониитѣ и тия дадени отъ послѣднитѣ на метрополията, едва ли много ще увеличатъ размѣната по-между имъ, но за това пъкъ сигурно английския износъ за чуждитѣ страни ще пострада, защото ще бжде обрѣмененъ съ реторсивни мита и редица други репресалии. Най-сетнѣ и колониитѣ нѣма много да спечелятъ защото и тѣ ще има да изпитатъ, по отношение своя експортъ за чужбина, на много мѣста сжщитѣ прѣпятствия. Освѣнъ това, по-голѣмия процентъ отъ колониялния износъ не отива за Англия. Най-сетнѣ каквито отношения и да се създадатъ между метрополията и колониитѣ, поне $^1/_2$ отъ вноса на послѣднитѣ нѣма да бжде отъ Англия, защото колониитѣ внасятъ продукти, които въ Англия изобщо не се произвеждатъ и прѣпоржчанитѣ мѣрки нѣма да улеснатъ правилния напрѣдъкъ на империята и нейнитѣ владѣния.

Заключението отъ приведенитѣ съображения е, че единъ митнишки съюзъ между Англия и нейнитѣ колонии е само една мечта, осжществението на която даже едва ще гарантира напрѣдъка на английската нация. Сближението на Великобритания и нейнитѣ обширни владѣния възъ основа на взаимни остжпки, основани на разни привилегии на реторсивни и диференциялни мита, сжщо тъй нѣма да измѣни сжществено отношенията между тѣхъ, а напротивъ, може даже да уврѣди и възпрѣпятствува ступанския развой и на двѣтѣ страни.

Сѣвероамериканскитѣ съединени щати.

Съединенитѣ щати въ Америка; Русия въ Европа и Китай въ Азия, това сж тритѣ най-голѣми самостоятелни държави съ всички благоприятни условия за развитие на национална индустрия и земледѣлие. Всѣка една отъ тия държави по-отдѣлно прѣдставлява една грамадна и затворена въ себе си самозадоволяюща се икономическа область, която има всички условия за самостоятелно икономическо развитие: първо обширна територия и едно постоянно

растащо народонаселение. Интензивното развитие на тия държави[1]) е задавало всѣкога извѣстни опасения на напрѣдналитѣ вече страни, защото нѣма да закъснѣятъ единъ день да се явятъ на интернационалниятъ пазарь като силни и опасни конкуренти съ свойтѣ индустриални и земледѣлчески произведения. Америка, впрочемъ, както и Русия, още сега взиматъ голѣмо участие въ международната размѣна, като доставчици на земледѣлчески и индустриални продукти. Прѣдъ страха именно отъ конкуренцията и отъ икономическото засилвание на тия голѣми страни, европейскитѣ държави — и особно ония които сѫ възприели системата на протекционизма — сѫ подирили една гаранция за своятъ напрѣдъкъ и сѫществуване въ образуването на митнически съюзи съ свойтѣ близки и по-далечни съсѣди. Но въ противовѣсь на това стремление на европейскитѣ държави, въ Сѣвероамериканскитѣ Съединени щати печели популярность идеята, не само отдѣлнитѣ щати да образуватъ една голѣма и самозадоволяваща се икономическа единица, като резултатъ отъ обединението на отдѣлнитѣ щати въ едно, но още и отдѣлнитѣ американски държави заедно съ Съединенитѣ щати да образуватъ единъ митнишки съюзъ или най-малкото да се сближатъ тъй интимно, щото взаимно да гарантиратъ своето бѫдащо икономическо развитие. Идеологъ на това стремление се явява бившия прѣдседатель на Сѣвероамериканскитѣ съединени щати Монрое, който и основа доктрината, извѣстна подъ името Монроева доктрина и характеризирана найдобрѣ съ лозунга „Америка за американцитѣ.“ Зачатъци отъ учението на Монрое се срѣщатъ още прѣзъ осъмнадесето столѣтие, когато французката и английска власть захвана твърдѣ много да усилва своето влияние въ Америка изобщо. Прѣзъ сѫщото врѣме въ Америка се е разпространявало убѣждението, Американскитѣ държави да спазватъ строгъ неутралитетъ по отношение на всичкитѣ европейски държави, а прѣзъ 1817 година Монрое произнесе знаменититѣ слова, какво Атлантическия океанъ е крѣпостна стѣна, недостатъчна за да брани Америка срѣщу Европа. Затова е необходимо Америка да се въорѫжава по суша и по море. Монрое е защищавалъ и идеята, споредъ която Съединенитѣ щати трѣбва

[1]) Само Китай въ това отношение още слабо напрѣдва, но той има всички необходими условия — неизчерпаеми природни богатства, особно желѣзо и вѫглища, грамадно население и пр. — за икономически просперитетъ. Необходимо е само да се консолидира държавния редъ и управление въ страната и да се улесни свърхнародонаселението, като на послѣдното се даде възможность другадѣ да оползотвори своя трудъ. Но и това скоро ще стане, макаръ и слѣдъ усилени борби — като се иматъ прѣдвидъ съсѣднитѣ на Китай по-редко населени области — Манджурия, Корея, Сибиръ и пр., пространнитѣ полета на които единъ денъ могатъ да бѫдатъ обработвани отъ трудолюбивитѣ и съ ограничени нужди Китайци.

да насърдчаватъ развитието на републиканския режимъ и въ останалитѣ американски държави. Съ прѣмахването на испанското господство въ нѣкои американски страни, и слѣдъ опита на нѣкои модерни европейски държави да създадатъ свои колонии въ Америка, Рузвелтъ издаде запрѣщение, споредъ което не се допуска създаването на собствена келониална область въ американска територия resp. въ територията на Съединенитѣ щати.

Ступанскиятъ напрѣдъкъ на Сѣвероамериканскитѣ съединени щати изобщо и особно развитието на промишлеността, принуждаватъ тая грамадна, по свойтѣ размѣри, страна да дири пазари за произведенията си не само въ вжтрѣшностьта на своята територия, чрѣзъ създаването на леки, евтини и бързи съобщения и високи митнишки тарифи, но още да дири чуждестранни пазари, а главно да дири такива въ съсѣднитѣ ней американски страни. До неотдавна свѣта бѣше навикналъ да гледа на Съединенитѣ щати като на една страна дѣйствително извънредно богата, но постоянно нуждающа се отъ европейския капиталъ и повече земледѣлческа отколкото индустриална. Щатитѣ изнасяха прѣимуществено аграрни продукти, сурови произведения и полуобработени фабрикати, съ които задоволяваха нуждитѣ на напрѣдналитѣ въ индустриално отношение европейски страни, а внасяха фабрични произведения отъ чужбина. Но европейската емиграция, природнитѣ богатства, европейскитѣ капитали успѣха да създадатъ въ Съединеиитѣ щати всичкитѣ благоприятни и прѣдварителни условия за развитието и напрѣдъка на една колосална индустрия. Днесъ Америка resp. Съединенитѣ щати не експортиратъ само земледѣлски произведения. Американскитѣ фабрикати проникватъ на всѣкждѣ и на много мѣста измѣстватъ фабрикатитѣ на старитѣ индустриални страни; наредъ съ земледѣлскитѣ си произведения, Америка захваща да конкурира Европа и съ свойтѣ промишлени продукти. Но що се отнася до производството и износа на аграрни продукти отъ Съединенитѣ щати, ние можемъ да отбѣлѣжимъ една интересна тенденция, интересна въ смисъль, че поради своето интензивно индустриално развитие, релативно износа на аграрни продукти намалява, защото се консумиратъ отъ нарастващото население въ самата страна, или пъкъ се прѣработватъ въ послѣдната и се изнасятъ като фабрикати. Тая тенденция, както и самото индустриално развитие на Съединенитѣ държави, ще илюстрираме съ слѣднитѣ статистически данни:[1]) производството на

[1]) Gerhard Hildebrand: Die Erschütterung der Jndustrieherrschaft und des Jndustrisozialismus 1910.

жито въ милиони бъшели за петилѣтията отъ 1890/909 година се е увеличавало както слѣдва:

год.		год.	Износътъ въ милиони бъшели и проценти на сжщото се илюстрира отъ слѣднитѣ данн:	
1890	491	1890	109	22.31%
1894	396	1894	164	41.47
1895	460	1895	145	31.46
1899	675	1899	223	32.97
1900	547	1900	180	34.00
1904	638	1904	121	18.92
1905	552	1905	44	7.99
1909	665	1909	114	17.19

Прѣзъ послѣднитѣ 10 години, отъ 1890 до 1909, намалението износа на жито, абсолютно и релативно, е доста голѣмо. Въ това отношение единъ добъръ примѣръ ни дава и производството и износа на царевицата: прѣзъ 1890 год. сж били произведени 2,113 милиоиа бъшели, отъ тѣхъ сж изнесени 103 мил. бъшели или 4·85 %, прѣзъ 1909 сж произведени 2,669 милиона бъшели, а изнесени само 38 или 1. 41. %.

Интензивното индустриално развитие на Щатитѣ ще характеризираме само съ слѣдющитѣ нѣколко цифри.

Прѣзъ 1907/908 година изъ щатитѣ сж изнесени жизнени срѣдства за 520.013.000 долари, а внесени сж такива за 292.586.000. За 1908/909. сж изнесени за 438.120.000 долари, а внесени за 328. 950.000. Сурови материали сж изнесени прѣзъ 1907/908 за 556.684.000 долари, внесени прѣзъ сжщия периодъ за 363.482.000. — прѣзъ 1908/909 изнесени 520.768 000, а внесени въ Съединенитѣ щати 453.319.000 долари. Полуфабрикати прѣзъ 1907/908 год. сж изнесени отъ щатититѣ 261.105.000 долари, а внесени въ сжщитѣ за 196.248.000; прѣзъ 1908/909 год. сж изнесени за 229.937.000 долари, а внесени за 222.580.000. Тия цифри илюстриратъ не само интензивното индустриално развитие на Съединенитѣ щати, но тѣ показватъ по единъ най-убѣдителенъ начинъ, че Сѣвероамериканскитѣ съединени държави прѣставатъ да бждатъ доставчици на земледѣлчески произведения и сурови и полуобработени материали на европейската индустрия, защото вече Америка сама има нужда отъ такива продукти. Нѣщо повече, Америка се явява на международния пазарь не само като единъ конкурентъ съ свойтѣ земледѣлчески индустриални произведения, но явява се на всесвѣтския пазарь и като единъ конкурентъ, който дири да купи за свойтѣ нужди такива продукти, които прѣработва и изнася като готови

фабрикати, или употрѣбява за удовлетворение на собственитѣ си нужди. Онова която тя сама изнасяше и прѣдлагаше на клиентитѣ си, сега сама има нужда отъ него и по тоя начинъ влошава още повече положението и развитието на Европейската индустрия и земледѣлие: отъ една страна като ги лишава отъ необходимитѣ сурови и полуобработени материали, отъ друга като изнася на международния пазарь готови фабрикати. Суровитѣ и полуобработени материали, които тя внася за свойтѣ нужди, внася ги тъкмо изъ ония страни, отъ които ги доставя и Европа, но Америка е поблизко до тѣхъ, по лесно и по бързо се сношава съ тѣхъ, по-добрѣ може да ги заплаща и по тая причина има едно прѣимущество повече прѣдъ старитѣ европейски държави. Сѣвероамериканскитѣ съединени щати се развиватъ до първостепенна индустриална държава, която за да гарантира своя просперитетъ, трѣбва да си осигури както вжтрѣшниятъ си пазарь, тъй сжщо и единъ траенъ и сигуренъ външенъ. Това налага на републиката не само единъ протекционистически режимъ, но обяснява и стремлението на Щатитѣ да се обединятъ въ единъ митнишки съюзъ съ останалитѣ американски държави, или най-малкото да се създадатъ между тѣхъ близки търговски връзки, почиващи на взаимни отстжпки и привилегии. Тая необходимость обяснява популярностьта и обаянието на Монроевата доктрина въ Америка и днесъ.

Най-напрѣдъ въпросътъ за обединение или сближението между Сѣвероамериканскитѣ съединени щати и останалитѣ американски държави въ двѣтѣ половини на материка, е билъ повдигнатъ отъ извѣстния борецъ за свобода и независимостьта на южноамериканскитѣ републики Simon Bolivar въ конгреса на Панамската мисия прѣзъ 1825 година[1]), на който конгресъ сж били прѣставени всички републики. Разбира се, че работата не е била още достатъчно узрѣла; въпроса е билъ прѣждеврѣмено повдигнатъ и затова конгресътъ не е могълъ да вземе никакво рѣшение. Втори пжть и при това много по сериозно е повдигнатъ тоя въпросъ отъ американскиятъ министъръ Blaine прѣзъ управлението на президента Garfield. Blaine е прѣдлагалъ да се свика прѣзъ 1881 година въ Вашингтонъ конференция отъ прѣдставители на всички американски държави, но която конференция, поради смъртьта на Garfield'а, не се е състояла. Въпросътъ на скоро слѣдъ това е билъ повдигнатъ на ново при управлението на президента Cleveland и сенатора Frye е прокаралъ и специаленъ законъ, споредъ който се опълномощава прѣдседа-

[1]) L. Bosc: Zollallioncen und Zollnuionen.

теля на републиката да покани прѣдставителитѣ на Mexiko и на срѣдньо и южноамериканскитѣ държави на 1 октомврий 1887 г., на конференция. Прѣзъ 1889 година на 4 октромври, тая конференция се е събрала въ Вашингтонъ. Тамъ сж били прѣдставени около 19 държави, прѣдставляващи една територия отъ 31 милиона квадратни километра и едно население отъ 120 мил., человѣка. Държавниятъ секретарь Blaine, отваряйки конгреса е заявилъ, че въпроса не се касае до нѣкакви тайни съглашения и че конгреса не се въодушавява отъ завоевателни намѣрения, но се касае да се създаде едно трайно и дълбоко чувство на солидарность между американскитѣ държави, едно широко чувство на силидарность засѣгащо и двѣтѣ Америки — и сѣверна и южна.— Това сближение на американскитѣ държави, продължава по нататака Blaine, не е насочено противъ народитѣ отъ стария свѣтъ за чиито наслѣдници съ гордость се считатъ и американцитѣ[1]). Въпрѣки тия категорични заявления конгреса неможа да скрие не само настроението си, но сжщо тъй неможа да прикрие и сжщинскитѣ причини, които прѣдизикаха нѣговото събирание. Тия причини въ Съединенитѣ щати се разбираха по-добрѣ и по-ясно, защото най-много тѣ бѣха заинтересовани за едно сближение между отдѣлнитѣ американски държави.

Търговскитѣ сношения между Съединенитѣ щати и останалитѣ Американски държави бѣха много по-слаби, сравнително сношенията между послѣднитѣ и европейскитѣ държави. Европейскитѣ търговски кораби — особно английскитѣ — прѣнасяха отъ стария свѣтъ за новия разни индустриални произведения, а отъ отдѣлнитѣ американски страни прѣнасяха за Съединенитѣ щати сурови и полуобработени материали, потрѣбни за индустрията на тая страна, като се завърщаха отъ послѣднята за Европа натоварени съ земледѣлчески произведения, нуждни за напрѣдналитѣ въ индустриално отношение европейски държави. Тая посрѣдническа роль на европейската търговия и търговска флота, Съединенитѣ щати искаха да измѣстятъ и срѣдството за постигание на сжщата цѣль, тѣ виждаха само въ обединението на държавитѣ отъ сѣверна, срѣдня и южна Америка въ единъ голѣмъ митнишки съюзъ. Тоя въпросъ имаше да обсжжда конгреса въ Вашингтонъ, но наредъ съ него той трѣбваше да се занимае и съ мѣркитѣ, които по необходимость прѣдшедствуватъ неговото осжществяване. Конгресътъ трѣбваше да изучи и разгледа въпроса за създаването на една удобна мрѣжа за съобщение между отдѣл-

[1]) L. Bosc ibidem.

нитѣ държави отъ тритѣ части на материка, която мрѣжа ще създаде близки връзки между тѣхъ; той трѣбваше така сѫщо да се занимае съ митнишкото законодателство на отдѣлнитѣ държави, да координира разнообразнитѣ монетни системи на отдѣлнитѣ държави, да приведе въ една система различнитѣ мѣрки и теглилки и пр., да разгледа и проучи най-послѣ и въпроса за постройката на една панамериканска желѣзнопѫтна линия и проекта за организирането на единъ арбитраженъ сѫдъ.

Идеята за образуването на единъ голѣмъ митнишки съюзъ между американскитѣ държави неможа да добие реална стойность. И тукъ тая идея, както и въ Европа — колкото пѫти е билъ обсѫжданъ въпроса за образуванието на по голѣми митнишки единици, отъ обединението на нѣколко отдѣлни държави—е била осѫджана на несполука. На конгреса въ Вишингтонъ сѫ били посочени всички прѣчки, които би срѣщнала подобна инициятива. Прѣди всичко между самитѣ американски държави сѫществуватъ мѫчно прѣодолими национални, политически и ступански противоречия. Южноамериканскитѣ държави открито сѫ изтъкнали опасностьта, която угрозява тѣхната независимость съ влизането имъ въ единъ митнишки съюзъ, въ който политическото и икономическо първенство ще се падне, съвсѣмъ естествено, върху Съединенитѣ щати. Подобна опасность безспорно застрашава и държавитѣ отъ сѣверната половина на материка, а тъй сѫщо и тия отъ срѣдна Америка.

Отдѣлнитѣ американски държави сѫ при различни условия и при различни степени на развитие, слѣдователно единъ митнишки съюзъ между тѣхъ, който по необходимость ще трѣбва да нивелира тия различия — до колкото това изобщо е възможно — нѣма да бѫде еднакво полезенъ за всички. Едни държави ще могатъ да се развиятъ и напрѣднатъ за смѣтка на други. Ощетенитѣ отъ това, разбира се, съ свойтѣ претенции често ще нарушаватъ единството и нѣма да има възможность да се координиратъ различнитѣ интереси вѫтрѣ въ съюза. Друго неблагоприятно, за нѣкой отдѣлни държави, послѣдствие отъ митнишкия съюзъ ще бѫде и това, че тѣ ще загубятъ една значителна часть отъ свойтѣ бюджетни приходи, часть равна на сумата отъ събиранитѣ мита. Слѣдователно мѫчно ще може да се установи единъ общъ митнишки тарифъ, еднакво изгоденъ за всички страни. Една не по малко сериозна прѣчка, по край изброенитѣ вече, е разнообразното митнишко законодателство и различнитѣ монетни системи, които мѫчно могатъ да бѫдатъ унифицирани. Мѫчно най-сетнѣ — при противоречивитѣ интереси — ще може да се организира и комуникационата мрѣжа, по начинъ еднакво задоволителенъ за всички държави, обе-

динени въ американския митнишкия съюзъ. Съ една дума и въ заключение на всички изтъкнати до тукъ доводи, проектираниятъ митнишки съюзъ между държавитѣ отъ тритѣ части на Америка — сѣверна, срѣдня и южна — неможа да бжде осжщественъ и едва ли и въ бждаще тоя планъ ще добие извѣстна стойность, защото отдѣлнитѣ държави, всѣка за себе си, неможе да отчаква реална полза отъ тоя съюзъ. Освѣнъ Сѣвероамериканскитѣ съединени щати, инспираторитѣ на тая идея, едва ли друга нѣкоя държава може да разчита на нѣкаква сжществена полза. Съединенитѣ щати чрѣзъ съюза ще владѣятъ единъ грамаденъ пазарь; тѣ ще иматъ всички условия да засилатъ икономическото си развитие, тѣ и сега сж една крупна политическа и икономическа сила, а въ единъ митнишки съюзъ ще добиятъ още по-голѣма мощь, но колкото тѣхната мощь расте, толкозъ по опасни ставатъ тѣ за другитѣ и особно за по-малкитѣ американски държави.

Идеята за обединението въ митнишки съюзъ на отдѣлнитѣ американски държави въ самата Америка биде различно посрѣщната. Въ Съединенитѣ щати цѣлата републиканска партия бѣше за митнишкия съюзъ, докато демократическата партия го смѣташе за непрактиченъ и фантастиченъ. Конгресатъ въ Вашингтонъ е смѣталъ, че такъвъ единъ проектъ мжчно би се осжществилъ и затова се е задоволилъ да прѣпоржча на американскитѣ държави да сключатъ по между си договори, почиващи на взаимни отстжпки, като е мислилъ, че съ това ще се подготвятъ условията за едно интимно сближение между тѣхъ. Петнадесеть държави сж изявили желание дѣйствително да сключатъ съ Съединенитѣ щати такива договори[1]). Но въпрѣки тоя резултатъ, неможе да се каже, че идеята за обединението на американскитѣ държави въ единъ митнишки съюзъ е изгубила всѣкаква популярность и значение. Напротивъ на панамериканския конгресъ на 22 октомври 1901 год., въ Мексико, въпросътъ е билъ повдигнатъ и разискванъ наново и тоя пжть много по-сериозно, отколкото прѣди, защото въ двадесетия вѣкъ Съединенитѣ щати иматъ много по голѣма нужда отъ близки, сигурни и широки пазари, отколкото въ края на 19 столѣтие[2]). Прѣзъ 1906 год., въ Рио де Женейро се събра трети панамерикански конгресъ, но и тоя конгресъ свърши безъ резултатъ, съ тая само разлика, че Съединенитѣ щати успѣха да извоюватъ нѣкой отстжпки за себе, заключаващи се въ това, че Бра-

---

[1]) L. Bosc ibidem s. 180, 181 etc.

[2]) На конгреса въ Мексико сж разгледани слѣднитѣ интересни и важни въпроси: 1) общи мѣрки за осигуряване благодѣнствието на всички държави; 2) свързване на главнитѣ пристанища на всѣка държава съ параходни реиси; 3)

зилия се съгласи да облага произведенията на Съединенитѣ щати съ мита 20% по-низко отъ митата, съ които се облагаха всички други чуждестранни стоки, а Бразилия и други нѣкои производящи кафе държави, можеха да си послужатъ съ реторсивни мита противъ втички държави, които облагатъ тѣхното кафе, макаръ само съ фискални мита. Аржентина се почувства засѣгната отъ тия отстжпки, направени въ полза на Съединенитѣ щати, защото нейнитѣ брашна трѣбваше да понасятъ едно мито съ 20% по-високо отъ това, което плащаха брашната на Съединенитѣ държави. Чили сжщо тъй бѣше засѣгнатъ. По тоя начинъ, обаче, бидоха демонстрирани противоположнитѣ интереси между американскитѣ държави и солидарностьта между тѣхъ, необходима за единъ митнишки съюзъ, или изобщо за по тѣсни връзки между тѣхъ, биде изложена на изпитание прѣди да се пристжпи къмъ нѣщо по сериозно. Но дали бждащото развитие нѣма да изглади противоречията между американскитѣ държави и да създаде необходимитѣ благоприятни условия за единъ съюзъ? Ние се съмняваме, освѣнъ ако експанзивната сила на Съединененитѣ щати наложи на нѣкои нейни съсѣди и тѣ по необходимость наредъ съ нея влѣзатъ въ една митнищка територия. Въ това, обаче, само едно далечно бждаще може да ни убѣди.

установяването на еднакви и общи митнишки формалности за вноса и износа; 4) за послѣднята цѣль да изработи общъ показатель на стокитѣ (Wahrenverzeichniss; 5) да се въведатъ общи мѣрки, теглилки и монетна система въ всички държави; 6) да се учрѣдятъ редовни панамерикански конгреси; 7) да се организира една перманентна митнишка комисия. Но главниятъ въпросъ, около който сж се съсрѣдоточили всички разисквания, е билъ въпроса за обединението на американски държави въ единъ митнишки съюзъ. (Bosc ibidem).

Срѣдньо Европейски и общо Европейски Митнишки Съюзъ.

Идеята за обединението на срѣдньо европейскитѣ държави или на европейскитѣ държави изобщо — безъ Русия — въ единъ митнишки съюзъ е резултатъ отъ интензивното развитие и конкуренция на Американскитѣ държави, респективно на Съединенитѣ щати. Ние имахме вече случай да отбѣлѣжимъ колосалниятъ ступански напрѣдъкъ на Сѣвероамериканскитѣ съединени щати и опасната конкуренция, която тѣхната индустрия прави на европейската промишленость изобщо. Въ началото на своето развитие Съединенитѣ щати бѣха повечето земледѣлска страна и американскитѣ земледѣлчески произведения намираха широкъ пазарь въ Европа. Но колкото по-широко американскитѣ аграрни продукти проникваха въ Европа, толкозъ повече се влошаваше положението на европейското земледѣлие[1]). Нѣщо повече, конкуренцията на Америка прѣдизвика въ Европа отъ началото на 1880 годнна извѣстната остра аграрна криза, послѣдствията отъ която, може да се каже, се чувствуватъ и до днесъ. Американскитѣ земледѣлчески произведения въ голѣми количества нахлуваха въ европейскитѣ тържища и понижавайки цѣнитѣ на селскоступанскитѣ произведения, поставиха европейското земледѣлческо стопанство при тежки условия на развитие. Всички държави въ Европа подириха срѣдства за борба противъ американската конкуренция. Англия, която държеше здраво за принципитѣ на свободната търговия и не искаше да скжса съ тѣхъ, не само по традиция, но и по разбиране на собственитѣ си интереси, не пожела да наложи мита върху внасянитѣ аграрни продукти, но зарадъ това пъкъ тя рѣши да изостави всички по-интензивни и скжпи земледѣлчески култури и да се ограничи въ произвеждането на екстензивнитѣ и съ по-малко разноски обработванитѣ такива. Повечето страни, обаче, за да съхранятъ и зашитятъ бждащото развитие на своето земледѣлческо ступанство прибѣгнаха до помощьта на протекционистическитѣ аграрни мита. Германия усвои тая политика оше прѣзъ 1879 г., Франция прѣзъ 1885 г., Австро-Унгария прѣзъ 1882 год., Швейцария прѣзъ 1887 и Швеция прѣзъ 1888. Разбира се, протекционистическата политика не даде очакванитѣ резултати, защото положението на европейското земледѣлие не се облегчи и американската конкуренция продължаваше своето разруши-

[1]) Тукъ се иматъ прѣдъ видъ напрѣдналитѣ въ икономическо отношение европейски държави.

телно дѣйствие, като наредъ съ това се влоши положението и на европейската индустрия, защото послѣднята бѣ принудена да работи съ по-скжпи сурови и полуобработени материали, а работницитѣ да плащатъ по-скжпо за необходимитѣ жизнени срѣдства.

Въ индустриално отношение, Америка сжщо тъй стана единъ опасенъ конкурентъ на държавитѣ отъ стария свѣтъ. Една страна съ неизчерпаеми природни богатства, съ извънредно благоприятни условия — климатически и обществени — за развиване на едра индустрия, тя не закъсне да се яви на международното тържище като експортьоръ на фабрикати. При това тя систематически се стремеше да осигури вжтрѣшния си пазарь изключително за своята собствена индустрия и посрѣдствомъ високитѣ мита, върху внасянитѣ чуждестрани фабрикати, се постара да постави на европейския вносъ мжчно прѣодолими прѣпятствия. За тая цѣль прѣзъ 1890 год. биде въведенъ митнишкия тарифъ на Mac Kinley. И дѣйствително, подъ защитата на високитѣ мита и слѣдствие постояния приливъ на свободни капитали и на нови, способни и квалифицирани работнишки ржцѣ отъ една страна и благодарение на голѣмия технически напрѣдъкъ отъ друга, Америка, въ едно твърдѣ кратко врѣме, успѣ да се издигне до положението на първостепена икономическа и политическа сила въ свѣта и да застрашава развитието на по-старитѣ европейски държави. Въ послѣдния фактъ ние може лесно да се убѣдимъ ако прослѣдимъ движението на търговията, на вноса и износа въ Америка. Отъ нѣколкото цифри, които дадохме по-рано се вижда, че разликата между вноса и износа отъ година на година се увеличава и то като вноса на готови фабрикати отъ чужбина се намалява, а износа на такива изъ Съединенитѣ щати постояно се увеличава. За смѣтка на намаляващия се вносъ на готови фабрикати се увеличава вноса на сурови и полуобработни материали прѣработвани отъ нейната индустрия. Не само това; до неотдавна ние бѣхме навикнали да гледаме на Америка resp. на Съединенитѣ щати като на единъ постояненъ длъжникъ на Европа, днесъ, обаче, Америка постепено прѣстава да бжде длъжникъ, а въ много случаи се явява вече като кредиторъ; сама разполага съ голѣми свободни капитали, които дири да оползотвори — въ Америка, въ Азия, па даже и въ Европа, изобщо гдѣто намѣри добра смѣтка. Конкуренцията и съперничеството на Съединенитѣ щати изпита най-напрѣдъ Великобритания, която до неотдавна имаше най-широки връзки съ тѣхъ. Тия връзки обаче, постепено отслабваха. Това отслабване се изрази въ чувствителното намаление на английския вносъ въ Съединенитѣ щати. Прѣзъ десетилѣтието 1890/99 година английския вносъ въ Амери

ка отъ 810 милиона франка се намали почти на половина и достигна цифрата 455 милиона лева, когато износа на Съединенитѣ щати за Англия отъ 2 милярда и 400 милиона лева се увеличи на 3 милярда и 40 милиона лева. Единъ английски писатель — Mac Kenzie[1]) прѣсмета, че около 500 различни американски промишлени артикули се явяватъ на английския пазарь и конкурираръ английскитѣ такива. Но кокуренцията на Съединенитѣ щати не засѣгна само Англия; наредъ съ послѣднята и Германия и Австро-Унгария, Франция и другитѣ европейски държави имаше да се справятъ съ натиска, който Америка упражняваше върху тѣхния ступански напрѣдъкъ и стремлението на послѣднята да обсеби все по-голѣми простори отъ международния пазарь. Германското земледѣлие както и германската промишленость днесъ се чувствуватъ еднакво засѣгнати отъ конкуренцията на Америка. Аграрнитѣ мита, които Германия въведе съ митнишкия тарифъ отъ 1905 год., както отбѣлѣзахме вече, твърдѣ слабо облегчиха развитието на нѣмското земледѣлческо ступанство, а нѣмската национална индустрия е оставена почти безъ защита. Австро-Унгария, макаръ и послабо индустриализирана е въ сѫщото незгодно положение. Франция може би, е много по слабо заплашена отъ конкуренцията на Сѣвероамериканскитѣ щати. Тя разчита на своята протекционистическа система, на високитѣ мита, съ които облага чуждия вносъ и охранява по тоя начинъ вѫтрѣшния пазарь за собствената си индустрия и земледѣлие. На чуждестранитѣ пазари, Франция разчиташе на обстоятелството, че тя изниса нѣкои специалитети, като напримѣръ разни художествени прѣдмети, парижкитѣ модни произведения и други, които не могатъ да бѫдатъ конкурирани и измѣстени отъ друга нѣкоя страна. Търговската статистика на републиката, обаче, показва, че работата не е досущъ тъй: американскитѣ метални произведения, инструменти и машини — мотори, шевни, пишущи и разни земледѣлски орѫдия и апарати проникватъ на французския пазарь и за републиката не е вече безразлично развитието на Америка, resp. на Съединенитѣ щати, — чиито произведения нахлуватъ не само въ вѫтрѣшния пазарь на Франция, но въ всички ония тържища, въ които се изнасятъ французски произведения.

Идеята за образуването на единъ общоевропейски или срѣдньоевропейски митнишки съюзъ е намѣрила подражатели между общественитѣ дѣйци и икономисти почти въ всички европейски държави, защото всички сѫ виждали въ такъвъ единъ съюзъ най-ефикасното срѣдство за борба противъ конкуренцията на го-

[1]) L. Bosc Zollalliancen und Zollunionen.

лѣмитѣ държави, като Америка и Русия. При това протекционистическата система, усвоена въ тия държави и почиваща на крайно високитѣ мита, е създавала отъ тѣхъ — едно затворено цѣло, въ което мѫчно проникватъ европейски фабрикати, а ползувайки се отъ разединението на европейскитѣ държави, отъ различнитѣ търговско-политически режими въ тѣхъ, тѣ сѫ могли непрѣстанно да увеличаватъ своя експортъ и да подбиватъ и измѣстватъ европейскитѣ промишлени и аграрни произведения, както на международния, тъй сѫщо и на тѣхния собственъ — вѫтрѣшенъ — пазарь. Единъ митнишки съюзъ, обединяващъ всички, или поне по-голѣмата часть отъ европейскитѣ държави, почиващъ на общитѣ интереси между тѣхъ, на една митнишка политика, задоволяваща нуждитѣ на отдѣлнитѣ страни, ще прѣдставлява една голѣма ступанска единица, съ разнообразни производствени отрасли, съ едно голѣмо и постоянно увеличаващо се народонаселение и ще създаде всички необходими условия за сигурното развитие на тия държави, а най вече, само единъ такъвъ съюзъ ще може успѣшно да се бори противъ задокеанската конкуренция. Единъ митнишки съюзъ, или поне едно митнишко съгласие между европейскитѣ държави, ще създаде между тѣхъ не само близки търговски връзки, но още и политически; това обстоятелство пъкъ ще укаже не по-малко благотворно влияние върху общия напрѣдъкъ на европейскитѣ държави, които за да отстояватъ свойтѣ интереси, изнемогватъ подъ тежкитѣ и постоянно растящи разходи за военни въоржжения.

Въ Франция, макаръ и мимоходомъ, въпроса за образуването на единъ европейски митнишки съюзъ е билъ повдигнатъ още прѣзъ 1754 отъ нѣкогашния министръ на външнитѣ работи, прѣзъ царуването на Людвика XIV, Маркизъ d'Argenson[1]), прѣдвѣстникъ на физеократическата школа, която тъй аргументирано обосноваха и развиха Quesnay и Turgot. Marquis d'Argenson мисли, какво насърдчаваната отъ държавата индустрия, е страдала тъкмо поради разпространената по това врѣме доктрина на меркантилизма, защото държавната защита е способствувала, единъ видъ, изкуствено да се създадатъ и просѫществуватъ нѣкой индустрии, зарадъ които не е имала естествени условия за сѫществувание и развитие. Отпадъкътъ на индустрията въ Франция, отъ врѣмето на Колбера, споредъ него се дължи именно на това обстоятелство. Въ противоположность на разпространеното по негово врѣме мнѣние на меркантилиститѣ, споредъ което само активния търгов-

[1]) J. Wolf: Die Volkswirtischaft der Gegenwart und Zukunft Leipzig.

ски балансъ или само износната търговия влияе благотворно върху икономическия напрѣдъкъ на една страна; d'Argenson учи, че търговията изобщо е полезна и необходима за всѣка страна, безразлично дали баланса е активенъ или пасивенъ и пледира понататъка за прѣмахването на *митнишкитѣ граници между европейскитѣ страни.* Като привърженикъ на свободната търговия, той е билъ противъ придобиването на колонии; нѣщо повече даже, прѣзъ 1733 година[1]), той е прѣдсказалъ отдѣлянето и освобождението на Сѣвероамериканскитѣ съединени щати отъ Англия. Но въпрѣки всичко това, едва слѣдъ повече отъ сто години, прѣзъ 1878 година, въ Франция идеята за образуването на единъ митнишки съюзъ между европейскитѣ държави е била систематично обоснована и развата отъ извѣстния икономистъ Molinari. Обаче, прѣзъ 1831 година, de la Nourais и Béres[2]), изслѣдвайки развитието и сѫщностьта на германския Zollverein, сѫ подиели мисъльта за образуването и въ останалата часть на Европа на единъ или на нѣколко митнишки съюзи. Тѣ сѫ посочили и начина по който може да се реализира единъ такъвъ планъ. Споредъ тѣхъ Испания и Португалия ще образуватъ единъ митнишки съюзъ подъ името пиринейски, Франция, съ Белгия и Швейцария другъ подъ името французски, Германия и Холандия — трети, Австро-Унгария съ Сърбия, Ромѫния, България и Гърция — четвърти и Турция заедно съ азиатскитѣ си владѣния — пети, Швеция и Норвегия ще образуватъ шестия подъ името — сѣверенъ и найсетнѣ Русия, като грамадна държава остава отдѣлна митнишка область. Molinari се е заелъ да популяризира свойтѣ възгледи въ обществото, като при това е подирилъ да спечели вниманието и подкрѣпата на нѣкои отъ рѫководящитѣ крѫгове. За тая цѣль той се обърналъ първомъ къмъ тогавашния германски канцлеръ князъ Бисмаркъ, когато и посвѣтилъ въ своитѣ планове, сетнѣ уведомилъ и французския министъръ на финансиитѣ извѣстния икономистъ Leon Say и холандския Vissering[3]) Както и трѣбваше да се очаква князъ Бисмаркъ, прѣцѣнявайки практическото значение на тая идея не се е отнесалъ твърдѣ съчувствено къмъ плана на Molinari. Бисмаркъ, който още съ голѣми усилия осуети домогванията на Австрия да влѣзе като равноправенъ членъ въ германския митнишки съюзъ, е смѣтналъ, че подобна идея е неосѫществима. Споредъ него въ митнишки съюзъ могатъ да се обединятъ държави отъ родствени раси или едноплемени; прѣчки отъ

---

[1]) Wolf; ididem.
[2]) L. Bosc Zollalliancen Zollunionen.
[3]) L. Bosc: ibiden.

финансовъ и отъ общоступански характеръ, сѫщо тъй правятъ такава една работа твърдѣ илюзорна. И Леонъ Сей призналъ, че сѫществуватъ извѣстни мѫчно прѣодолими прѣпятствия, но изобщо смѣта, че плана на Молинари не е неизпълнимъ.

Молинари е билъ привърженикъ на свободната търговия и е развилъ и обосновалъ своя планъ по слѣдния начинъ: европейскиятъ пазарь е разпокѫсанъ, посрѣдствомъ митнишкитѣ граници на отдѣлнитѣ държави; прѣмахването на тия изкуствени граници ще има за първо послѣдствие създаването на единъ голѣмъ общъ пазарь съ 130,000,000 консуматори. При такива условия, съюза успѣшно ще може да се бори срѣщу задокеанската конкуренция, но най-важното е, че бѫдащия митнишки съюзъ между европейскитѣ държави ще може лесно и бързо да прѣмине отъ протекционизма къмъ свободната търговия, защото митата събирани на общата митнишка граница постепенно ще се намаляватъ, до като най-сетнѣ тѣ добиятъ характера на чисто фискални мита. Признавайки мѫчнотиитѣ, които биха се срѣщнали при въвеждането на единъ общъ митнишки режимъ, Молинари мисли, че една комисия съставена отъ прѣдставители на всички отдѣлни членове на митнишкия съизъ, ще има да уговори и установи общия митнишки тарифъ. Ще се нареди една обща комисия за урегулирването на въпроса за акцизитѣ, размѣрътъ на които трѣбва да бѫде еднакъвъ. Една обща комисия ще се занимава съ въпроситѣ касающи се до управлението на митнишкия съюзъ. Разбира се, че и тия въпроси ще срѣщнатъ мѫчнотии, но тѣ не сѫ непрѣодолими. Всѣка държава ще бѫде свободна да се присъедини къмъ тъй проектирания европейски митнишки съюзъ, така както днесъ всѣка държава е свободна да постѫпи или да напустне сѫществуващия интернационаленъ пощенски съюзъ.

Съ голѣма енергия се е заелъ Молинари да популяризира и защити своятъ планъ на международния конгресъ прѣзъ 1900 год. за търговия и индустрия, както и на заседанието на Société d'economie politique въ Парижъ на 6 августъ 1900 год. Проекта на Молинари е билъ положенъ на нови обсѫждания, но както винаги тъй и сега, разискванията по такива въпроси не сѫ довели до никакво заключение, нито пъкъ се е взело нѣкакво рѣшение.

До като проекта на Молинари за образуването на единъ общоевропейски митнишки съюзъ е почивалъ на принципитѣ на свободната търговия, прѣзъ 1845 год. прѣводачътъ на Листовата национална система на политическата икономия на френски езикъ — Richelot, е прѣдложилъ новъ планъ за образуванието на единъ срѣдньоевропейски митнишки съюзъ, а прѣзъ 1888 година графъ

Leusse въ една брошура, подйемайки сѫщата идея е вѣрвалъ, какво посрѣдствомъ единъ такъвъ сѫюзъ политическитѣ отношения между Франция и Германия, които поради Елзасъ и Лотарингия се бѣха изострили, ще се смегчатъ значително. Тия проекти въ противоположность на прѣдшествующитѣ ги, имаха прѣдъ видъ усвояването на една протекционистическа търговска политика. Прѣзъ това врѣме, поради конкуренцията на Америка, срѣдньо-европейското земледѣлческо ступанство срѣщаше голѣми спънки по пѫтя на своето развитие. Основата на тъй проектирания митнишки съюзъ щѣше да съставлява първоначално съюза между Франция и Германия, къмъ който пъкъ — съюзъ — постепенно ще се присъединяватъ Белгия, Холандия, Швейцария, Австро-Унгария и даже Италия. Въ Франкфуртъ на Майнъ, центъра на новия митнишки съюзъ, ще се организира едно интернационално бюро, натоварено да управлява тая грамадна митнишка область и то ще разрѣшава всички трудни спорове. Въ това бюро ще участвуватъ прѣдставители на отдѣлнитѣ държави, членове на съюза. То ще има сѫщо за задача да опрѣдѣля размѣра на митатата налагани върху внасянитѣ стоки, а тия мита трѣбва да бѫдатъ единъ видъ подвижни и изравнителни мита[1]), т. е. такива, които да охраняватъ отъ конкуренцията на Америка и на всички ония страни, произвеждащи при по-благоприятни условия, отколкото нѣкой държави членове на съюза. Съ други думи тия подвижни и изравнителни мита ще иматъ за цѣль да поставятъ, ако не при по-благоприятни, то поне при равни условия на конкуренция и борба държавитѣ членове на митнишкия съюзъ и тия не членове, главно задокеански страни. Установяването на една обща митнишка граница и прѣмахването на митнишкитѣ граници между съюзнитѣ държави ще улесни не само размѣната въ самия съюзъ, но ще създаде всички благоприятни условия за ступанския напрѣдъкъ на тия страни.

Идеята за образуването на единъ общоевропейски или срѣдньоевропейски митнишки съюзъ е намѣрила въ Франция, не само много привърженици, но и доста много противници. Послѣднитѣ излизатъ повечето отъ срѣдата на протекционистите и въ единъ такъвъ митнишки съюзъ, тѣ не сѫ виждали нищо друго, освѣнъ една человѣколюбива, ала мѫчно осѫществима идея. Единъ митнишки съюзъ, споредъ тѣхъ нѣма съ нищо да помогне на индустриялното и земледѣлческо развитие на отдѣлнитѣ държави. Напротивъ, въ това отношенне на много отъ тѣхъ той ще попрѣчи, защото иконо-

---

[1]) L. Bosc ididem.

мически по-силнитѣ и при по-благоприятни условия на развитие страни — въ случай че митнишкитѣ граници между тѣхъ бѫдатъ прѣмахнати — ще взематъ прѣднина, като използуватъ тъй създадения широкъ вѫтрѣшенъ пазарь и ще поставятъ свойтѣ съсѣди при условия, тежки за сѫществувание. Такъвъ единъ съюзъ само тогава би указалъ извѣстно благоприятно влияние върху ступанския напрѣдъкъ на отдѣлнитѣ членове, ако всѣки отъ тѣхъ произвеждаше прѣимущественo такива прѣдмѣти, каквито другитѣ членове не произвеждаха. Въ такъвъ случай прѣмахването на митнишкитѣ граници между тѣхъ ще улесни размѣната помежду имъ. Митнишкия съюзъ нѣма много да измѣни и политическитѣ противоречия между Франция и Германия; напротивъ, тъкмо споменитѣ отъ френско-пруската война, или по-вѣрно противоречивитѣ политически интереси създадени отъ тая война, сѫ една отъ най-сериознитѣ прѣчки за сближение между тия двѣ държави. Къмъ многото такива прѣчки трѣбва да се спомене и най-главната: несравнено по-високото индустриално развитие на Германия, която днесъ се явява единъ опасенъ конкурентъ даже на Англия, най-старата и най-индустриална страна въ Европа.

Въ Германия идеята за образуването на единъ срѣдньоевропейски или общоевропейски митнишки съюзъ е добила голѣма популярность и е спечелила много привърженици. Това обстоятелство лесно може да се обясни, като се има предъ видъ интензивното промишлено развитие на империята, прѣзъ втората половина на 19 столѣтие. Германската индустрия по своята мощь, днесъ заема първостепенно мѣсто и естествено тя се стреми да си извоюва нови и широки пазари. Единъ срѣдньоевропейски или общоевропейски съюзъ, въ който ще бѫдатъ прѣмахнати митнишкитѣ бариери, естествено би ѝ гарантиралъ изгодни условия за развитие, толкозъ повече, че Германия нѣма собствени[1]) колонии, гдѣто би могла да пласира износа на свойтѣ промишлени произведения. Германия при това е въ срѣдата на Европа и поради благоприятното си географическо положение ще бѫде повикана да играе първостепенната роль въ единъ такъвъ съюзъ. Поради сѫщото това положение, тя ще бѫде може би центра около който ще се групиратъ държавитѣ, съставляващи общия митнишки съюзъ, и особно ония, говорящи нѣмски наречия, а по своята военна сила, политическо влияние и икономическа мощь, тя ще добие не само хегемонията въ тоя съюзъ, но и голѣмо политическо влияние изобщо. Посрѣдствомъ единъ подобенъ съюзъ Германия би се осво-

[1]) Или твърдѣ малко такива, които до сега не сѫ дали нищо на Империята.

бодила отъ Русия и Америка, изъ които страни тя внася голѣми количества земледѣлски произведения. Най-сетнѣ самия Zollverein бѣше единъ насърдчителенъ примѣръ за Германия. Между привърженицитѣ на единъ срѣдньоевропейски или общоевропейски митнишки съюзъ въ Германия, първостепенно мѣсто заематъ пангерманиститѣ. Прѣзъ 1892 и 1895 бидоха обнародвани нѣколко брошури, третиращи тоя въпросъ, но всичкитѣ съдържаха повечето утопии, отколкото осѫществими идеи. Още Фридрихъ Листъ е настоявалъ за едно разширение границитѣ на Германския митнишки съюзъ, като е ималъ прѣдъ видъ да се включи въ послѣдния и Холандия. Прѣзъ 1859 г., на конгреса на нѣмскитѣ земледѣлци, нѣкой делегати сѫ изказали мисъльта, че търговскитѣ отношения между съсѣднитѣ държави срѣщатъ голѣми прѣчки въ митнишкитѣ граници и само прѣмахването на послѣднитѣ може да създаде условия за задружно отстояване на общитѣ интереси между тия държави. Прѣзъ 1879 година Bergmann[1]) е излѣзалъ съ единъ проектъ — подобенъ на тоя на Молинари — за единъ митнишки съюзъ между европейскитѣ държави. Прѣзъ слѣднята 1880 г., Richard von Koufmann е обнародвалъ една брошура, въ която е прѣпоръчвалъ образуването на единъ митнишки съюзъ между тритѣ голѣми държави — Франция, Германия и Австро-Унгария — и тритѣ малки държави — Белгия, Холандия и Швейцария[2]). Този съюзъ е щѣлъ да гарантира самостоятелностьта на отдѣлнитѣ държави, като ги постави при еднакви условия на развитие, а високитѣ мита, които съюза ще трѣбва да налага на чуждия вносъ, ще му дадатъ възможность да се бори ефикасно срѣщу чуждия вносъ и конкуренция, а най-главно срѣщу Русия и Америка. Професоръ Л. Брентано отъ Мюнхенъ, прѣзъ 1884 година въ едно събрание на Щрасбугрското икономическо дружество е развилъ и обосновалъ идеята за образуването на единъ митнишки съюзъ между Германия, Австро-Унгария и християнскитѣ балкански държави. Подобни идеи Брентано е застѫпвалъ и по рано още като професоръ въ Бреслау и въ едно събрание въ Виена прѣзъ 1882 год. Свойтѣ възгледи Брентано е мотивиралъ по слѣдния начинъ: индустриалното развитие на Германия принуждава послѣдната да дири нови пазари за свойтѣ произведеня, а защитата на националното земледѣлие изисква високи аграрни мита. За разрѣшението на тоя труденъ въпросъ може да се прѣпоръча разширението на нѣмската колониална политика, но създаването на една колониална държава не е една работа, която може да се извърши отъ днесъ до утрѣ.

[1]) Bergmann: Die Zollsystem-Frage vor dem Reichstage 1879.
[2]) L. Bosc ibidem.

Тя изисква дълго врѣме и изразходването на много енергия и материални жертви. Ето защо, вмѣсто всичко това, по-ефикасно би било създаването на единъ митнишки съюзъ въ изброенитѣ вече нѣколко държави, въ който — съюзъ — Германия ще намѣри единъ достатъченъ и сигуренъ пазарь за свойтѣ промишлени произведения, като въ замѣна на това ще си доставя изъ свойтѣ съюзници на износни цѣни и условия потрѣбнитѣ ѝ сурови материали и земедѣлчески продукти. Прѣзъ 1890 година е била подйета идеята за прѣвърщането на тройния съюзъ отъ единъ политически съюзъ въ единъ икономически, т. е. въ единъ митнишки съюзъ между Германия, Австро-Унгария и Италия. Договорната система, която възприе Германия по уреждане на търговскитѣ си сношения съ чужбина и сключенитѣ прѣзъ 1892 година договори, туриха най-сетнѣ край на разисканията въ Германия върху въпроса за единъ европейски митнишки съюзъ. Само прѣзъ 1894 година въ Reichstag'а, при разисканията на Руско-Германския договоръ, е направено отъ нѣкои прѣдставители намекъ за образуването на единъ срѣдньоевропейски митнишки съюзъ. Прѣзъ 1897 г. Графъ Каницъ, единъ отъ водителитѣ на Германската поземелна аристокрация, въ едно отъ засѣданията на парламента се е изказалъ въ полза на проектирания митнишки съюзъ, но двѣ години по-късно — прѣзъ 1899 година — той се е отказалъ отъ тая идея, като неосѫществима.

Различнитѣ обществени съсловия въ Германия, различно сѫ оцѣнявали значението на единъ срѣдньоевропейски митнишки съюзъ. Тия различни прѣцѣнки сѫ се основавали всѣкога на тѣхнитѣ различни и противоречиви интереси и ползата, която би извлекло съсловието отъ него. Едритѣ земледѣлци сѫ били противъ единъ такъвъ митнишки съюзъ, защото прѣмахването на митнишкитѣ граници между държавитѣ отъ срѣдня Европа би усилило конкуренцията на чуждитѣ земледѣлчески продукти на германския пазарь. Германскитѣ земледѣлци имаха сериозни основания да се боятъ отъ конкуренцията на унгарскитѣ, балканскитѣ, швейцарскитѣ и холандски аграрни и скотовъдни продукти. Само индустриалцитѣ имаха по голѣмъ интересъ и бѣха по-благосклонно разположени къмъ идеята за основаването на единъ срѣдньоевропейски митнишки съюзъ, но и въ тѣхната срѣда нѣмаше пълно единодушие. Ония, които съзираха въ такъвъ съюзъ широкъ и сигуренъ пазарь за свойтѣ произведения и не се боеха отъ чуждата конкуренция, естествено, бѣха горещи привърженици на тая идея, когато пъкъ прѣдставителитѣ на нѣкои дребни индустрии и други нови и не закрѣпнали още такива, бѣха противъ подобенъ съюзъ. Така

напримѣръ, организацията на берлинскитѣ търговци и фабриканти е прѣдприела една анкета по въпроса и отъ добититѣ резултати е дошла до заключение, че единъ митнишки съюзъ въ проектиранитѣ граници е мжчно осжществима работа; при това сжщата не е била добрѣ разположена къмъ единъ митнишки съюзъ, наредъ съ Холандия и Швейцария. Прѣзъ 1900 год. организацията се е занимала отново съ въпроса; много отъ прѣдставителитѣ сж се изказали въ полза на единъ такъвъ съюзъ между срѣдньо европейскитѣ държави, но се е рѣшило въпроса да бжде изученъ и да се има прѣдъ видъ отъ организацията. Търговското съсловие, постояненъ привърженикъ на свободната търговия, се е изказало единодушно въ полза на подобенъ митнишки съюзъ. Между ученитѣ икономисти, отявлени защитници на единъ митнишки съюзъ, или най-малкото на едно сближение между европейскитѣ държави за по-ефикасна борба срѣщу конкуренцията на Америка и Русия, сж берлинскитѣ професори — Ад. Вагнеръ и Густавъ Шмоллеръ.

Въ Австро-Унгария въпросътъ за образуването на единъ срѣдньоевропейски митнишки съюзъ сжщо той е добилъ извѣстна популярность. Наредъ съ въпроса за влизането на Австро-Унгария въ Германския Zollverein е билъ разискванъ и тоя за образуването на единъ срѣдньоевропейски митнишки съюзъ. Официално въпросътъ е билъ повдигнатъ още прѣзъ 1845 и 1850 година отъ Баронъ Брукъ, въ неговия докладъ по влизането на Австро-Унгария въ германския митнишки съюзъ. Въ Австро-Унгария, обаче, цѣлия тоя проблемъ се е покривалъ напълно съ въпроса за влизането на дуалистичната монархия въ Zollverein'а. Но както по отношение на послѣдния въпросъ, сжщо тъй и по отношение на първия, мѣродавнитѣ кржгове не сж били единодушни. Пангерманиститѣ и аграрцитѣ, както вече имахме случай да отбѣлѣжимъ, сж подържали напълно идеята за единъ митнишки съюзъ съ Германия, като сж мислили, че това е най-подходящия начинъ за обединението на нѣмската нация въ едно цѣло и осигуряването на австрийскитѣ и унгарски аграрни продукти добъръ и сигуренъ пазарь. Чехитѣ, по понятни политически причини, сж били противъ; индустриалцитѣ, безъ разлика на народность, сжщо тъй не сж били ревностни подържатели на подобенъ проектъ. Прѣдставителитѣ на много индустриални отрасли и особно ония, произвеждащи прѣдмети за масова консумация, сж били открито противъ единъ митнишки съюзъ съ Германия, отъ конкуренцията на чиято индустрия тѣ сж имали основания да се боятъ. Само фабрикантитѣ на прѣд-

мети за луксъ, като бижутерийни издѣлия и други подобни, сѫ виждали въ единъ митнишки съюзъ между двѣтѣ империи по широкъ пазарь за своитѣ произведения и сѫ подържали открито такъвъ проектъ.

Прѣзъ 1886 година, унгарското министерство на търговията се е занимало съ въпроса за образуването на единъ срѣдньоевропейски митнишки съюзъ, а воденитѣ прѣзъ 1891 година търговски договори трѣбваше да подготвятъ условията за образуването на такъвъ съюзъ. Прѣзъ 1900 година конгресътъ на дружеството на австрийскитѣ икономисти [Gesellschaft der Österreichischen Volkswirte][1]) — заседаващъ отъ 23/I до 13/II, въ който — конгресъ — сѫ взели участие нѣкой професори видни икономисти — се е занималъ съ въпроса за обединението на Австро-Унгария и Германия въ единъ митнишки съюзъ. Конгреса въ края на разисканията се е изказалъ противъ единъ пъленъ митнишки съюзъ между двѣтѣ държави. Обаче, за едно сближение между тѣхъ, почиващо на взаймни отстѫпки и отстѫпки въ интересъ на двѣтѣ страни, сѫ се изказали мнозина.

Въ малкитѣ европейски държави: Швейцария, Белгия, Холландия и пр., сѫщо тъй можемъ да отбѣлѣжимъ една агитация въ полза на идеята за образуването на единъ срѣдньоевропейски митнишки съюзъ. Швейцария е била всѣкога привърженица на единъ такъвъ съюзъ, защото въ него тя е намирала винаги добра смѣтка за себе си. Швейцария е въ срѣдата на Европа, лишена отъ собственъ морски брѣгъ и заобиколена отъ голѣми държави, тя охранва свойтѣ интереси съ високи мита. При това, поради причини много понятни, тя не може да издържа нито своето население, нито многобройнитѣ чужденци, които посѣщаватъ страната съ собствени земледѣлчески произведения. Швейцарската индустрия пъкъ не може да разчита на евтини и добри сурови и полуобработени материали, а нейнитѣ готови фабрикати на външния пазарь има да прѣодолѣватъ конкуренцията на голѣмитѣ индустриални държави.

Въ историческото развитие на идеята за единъ срѣдньоевропейски митнишки съюзъ въ Швейцария различаваме два периода: единъ датира отъ 1879 година и трае до 1893—95 год., до французско-швейцарската митнишка война, който периодъ се характеризира съ проекта за по-близки търговски връзки между двѣтѣ републики. Втория периодъ захваща отъ обявяването швейцарско-

[1]) L. Bosc: Zollallianeen und Zollunionen.

френската митнишка война и трае, може да се каже, дори до днесъ[1]).

Още Leon Fouche прѣзъ 1842 година, — когато е пропагандиралъ идеята за образуването на единъ митнишки съюзъ отъ латинскитѣ държави — е смѣталъ Швейцария за единъ отъ основателнитѣ членове и при това най-крѣпкия привърженикъ на такъвъ съюзъ. Прѣзъ 1879 год., Швейцария е мислила изобщо да се присъедини къмъ единъ митнишки съюзъ или къмъ германския Zollverein, или къмъ проектирания френско-латински, съ Фрация на чело. Прѣзъ това врѣме въ Франция Leroy-Beaulieu е пропагандиралъ идеята за образуването на единъ западноевропейски митнишки съюзъ, а Molinari — за единъ срѣдньоевропейски съюзъ. Молинари самъ е посѣтилъ Швейцария и прѣдъ едно събрание на швейцарски индустриалци въ Люцернь е развилъ своя планъ. Идеитѣ на тоя икономистъ сѫ намѣрили добъръ приемъ въ малката република. Молинари е прѣпоръчалъ образуването на нѣколко отдѣлни митнишки съюзи отъ начало между Австрия и Германия, Холандия и Белгия, Франция и Швейцария, които отъ послѣ да се обединятъ въ едно цѣло. Колкото и симпатично да се е посрѣщнала такава една идея, не сѫ липсвали и хора, които сѫ се отнѣли малко критически къмъ подобенъ планъ. Изказало се е съмнѣнието, че въ единъ такъвъ съюзъ Швейцария може да изгуби своята независимость; при това, ако въпроса се касае да намѣрятъ изгоди пазари за своитѣ произведения, то това би могло да се постигне съ сключването на износни за страната търговски договори. До 1892 година Швейцария нѣколко пѫти е изказвала желание да влѣзе въ близки сношения съ Фрация, но французския митнишки тарифъ отъ сѫщата година не само че тури край на тия желания, но бѣше достатъченъ мотивъ за нея да обяви митнишка война на своята съсѣдка. До сѫщата дата въ Швейцария никой не можеше да помисли за едно сближение между нея и Германия, но договорната система, която възприеха повечето европейски държави отъ 1892 година насамъ, породи идеята въ Швейцария за едно митнишко сближение между нея и Германия. Поради това, че германската икономическа политика е била повечето консервативна, политическия режимъ въ Германия, и особно въ Прусия — всичко това е прѣпятствувало да се създадатъ трайни връзки между двѣтѣ страни. Въпрѣки това, обаче, прѣзъ 1900 е билъ съставенъ отъ Edwin Hauser[2]) особенъ проектъ за митнишки съюзъ между републиката и Германия. Hauser собствено е

[1]) Bosc: Zollalliancen und Zollunionen.
[2]) L. Bosc ibidem.

прѣдлагалъ образуването на единъ митнишки съюзъ между Швейцария, Германия и Франция, къмъ който по-късно биха се присъединили Италия, Австрия, Испания и Холандия. Размѣната между тъй обединенитѣ държави ще бѫде свободна, мита ще се събиратъ само на общата митнишка граница. Събиранитѣ на общата граница мита ще бѫдатъ за смѣтка на държавата, за която сѫ прѣдназначени внасянитѣ стоки. Въ вѫтрѣшната размѣна на обединенитѣ въ единъ митнишки съюзъ държави по изключение ще се облагатъ само монополнитѣ прѣдмети, като тютюна въ Австрия и Франция и спирта въ Швейцария. Обединени по тоя начинъ, срѣдньоевропейскитѣ държави нѣма да изгубятъ своята свобода и независимость дори и въ търговско отношение, защото митницитѣ на отдѣлнитѣ държави нѣма да прѣстанатъ да функциониратъ, но ще функциониратъ на общата външна граница, а не на границитѣ между съюзнитѣ членове. Въ полза на единъ митнишки съюзъ между Швейцария и нѣкой срѣдньоевропейски държави сѫ се изказали още секретаря на Базелската търговска камара Герингъ и цюрхския народенъ прѣдставитель Frey, въ събранието на индустриалцитѣ отъ Санъ Галленъ, прѣзъ 1901 година. Всички проекти, обаче, за образуването на такива съюзи сѫ срѣщнали силна опозция изъ срѣдата на различнитѣ обществени съсловия. Най-напрѣдъ много отъ индустриалцитѣ сѫ били противъ единъ такъвъ митнишки съюзъ и сѫ настоявали за въвеждането на високи протекционистически мита, като сѫ смѣтали, че срѣщу отстѫпкитѣ, които биха се направили отъ тия мита ще се получатъ отстѫпки въ чужбина за много изнасяни швейцарски фабрикати. Дѣйствително, прѣзъ 1903 година биде вотиранъ новия швейцарски митнишки тарифъ, който е единъ изразъ на тая тенденция. Професорътъ по държавното право въ Бернския университетъ Хилти, страхувайки се, че независимостьта и свободата на републиката може да пострада, се е обявилъ тоже противъ такъвъ съюзъ.

Въ Холандия въпроса за присъединението на послѣднята къмъ общиятъ германски митнишки съюзъ, или къмъ единъ такъвъ съюзъ отъ държавитѣ на срѣдня Европа, е повдигнатъ още прѣзъ 1830 година. Много по-силно е било стремлението на Холандия да се присъедини тя къмъ германски Zollverein, отколкото присъединението ѝ къмъ срѣдньоевропейския митнишки съюзъ. Подръжатели на първиятъ проектъ сѫ били холандскиятъ финансовъ министъръ отъ 1834 год., а извѣстния ратникъ и идеологъ на германския митнишки съюзъ Fr. List е смѣталъ, че присъединението на Холандия къмъ Zollverein'а е необходимо. Холандия, казва Листь, е една нѣмска провинция и изключването ѝ

отъ Zollverein'а би значило да съградимъ една кжща, на която вратата да принадлежатъ на единъ чужденецъ. Присъединението на Холандия къмъ германския митнишки съюзъ, споредъ Листа, е необходимо и по икономически съображения; тая малка страна не ще може да подържа достатъчни военни-сухопжтни и морски сили за защита на своитѣ собствени граници, на свойтѣ колонии и на своята търговия[1]). Но тъкмо поради страхътъ, да не би тая малка държава да се изгуби въ голѣмата область на нѣмския митнишки съюзъ и да изгуби своята независимость, тя се е бояла да влѣзе въ единъ такъвъ съюзъ. Има, обаче, и друга една причина, при чина икономическа, поради която Холандия не е могла да се при съедини къмъ германския Zollverein. Докато Германия се е стремѣла все повече и повече да се огражда съ високи протекционистически мита, Холандия е желаела, по своето естествено положение, да остане при режима на свободната търговия. Въпрѣки тия сжществени мжчно прѣодолими прѣчки, въпроса за присъединението на Холандия къмъ германския митнишки съюзъ е билъ наново разискванъ прѣзъ периода отъ 1896 до 1899 година и идеята за обединението на Холандия съ Германия въ такъвъ единъ съюзъ е била подържана отъ видни политици, учени, държавни мжже и икономисти. Въ това врѣме, покрай чисто ступанскитѣ причини въ защита на идеята за единъ митнишки съюзъ съ Германия, сж се присъединили и политически. Холандия е била принудена да изгуби нѣкои отъ своитѣ колонии и страхътъ отъ посѣгателството на Англия върху колониалнитѣ ѝ владѣния постоянно е принуждавалъ тая малка държава да дири приятелството на Германия. Между привърженицитѣ на единъ такъвъ съюзъ се броятъ почти всички индустриалци, па даже и работницитѣ, а между противницитѣ личатъ на първо мѣсто търговцитѣ, които сж смѣтали, че търговията на страната ще отпадне, и отъ Холания и нейнитѣ пристанища, ще се прѣхвъли въ Германия.

Въ по-ново врѣме се изтъкватъ по-нови и особни мотиви за образуването на единъ митнишки съюзъ между нѣкой европейски държави. Говори се за образуването на единъ западноевропейски съюзъ подъ името *„Западноевропейски съединени щати“*[2]). Едностранчивото индустриално развитие на западнитѣ европейски държави, па даже и на Америка, за смѣтка на земледѣлието, заставлява всичкитѣ държави къмъ постоянно дирене и осигуряване

---

[1]) Fr. List das National System der politischen Oekonomie.

[2]) Gerhard Hildebrand: Die Erschütternng der Industrieherrschaft und des Industriesozialismus.

на пазари. Съперничеството между тѣхъ въ това отношение ги принуждава да правятъ голѣми военни разходи по подържането на грамадни армии и военни флоти. Изтощавайки се по такъвъ единъ начинъ, западнитѣ европейски страни живѣятъ подъ гнета на постоянния страхъ, че мира и спокойното развитие на Европа могатъ всѣка минута да бѫдатъ нарушени. Ограничението на военнитѣ разходи, и на въоръженията изобщо, посрѣдствомъ взаимно съглашение между голѣмитѣ държави, до сега се е указало неефикасно; групирането на послѣднитѣ въ политически съюзи не е още достатъчна гаранция, че противоречивитѣ политически и икономически интереси между тѣхъ могатъ да бѫдатъ изгладени, или поне шлифовани до толкозъ, щото да се разчита, че европейския миръ е осигуренъ за подълго врѣме. Сигурни и стабилни отношения между тѣхъ могатъ да се установятъ само ако се подведе тѣхната икономическа политика подъ едни общоустановени норми и интереси. Отъ Нордкапъ чакъ до Срѣдиземното море, казва единъ авторъ[1]), и отъ Атлантическия океанъ до Карпатитѣ, работата се касае да се внесе умѣреность въ темпа на индустриалното развитие въ тия страни, но умѣреность въ темпа на индустриалното развитие, подържа той, не значи още безогледно ограничаване и стѣсняване развитието на индустрията. Опитътъ е показалъ, че многобройнитѣ митнишки граници между европейскитѣ държави сѫ допринесли много за едностранчивото индустриално развитие на тия страни. Въ нѣкой страни само поради високитѣ покровителствени мита, сѫ се развили индустрии, които иначе едва ли биха се появили. Протекционнитѣ мита сѫ способствували да се развиятъ на нѣкой мѣста частнитѣ монополи, т. е. нѣкои промишлени отрасли да се развиятъ въ частни монополи. Тая политика, заедно съ сдружаванията на прѣдприемачитѣ, е създала благоприятни условия за неимовѣрното развитие на индустриалния капиталъ, който е готовъ всѣка минута на опасни авантюри. За да се намали, или по право за да се внесе умѣреность въ темпа на индустриалното развитие, трѣбва да се прѣмахнатъ митнищкитѣ граници между западнитѣ европейски държави. Такава една мѣрка най-напрѣдъ ще попрѣчи на образуването на частни монополи; а появяването на нови индустрии ще бѫде възпрѣпятствувано, като въ сѫщото врѣме на сѫществующата индустрия ще се създаде и гарантира единъ обширенъ вѫтрѣшенъ пазарь. Втора мѣрка въ това отношение трѣбва да бѫде установяването въ всички държави, по възможность, една обща данъчна система, като се въведе прогресивно подоходния данъкъ

[1]) G. Hildebrand. Ibiden.

данъкъ върху имотитѣ и наслѣдствата[1]). Единъ митнишки съюзъ, почиващъ на туку що изложенитѣ условия, ще постави индустриитѣ на отдѣлнитѣ западноевропейски държави на международния пазарь при еднакви конкуретни условия; сѫщия съюзъ ще създаде условия за сключването на общи и изгодни за всички държави търговски договори съ Русия, Америка и Китай, изобщо съ конкурентитѣ на Европа. Конкуренцията на европейскитѣ държави по между имъ, възпрѣпятствуваше на всѣка отъ тѣхъ да си извоюва, съ свойтѣ търговски договори, добри позиции: днесъ и търговскитѣ договори сѫ въ зависимость отъ търсенето и прѣдлагането. Чрѣзъ единъ митнишки съюзъ западноевропейскитѣ държави ще могатъ съ общи усилия да извоюватъ възпитателни мита за своята промишленость и да забавятъ индустриалното развитие на земледѣлческитѣ страни, а найглавно на ония, за които стана дума прѣди малко. Митнишкия съюзъ между срѣдньоевропейскитѣ държави ще има извънредно благотворновлияние и върху земледѣлческото развитие на тия страни, безъ да става нужда да се въвеждатъ високи вносни мита върху земледѣлческитѣ произведения. Разбира се, че до като Аргентина и Канада разполагатъ съ неизмѣрими дѣвствени пространства земя и до като Съединенитѣ щати непрѣдизвикватъ по-високо поскѫпване на аграрнитѣ продукти, не може да се твърди, че европейското земледѣлие може да продължи своето развитие безъ протекционистически мита. Но единъ пѫть махнатъ ли се тия послѣдни условия, и интензивното индустриално развитие на Сединенитѣ щати прѣдизвика едно поскѫпване на земледѣлческитѣ продукти, тогава европейското земледѣлие ще може да сѫществува и безъ покровителствени мита; но докато настѫпятъ тия условия, единъ митнишки съюзъ между западноевропейскитѣ държави, — безъ да има нужда отъ въвеждането на високи мита, — би осигурилъ успѣшното развитие на европейското земледѣлие, защото ще създаде за тѣхъ сигуренъ и обширенъ пазарь[2])

Още Friedrich List, извѣстния идеологъ на германския Zollverein, като е наблюдавалъ икономическото развитие на Америка resp. на Съединенитѣ щати, е дошелъ до заключението, че ще се наложи едно коалиране на европейскитѣ държави срѣщу Америка. Ако, казва той, за сега се налага на Франция и Германия да образуватъ една коалиция противъ супрематията на Великобри-

---

[1]) Gerhard Hildebrand ibidem.

[2]) На единъ такъвъ съюзъ подъ името „Западноевропейски съединени щати". Gerhard Hildebrand, въ цитираната вече книга, поставя много по широки задачи, върху които ние, обаче, не можемъ да се спираме тукъ.

тания, то на послѣднята пъкъ ще се наложи да образува една коалиция съ останалитѣ европейски страни, за да се борятъ всички задружно противъ супрематията на Съединенитѣ щати. Въ такава една коалиция, Англия ще намѣри сигурна защита на свойтѣ интереси срѣщу Америка. Въ заключение на всичко това, трѣбва да отбѣлѣжимъ, че Fr. List е единъ изъ между първитѣ автори и привърженици на идеята за образуването на единъ европейски митнишки съюзъ[1]).

И срѣдньоевропейския митнишки съюзъ принадлежи къмъ невъзможнитѣ работи. Каквито доводи да се привеждатъ въ негова защита, все пакъ доброволно мѫчно ще се намѣрятъ срѣдства за прѣодоляването на противоречивитѣ политически, национални и икономически интереси. Ние вече изложихме, по различни поводи, прѣчкитѣ осуетяващи реализирането на подобни проекти; къмъ тия прѣчки ще прибавимъ и слѣднитѣ двѣ съображения: единъ срѣдньоевропейски митнишки съюзъ ще бѫде насоченъ не само противъ Русия и Америка, но и противъ източно европейскитѣ земледѣлчески страни, стремящи се да създадатъ собствена национална индустрия. Единъ такъвъ, съюзъ осѫщественъ, дѣйствително ще прѣдставлява извѣстна гаранция за намалението на политическитѣ противоречия между отдѣлнитѣ държави, но иначе пакъ политическитѣ съюзи между отдѣлнитѣ държави, почиващи на взаимни споразумѣния и общи интереси, сѫ достатъчнитѣ гаранции за спокойното и нормално развитие на европейскитѣ страни.

Въ голѣмитѣ европейски държави — Германия, Франция, Австро-Унгария и пр., наредъ съ идеята за образуването на срѣдньоевропейския митнишки съюзъ, се е разисквалъ и въпроса за образуването на общоевропеиски митнишки съюзъ. Собствено, разискваше се повечето до създаването на условия за по-интимно сближение между отдѣлнитѣ държави, сближение, почиващо повечето върху общи икономически интереси, отколкото върху прѣмахването на митнишкитѣ граници между тѣхъ. Мотивитѣ, обусловаващи необходимостьта отъ такова сближение, трѣбва да се дирятъ, както многократно изтъкнахме, въ интензивното развитие на Америка и опасната американска конкуренция.

Въ Франция тоя въпросъ е билъ повдигнатъ още прѣзъ 1879 година. Когато прѣзъ 1889 година въ Вашингтонъ се бѣше събралъ панамериканския конгресъ и между другитѣ въпроси

---

[1]) Вижъ Fr. List, Das Nationale System der politischen Oekonomie: Die Kontinentalpalitik.

обсѫждаше и тоя за образуването на единъ митнишки съюзъ между сѣверна, южна и срѣдня Америка, въ сѫщото врѣме въ Франция нѣкой помислиха, че всичко това може да даде поводъ за образуването на митнишки съюзъ между европейскитѣ държави и срѣщу *„Американскитѣ съединени държави“* да се противопоставятъ *„Европейскитѣ съединени държави“*. Прѣдлаганитѣ по тоя случай проекти сѫ съдържали само главния принципъ — съюзяването на отдѣлнитѣ европейски страни въ една митнишка единица, обаче, нито единъ отъ тѣхъ не излага подробности нито върху вѫтрѣшната организация на подобенъ единъ съюзъ, нито пъкъ върху начина, по които той ще бѫде осѫщественъ. Важно е да отбѣлѣжимъ, че между привърженицитѣ на идеята за която говоримъ, личи името на единъ виденъ французски ученъ икономистъ, — Paul Leroy-Beaulieu, а между сериознитѣ нейни противници, на първо мѣсто трѣбва да поставимъ Méline, автора на французския митнишки тарифъ отъ 1892 година, и душата на протекционистическата търговска политика въ републиката. P. L. Beaulieu подържаше образуването на единъ митнишки съюзъ отъ континенталнитѣ европейски държави. Страхувайки се отъ голѣмата опасность, която прѣдставлява Америка за Европа, Beaulieu е искалъ да се създаде единъ видъ Монроева доктрина за Европа, споредъ която Европа да остане за европейцитѣ, т. е. нейния пазарь да бѫде гарантиранъ само за европейскитѣ държави, като въ сѫщото врѣме се възпрѣпятствува проникването на Америка resp. на Съединенитѣ щати въ Африка и въ ония части на Азия, които граничатъ съ Срѣдиземното море и съ Европа; да се ограничатъ, взаимно, въоржаванията на европейскитѣ държави и да се разрѣши между Франция и Германия Елзасо-Лотрингския въпросъ и то по слѣдния начинъ: Лотарингия да се възвърне на Франция, слѣдъ извѣстно обѣщетение, а Елзасъ да се неутрализира, или пъкъ да се присъедини къмъ Швейцария, но да се смѣта пакъ като часть отъ германския Zollverein[1]). Що се отнася до самия митнишки съюзъ, P. L. Beaulieu смѣта, че не е необходимо митнишкитѣ граници между отдѣлнитѣ държави да бѫдатъ прѣмахнати; достатъчно е, ако тѣ си правятъ само взаимни отстѫпки и си гарантиратъ една на друга извѣстни привилегии.

На международния земледѣлчески конгресъ въ Римъ прѣзъ 1903 година, между другитѣ въпроси е билъ третиранъ и въпроса, повдигнатъ отъ единъ германски и единъ унгарски делегатъ за

[1]) L. Bosc: Zollallaiancen und Zollunionen.

образуването на Европейски митнишки съюзъ. Луццати и Мелинъ сж се противопоставили на тоя проектъ. Извѣстниятъ италиянски държавникъ и икономистъ Луццати е обявилъ такъвъ единъ проектъ за мжчно осжществима работа; споредъ него тоя съюзъ едва ли би билъ едно ефикасно срѣдство за борба срѣщу Америка, защото послѣдната ще прибѣгне веднага до репресалии, отъ които ще пострадатъ много отъ европейскитѣ държави, а послѣднитѣ нѣматъ еднакви интереси по отношение на Америка. Мелинъ пъкъ е посочилъ на голѣмитѣ прѣчки, които биха се срѣщнали при осжществяването на подобенъ съюзъ. Самиятъ конгресъ още отъ начало е обявилъ, че пъленъ митнишки съюзъ е невъзможенъ — той е смѣтналъ даже, че е опасно да се въведе свободната търговия, когато отдѣлнитѣ европейски държави сж при различни условия, и на различни степени на развитие. Австро-Маджарскитѣ и Германски делегати сж се изказали въ полза на единъ непъленъ митнишки съюзъ, почиващъ на единъ комплексъ отъ търговски договори между отдѣлнитѣ евр. държави. Държавитѣ, участвующи въ такъвъ съюзъ, да си правятъ взаимни отстжпки и обезпечатъ особни привилегии, налагани отъ тѣхнитѣ интереси, но стокитѣ внасяни отъ задокеанскитѣ страни и особно отъ Америка да се облагатъ съ диференциални мита. Обаче и това прѣдложение бѣше осждено на пропадане, тъй като отношенията и интереситѣ между отдѣлнитѣ държави сж тъй противорѣчиви, прѣплетени и разнообразни, щото не се подаватъ на уреждане отъ никакви специални договори. Такъвъ съюзъ ще лиши отдѣлнитѣ държави отъ свободата, въ извѣстни случай, да дѣйствуватъ тъй, както това го изискватъ тѣхнитѣ нужди.

Както въ Франция, тъй сжщо и въ Германия, мнѣнията по образуването на общъ европейски митнишки съюзъ сж раздѣлени. Въ Германия между привърженицитѣ на единъ такъвъ проектъ личатъ имената на много видни политици и икономисти, но трѣбва да забѣлѣжимъ, че почти нито единъ отъ тѣхъ не смѣта какво образуването на единъ *пъленъ* митнишки съюзъ е изобщо възможно, напротивъ всички говорятъ повече за едно сближение между европейскитѣ държави за отплотъ противъ Америка и американската конкуренция. Прѣзъ 1892 год. въ Raichstag'а, въ полза на подобенъ проектъ се е изказалъ социалистическия водитель Зингеръ; прѣзъ 1894 год. въ подобна смисъль се е изказалъ и центрума — католишката партия, най-силната фракция по това врѣме въ парламента. Между ученитѣ икономисти, привърженици на подобно сближение, трѣбва да споменемъ, на първо мѣсто, извѣстния германски икономистъ Лексисъ, който смѣта, че единъ такъвъ съюзъ би билъ много полезенъ, но мжчно

осѫществимъ; сетнѣ професоръ Sartorius v. Waltershausen, професоръ Iulius Wolf и извѣстния социалистически икономистъ Richard Calwer. Професоръ v. Waltershausen е ималъ прѣдъ видъ германския Zollverein; той е прѣдлагалъ да се обединятъ въ единъ митнишки съюзъ държавитѣ отъ тройния съюзъ, къмъ който постепенно ще се присъединяватъ и другитѣ европейски държави. Държавитѣ влизащи въ митнишкия съюзъ не могатъ да сключватъ търговски договори, съ които биха уврѣдили интереситѣ на съюзницитѣ си, а въ случай, че между нѣкоя отъ европейскитѣ държави, или изобщо между европейския митнишки съюзъ и Америка, възникнатъ нѣкои недоразумѣния, съюзнитѣ европейски държави трѣбва веднага да обявятъ митнишка война и да прибѣгнатъ до прохибитивни мита върху американското месо, тютюнъ и зърнени храни. Основитѣ, върху които трѣбва да почива Европейския митнишки съюзъ, споредъ S. v. Waltershausen'а сѫ слѣднитѣ: 1) Митнишкия съюзъ да се сключи за единъ срокъ отъ 10 години; 2) Германския митнишки тарифъ да бѫде тарифътъ, по който ще се облагатъ американскитѣ стоки внасяни въ Европа; 3) Европейскитѣ стоки, внасяни въ Америка, да се облагатъ споредъ американския тарифъ отъ 1894 год., извѣстенъ подъ името Wilson Tarif; 4) Клаузата за най-облагоприятствуваната държава да се суспендира[1]). Проекта на Waltershausen'а не можá да спечели привърженици дори въ самата Германия; основитѣ върху които трѣбваше да се положи такава една сложна и тежка организация бѣха основи, почерпани изключително изъ интереситѣ на Германия. Много по-добрѣ обмисленъ и по-добрѣ обоснованъ бѣ проекта на професора отъ Бреславския университетъ Julius Wolf. Прѣди всичко Wolf не отива до оная крайность, до която изпадатъ много привърженици на общоевропейския митнишки съюзъ. За него единъ *митнишки съюзъ* между европейскитѣ държави е чиста *утопия*; той иска повечето едно споразумение между европейскитѣ държави, почиващо на тѣхнитѣ добрѣ разбрани интереси. Работата се касае, казва той, Европейскитѣ държави, за да осигурятъ своето нормално и спокойно развитие, съ една добрѣ обмислена търговска политика, да създадатъ отъ цѣла Европа единъ обширенъ и сигуренъ пазарь, подобенъ на тоя на Америка. Но това може да се постигне не като всички държави се обединятъ въ единъ митнишки съюзъ, както мечтаятъ нѣкои, но първо Германия, Австро-Унгария, Швейцария, по-късно Нидерлиндя и Балканскитѣ държави, а още по късно Италия, Франция и Белгия,

[1]) L. Bosc: Zollalliancen und Zollunionen.

всички се сближатъ по между си и то възъ основа на своитѣ икономически интереси, безъ да загубватъ свобода на дѣйствие въ защита на собственитѣ си интереси[1]). Такова сближение, такъвъ Alliance, би далъ възможность на европейскитѣ държави съ общи усилия да извоюватъ отъ другитѣ страни извѣстни изгоди за себе си. Такива близки връзки между отдѣлнитѣ европейски държави могатъ да се създадатъ само съ единъ цѣлъ комплексъ отъ търговски договори, сключени помежду имъ; тия договори, покрай другото, трѣбва да съдържатъ еднакви прѣдписания относително митнишкитѣ наредби въ различнитѣ европейски държави и да ограничаватъ тежкитѣ формалности при маниполирането съ внасянитѣ и изнасяни стоки; да се установи обща охрана на митнишкитѣ граници и най-послѣ да се организира и единъ арбитраженъ сѫдъ, който да изравнява възникналитѣ между европейскитѣ държави спорове отъ търговско-политически характеръ (митнишки спорове). Wolf мисли, че е необходимо да се направи и една реформа въ така наречената „Клауза на най-облагоприятствуваната държава“, въ смисъль, щото да се ограничи по възможность повече практикуването на послѣднята. За пропагандирането на тая идея и за да се подготви почвата за осѫществяването ѝ, самъ Wolf е прѣдложилъ образуването на едно дружество, което въ Германия биде основано подъ името „Mitteleeropäischer Wirtschaftsverein“ и на което той е подпрѣдседатель. Сѫщото дружество има за сега клонове въ Австрия и Унгария. То е публикувало вече и нѣкои изучвания на свои членове, изучвания по въпроси отъ търговско-политически характеръ.

Не е необходимо, струва ми се, да навеждаме тукъ доводи които биха ни убѣдили, че образуването на единъ европейски митнишки съюзъ е невъзможна работа и, споредъ както сполучливо се изразява Wolf, една утопия. Ние вече имахме възможность да изтъкнемъ, — при всички ония случаи, при които работата се касаеше до съюзяването или обединението на двѣ или повече държави въ една митнишка единица, — причинитѣ, които осуетяватъ всѣкакъвъ подобенъ опитъ. Ако въ тия случаи мѫчно прѣодолимитѣ политически а най-вече икономически противоречия възпрѣпятствуватъ образуването на такива съюзи, колко по-многобройни и разнообразни сѫ прѣчкитѣ и противоречията, които единъ общоевропейски митнишки съюзъ, или просто съглашение, ще има да прѣодолѣе и отстрани? Но тъкмо тия противоречиви интереси правятъ такъвъ единъ съюзъ невъзможенъ, защото не могатъ да се поставятъ при еднакви условия

[1]) I. Wolf: Das Deutsche Reich und der Weltmarkt Iena 1901.

държавитѣ, които иначе сж при различни степени на развитие. Голѣмитѣ индустриални държави не само ще стѣснятъ самостоятелностьта на малкитѣ, но ще парализиратъ и тѣхното свободно развитие. Не може да се допустне, че единъ митнишки съюзъ ще способствува за едно естествено раздѣляне на труда, като всѣка държава се ограничи да произвежда прѣимуществено такива продукти, за каквито природнитѣ условия, наклонности и сржчности на населението и пр. най-много ѝ благоприятствуватъ. Икономически закъснѣлитѣ страни надали биха спечелили нѣщо отъ подобенъ съюзъ; тѣ не могатъ да жертвуватъ своето индустриално развитие за смѣтка на земледѣлието, което дѣйствително, въ единъ общоевропейски митнишки съюзъ ще намѣри сигуренъ пазарь и би получило силни импулси за развитие. Това е вѣрно, но то нѣма да бжде дълготрайно. Една страна не може да бжде само земледѣлческа за дълго врѣме: нейното икономическо развитие, нарастването на народонаселението ѝ, — което не може да оползотвори своя трудъ само въ земята — и въ послѣдствие на това нарастването на нуждитѣ: тия двѣ обстоятелства налагатъ на всѣка държава, безъ огледъ дали природата благоприятствува или не, да развие собствена национална индустрия. Има ли достатъчно нарасналинужди — днесъ при съвършеното развитие на производствена и комуникациона техника — има условия и за индустрия, безъ да става нужда съотвѣтната държава да жертвува развитието на своето земледѣлие за смѣтка на промишлености̂ата. При едностранчивото индустриално развитие на повечето европейски държави и даже на Америка, земледѣлческитѣ страни и безъ европейски митнишки съюзъ ще намиратъ всѣкога добъръ пазарь за свойтѣ произведения въ Европа. Високитѣ мита, налагани отъ нѣкои държави върху аграрнитѣ продукти внасяни въ тѣхъ, нѣма много да облегчатъ положението на тѣхното земледѣлческо ступанство, защото недостига отъ такива произведения изобщо повишава тѣхната цѣна, а митата налагани върху тѣхъ не уврѣждатъ толкова страната която експортира земледѣлчески продукти, колкото оная страна, която, поради недостигъ, е принудена да импортира такава.

Общоевропейския митнишки съюзъ не може да гарантира нормално икономическо развитие на всички държави. Най-напрѣдъ малкитѣ балкански държави отъ такъвъ единъ съюзъ ще загубятъ повече, отколкото ще спечелятъ, защото може би ще рискуватъ своето самостоятелно икономическо развитие; тѣ ще бждатъ заставени, по силата на обстоятелствата, да се развиватъ едностранчиво и за смѣтка на индустриалното развитие на напрѣдналитѣ въ икономическо отношение европейски държави, да жертвуватъ своята

собствена индустрия. Нито една държава въ свѣта не може да остане само земледѣлческа или само индустриална. Дѣйствително, много отъ държавитѣ въ Западна Европа сж повечето индустриални, т. е. промишлеността на много мѣста се е развила за смѣтка на земледѣлието, но ние сме свидѣтели на стремлението въ много отъ тия държави да се създадатъ наново благоприятни условия за развитието на националното земледѣлие и да се поставятъ индустрията и земледѣлческото ступанство въ едно по-правилно отношение по между си. Балканскитѣ страни, както и другитѣ земледѣлчески страни, не могатъ да прѣнебрѣгнатъ поуката отъ едностранчивото развитие на нѣкои отъ западноевропейскитѣ държави, обаче, не може да се отрече и истината, че отъ извѣстна степень на икономическо развитие нататъкъ, става необходимо всѣка земледѣлческа държава да се погрижи за развитие и закрѣпване на собствена национална промишленость. Нѣма нужда, всичко това да става само за смѣтка на земледѣлието и да се прѣнебрѣгва развиотието на послѣдното. Една държава развита споредъ собственитѣ си икономически сили, трѣбва всѣкога да държи въ нуждната степень на развитие всички главни производствени отрасли.

Единъ общоевропейски, срѣдньо или западно-европейски митнишки съюзъ, или митнишко съглашение едва ли би допринесълъ нѣщо за намаление на разходитѣ по въоржжаванията и би ограничилъ изобщо въоржжението на голѣмитѣ държави, защото и при сжществуването на единъ такъвъ съюзъ противоречивитѣ политически и икономически интереси на отдѣлнитѣ държави на дали биха се изгладили до толкова, щото да настжпятъ сжществени промѣни въ режима на въоржжения миръ. Подобенъ митнишки съюзъ трѣбва най-напрѣдъ да ограничи интензивното икономическо развитие на отдѣлнитѣ държави, Менъ се струва, че и при такъвъ единъ съюзъ, на всѣки 10—15 фабрични кумини ще съотвѣтствува цѣла батарея топове, или на всѣки 30 или 40 фабрики — единъ крайцеръ или единъ дреднаутъ. Право пропорционално на икономическото развитие и на нарастването на народонаселението въ една страна се развиватъ или растятъ разходитѣ за въоржжението. Колко материални и интелектуални сили ще се поглъщатъ още отъ милитаризма, колко такива сили и срѣдства ще бждатъ загубени за нуждитѣ на социалния непрѣдъкъ, но кой знае да ли не сж прави и ония, които мислятъ, че гаранциитѣ за развитието и сигурното бждеще на държавата и обществото се криятъ и въ разходи отъ подобенъ характеръ? Ако изобщо ограничението на въоржженията е възможно, международнитѣ споразумѣния сж за сега единственитѣ и най-подходящи срѣдства за тая цѣль. Политическитѣ гру-

пировки между отдѣлнитѣ държави, групировки, почиващи на тѣхнитѣ интереси, сѫ може би едничката гаранция за запазването на мира. Тия групировки, като държатъ равновѣсието между отдѣлнитѣ държави, прѣдпазватъ свѣта отъ катастрофалнитѣ послѣдствия на кървавитѣ стълкновения. Сближението между отдѣлнитѣ европейски държави, сближение необходимо за защита на тѣхнитѣ икономически интереси, за което мечтае професоръ Волфъ, е възможно пакъ по сѫщия начинъ — чрѣзъ съглашения и търговски договори между отдѣлнитѣ страни безъ, разбира се, тѣ да загубватъ своята икономическа свобода.

Останалитѣ прѣчки, като напримѣръ мѫчнотиитѣ, които биха се срѣщнали при административната организация на съюза и при установяването на начинитѣ за разпрѣдѣление на приходитѣ отъ митата между членове на съюза, мѫчнотиитѣ, които биха произлѣзли отъ различнитѣ акцизи и октроа въ отдѣлнитѣ държави и пр., незгодитѣ за нѣкой държави отъ факта, че въ единъ митнишки съюзъ тѣ може да се лишатъ отъ едно важно перо въ своя приходенъ бюджетъ, каквито сѫ приходитѣ отъ мита и т. н. — всички тия прѣчки ние ще минемъ мълкомъ, защото и най-непосвѣтения въ сѫщностьта на единъ митнишки съюзъ безъ трудъ може да ги проумѣе.

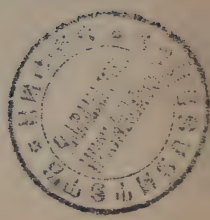

ГЛАВА II.

Балкански съюзъ митнишки и политически.

Идеята за сближение между България и Сърбия.

Когато турцитѣ дойдоха на Балканския полуостровъ, българитѣ или славянитѣ изобщо, бѣха народъ съ по-висока култура отъ своитѣ завоеватели. Турцитѣ бѣха народъ войнственъ и наложиха на цѣлия обществен строй една военна организация. Обаче, периода на тѣхното прѣбиваване въ балканския полуостровъ, както и тѣхнитѣ войни и завоевания не бѣха достатъчни, за да се прѣтопи българския народъ, да се слѣе съ турския и да образува заедно съ него една маса. Неможемъ да отрѣчемъ голѣмото влияние, което турското владичество е указало върху българската култура, върху националния характеръ на населението, но сѫщо тъй мѫчно ще може да се оспори и твърдѣнието, че до като турцитѣ съ своята буйна физическа сила покоряваха и завладѣваха славянскитѣ и византийски земи на полуострова и достигнаха дори прѣдъ стѣнитѣ на Виена, вѫтрѣшно турцитѣ, като племе повечето номадско, бѣха побѣдени отъ културата на националноститѣ, които тѣ покориха. Това обстоятелство, до извѣстна степень, може да обясни факта, гдѣто тия народи запазиха своята националность прѣзъ дългитѣ и тежки робски години. Въ икономическо отношение турцитѣ сѫщо тъй бѣха на низка степень на развитие; тѣ прѣкарваха повечето номадски животъ, но по-рано пакъ и слѣдъ като се установиха на полуострова турцитѣ бѣха или войници или чиновници или се занимаваха съ нѣкои по-лекъ занаятъ или же такъвъ, който съотвѣствуваше на тѣхното войнишко звание или войнишки наклонности.

Като нахлътваха постепенно въ България и въ останалитѣ държави на полуострова, турцитѣ измѣстиха часть отъ усѣдналото полско население. Въ България една часть отъ послѣдното, подплашена и прокудена, биде принудена да се отегли къмъ склоноветѣ на Стара-планина и Родопитѣ. По тия мѣста, то заедно съ ония, които бѣ сварило се згъстяваше и тукъ, както и въ полето, сгѫстеното население трѣбваше да прибѣгне до едно по-широко раздѣление на труда и работата. Подбалканскитѣ мѣста, поради изобилие отъ природни сили — главно водни падове — особно благоприятствуваха за по-интензивно раздѣляне на труда. Когато пакъ турското население окончателно сѫ настани и заживѣ усѣднатъ животъ, когато то пое управлението на държавната ор-

ганизация, българскиятъ народъ уморенъ и истощенъ отъ постояннитѣ борби, освободенъ отъ военната повинность, макаръ политически поробенъ, можа да се прѣдаде на постояненъ и производителенъ трудъ, толкова повече, че турцитѣ не намираха причини да послѣдватъ примѣра на трудолюбивия и работливъ българинъ. Тѣ си останаха горди завоеватели и постоянни потрѣбители на българскитѣ занаятчийски, домашно-промишлени и земледѣлчески произведения. Турското население даже слабо се занимаваше съ земледѣлие и въ полскитѣ работи проявяваше качества присѫщи на хора съ ограничени нужди и безъ особни претенции. Турчинътъ, като човѣкъ съ темпераментъ свойственъ повечето на поюжнитѣ хора, е по ленивъ, инертенъ и мѫчно се прѣдава на работа, която изисква постояненъ и продължителенъ трудъ. Отъ занаятията той обичаше да работи повечето тѣзи, които бѣха свързани, или съ неговото войнишко звание, или съ негова прѣдишенъ животъ; такива занаятии бѣха напримѣръ кожарството (табаклъкътъ) сарачеството (седларство), налбанство и други. И когато нашия народъ, особно селянина, удовлетворяваше всички свой нужди прѣимущественo съ собственъ трудъ, турчинътъ и въ града и въ село прибѣгваше за сѫщата цѣль до услугитѣ на пазаря, защото и гражданина и селенина турчинъ редко работѣха; тѣ се занимаваха или съ лични услуги — прислуга, чиновници, солдати, офицери или пъкъ ако прибѣгваха до нѣкой занаятъ прѣдпочитаха повече лекитѣ, но непроизводителни занятия, като кафеджийство и берберство; често пѫти тѣ биваха и обикновени бездѣлници или чифликчий и голѣми поземелни владѣлци, които безъ собственъ трудъ експлоатираха безрасѫдно и безмилостно труда на бѣдниятъ български селянинъ. Голѣмата турска маса, като потрѣбитель на занаятчийски произведения, създаде благоприятни условия за напрѣдъка на нашитѣ занаяти и домашна индустрия. Освѣнъ това голѣмо значение за напрѣдъка на нашитѣ занятия и домашна индустрия имаше и турската армия. Постояннитѣ войни, които Турция водѣше не само, за да разширява своитѣ владѣния въ Европа, но още и да запази завоюванитѣ вече земи, я принуждаваха да държи една постоянна и голѣма за врѣмето си армия, която — армия — консумираше голѣми количества занаятчийски и промишлени произведения. При това като наложи своята власть по цѣлия полуостровъ, въ мала Азия, въ Египетъ и бѣломорскитѣ острови, Турция очерта съ това не само административнитѣ граници на една велика държава, но обедини свойтѣ многобройни и обширни владѣния въ една митнишка единица. За нашитѣ занаятчийски и домашно индустриални произведения се създаде по тоя начинъ единъ голѣмъ

пазарь, който — пазарь — макаръ, че липсваха прѣки и бързи транспортни и съобщителни срѣдства, — отъ своя страна прѣдизвика напрѣдъка на българскитѣ занаятия и домашна индустрия. Тоя напрѣдъкъ бѣше толкова по-сигуренъ, колкото по-мѫчно се промъкваше, въ тогавашнитѣ турски владѣния, конкуренцията на западнитѣ европейски държави. Както казахме, пѫтищата и сѫобщенията бѣха слабо развити и неспособствуваха на европейскитѣ стоки да нахлуватъ въ вѫтрѣшния турски пазарь. Желѣзнитѣ врата при Карпатитѣ не бѣха отворени и прѣчеха на Австро-Унгария да внася по Дунава стокитѣ си въ насъ. Ако нѣкакъ си се промъкваше нѣкой продуктъ, то това ставаше или само по изключение, или пъкъ въ незначителни количества и оставяше повечето въ край-дунавскитѣ градове, прѣзъ гдѣто обикновенно идваше, защото пѫтища липсваха или бѣха неуредени и несигурни, слѣдователно неспособствуваха за вѫтрѣшенъ транспортъ, та чуждитѣ стоки да проникнатъ въ вѫтрѣшностьта на турския пазарь. Черното море сѫщо той не играеше голѣма роль въ размѣната на стоки вѫтрѣ въ страната и вънъ отъ нея. При такъвъ сигуренъ пазарь, естествено, нашето промишлено производство напрѣдна и можеше да произвежда не само за удовлетворения на мѣстнитѣ нужди и най-близкия пазарь, но и да изнася голѣми — за онова врѣме — количества занаятчийски и домашно-индустриални стоки за другитѣ турски провинции: за Македония, особно за одринския вилаетъ, за Босна-Херцеговина, за Сърбия, Ромѫния, за Мала-Азия, Бруса, Египетъ, па даже и за гръцкитѣ острови — Тасосъ, Хиосъ и пр.

Отъ 1683 година, годината когато турцитѣ бидоха отблъснати отъ съюзнитѣ войски на австрийския императоръ Леополдъ I и полския краль Янъ Собейски отъ стѣнитѣ на Виена, Турция не само че неможеше да продължи по-нататъкъ свойтѣ завоявания, но захвана да губи и своята сила. Отъ това врѣме Турция прѣстана да бѫде силата, която застрашаваше цивилизацията въ Европа; нейното положение даже като военна държава се промѣни съвсѣмъ и отъ държава, която постоянно нападаше, за да разшири своитѣ владѣния, тя попадна въ положението на държава, която трѣбваше вече да се брани отъ чужди посѣгателства и да брани владѣнията си, които постепенно постепенно се откѫсваха отъ империята, отдѣляха се въ самостоятелни държави и намаляваха не само владичеството на султанитѣ, но и военната мощь на Турция. Петь години слѣдъ битката подъ стѣнитѣ на Виена, австрийскитѣ войски можаха да изтикатъ турскитѣ войски изъ цѣла Унгария, да прѣвзематъ Сърбия, часть отъ Влахия и да влѣзатъ дори въ Видинъ.

Дѣйствително, по-сетнѣ турцитѣ успѣха пакъ да си възвърнатъ Унгария, но и това не бѣ за дълго врѣме, защото прѣзъ 1717 година австрийцитѣ наново прѣвзеха Бѣлградъ и Сърбия и владѣха послѣднята цѣли двадесетъ години. Когато слѣдъ това Австрия отстжпи тая провинция на ново на Турция, тя остави въ бѣлградската крѣпость сърбски войници добрѣ обучени въ военното искуство. Двадесетъ годишната австрийска окупация на Сърбия упражни дълбоко влияние върху политическото и национално развитие на тая страна, а близкитѣ връзки и постоянни сношения между сърбитѣ отъ дѣсния и тия отъ лѣвия брѣгъ на Дунава ускориха още по вече възраждането на сърбитѣ подъ турско. Въ резултатъ на всичко това се явиха сърбскитѣ национални и политически борби, избухването на сърбското възстание, въ което взеха активно участие и български воеводи и момци и което докара освобождението на сегашна Сърбия, тъкмо шестдесетъ години прѣди освобождението на България.

Разпадането на Турция бѣше естественъ резултатъ отъ дѣйствието на много и разнообразни причини, причини отъ политически и икономически характеръ. Турцитѣ като завзѣха политическата власть въ провинциитѣ, които тѣ заробиха, не направляваха развитието да държавния организъмъ съотвѣтно на икономическия напрѣдъкъ на народитѣ, които подчиниха и владѣеха. Европейската търговия и индустрия, които въ края на 18 и началото на 19 столѣтие се развиваха буйно, въ стремлението си да завладѣятъ пазаритѣ на икономически по-слаборазвититѣ страни, ускориха процеса на разлагането въ нашето дребно зянаятчийство и и земледѣлие. Стремлението на послѣднитѣ да се приспособятъ къмъ новитѣ нужди на живота и къмъ промѣнилитѣ се условия на развитие не биде улеснено съ нищо отъ страна на държавната власть, защото послѣдната бѣше въ ржцѣтѣ на едно чуждо племе и нѣмаше никаква икономическа политика или ако нѣкога се опиташе да прѣдприеме реализирането на нѣкой мѣроприятия отъ такова естество, то се указваше, че тѣ не бѣха цѣлесъобразни.

Европейската индустрия и търговия, дирейки нови пазари, не изгубваха нито единъ удобенъ случай, за да проникнатъ въ вжтрѣшностьта на турския пазарь. Въ тия стремления тѣ бѣха улѣснени твърдѣ много отъ слѣднитѣ обстоятелства: първо Турция до послѣдния моментъ на своето прѣбивавание въ Европа бѣ военна държава; честитѣ войни, които тя водѣше и измѣнилото ѝ се международно положение слѣдствие на това, я заставиха да държи постоянна и голѣма за податнитѣ ѝ сили армия, която трѣбваше често пжти да се издържа съ извънредни и голѣми разходи; за

издържката на войската, както и на многобройната и често пжти излишна бюрокрация, държавата понѣкога прибѣгваше до услугитѣ на европейскитѣ капиталисти. Турция правѣше дългове за непроизводителни цѣли и влошаваше съ това не само положението на държавнитѣ финансии, но разстройваше и цѣлия ступански животъ въ страната. Армията най-сетнѣ консумираше и значителни количества разни продукти, които, поради масовата имъ консумация, мѣстната домашна индустрия и занятъ не бѣха въ състояние да произведатъ и задоволятъ разрастналитѣ се по тоя начинъ нужди. Нуждитѣ на населението сжщо тъй бѣха нарастнали. Трѣбваше, слѣдователно, да се развие една по съвършенна производствена система, но вмѣсто да насърдчи и покровителствува развитието на собственитѣ си икономически сили, държавата остана индеферентна къмъ новитѣ потрѣби на ступанския животъ. Въ това врѣме се извърши слѣдното: на европейската търговия се отвориха портитѣ на Турция и тя бързо нахлу въ вътрѣшностьта ѝ, Желѣзнитѣ врата при Карпатитѣ се отвориха, а това улесни плаването на европейскитѣ, специално на австрийскитѣ, параходи по цѣлото течение на Дунава: прѣзъ 1782 година прѣзъ Дунава мина първия корабъ. Рѣката Сава тоже биде урегулирана и стана донѣйдѣ удобна за плаване. Мидхадъ паша, извѣстния турски реформаторъ, който прорѣза почти цѣлата сѣвероизточна България—повечето по военно-стратегически съображения — съ шосейни пжтища, не мислѣше, че съ това създава благоприятни условия за конкуренцията на европейскитѣ фабрични произведения, които по Дунава и по тия шосейни пжтища можаха да проникнатъ и въ най-затънтенитѣ занаятчийски крайща. Прѣзъ 1780 год. Турция сключи първия търговски договоръ съ Австрия, който — договоръ — урегулирваше търговскитѣ отношения между двѣтѣ държави. Това обстоятелство, отъ своя страна, повлия твърдѣ много за разпадането на нашитѣ дребни занятия. Султанитѣ Абдулъ-Меджидъ и Махмудъ II прѣдприеха нѣкой реформи, които свършиха съ това, че държавния бюджетъ се увеличи отъ 8 милиона на 22 милиона лири. Тия разходи трѣбваше да се доставятъ чрѣзъ нови и тежки данъци. Естествено, че при такова развитие на икономическия и политически животъ въ империята бѣше неизбѣжно избухването на конфликта между икономическитѣ сили — прѣдставители, на които сили бѣха християнскитѣ племена — и мжчно развиващата се държавна организация, която се управляваше и ржководѣше отъ мюсюлманитѣ, племе чуждо на нуждитѣ на живота. Турската империя прѣкара единъ дългъ периодъ на междуособни борби, които подрониха авторитета и силата на държавата и докараха

разпадането на империята. Постепенно, постепенно се освобождаваха и отдѣляха въ самостоятелни държави отдѣлнитѣ турски провинции. Турция се разлагаше, отдѣлнитѣ провинции на полуострова бидоха освободени и се отдѣлиха въ самостоятелни държави, а други, както бѣ напримѣръ случая съ Босна, Херцеговина и съ Кримския полуостровъ бѣха завладѣни отъ Австро-Унгария и Русия. Но пакъ една голѣма часть отъ нейнитѣ владѣния въ Балканския полуостровъ: Македония, Одринско, Новопазарския санджакъ, часть отъ Тесалия и Епиръ и часть отъ бѣломорскитѣ острови, останаха подъ нейно владичество. Процесътъ на разложение на старата турска империя значи не бѣшезавършенъ още. България не бѣше обединена национало, голѣма часть отъ българския народъ остана още за дълго врѣме подъ турското владичество. Сърбия, която съ австрийската окупация на Босна и Херцеговина трѣбваше да се прости съ тия провинции, обърна погледитѣ си къмъ новопазарски санджакъ и за да проникне на югъ къмъ брѣговетѣ на Бѣлото море, развви усилена пропаганда въ нѣкои български земи въ западна Македония. Гърция сѫщо тъй не бѣше обединена национално — единъ значителенъ брой отъ бѣломорскитѣ острови останаха подъ Турция, голѣма часть отъ турския бѣломорски брѣгъ бѣ населенъ съ гърци. Гърцката нация бѣше най-привилигированата националность въ Турция и можеше не само да прониква съ своята търговия въ вѫтрѣшностьта на Македония, но и да прѣдприеме отчаяна шовинистическа пропаганда за смѣтка на българския народъ въ тая страна. Турция умираше, кандидати за нейното наслѣдство бѣха тритѣ балкански държави. Но нито сърби, нито гърци искаха да ограничатъ претенциитѣ си и да настояватъ за онова, което законно имъ се падаше. Съ свойтѣ националистически пропаганди, вършени за смѣтка на българската националность и противъ нея, тѣ искаха не само да разширатъ сферата на своето влияние, но още да увели чатъ и териториалнитѣ си претенции, за да получатъ по-голѣмъ дѣлъ при ликвидацията на източния въпросъ. Турция се разлагаше и постепенно чезнѣше, но на мѣстото на умираща Турция не израстна една голѣма обновлена и пълна съ жизнени сили държавна единица, защото населяващитѣ я християнски националности водѣха изтощителна борба по между си, която — борба — не създаде условия за културенъ животъ и икономически напрѣдъкъ. Българскати нация въ Македония, която бѣше най-компактната маса имаше да води борба на два фронта — противъ чуждитѣ пропаганди и противъ турския гнетъ. Тия национални борби заедно съ противоречивитѣ политически и икономически интереси влияеха

и върху отношенията на свободинитѣ балкански държави. Тия отношения често пѫти биваха доста натегнати, и като че ли всѣкакво споразумѣние между балканскитѣ държави и разграничение на тѣхнитѣ интереси бѣше изключено, а Турция използувайки и даже насърдчавайки жестокитѣ национални борби между християнскитѣ народности, като често пѫти покровителствуваше еднитѣ въ ущърбъ на другитѣ и като използуваше разединеностьта и противоречивитѣ интереси между балканскитѣ държави — между България, Сърбия и Гърция — продължаваше да сѫществува и да унищожава и угнетява подчиненитѣ ней християнски народности. При все това борбитѣ на националноститѣ, особно тия на българската нация противъ турската държавна власть, усилиха процеса на разложение и разпадание на турската империя. Тоя процесъ, обаче, биде до голѣма степень усиленъ и отъ домогванията на голѣмитѣ европейски държави спрѣмо турскитѣ владѣния въ полуострова и въ Мала-Азия. Турция има обширни и богати владѣния; тя е страна, чиито брѣгове се миятъ отъ четири морета и владѣе морсктѣ проливи, които водятъ за Азия и Срѣдиземно море, гдѣто на европейскитѣ държави се отваря едно неизмѣримо по свойта голѣмина тържище. Балканскиятъ полуостровъ е сухоземния пѫть, който съединява стара Европа съ Мала-Азия и води отъ централна Европа прѣзъ Срѣдиземното море за сѣвернитѣ брѣгове на Африка. Русия, една велика държава, която по своитѣ национални богатства може да се сравни съ сѣвероамериканскитѣ Съединени щати, и която владѣе обширни области въ Европа и Азия, е заинтересована най-много въ сѫдбата на Европейска Турция. Развитието но цѣла южна Русия е въ зависимость отъ руското господство надъ морскитѣ проливи — Босфора и Дарданелитѣ. Ако Русия нѣкога добие свободенъ пѫть прѣзъ тия проливи, тя ще осигури не само успѣшното интензивно развитие на своитѣ южни провинции, но ще добие и голѣмо военно и търговско надмощие въ Срѣдиземно море. Тя ще може да защищява по тоя начинъ, не само европейскитѣ си владѣния, но ще добие още по-голѣми простори за своето политическо и икономическо развитие. Тя ще може успѣшно да брани сегашнитѣ си владѣния и съ по-голѣма сила ще упражнява свойтѣ права и своето влияние при ликвидирането на голѣмитѣ въпроси, отнасящи се до разпрѣдѣлението на азиятскитѣ земи между европейскитѣ държави, чието участие при разпрѣдѣнието на тия земи, като голѣма държава, съ голѣми интереси, не може да бѫде игнорирано. Русия отъ день на день и систематически усилваше и закрѣпваше своето влияние въ Срѣдня Азия, въ Армения и Персия, а Англия дълго бѣше най-вѣрния стражъ, който като пазеше цѣлокупностьта на Турция, пазеше въ сѫщото

врѣме и срѣдиземно-морския пжть за Индия. Австро-Унгария, която окупира, а прѣзъ 1908 година, окончателно присъедини двѣ турски провинции, по силата на свойтѣ икономически и политически интереси, трѣбваше да прониква на югъ къмъ Бѣлото море и трѣбваше да стане господарь и на часть отъ дѣсния брѣгъ на Адриатическо море. И за да усили своето влияние Австрия, поведе католическа пропаганда въ албанскитѣ поселища и крайбрѣжия. Тя подѣли, обаче, своето влияние въ Албания съ Италия. Германия, по видиму най-отдалечената отъ Турция страна, която даже често пжти показваше, че не се интересува отъ борбитѣ въ Турция и около Турция, сжщо тъй захвана да се интересува отъ сждбата на тая държава. Германската индустрия се развиваше интензивно; нѣмската нация се увеличаваше бързо, но Германия нѣмаше собствени колонии, подобно на другитѣ голѣми държави отъ централна Европа. Тя трѣбваше да си извоюва нови пазари, да основе собствени колонии и обърна погледитѣ си къмъ Срѣдня Азия и макаръ да нѣмаше достатъчно свободни капитали тя организира нѣкои прѣдприятия, които ѝ отвориха пжтя за промъкване и влияние, не само въ Азия, но и въ европейска Турция; тя засили по тоя начинъ, не само своето икономическо но и политическо влияние върху цѣлата турска империя, и днесъ, слѣдъ грѣшката, която стори Великобритания на берлинския конгресъ и слѣдъ споразумѣнието и координирането на политическитѣ и икономически интереси между Франция, Англия и Русия, ролитѣ сж промѣнени: Германия е, която най-много скжпи за цѣлостьта и за сжществуванието изобщо на Турция.

Поведението на Германия лесно може да се обясни съ нейнитѣ интереси на близкия изтокъ и въ Мала-Азия. Близкия изтокъ е единъ подходящъ пазарь за нейната индустрия и въ експорта на фабрикати въ Европейска Турция, пъкъ и въ самитѣ балкански държави, тя прави вече доста значителни успѣхи. Въ Мала-Азия Германия има концесии за нѣкои прѣдприятия и се старае да проникне въ Сирия и Месопотамия, па даже и въ Арабия и да стане господарь на Аравинския заливъ. Но влиянието на Англия и Франция пъкъ и на Русия въ азиатскитѣ владѣния на Турция, поне днесъ за днесъ е по-голѣмо отъ това на Германия. Ето защо послѣдната нѣма интересъ отъ бързото и окончателното ликвидиране на Турция, защото въ такъвъ случай, тя нѣма нищо да спечели, но сигурно ще загуби много. Германия прониква икономически въ азиятскитѣ турски провинции, които тя мисли да направи база на своето влияние, усилва своето влияние въ Цариградъ, готова е даже да помогне на Турция, да се реформира и да закрѣ-

пи своето владичество въ Европа и въ Азия, защото една Турция, колко и да е закрѣпена, всѣкога прѣдставлява за нейнитѣ интереси по малко опасность, отколкото свободнитѣ балкански държави, които биха прѣпрѣчили пѫтя на нѣмското нашествие и на нѣмското влияние къмъ Азия и къмъ Срѣдиземно море. Тя би закрѣпила Турция и за това, защото до като сѫществува Турция и нѣмскитѣ интереси въ Азия не сѫ въ опасность, но ако единъ день и сѫдбата на Азиятска Турция бѫде като тая на Европейска, ако надъ нейнитѣ азиятски провинции се усили английското френско и руско влияние — съ германскитѣ домогвания за мирно проникване и за завладяване на часть отъ азиятскитѣ турски владѣния е свършено.

Европейскитѣ държави се надпрѣварваха, коя по-вече да засили своето влияние върху Турция и да си извоюва по-голѣма сфера за своитѣ интереси. Но и Балканскитѣ държави, отъ друга страна, не оставаха надира въ надпрѣварванията си, всѣка да увеличи своитѣ права и претенции спрѣмо империята; но докато между нѣкой отъ европейскитѣ сили се постигваше съгласие и тѣ разграничаваха сферитѣ си на влияние, между балканскитѣ държави такова съгласие мѫчно можеше да се постигне.[1]) Турция се намираше между разрушителнитѣ удари на тия многобройни и прѣплетени помежду си сили, но европейскитѣ държави, поради това, че неможеха да разрѣшатъ, безъ опасни послѣдствия за себе си, източния въпросъ, съхраняваха и защищаваха Турция отъ ударитѣ, които нанасяше на държавния ѝ организмъ борбата на християнитѣ, — прѣимущественo на българитѣ — за свобода и на окрѫжаващитѣ я балкански държавии то особно отъ ударитѣ на България, която въ разрѣшението на македонския въпросъ имаше жизнени интереси. Турция сѫществува дълго врѣме само по силата на непрѣодолимитѣ противоречия между интереситѣ на голѣмитѣ европейски и на малкитѣ балкански държави. Източния въпросъ не обиема въ себе си само въпроса за отстранението на Турция изъ европейскитѣ ѝ владѣния, или же заздравяване и осигуряване на нейната власть въ сегашната ѝ територия, но обгръща въ себе си сѫдбата на цѣлия балкански полуостровъ, като една область извънредно важна въ икономическо и политическо отношение, като единъ пѫть, който по своето търговско, военно и географическо положение, свързва три материка и три култури. Балканския полуостровъ е вѣчния мость за постоянно прѣселение на

[1]) Съ изключение може би на воденитѣ между България и Сърбия прѣзъ 1897 година прѣговори за тъй нареченитѣ сфери на влияние въ Македония, между двѣтѣ съсѣдни държави.

народи и до като по-рано народитѣ обикновено сж се изселвали отъ Азия за Европа, днесъ европейцитѣ създаватъ колонии по всички материци. По тия мѣста тѣ прѣнасятъ не само грамадни капитали, но и придобити сржчности, придобитията на европейската култура и техника. Прѣзъ балканския полуостровъ — както се знае — минава най-краткия сухоземенъ пжть за много азиятски и африкански европейски владѣния; той има всички природни условия за интензивинъ икономически животъ и за обширна размѣна и прѣносъ на стоки; неговитѣ брѣгове доминиратъ на четири морета, съ една дума той е фокусътъ въ който се събиратъ многобройни и важни интереси на голѣмитѣ европейски и на малкитѣ балкански държави. Ето защо, тая голѣма и богата область е била отъ дълги години насамъ арената, на което сж се състезавали заинтересуванитѣ и съ противоречиви интереси държави и това състезание се е заключавало въ това всѣка да си подготви условията за влияние и господство не толкозъ надъ Турция, колкото върху по-голѣма или по-малка область отъ полуострова, на споредъ свойтѣ икономически или политически и национални интереси. И до като сегашнитѣ балкански държави бѣха съставни провинции отъ нѣкогашната турска империя на полуострова, цѣлата сждба на послѣдния зависѣше отъ сждбата на империята, но когато тѣ бидоха освободени и обособени въ отдѣлни свободни или васални държавни единици, тѣхното положение и тѣхната сждба пакъ не бѣ различна отъ тая на Турция. Турция чезнѣше, но нейното изчезване можеше да доведе и изчезването на близкитѣ ѝ съсѣди, защото и балканскитѣ държави, разединени и изтощоващи се въ тежкитѣ борби за надмощие и присвояване на чужди области, прѣдставляваха за държавитѣ, стремящи се посухо къмъ Азия и къмъ четиритѣ морета, миящи брѣговетѣ на полуострова, първата прѣчка, която тѣ трѣбва да прѣодолѣятъ, за да разчистятъ своя пжть. Опасностьта отъ ново завладяване на полуострова, или най-малко опасностьта отъ прѣграждане пжтя на свободното развитие на отдѣлнитѣ държави отъ засилването влиянието на заинтересуванитѣ европейски държави, породи у нѣкой долновидни хора мисъльта за сближение на отдѣлнитѣ балкански народи по-между имъ и за организирването на задруженъ отплотъ противъ чуждитѣ завоевателни стремления. Още нѣкой отъ нашитѣ стари обществени дѣйци сж проповедвали по-интимно сближение между България и Турция, което сближение, споредъ тѣхъ, трѣбваше да се оформи въ дуализмъ между двѣтѣ страни. Тогавашна България, поробена турска провинция, ако бѣше поставена не въ положението на черна робиня, но на равноправна еди-

ница, съ своитѣ мощни жизнени сили щѣше да допринесе твърдѣ много за възражданието на обширната турска империя и послѣдната, може би, щѣше да избѣгне печалната участь, която я сполетѣ и която заличи цѣлото минало величие на тая силна държава. Турция при такива условия дѣйствително щѣше да се възроди и пълна съ нови жизнени сокове тя можеше да противостои срѣщу напора на заинтересованитѣ европейски държави, които, като използуваха вжтрѣшнитѣ национални борби въ империята, нанасяха ѝ ударъ слѣдъ ударъ и разбиваха основитѣ на нейното политическо и военно надмощие. Подобна уния щѣше да издигне Турция въ всѣко отношение, но тая идея неможа да стане популярна въ срѣдата на турскитѣ обществени слоеве. Турскитѣ управници не бѣха въ състояние да разбаратъ и прѣцѣнятъ значението на подобна една идея, тѣ даже не се и заинтересуваха достатъчно сериозно отъ тоя въпросъ, защото бѣха заняти повече съ потушването на революционното движение, което бѣше проникнало и обхванало почти всички поробени провинци. Турската власть съ особни репресалии прѣслѣдваше националното и политическо възраждане на българитѣ и пакъ само между тѣхъ, при толкозъ други национални, се намѣриха отдѣлни единици, които като държеха за цѣлостьта на империята, искаха възродена и обновлена Турция, въ която България да има равенъ дѣлъ въ управлението на държавата, съ една дума, самата държава да почива на модерни държавни правни начала, отъ които най-важното да бжде равноправието на народноститѣ.

Идеята за една уния между България и Турция не намѣри своитѣ идеолози; тя бѣше повече едно желание, отколкото необходимость и никой по онова врѣме не се опита да обоснове нейното право на сжществувание съ интереситѣ на народноститѣ, населяващи Турция и на самата държава; никой не се опита да създаде въ полза на тая идея обществено движение, което при дадени условия, би наложило нейното осжществяване. При все това не може да се умаловажава историческото значение на тая идея, защото тя илюстрира не само мировъзрѣнията на отдѣлни ржководящи политически лица прѣзъ тая епоха, но изобщо историята на едно сближение между балканскитѣ народи. Почти едноврѣменно, прѣзъ 1866 и 1867 година, се появяватъ два проекта, единия за уния между Турция и България, а другия — между България Сърбия, която въ това врѣме е била вече свободно княжество. Авторъ на първия проектъ е тъй наречения „Таенъ Централенъ Български Комитетъ“ въ Букорещъ и е извѣстенъ подъ името „Припомнюване“ или „Мемуаръ [1]).

[1]) П. П. Карапетровъ: Сбирка отъ Статии, Срѣдецъ 1898 год.

Мемуарътъ биде напечатенъ въ началото на 1867 година и тайно е билъ разпръснатъ между населението, а австрийската поща въ Турция е донесла отъ него нѣколко стотинъ екземпляря въ Цариградъ, напечатени на френски и български езикъ. Той захваща съ едно дълго прѣдисловие, въ което като се изтъква най-напрѣдъ чувството на гордость и гражданска добродѣтель въ послѣднитѣ български царе Иванъ Шишманъ, Георги Страшимиръ и Асѣнъ IV, които не сѫ приели да просятъ миръ и милость отъ султанитѣ завоеватели, подобно на сърбскитѣ и молдавски и влашки князе и като посочва на вѣрностьта и прѣданостьта на българския народъ къмъ „славнитѣ владѣтели на отоманската империя", напомня за новата ера, която ще настане на изтокъ и за кореннитѣ промѣни, които трѣбва да настѫпятъ по необходимость. Управлението, казватъ авторитѣ на мемуара, лежи въ най-заразителенъ и жалостенъ развратъ; правосѫдието, ако то сѫществува, е повѣрено на произвола на хора невежи, а отъ друга страна то е основано върху закони никакъ не съгласни съ духътъ на вѣка. Българинътъ нѣма никакви права; той не участвува въ дѣлата по управлението на държавата, макаръ всичкитѣ товари да тежатъ на неговия гърбъ; за него права нѣма, а само длъжности; той не може да се оплаче, защото не му е позволено да говори, освѣнъ да хвали и удобрява дѣлата на угнетителитѣ си. Отрупанъ е съ данъци, които до толкова сѫ се увеличили, щото сѫ станали вече непоносими. Народното просвѣщение, богатия изворъ на всѣко образование и на всѣки напрѣдъкъ, не само е прѣнебрѣгнато, но се полагатъ всички усилия да бѫде унищожено; изобщо всичко що се отнася до умственото развитие на народа, систематически се прѣслѣдва, ту явно, ту тайно. Злото, което се изтъква, отдавна е привлекло вниманието на императорското правителство и още въ врѣмето на султана Абдулъ-Меджида се издадоха нѣкои актове като хатишерифътъ отъ 1839 година и катихумаюнътъ отъ 1856 год. съ цѣль, разбира се, да се поправи то, но за зла честь, поради неприлагането на тия актове и криво тълкуване, сѫдбата и положението на населението не се подобри[1]). Желанието на българскиятъ народъ, да се подобри неговата участь и тая на империята, споредъ мемоара, се заключава въ провъгласяването политическата и религиозна самостоятелнось на българския народъ, възъ основа на една свободна конституция, а императора да прибави къмъ титлата си „Султанъ на османцитѣ" и тая: „Царь на българитѣ". И ако на българитѣ е било позволено да иматъ около

[1]) П. П. Карапетровъ. Сбирка отъ Статии.

султанския прѣстолъ хора мѫдри и смѣли, каквито сѫ били лицата навъртящи се около черковния въпросъ, Високата порта отдавна е щѣла да чуе желанията, които днесъ ѝ се изказватъ и които биха принесли голѣма полза за османската империя изобщо и за българския народъ частно[1]). Мемоарътъ е групиралъ въ петнадесеть точки исканията, които трѣбва да бѫдатъ възприети и отъ удовлетворението на които ще зависи бѫдащето на империята. Отъ тия петнадесеть искания по-важнитѣ и които за случая ни интересуватъ сѫ слѣднитѣ: 1). Правителство народно и конституционно; 2). България съ всичкитѣ области населени съ българи, да се опрѣдѣли и назове „Българско Царство“ 3). Българското царство да зависи политически отъ османската империя и всѣкога да има за свой царь турскиятъ султанъ, респективно неговитѣ наслѣдници, които да притурятъ къмъ титлата си Султанъ на османцитѣ и тая — Царь на българитѣ; 4). Султанътъ всѣкога да се коронясва и като царь на българитѣ въ една отъ старитѣ столици на България, опрѣдѣлена отъ народното събрание; 5). Българското царство да се управлява отъ единъ царски намѣстникъ, избранъ отъ народното събрание и припознатъ отъ султана. 6). Този царски намѣстникъ да бѫде намѣстникъ на султана, глава на държавата на управлението и на изпълнителната сила, върховенъ началникъ на българската войска и изпълнитель на правосѫдието. 7). Царскиятъ намѣстникъ да управлява съ помощьта на единъ съвѣтъ съставенъ изключително отъ българи, избрани отъ народното прѣдставителство. Членоветѣ на тоя съвѣтъ да раздѣлятъ властьта помеду си и всѣки отъ дѣхъ да бѫде началникъ на едно отдѣление, да иматъ законодателна инициатива, всички закони слѣдъ вотирането имъ отъ народното събрание, да бѫдатъ удобрявани отъ царския намѣстникъ. 8). Народното прѣдставителство да се избира отъ народа за да прѣдставлява всички български населения. Слѣдъ това въ цѣла редица постановления се изброяватъ правата на народнто събрание. 9). Правосѫдието да се раздава по особни български закони изработени и издадени отъ народното събрание, а сѫдилищата да рѣшаватъ процеситѣ въ името на закона и на царския намѣстникъ. 10). Българското царство да има своя народна войска, отдѣлена и устроена по най-новитѣ наредби и споредъ единъ особенъ законъ. Началницитѣ на войската и нейнитѣ свещеници да бѫдатъ българи. Облѣклото на войската да бѫде военo-народно обѣкло. Знамената да носятъ отъ една страна императорския гербъ, отъ друга българскиятъ народенъ

---

[1]) П. П. Карапетровъ ibidem.

гербъ — лъвътъ. Българската войска ще участвува наредъ и заедно съ императорскитѣ войски въ всѣко дѣло, което се отнася до защитата общото отечество, но нейнитѣ дѣйствия да се ограничатъ само за Европа; 11). Да се опрѣдѣли единъ данъкъ, който да плаща българското царство и който ежегодно да се вписва въ общия имперски бюджетъ; 12). Официалния езикъ въ царството да бжде българския и най-сетнѣ да се обезпечатъ всички граждански права на българитѣ; да имъ се даде самостоятелна и независима православна черква подъ името: „Българска православна черква“ съ българинъ патриархъ, избранъ отъ народното събрание изъ между българското духовенство. Българската черква да се управлява отъ свободния и независимъ български патриархъ съ помощьта на единъ синодъ, съставенъ отъ свѣтски и духовнн лица избрани отъ народно събрание.

Авторитѣ на мемуарътъ сж твърдо убѣдени, че изпълнението на желанията изложени въ него, би принесло неизброими ползи за цѣлата империя и тѣ не вѣрватъ, че между съвѣтницитѣ на Султана ще се намѣри нѣкой, който би могълъ да прѣнебрѣгне тия искания; такъвъ съвѣтникъ, заявяватъ тѣ смѣло, би билъ черъ прѣдатель и неприятель на империята и за потвърждение правотата на свойтѣ възгледи тѣ привеждатъ единъ дѣйствително силенъ аргументъ, но който при все това неможа да убѣди никого отъ съвѣтницитѣ на Султана. „Шесть милиона българи, казватъ тѣ, дѣятелни, здрави, юнаци, които населяватъ империята, като се простиратъ отъ свѣтлия прѣстоль на Ваше Императорско Величество до края на Тесалия и до прѣдѣлитѣ на Сърбия и Албания, яко съединени съ османския народъ чрѣзъ общи интереси, не сж нѣщо за прѣзиране. Когато нашата самостоятелность се припознае и потвърди подъ славния скиптъръ на султанитѣ, които щжтъ да бждатъ цариове на българитѣ, защо да не бждемъ и ние за османската империя една помощь и едно подкрѣплѣние, както е Маджарско за Австрия и Алжиръ за Франция?“.... „Като се припознае и потвърди политическата и черковна самостоятелность на българския народъ, тя ще заякчи прѣстола на Ваше императорско Величество, защото ще му даде основа правдата: тая непокалебима основа на империитѣ. Тогава ще се види, че османската империя не е лешъ, който на нѣкой си е толкова при сърдце да го заровятъ, но че тая империя е едно силно тѣло и че тя си е намѣрила подкрѣплението въ сжщитѣ свой поданници. Тогава дипломацията ще се смае, като вади единъ исполинъ на мѣстото, гдѣто бѣше привикнала да гледа едно слабо тѣло. Съ тоя способъ за всѣкога ще се отстрани всѣки прѣдлогъ за вмѣшателство и за заплашване отъ

която и да е чужда сила. Цѣлостьта на османската империя ще бжде по-добрѣ заздравена чрѣзъ тая мждра и права мѣрка, нежели чрѣзъ всичкитѣ дипломатически трактати; източния въпросъ по тоя начинъ ще се рѣши самъ по себе си.[1])" Мемуарътъ на тайниятъ революционенъ комитетъ въ Букорещъ[2]) бѣше продиктуванъ отъ единъ главенъ мотивъ. Той изразяваше политическитѣ идеи на една група отъ нащитѣ обществени дѣйци прѣзъ оная епоха и се стараеше да помири туркофилската политика на дѣйцитѣ въ Цариградъ съ революционната политика на емигрантитѣ въ Букурещъ, като въ сжщото врѣме се противопоставяше на идеята, която намѣри приемъ въ друга група обществени дѣйци и бързо се популяризира между българската емиграция: идеята за уния или за дуализмъ съ Сърбия, идея подържана и насардчавана въ своето развитие отъ самата Русия. Мемуаратъ се поставяше на гледището на национализма и основателно подозираше, че сърбската политика, подъ формулата на дуализмъ криеше планове насочени противъ националната цѣлость и самостоятелностя на българския народъ, която толкозъ много скжпѣха авторитѣ на мемуара. „Мислитѣ и намѣренията на другитѣ народи въ империята," казватъ послѣднитѣ, „не сж вече за никого нѣщо тайно. Ние не се боимъ, че ще бждемъ обвинени за клеветници, като кажемъ онова, което и тѣ сами не криятъ. Еднитѣ работятъ за възстановяване на византийската империя, а другитѣ за разширението на земята си. Ние не осждаме наклонноститѣ нито на еднитѣ, нито на другитѣ, до като тѣ бждатъ ограничени въ прѣдѣлитѣ на правото, но щомъ прѣминатъ тия и настжпятъ чуждо право, длъжни щемъ да бждемъ да имъ се опрѣмъ. И еднитѣ и другитѣ могатъ да се ласкаятъ съ надеждата, че щжтъ да добиятъ въ плановетѣ си съдѣйствието на българския народъ, като му обѣшаватъ ползитѣ, които изтичатъ отъ свободата. И наистина, обѣщанието на свободата, отъ гдѣто и да иде то, възбужда народното чувство на българина и го прави да му тупа сърдцето; ала българинътъ би билъ по-благодаренъ да се ползва отъ своята самостоятелность подъ покровителството на сул-

---

[1]) П. П. Карапетровъ, ibidem.

[2]) Прѣзъ това врѣме въ Букорещъ е имало два тайни революционни комитета, съставени отчасти отъ едни и сжщи членове, но дѣйствуващи независимо единъ отъ други. Единятъ отъ тѣхъ е билъ по-умѣренъ и по-влияателенъ и е настоявалъ за спогодба съ Сърбия, другиятъ е намиралъ подържката на Ромжния. Първиятъ е билъ готовъ заедно съ Сърбия да се облѣгне на руското влияние, втория обратното, най-много се е страхувалъ отъ руското влияние и заедне съ Ромжния искалъ е да получи съдѣйствието на Наполеона. Първиятъ комитетъ е искалъ уния съ Сърбия, вториятъ обратното, искалъ е такава съ самата Турция, като съ това е мислялъ да прѣдотврати домогванията на Сърбия къмъ България. П. Милюковъ: „сърбско-българскитѣ отношения" въ Български Прѣгледъ 1899 год. V кн. IX—X.

танитѣ, които биха носили титлата на неговитѣ цариове“ .... „Никой българинъ, който познава интересите на страната си и на народностьта си, не гледа съ добро око наклонностите, които едни иматъ да възстановатъ византийската империя, а други да разширочатъ земята си въ врѣда на другитѣ. Защото, ако изгубването на една область въ юго-изтокъ на империята или на друга въ сѣверо-западъ, наранява достолѣпието на свѣтлия прѣстоль на В. Им. Величество, то сѫщо нарушава цѣлостьта на българската земя. Но при всичко това, ние бихме говорили противъ съвѣстьта си да ви убѣдявахме съ лъскателствата, че едно движение на гърцитѣ при границитѣ на Албания или Македония, т. е. тамо гдѣто допира българския елементъ; или че едно движение на сърбитѣ около горнитѣ граници на България, нѣма да се поддържа и отъ тамошнитѣ българи“..... „Ние Ви увѣряваме, че наший народъ, при всичката вреда, която му нанасяха кроежитѣ на помѣнатитѣ съсѣдни народи, естествено, ще вземе страната на еднитѣ и на другитѣ, не защото еднитѣ му сѫ едновѣрни или защото двугитѣ му сѫ едноплемени, но защото му се не дава свободата и защото нѣма какъвъ другъ прѣдметъ да брани, нито дори бащиното си огнище. Заради това простодушний българинъ ще да счита всѣкой чужденецъ завоевател на земята му, като свой освободитель, както го е и до сега считалъ.“ И на въпроса: „какъ да се вдъхне на българина желанието да брани империята, като своя собствена земя?“ — Мемоара отговаря: „като му се даде самостоятелность и като се потвърдятъ правата му.“ Всичко това би се постигнало, като се усвоятъ отъ централната държавна власть исканията легнали въ основата на мемоара, по-главнитѣ отъ които ние вече изложихме.

Българскиятъ революционенъ комитетъ сериозно обмисляше плана за освобождението на България; Българскитѣ емигранти мислѣха, че България съ собствени сили едва ли ще може да се освободи, затова трѣбваше да се подири и чужда помощь.

Сърбия въ това врѣме, съ своя енергиченъ князъ Михаилъ, обнаружаваше най-добри надежди, толкозъ повече, че и тя за осѫществяванието на велико-сръбската идея искаше да привлече и България. Българскитѣ емигранти смѣтаха, че едно съвмѣстно дѣйствие между двѣтѣ славянски страни бѣше не само желателно, но и необходимо. България и Сърбия значи трѣбваше да дѣйствуватъ заедно по двѣ направления: отъ една страна Сърбия да подкрѣпи и подържа революционното движение за освобождението на България, отъ друга страна свободна България да влѣзне въ уния съ Сърбия и да подържа обединението на източнитѣ славяни въ една държава, за да се осѫществи идеята на князь Михаила. Потрѣбно

бѣ двѣтѣ страни да се споразумѣятъ, да обмислятъ начинитѣ на дѣйствие, да начертаятъ плана, който ще се слѣдва и осѫществи. На 14 януари 1867 година, Българскитѣ емигранти сѫ вече готови, тѣ изработватъ тая програма. Ето и нейния текстъ, тъй както тя е публикувана отъ М. С. Пиротчанац[1]).

ПРОГРАМА.

Политическитѣ отношения на Сърбо-Българитѣ (Българо-Сърбитѣ), или тѣхното сърдечно споразумѣние.

Чл. I. Сърбскиятъ народъ и българскиятъ, които по сѫщество сѫ славянски, отъ една кръвь и съ една вѣра, които произлизатъ отъ единъ и сѫщъ клонъ и обитаватъ земи граничащи една съ друга, призовани сѫ отъ самото провидѣние да живѣятъ за въ бѫдаще подъ една и сѫща власть и подъ едно и сѫщо знаме.

Чл. II. И поради това, че образуватъ едно тѣло въодушевено отъ едни чувства, иматъ еднакви стремежи, които тѣ могатъ да постигнатъ само съ съвмѣстенъ народенъ животъ, тия два братски народи ще носятъ въ бѫдаще името Сърбо-българи или Българо-сърби, а тѣхното общо отечество ще се нарича Сърбо-България или Българо-Сърбия.

Чл. III. Негова Свѣтлость Князь Михаилъ Обреновичъ, чиято отеческа любовь е толкозъ пѫти засвидѣтелствувана, потомъкъ на славния Коренъ и синъ на юнака-освободитель на Сърбия, се прогласява за върховенъ шефъ на Сърбо-България и за командующъ на тѣхната войска.

Чл. IV. Народното знаме ще се състави отъ Сръбското и Българско знаме.

Чл. V. Границата на Сърбо-България се гарантира противъ всѣки опитъ за нападение отъ вънъ.

Чл. VI. Законодателството ще бѫде едно и сѫщо, но обнародването на законитѣ и тѣхното приложение ще става на двата езика.

Чл. VII. Народнитѣ монети ще носятъ отъ едната страна ликътъ на държавния глава, а на другата общия Сърбо-български гербъ съ надписъ Сърбско-Българско кралство. Сръбско-Българскиятъ владѣтель ще установи знаци за отличие, отговарящи на историята на двата народа.

---

[1]) М. С. Пиротчанац: Кнез Михаило и Заједничка радња Балканских народа.

Чл. VIII. Метричната система ще бѫде народна система, сѫщото важи и за монетитѣ.

Чл. IX. Вѣроизповѣданието на Сърбо-Българитѣ е православието.

Чл. X. Сърбо-българския патриархъ ще бѫде независимъ по право получено отъ старо врѣме, слѣдователно и епархията ще бѫде независимо — национална, но синодътъ ще бѫде винаги смѣсенъ. Владицитѣ и прѣдставителитѣ на сѫдебно и административната власть трѣбва да съотвѣтствуватъ на мнозинството на населението, като се взима подъ съображение езика. Синодътъ прѣдлага кандидатитѣ за владици на държавната власть, на която подлежи послѣдньото рѣшение, като при това въ всѣки случай тя е длъжна да се съобрази съ господствующия езикъ.

Чл. XI. Господаря на страната назначава министерство, като гледа щото въ него да има и сърби и българи.

Чл. XII. Народното Събрание ще рѣши гдѣ ще бѫде столицата на отечеството.

Букурещъ, 14 януари 1867 гокина.

Обединителната платформа биде формулирана въ прочутия протоколъ, съставенъ между българската емиграция въ Букорещъ, въ който — протоколъ — въ 12 точки сѫ изложени началата за едно обединение, или по-точно казано, за формална уния между Сърбия и България. Въпросниятъ протоколъ е съставенъ на 5 априлъ 1867 год., и е подписанъ отъ „делегатитѣ изъ разни крайща на България по Българо-Сръбското съглашение“ [1]). Въ дванадесеть постановления той урежда бѫдащитѣ отношения между двѣтѣ страни. „Понеже днешнитѣ обстоятелства викатъ всичкитѣ поробени въ Турско народи, за да взематъ освободителни мѣрки“, — захваща протокола, — „и ние българитѣ, които живѣемъ въ България, Тракия и Македония, събрахме се да размислимъ и изнамѣримъ срѣдство за освобождението на милото наше отечество, за да успѣемъ да се числимъ и ние въ редоветѣ на свободнитѣ народи, и да покажемъ на свѣта, че живѣемъ“.

„За да сполучимъ тая желателна цѣль, трѣбва да изберемъ единъ съсѣденъ народъ, съ помошьта на когото да сполучимъ освобождението си съ взаимна полза и за такъвъ народъ ние не можемъ да прѣдпочетемъ другъ, освѣнъ сръбскиятъ, който съ на-

[1]) Ив. Ев Гешовъ: Евлогий Георгиевъ, черти изъ живота му и документи изъ архивата му — въ Периодическо Списание на Българското книжовно дружество въ София LXI. 1. I. 900 г.

родность и съ вѣрата, и съ мѣстното положение е сближенъ съ насъ прѣди вѣкове, интересите прочее сѫ равни и за това само съ тѣхното побратимство можемъ да бѫдемъ народъ независимъ". Едно подобно братско сближение авторитѣ на протокола мислятъ, че трѣбва да почива на помѣнатитѣ вече дванадесеть точки, отъ които по-важнитѣ и характеризиращи тѣхнитѣ идеи сѫ слѣднитѣ:

1. Съединението братско трѣбва да стане между Сърбитѣ и Българитѣ, подъ име Югославянско Царство;

2. Югославянското Царство ще се съставлява отъ Сърбско и отъ Българско, [Българското обиема областитѣ: България, Тракия и Македония];

3. Глава на новосъставляемото правителство ще бѫде днешниятъ сръбски князъ — Михаилъ Обретеновичъ, съ право на наслѣдване.

4. Народното знаме на това царство трѣбва да е едно и да се прѣдставлява съ знаковетѣ и на двѣтѣ племена. Сѫщото се разбира и за бѫдащитѣ монети.

5. Всѣка страна ще запази собствения си езикъ за официаленъ и за това чиновницитѣ трѣбва да бѫдатъ отъ тая народность, въ която служатъ и която говори езика на страната.

6. Сѫществующитѣ днесъ сърбски закони ще се прѣведатъ на български и ще се въведатъ и въ България. Всичкитѣ разпореждания на югославянското царство, ще се публикуватъ безъ изключение и на двата езика. т. е. едноврѣмено на сърбски и на български.

7. Господствующата религия ще е правосллвната, но вѣроизповѣданието е свободно.

8. Религиознитѣ работи ще се управляватъ отъ независимъ синодъ, смѣсенъ, съ прѣдставители и отъ двата народа; тоя синодъ ще се прѣдставлява отъ митрополита приматъ и отъ епископитѣ по епархиитѣ, разпрѣдѣлени споредъ националностьта на населението. Синодътъ избира владицитѣ, но тия се утвърждаватъ отъ държавната власть.

9. Държавниятъ глава назначава министерството, като слѣди щото въ него да има и сърби и българи.

10. Народното прѣдставителство ше се избира съразмѣрно отъ двата народа въ държавата и то споредъ сѫществующитѣ днесъ въ Сърбия избирателни наредби.

11. Столицата на югославянското царство ще се избере отъ народното прѣдставителство.

12. Главата на синода и на духовенството ще прѣбивава постоянно въ прѣстолния градъ.[1])

Съглашението формулирано въ изложенитѣ до тукъ дванадесеть точки, ще има сила отъ деньтъ въ който то бѫде подписано отъ сърбското правителство и отъ избраното настоятелство на присѫствующитѣ въ заседанието, въ което е билъ съставенъ протокола. Сърбското правителство при това е било длъжно да помага морално и материално за достиганато общата цѣль. Въ съставянето на протокола сѫ участвували най-виднитѣ за врѣмето си прѣдставители на българската емиграция въ Ромѫния, прѣдставители изъ самата България и прѣдставители на българската емиграция въ Русия — отъ Одеса и Петербургъ. Инициятивата на тия лица е била твърдѣ добрѣ посрѣщната отъ голѣма часть отъ българската емиграция и избрания комитетъ, заедно съ нѣкои отдѣлни лица емигранти, съ усърдие сѫ се заели да популяризиратъ въ срѣдата на българскитѣ емигранти идеята за едно сближение, или даже едно обединение между България и Сърбия. Българскитѣ емигранти въ Одеса сѫ посрѣщнали съ явно съчувствие идеята и избрали специаленъ комитетъ, който да влѣзе въ сношения съ българската колония въ Москва и Петербургъ и да молятъ послѣднята за материална и морална подържка. По мнѣнието на одескитѣ българи въ проектътъ за единъ съюзъ между България и Сърбия, т. е. въ съгласителния протоколъ, трѣбвало е да се внесе една сѫществена и важна поправка. Тая поправка се отнася до сключването на международни договори, споредъ която, „никоя отъ договорящитѣ страни (отъ съюзнитѣ) нѣма право да сключва какъвто и да било договоръ, безъ съгласието и удобрението на другата“.

Изглежда, че идеята за едно сближение или обединение между България и Сърбия, не е била идея на българската емиграция въ Ромѫния, а такава на руската и сърбска дипломация по онова врѣме. Рускиятъ дипломатически агентъ въ Букурещъ прѣзъ 1867 г. баронъ Оффенбергъ и сърбскиятъ такъвъ — Магазиновичъ, сѫ взели инициативата за свикването на едно събрание отъ прѣдставители на по-голѣмитѣ български градове, въ което да се обмисли, по кой начинъ България би могла да се сближи съ Сърбия resp. съ нейното правителство и си приготви бѫдащето освобождение, защото, коментира единъ отъ авторитѣ на протокола, Русия е показала, че само чрѣзъ Сърбия ще ѝ бѫде възможно да

[1]) Сравни Ив. Ев. Гешовъ въ Периодическото списание, цитираната вече статия и професоръ П. Милюковъ въ Български Прѣгледъ 1898 г. кн. IX—X, Сърбско-българскитѣ отношения и пр.

ни помогне, тъй като прѣмата ѝ помощь би възбудила цѣла Европа противъ нея. И още прѣзъ 1844 година, единъ отъ извѣстнитѣ сърбски мѫже — Илия Гарашанинъ, е изработилъ специаленъ планъ за обединението на Сърбия съ останалитѣ славянски страни на балканския полуостровъ. Прѣзъ князуването на князь Михаила, при когото Гарашанинъ е билъ министъръ на външнитѣ дѣла; въ Сърбия тая идея добива извѣстна реална стойность. Князь Михаилъ е билъ не само въодушевенъ привърженикъ на мисъльта за едно обединение между сроднитѣ славянски народи, но и нейния единственъ на врѣмето идеологъ, който е вложилъ въ нея политическа смисъль. Изхождайки отъ интереситѣ на Сърбия и проникнатъ отъ съзнанието че Сърбия тѣбва да сгрупира около себе си всички сърбски елементи, князь Михаилъ се е постаралъ да завърже съ всички балкански държави интимно и искрено приятелтво, за да може по тоя начинъ да осигури сѫдбата на Сърбия като свободна и независима държава.

Австрия, слѣдъ като прѣзъ 1854 год., изгуби Италия и слѣдъ като прѣзъ 1866 г., биде отстранена отъ обединението на Германия, съ по-голѣма експанзивность насочи своитѣ завоеватели стремления къмъ балканския полуостровъ. Тукъ тя срѣщаше не толкова отпора на Турция, колкото съпротивлението на Русия, която имаше сѫщитѣ намѣрения по отношение на близкия изтокъ. Благодарение съперничеството на двѣтѣ държави, Турция просѫществува дълго, а малкитѣ балкански държави можаха да закрѣпнатъ и извоюватъ съ собствени сили своята независимость. Тѣ, обаче, мѫчно се развиваха и всѣки моментъ рискуваха да изгубятъ своята самостоятелность. Князь Михаилъ е разбиралъ твърдѣ добрѣ тая истина и подирилъ срѣдства да защити интереситѣ на Сърбия, а съ това заедно да осигури и нейното свободно и самостоятелно сѫществуване. Въ единъ разговоръ прѣзъ 1859 година въ Лондонъ, който той е ималъ съ Кошута, водителя на маджарскитѣ националисти и ратника за унгарската независимость, князъ Михаилъ е развилъ и обосновалъ своитѣ възгледи. Неговитѣ идеи се схождатъ напълно съ идеитѣ на Кошута, изразени въ единъ договоръ между Унгария и Ромѫния resp. между Кошута и князъ Куза за образуването на една *„Дунавска конфедерация“* [1]). Въ тая конфедерация е трѣбвало да влизатъ Унгария, Влашко, Молдова и Сърбия. Князь Михаилъ най-напрѣдъ се е опиталъ да убѣди Кошута, че интереситѣ на Сърбия и на Унгария се схождатъ и че тѣ съ общи усилия трѣбва да извоюватъ своята независи-

[1]) М. С. Пиротчанац: Кнез Михаило и заедничка радња Балканских народа Београд 1895.

мость и взаимно да отстояватъ своята свобода. Ако Турция се разпадне, то тя изцѣло ще падне въ плѣнъ на Австрия и Русия. Ако ли пъкъ разлагаща се Турция се разпадне на нѣколко малки славянски държавици, то това сѫщо тъй не би било въ интересъ на Сърбия, нито на Унгария, защото всички тия малки държави ще попаднатъ изцѣло подъ влиянието на Русия. Турция подѣлена между Австрия и Русия, или разпокѫсана на нѣколко малки славянски държави подъ пълното влияние на Русия — това въ единия или въ другия случаи ще усили влиянието и надмощието на тия двѣ държави въ ущърбъ на Унгария и Сърбия. Това би се избѣгнало, мисли князь Михаилъ, ако всички източни славяни се слѣятъ въ една компактна маса, която ще има достатъчно сили за да живѣе самостоятеленъ свободенъ животъ. Но кой ще обедини тия славяни въ такава една държавна единица? Князь Михаилъ не вѣрва, че хърватитѣ могатъ да изиграятъ такава една роль, той мисли, че Сърбия е призвана да разрѣши тая задача, защото хърватитѣ сѫ на периферията, а сърбитѣ на центъра. Възгледитѣ на князь Михаила се свеждатъ до слѣднитѣ три постулати, прѣдставляващи въ сѫщото врѣме и неговата политическа програма.

1. Всички източни народи иматъ общи интереси и трѣбва да се осланятъ единъ на другъ и само задружнитѣ усилия могатъ да ги спасатъ отъ попълзновенията на всичкитѣ държави.

2. Съюзяването на който и да било източенъ народъ било съ Австрия, било съ Русия, вмѣсто да гарантира самостоятелностьта на тоя народъ, ще го постави подъ зависимость на една отъ тия държави, що го постави подъ васалството на една отъ тѣхъ, но васалство въ по-друга форма.

3. Всички източни славяни, въ името на свойтѣ интереси, трѣбва да се слѣятъ въ една крѣпка компактна маса, защото само по тоя начинъ тѣ ще могатъ да заживѣятъ самостоятеленъ и свободенъ държавенъ животъ[1]).

Политическитѣ възгледи на князь Михаила не намѣриха широкъ отгласъ въ сърбското обществено мнѣние. Князь Михаилъ, обаче, трѣбва да се признае, като родоначалникъ на велико сърбската идея — обединението на всички сърбски племена, заедно съ тѣхъ и обединението и на останалитѣ източни славяни, главно българитѣ, въ една силна и обширна южнославянска държава — която идея по-късно доби широка популярность въ срѣдата на сърбската интелигенция.

---

[1]) М. С. Пиротчанац ibidem.

Политиката на князь Михаила е била подкрѣпена и насърдчавана отъ Русия. Тя мислѣше, че ще намѣри въ лицето на енергичния сърбски князь най-подходящето лице, което би изнесло източния въпросъ за разрѣшение и то по начинъ, отговарящъ най-добрѣ на рускитѣ интереси. Безъ да се ангажирва явно въ работата на князь Михаила, Русия му помагаше съ подходящи за цѣльта срѣдства, като най-напрѣдъ е обърнала внимаето си върху организацията и подготовката на сърбската армия, помогнала е въ сѫщото врѣме на Сърбия да се споразумѣе съ Черна Гора и съ Гърция[1]). И дѣйствително, макаръ и слѣдъ дълги прѣговори и прѣодолѣването на доста спънки, било е постигнато едно сближение и спогодба между Сърбия и Черна Гора, но между Сърбия и Гърция подобро сближение не е могло да се осѫществи лесно. Прѣди всичко гърцитѣ сѫ прѣдявявали голѣми претенции. Още тогава тѣхнитѣ националистически аспирации сѫ засѣгали чисто български земи; тѣ сѫ претендирали още и за Солунъ, единственото и най-важно пристанище на цѣла западна Македония, Сърбия и часть отъ Албания. Разчитайки на силитѣ, противници на Русия, Гърцитѣ мислѣха, че нѣматъ нужда отъ другитѣ балкански държави resp. отъ Сърбия и се надѣваха, че мимо тѣхъ, но съ съдѣйствието и симпатиитѣ на западнитѣ европейски държави, тѣ ще осѫществятъ по-добрѣ свойтѣ национални идеали. Неуспѣха на гърцитѣ въ островъ Критъ, обаче, е убѣдилъ послѣднитѣ, че тѣ по необходимость трѣбва да вървятъ задружно съ балканскитѣ народи и съ общи усилия и задружна борба само, всички тѣ ще могатъ да осѫществятъ своитѣ национални стремежи. Съ съдѣйствието на Русия, най-сетнѣ, прѣзъ 1867 години е било постигнато съгласие за задружно дѣйствие между двѣтѣ малки държавици, а прѣзъ 1868 год. се е сключила и Сърбско-гръцката военна конвенция. Останало да се привлече още и Ромѫния, или най-малкото да се осигури нейното неутрално поведение. Ромѫнскитѣ интереси въ това врѣме не сѫ били обърнати къмъ Турция, а повечето къмъ ония страни, въ които е имало влашко население подъ чуждо владичество. Ето защо едно приятелско споразумение между Сърбия и Ромѫния е било постигнато по-лесно. Прѣзъ 1868 година е билъ сключенъ приятелски договоръ между двѣтѣ съсѣдни държави, който като урежда политическитѣ и търговски отношения между двата съсѣда, осигурява и неутралното поведение на Ромѫния[2]).

---

[1]) М. С. Пиротчанац ibidem.
[2]) М. С. Пиротчанац ibidem.

* * *

Нито идеитѣ изложени въ Мемоара, нито тия изложени въ програмата и протокола на сръбско-българското обединение имаха нѣкакъвъ успѣхъ. Мемоарътъ не намѣри почти никакво съчувствие въ срѣдата на българската интелигенция, а дѣйцитѣ по черковния въпросъ остро осждиха неговитѣ автори. Иларионъ Макариономолски и Д-ръ Ст. Чомаковъ обнародваха въ излизащия по онова врѣме на френски въ Цариградъ вѣстникъ — Kourier L'orient — единъ остъръ протестъ противъ Мемоара и дързостьта на неговитѣ автори. Дѣйцитѣ по черковния въпросъ, голѣми опортюнисти, страхувайки се че една подобна инициятива може да бжде смѣтната отъ турското правителство за революционна и въ послѣдствие да осуети усилията на ратницитѣ за самостоятелна и национална българска черква, се чудѣха по какъвъ начинъ да омаловажатъ и дескредитиратъ идеята за дуализъмъ между България и Турция. Въ въпросниятъ протестъ, Михаиловски и Чомаковъ, говорейки отъ името на българския народъ, обясняваха, че мемоарътъ е дѣло на Руситѣ, вѣчнитѣ неприятели на отоманската империя, а за сжщински авторъ на послѣдния тѣ подозираха С. Т. Раковски, когото наричаха безуменъ и бѣденъ българинъ, подозираха го даже, че е подкупенъ отъ Руситѣ[1]), и който въ Цариградъ, прѣди да емигрира въ Букурещъ, е съчувствувалъ на подобна идея[2]). Двамата тия прѣдставители „на българския народъ" убѣждаваха турското правителство, че между българския народъ и Турция сжществува добро съгласие, на което съгласие Русия гледа съ свирѣпо и завистливо око.

Мемоарътъ, обаче, бѣше продиктуванъ отъ искренитѣ убѣждения на неговитѣ автори. Тѣ искаха отъ една страна да прѣдупрѣдятъ турското правителство въ сигурното разлагане на Турция, ако тя сама не подири спасение въ силитѣ на възраждащитѣ се народности и особено въ българската; отъ друга страна, тѣ обръщаха вниманието и на турското правителство и на българската интелигенция — привърженикъ на идеята за обединение съ Сърбия — върху скрититѣ сръбски намѣрения по отношение на Македония и България. Прѣзъ това врѣме Сърбия положи основитѣ на своята шовинистическа и завоевателна пропаганда въ Македония, и подъ булото на обединение, мнозина може би мечтаеха да видятъ България нераздѣлна часть отъ Сърбия. Австрия все повече и повече усилваше своето влияние въ Турция и постепенно увеличаваше претенциитѣ си за дѣлъ въ турското наслѣдство. Хърва-

[1]) П. П Карапетровъ: Сбирка отъ Статии стр. 282, 283.

[2]) Хр. Ботевъ „Знаме" отъ 7/XII 79 година.

титѣ, като по-културни, претендираха за първенство и влияеха върху сърбитѣ въ Унгария и върху сърбитѣ въ Босна и Херцеговина. Слабото и току що освободено сръбско княжество мжчно можеше да се бори противъ два по-силни противника и за него бѣ естествено да обърне погледитѣ си къмъ западна Македония. Първитѣ идеолози на сръбската шовинистическа пропаганда въ Македония бѣха нѣколкото екзалтирани патриоти и шовинисти, които прѣзъ първата половина на 60-тѣхъ години замечтаха да възродятъ нѣкогашното Душаново Царство, сетнѣ тия идеи проникнаха въ цѣлата сръбска интелигенция и бѣха основата за патриотическото възпитание на цѣли поколѣния. Сърбитѣ пожелаха не само да възобновятъ Душановото царство, но да групиратъ всички сръбски земи — Босна, Херцеговина, Хърватско, а Сърбия да изиграе ролята на пиемонтъ, който да групира и обедини всичкитѣ южни славяни, въ това число и българитѣ, въ една мощна сила. Но Сърбия никога неможеше да изиграе успѣшно такава голѣма и трудна роля; тя не можеше да избере нито срѣдствата, нито метода за осжществяването на такъвъ грандиозенъ планъ. Въ Сърбия се подържаше идеята за сближение съ България, но едноврѣмено се поведе шовинистическата пропаганда въ Македония, подържаше се и идеята за обединението на цѣлото сръбство. Сръбската пропаганда, обаче, въ Македония повлия твърдѣ лошо върху отношенията на българската интелигенция къмъ Сърбия, изобщо и върху идеята за едно сближение и обединение на двѣтѣ славянски държави. Вѣстникъ „Народность“ прѣзъ 1869 година, като осжжда сръбскитѣ домогвания и шовинистическа пропаганда въ Македония, прѣдупрѣждава и напомня на сръбскитѣ държавни мжже, „че България по никакъвъ начинъ не може да влѣзе съ Сърбия въ другъ съюзъ, освѣнъ въ федерация, на начала на пълно равенство на двѣтѣ държави“. Тоя вѣстникъ намира, че е смѣшно и срамно да се повдига спора за това — кому принадлежи Македония.

Въпрѣки всичко туй, обаче, отдѣлни единици отъ българската и сръбска интелигенция не прѣставаха да съчувствуватъ и да работятъ за осжществяването на единъ сърдеченъ и траенъ сговоръ между България и Сърбия. Вѣстникъ „Дунавска Зора“ чистосърдечно защищаваше проекта за осжществяването на „Югославянското Царство“ и обясняваше, че разпространяванитѣ идеи въ Сърбия за Велика Сърбия за смѣтка на българитѣ въ Македония, сж идеи на отдѣлни лица, а не идеи на сръбскитѣ държавни мжже. Любенъ Каравеловъ и въ „Отечество“ и въ „Свобода“, вѣстници, които той редактираше въ Букурещъ, бѣ горещъ привър-

женикъ на идеята за балканска федерация. Методътъ на Каравелова за постигането на своитѣ идеали бѣше за врѣмето си колкото простъ, толкова и вѣренъ: той обявяваше извоюването на политическата свобода на България, като национална задача, а като необходимо срѣдство за постигането на тая цѣль, той смѣташе и съединението съ другитѣ балкански държави, прѣди всичко съ сърбитѣ. Каравеловъ е рѣшително противъ дуализма съ Турция, както проектираше мемоаръть на тайния революционенъ комитетъ въ България. Ако българитѣ, разсѫждава той, искатъ свобода и независимость, то тѣ трѣбва да се надѣватъ само на собственитѣ си сили и да не се надѣватъ на никого, защото само това, което бѫде добито отъ тѣхъ ще стане тѣхно достояние, което никой не ще бѫде въ състояние да имъ отнеме. Само сърбитѣ и власитѣ сѫ единственитѣ народности, които могатъ да имъ дадатъ материална и нравствена помощь, защото интереситѣ, стремленията, желанията и надеждитѣ на тия народи сѫ еднакви. Затова нека да си подадатъ едни на други братска рѫка и да се заловятъ за освобождението отъ азиятско и нѣмско робство, а когато достигнатъ общитѣ си желания, то нека тѣ сами рѣшатъ своята сѫдба.

Въ Сърбия сѫщитѣ възгледи сѫ били сподѣляни отъ партията на тъй наречената радикална омладина[1]). Вл. Иовановичъ, другарь на Л. Каравеловъ, е билъ идеологъ на омладината по тоя въпросъ. Като признава правото за собствено самоопрѣдѣляне на всѣка нация, Иовановичъ възстава, въ интереса на Европа и на южното славянство, противъ рѣшението сѫдбата на Балканския полуостровъ само отъ една отъ най-заинтересованитѣ държави — Австрия или Русия. Той мисли, че владичеството на Турция може да бѫде съкрушено отъ собственитѣ сили на славянскитѣ народи подъ турско владичество, ако тѣ се съединятъ за една обща цѣль, и „всички“, разсѫждава по-нататъкъ Иовановичъ, „трѣбва да искатъ онова що ги съединява, а не това, което ги разединява“. „Никакви вѣроизповѣдания, плѣменни и погранични разногласия не трѣбва да раздвоятъ защитницитѣ на свободата. Въ рѣшителния моментъ тѣ трѣбва да съставятъ една яко сбита фаланга противъ враговетѣ на свободата и всѣкога да гледатъ да избѣгнатъ разединението. Само въ такъвъ случай кореннитѣ славяни ще бѫдатъ доволно силни, за да отхвърлятъ самостоятелно турското робство, безъ да прибѣгватъ до европейския протекторатъ.“ Ре-

[1]) П. Милюковъ: Сръбско-българскитѣ отношения по Македонския въпросъ. „Български прѣгледъ“, 1899 г. книга IX—X.

зултатъ отъ тѣхнитѣ съединени усилия ще бжде свободната федерация на балканскитѣ народности, въ която ни една отъ тѣхъ не ще трѣбва да жертвува своята свобода и права.“ [1])

Българскиятъ черковенъ въпросъ, който по това врѣме бѣше вече съвсѣмъ узрѣлъ и може да се каже, всѣки часъ очакваше да бжде разрѣшенъ и разрѣшенъ тъй, както националнитѣ борби на българитѣ противъ гърцитѣ го налагаха, съвсѣмъ измѣни отношенията между двата съсѣдни и сродни народа. Неможе да се отрѣче, че отначало сърбитѣ не се противопоставиха срѣщу домогванията на българския народъ за самостоятелна и национална черква. Борбата противъ гръцката черква, противъ гръцкитѣ попове и гръцкия езикъ въ черквата, бѣ обща и за българитѣ и за сърбитѣ въ тогавашната Турска империя. Но Гръцката патриаршия, която прѣцѣняваше добрѣ опасностьта за елинизма отъ възраждането на славянскитѣ елементи, се опита да разколебае отношенията между българитѣ и сърбитѣ. Тя се опита да насочи стремленията на българитѣ за национална черква и къмъ сръбскитѣ провинции Босна и Херцеговина. [2]) Патриаршията и официална Гърция бѣха опрѣдѣлили за свои сфери на влияние Македония и Тракия, а на България тѣ признаваха само Крайдунавска България до Балкана. Когато по-сетнѣ се опрѣдѣлиха българскитѣ епархии, т. е. епархиитѣ, които трѣбваше да прѣминатъ подъ вѣдомството на екзархията и когато въ броя на послѣднитѣ влизаха, освѣнъ епархиитѣ отъ България, но и тия отъ Македония, политическата граница на цѣлокупна България бѣ вече очертана; идеята за освобождението и обединението на цѣлия български народъ въ една политическа и национална държавна единица получаваше вече реаленъ изразъ. Самата турска власть по-сетнѣ започна да счита за българи всички ония, които въ черковно отношение прѣминаваха и се числѣха къмъ екзархията. По тоя начинъ цѣлото население въ Македония, още съ установяването на самостоятелната българска черква, трѣбваше да декларира своята националность; и българскиятъ народъ, когото смѣтаха инфериотна маса, една маса която гърцитѣ смѣтаха да елинизиратъ, а сърбитѣ я считаха за славяни, които трѣбва да съчувствуватъ на велико сръбската идея, на идеята за обединението на южнитѣ и източнитѣ славяни подъ хегемонията на Сърбия, — тоя народъ високо издигна своето национално самосъзнание и поиска безъ чужда опека да разпорежда съ своитѣ сждбини. Слѣдъ разрѣшението на черковния въпросъ, българ-

---

[1]) П. Милюковъ ibidem.
[2]) П. Милюковъ ibd.

скиятъ народъ по необходимость трѣбваше да изнесе и въпроса за своята политическа свобода. Въ тая борба той пакъ подири съдѣйствието на сърбитѣ, послѣднитѣ пакъ не се отказаха да му помогнатъ и тука, но тѣ вече неможеха да се помирятъ съ идеята че ако българскиятъ народъ се освободи, той ще образува самостоятелна славянска държава конкурентна на Сърбия и при това една държава много по-голѣма отъ колкото свободното вече сръбско княжество; защото отъ друга страна Австро-Унгария не скриваше вече претенциитѣ си върху Босна и Херцеговина. Хърватитѣ пъкъ претендираха за първенство между сърбитѣ въ Унгария и упражняваха не само голѣмо влияние върху послѣднитѣ, но упражняваха притегателна сила къмъ тѣхъ. При това положение Сърбия мислѣше, че ней не остава нищо, освѣнъ да обърне вниманието и стремлението си къмъ Македония. И когато българитѣ и македонцитѣ съзнаваха своето плѣменно родство, чувствуваха се единъ народъ и стремлението за национално обособление у тѣхъ се усили, въ Сърбия почватъ вече да се популяризиратъ идеитѣ на шовиниститѣ като Панта Сретковича, Милошевича и Драгишевича. Тия идеи се разпространиха дълбоко въ сръбското обществено мнѣние и тѣ получиха реаленъ изразъ въ стремлението на официална Сърбия къмъ завоюването на Македония. Цѣла литература се създаде не само за да оправдае сръбскитѣ шовинистически домогвания въ Македония, но и да доказва, че исторически тая страна е била неизмѣнно сръбско владѣние и македонскитѣ българи сѫ сърби, даже и тогава когато тѣ говорѣха чистъ български езикъ, даже когато по нрави, по националенъ характеръ, по национално съзнание тѣ сѫ българи. Сърбитѣ не се свѣнѣха нито отъ науката, нито отъ историята да твърдятъ понѣкога, че и България е сръбска страна, че има само единъ славянски народъ въ източна Европа — това е само сръбския, или съ други думи, всички славяни на балканския полуостровъ сѫ сърби, или трѣбва да станатъ сърби.

Слѣдъ несполучливата за Сърбитѣ война прѣзъ 1885 година и сръбската пропаганда въ Македония възкръсна наново и съ много по-голѣма експанзивность се впусна да извоюва терени за сърбизма въ Македония[1]). България се съедини съ Източна Румелия и образува една държава по-голѣма отъ Сърбия. Младото княжество, което въ Сърбия смѣтаха за неспособно да заживѣе са-

[1]) Въ това врѣме и австрийската дипломация насърдчаваше сръбскитѣ домогвания къмъ Македония. Австрия искаше да отвлече вниманието на Сърбия отъ чисто сръбскитѣ земи Босна и Херцеговина и като компенсация отъ загубеното тя сочеше Македония. Вижъ статията на Politische Correspondenz отъ 9 априлъ 1885 година.

мостоятеленъ и свободенъ политически животъ, доказа по единъ нагледенъ начинъ, че е жизнеспособно и като такова ще бѫде конкурентна държава на Сърбия въ нейнитѣ стремления да играе ролята на Пиемонтъ въ Балканския полуостровъ. Не само това, но Сърбия, слѣдъ Берлинския конгресъ, колкото и да бѣ ѝ трудно, все пакъ трѣбваше да се прости съ мисъльта да добие Босна и Херцеговина. Сърбия се боеше да не остане най-малката държава на полуострова, чието самостоятелно сѫществувание можеше да бѫде изложено на рискъ; тя можеше най-малко да изгуби значението си като политическа единица, когато голѣмата часть отъ сръбския народъ попадна подъ австро-маджарско владичество. Идеята на часть отъ напрѣдняцитѣ, щото цѣлокупния сръбски народъ да се обедини подъ егидата на хабсбургската династия, ако сръбството получи равни права съ нѣмци и маджари, неможеше да намѣри широкъ отзивъ въ страната и неуспокояваше ония, които се грижеха за сѫдбата на Сърбия. Ето защо официалната власть подири компенсации за загубитѣ, и естествено, тия компенсации не могатъ се намѣри другадѣ, освѣнъ въ Македония, толкозъ повече че окончателното разпадане на турската империя слѣдъ послѣдната Руско-Турска война се очакваше всѣки день. Сърбитѣ възобновиха своята пропаганда, но трѣбваше да се минатъ само 10 години, за да се убѣдятъ, че въпрѣки всичкитѣ напрѣжения на официална Сърбия и на цѣлата сръбска интелигенция, въпрѣки изразходването на маса материални срѣдства, въпрѣки съдѣйствието отъ страна на Турция и на гръцката патриаршия въ домогванията на Сърбия, въпрѣки всичкитѣ благоприятни условия, тѣхната пропаганда не успѣваше. Международното политическо положение, а главно споразумѣнието между Австрия и Русия по балканскитѣ работи, домогванията на двѣтѣ държави спрѣмо Турция и цѣлия Балкански полуостровъ изобщо, слабитѣ резултати отъ сръбската пропаганда въ Македония и съзнанието за опасното бѫдаще на Сърбия, — тия обстоятелства създаватъ повторно условия за подйемането отново идеята за единъ съюзъ политически или митнишки, или най-малко за едно сближение между балканскитѣ държави, специално между България и Сърбия. Прѣзъ 1891/92 год. въ Сърбия се прави несполучливъ опитъ за образуването на дружество, ратуващо за споразумѣние и сближение между Балканскитѣ народи. Още прѣди това сѫщата идея била подйета отъ извѣстнитѣ сръбски политически мѫже Чедомиръ Миатовичъ и М. С. Пиротчанецъ. Обаче отъ 1895 година, тя захваща отново да се разисква и пропагандира между сръбското общество по-систематически и получава изразъ въ два проекта, които ние послѣдователно ще разгледаме.

Като изтъква намѣренията на двѣтѣ велики сили Австро-Унгария и Русия къмъ Балканския полуостровъ и то специално къмъ Сърбия, България и Турция, и наредъ съ М. С. Пиротчанецъ като се оплаква отъ мащинското държане на Русия спрѣмо Сърбия при Санъ-Стефанския и Берлинския договори, В. Каричъ изтъква необходимостьта отъ сдружаването на балканскитѣ народи,—не само задружно да се бранятъ отъ общитѣ си врагове, но и да се противопоставятъ на тѣхнитѣ стремления къмъ полуострова. „Може би", заключава той, „сѫдбата да е рѣшила, щото именно балканскитѣ народи да отвратятъ или заприщатъ двѣтѣ голѣми рѣки, които напиратъ върху тѣхъ отъ къмъ сѣверъ". Но каквото и да стане, тѣ ще бѫдатъ принудени да влѣзатъ въ борба (съ своитѣ голѣми съсѣди), защото който бѣга отъ борбата, той намалява шансоветѣ на сѫществуването си. Но тѣ немогатъ да се заематъ съ такава исполинска работа, ако останатъ осамотени и чужди една на друга. За такава работа е нуждна тѣхната съединена сила[1]).

Въпроса за съюзяванията на балканскитѣ народи не е съвсѣмъ новъ. Съ него сѫ се занимавали нѣкои още въ началото на XIX столѣтие, само че проектирания прѣзъ това врѣме съюзъ трѣбвало е да има за задача да се бори съ Турция, когато задачата на единъ съюзъ днесъ трѣбва да води борба срѣщу двѣтѣ европейски държави — разбира се Русия и Австро-Унгария —, които се стремятъ да завладѣятъ Балканския полуостровъ. Тоя съюзъ трѣбва да се облѣга на Турция, или съ други думи, наредъ съ другитѣ балкански държави—България, Сърбия, Гърция, Ромѫния, въ него да влиза и Турция. Веднага слѣдъ възстанието на Карагеорги е било съставено извѣстното на врѣмето си дружество „Хетерия", което е броило за свой членъ даже и самъ Карагеорги и е имало за членове прѣдставители на всички балкански народи. Еднаквата участь на балканскитѣ народи и тѣхния общъ врагъ — Турция, можеше да ги обедини за обща борба, но какви успѣхи е имало това дружество, особено като се знае дълбоката вражда между българи и гърци, това остава неизвѣстно и до сега. По късно сѫ се явили отдѣлни единици, които, издигнати надъ ежедневнитѣ грижи и проникваики въ бѫдащето на балканскитѣ народи, сѫ работѣли подъ девиза „Балкана за балканскитѣ народи" за обединението или по-право за групирането тия народи въ единъ съюзъ. Въ това отношение се е особно отличилъ извѣстния министръ на външнитѣ работи прѣзъ князуването на князь Михаила — Илия Гарашанинъ. Гарашанинъ

---

[1]) В. Каричъ: Сърбия и Балканский съюзъ. Прѣвелъ отъ сръбски Л. Вишинъ 1895 година.

е ималъ „начертание“ за осѫществението на тая идея и пристѫпилъ чрѣзъ практическа работа къмъ създаването на тоя съюзъ. Сѫщиятъ държавенъ мѫжъ, по думитѣ на М. Г. Миличевичъ, биография на знаменититѣ сърби, „е утвърдилъ приятелство съ Ромѫния, сключилъ договоръ за съюзъ съ Гърция и договоръ съ Черна-Гора, по който тя, слѣдъ щастлива война, би се съединила съ Сърбия, а князь Никола, ако се отрече отъ суверенството, би получавалъ по 20,000 минца годишна заплата и би ималъ мѣсто на първи принцъ въ сръбския дворъ“ [1]). Споредъ Миличевича било е постигнато извѣстно споразумѣние най-сетнѣ и съ хърватитѣ, българитѣ и даже съ албанцитѣ.

Балканскиятъ съюзъ, обаче, е въпросъ твърдѣ сложенъ и заплетенъ; това е единъ въпросъ твърдѣ труденъ за разрѣшаване и ония, които се занимаватъ съ неговото разрѣшение, сѫ повечето хора неподготвени за тая работа. Каричъ се оплаква, че народитѣ, които трѣбва да влѣзатъ въ съюза, не се познаватъ отъ защитницитѣ на идеята. Никой не познава тѣхната численость, тѣхното разпространение, народно стремление, тѣхнитѣ качества, способности и пр. и пр. Частно за своитѣ съотечественици, ратуващи за единъ балкански съюзъ, той казва, че „тѣ не знаятъ кои сѫ сърби и колко ги има,“ че тѣ незнаятъ разпространението и на сръбския народъ, незнаятъ неговата вѣра, моралнитѣ му качества, икономическото и политическото му положение, нито даже историята и отношенията между сърбитѣ въ другитѣ сръбски страни и т. н. и т. н. Какъ прочие, при такива трудни условия може да бѫде осѫществена идеята за Балкански съюзъ? Очевидно е, че въ тоя съюзъ трѣбва да влѣзатъ всички балкански държави, даже и Ромѫния, макаръ послѣднята по своето положение, споредъ Карича, да не е балканска държава. Но какъ трѣбва да се подйеме въпроса, за да не се осуети една такава хубава идея? Работата, продължава той, трѣбва да бѫде опростена, като първоначално се постигне едно споразумѣние между ония държави, които сѫ най-близки и лесно могатъ да се разберат по-между си. „Ние мислимъ,“ казва Каричъ, „че работата *трѣбва да се почне отъ Сърбия и че когато кажемъ „Сърбия,“ ние винаги подразбираме съ нея и* Черна-Гора“ [2]). Понататъкъ той разглежда въпроса, съ коя втора държава трѣбва да се споразумѣе Сърбия. Съ Турция неможе да се започне, защото тя е една консервативна държава, която мѫчно се подава на една такава идея. При това Турция се е интересу-

---

[1]) Сравни М. С. Пиротчанац., В. Каричъ.

[2]) В. В. Каричъ ibidem.

вала отъ единъ балкански съюзъ само до толкова, до колкото тя се е бояла отъ него, като едно срѣдство за нейното раздѣляне между балканскитѣ народи. Турция би могла да влѣзе въ такъвъ единъ съюзъ, когато тя се намѣри прѣдъ единъ свършенъ фактъ — прѣдъ съюза поне на двѣ държави. Сѫщо тъй неможе да се започне и съ Ромѫния, която не е балканска държава и която въ единъ съюзъ нѣма жизнени интереси. Ако ли съ нея най-напрѣдъ се сключи съюзъ, то той не би отговарялъ на идеята за балкански съюзъ. Ромѫния не можа да бѫде ядката на подобенъ съюзъ. Остава слѣдъ това да се избира едно първоначално споразумѣние между България и Гърция. Въ Сърбия по това врѣме се е мислило, че най-напрѣдъ е могло да се постигне едно споразумѣние между нея и Гърция, защото между тия двѣ държави почти нѣма противорѣчия, или ако има такива, то тѣ сѫ незначителни. Каричъ обаче, мисли, че най-напрѣдъ е необходимо споразумѣние между България и Сърбия и сетнѣ едно такова съ останалитѣ балкански държави; но ядрото, около което трѣбва да се групиратъ послѣднитѣ, това е съюзътъ между двѣтѣ славянски държави. Слѣдъ едно дълго изложение, прѣпълнено съ цитати отъ разни автори, въ което Каричъ се старае да докаже, че днешнитѣ гърци нѣматъ нищо общо съ старитѣ елини, защото цѣлиятъ гръцки народъ днесъ не прѣдставлява нищо друго, освѣнъ погърчени славяни, и слѣдъ като изтъква расовата умраза между славяни и гърци, борбитѣ и различнитѣ интереси между тѣхъ, той мисли, че сближение между гърци и сърби и resp. славяни е мѫчна даже невъзможна работа. Гърцитѣ живѣятъ съ своята мегали идея и се стремятъ да възстановятъ старата византийска империя, като проявяватъ претенции за една твърдѣ голѣма часть отъ земитѣ на балканския полуостровъ. Ако гърцитѣ искрено искатъ да влѣзатъ въ единъ балкански съюзъ, то тѣ трѣбва да направятъ извѣстни отстѫпки, а като първа отстѫпка, която биха могли да направятъ, споредъ Карича, то е да признаятъ филетизмътъ въ черквата на всички православни народи въ Турция. Ако при всичката неприязненость спрѣмо славянитѣ, гърцитѣ показватъ извѣстни благоволения къмъ сърбитѣ, то това е съ цѣль да спечелятъ подържката на послѣднитѣ противъ България, която съ присъединението на Източна Румелия — страна споредъ гърцитѣ не българска, но гръцка — осуетява гръцкитѣ планове за Велика Гърция. И ако гърцитѣ говорятъ сега за съюзъ, то тѣ нѣматъ прѣдъ видъ единъ общъ балкански съюзъ, или единъ съюзъ пионеръ на балканския съюзъ, но единъ съюзъ ad hocr съ Сърбия противъ България, или единъ съюзъ чрѣзъ който тѣ биха осѫществили своята „мегали идея.“ Ако Сърбия ус-

пѣе да сключи единъ съюзъ съ една друга група държави, който пъкъ отъ друга страна да послужи като ядка на бѫдащия балкански съюзъ, тогава може би Гърция по неволя ще бѫде принудена да влѣзе въ него.[1])

Най-леко и възможно би било едно споразумѣние, а отъ тука и единъ съюзъ съ България. Такавъ единъ съюзъ би билъ ядрото, около което биха се групирали и останалитѣ балкански държави, за да израстне по тоя начинъ общия Балкански съюзъ. Единъ съюзъ между балканскитѣ държави се налага отъ интереситѣ на самитѣ страни. Съперничеството между Австро-Унгария и Русия въ Балканския полуостровъ, изразено вече въ подѣлянето на сфери на влияние, споредъ което Сърбия пада подъ австрийскитѣ домогвания, а България подъ рускитѣ, излага на голѣмъ рискъ сѫдбата на балканскитѣ държави, а особно тия на България и Сърбия. Естествено, тѣхното положение и тѣхното бѫдаще би било съвсѣмъ друго, ако всичкитѣ се разберѣха и образуваха единъ съюзъ, който би прѣдставлявалъ една доста значителна сила. Не само Каричъ, но и всички други, които сѫ се занимавали съ идеята за Балкански съюзъ и сѫ работили за нейното осѫществяване, сѫ изтъквали всѣкога опасностьта, която грози малкитѣ, разпокѫсани и враждующи помежду си балкански държави отъ стремленията на Русия и Австро-Унгария, и всѣкога тая опасность и страха отъ домогванията на тия двѣ велики държави е изнасяла тая идея за разискване прѣдъ сръбското и българското общественo мнѣние. България, която благоговѣеше прѣдъ Русия и се отнасяше къмъ велика Русия само съ чувства на дълбока признателность, не се боеше отъ нея. Широката маса на българскиятъ народъ никога не вѣрваше, че Русия, която създаде и освободи България, сѫщата Русия ще посегне върху нейната независимость и свобода. Отдѣлни крѫгове отъ българската интелигенция, обаче, сѫдейки по дѣйствията на руската дипломация, сериозно се бояха отъ Русия и я подозираха въ завоевателни намѣрения. Мислейки, че българскиятъ народъ ще бѫде слабъ самъ да се бори срѣщу единъ голѣмъ врагъ, тѣ дирѣха съюза на ония, чиято сѫдба не бѣше по-друга отъ тая на България. Ето защо и въ България смѣтаха, че единъ съюзъ най-лесно може да се постигне съ Сърбия, страна по участь, по култура, по национални връзки най-близка ней; но понеже не само Сърбия е въ положение еднакво съ това на България, а може би и Ромѫния, която се простира между Русия и Австро-Унгария и е притисната отъ тѣхъ, то единъ день и

[1]) Ibidem стр.

останалитѣ балкански държави — Ромжния, а може би и Гърция — ще съзнаятъ, че и за тѣхъ е необходимо да влѣзатъ въ Балканския съюзъ. Въпрѣки всички тия опасения, първиятъ и единственъ съюзъ, който балканскитѣ държави сключиха помежду си, но който за съжаление просжществува много кратко врѣме, не биде създаденъ по изтъкнатитѣ мотиви. Една голѣма прѣчка за създаването на Балканския съюзъ бѣше Турция, resp. нейното наслѣдство. До като група интелигентни отъ по-старата генерация хранѣше макаръ и слаби надежди, че едно разбиране и съ Турция би било възможно, слѣдъ Руско-турската война общо бѣ убѣждението, че Турция загинва и изчезва отъ Балканския полуостровъ, но всѣка балканска държава — България, Сърбия и Гърция — по отдѣлно — искаше да бжде сама неинъ универсаленъ наслѣдникъ.

Най-голѣмата прѣчка за споразумѣние между България и Сърбия е била винаги Македония. И Каричъ не е могълъ да прѣнебрегне тая прѣчка, но той мисли, че за Македония, която по това врѣме не е била нито българска, нито сърбска, а турска провинция, ще може да се говори само тогава, когато може да се говори за Турция, евентуаленъ членъ на Балканския съюзъ. За да измѣсти въпроса чия е Македония, съ какво население прѣимущественно е населена тя, Каричъ говори и се старае да убѣди читателя си съ необходимостьта въ бждащия Балкански съюзъ да влѣзе и Турция. По-рано България и Сърбия сж прѣдставлявали единъ здравъ зидъ, о който сж се разбивали всички домогвания на полуострова, а прѣзъ XIV и XV столѣтие турскитѣ султани едва слѣдъ дълги и упорити борби сж могли да пробиятъ тоя зидъ. Прѣзъ XIV столѣтие тоя зидъ е билъ страшилище за Византия. Това се отнася до миналото, но що се касае до бждащето, тия двѣ славянски страни трѣбва наново да издигнатъ тая стѣна и Македония не бива да бжде прѣчка за това; и привеждайки нѣкои мисли на Шаръ-Планинецъ, когото Каричъ често обича да цитира[1]) напр. че „несъгласието на Балканскитѣ народи винаги е докарвало на полуострова нѣкоя чужда сила и чуждъ завоеватель“, че „безъ Цариградъ никой завоеватель не е могълъ да се закрѣпи никждѣ на полуострова за по-дълго врѣме, и най-сетнѣ „когато Византия е била слаба, Сърбитѣ и Българитѣ сж блаженствували, но щомъ тя е заяквала, за тѣхъ сж настжпвали нещастни врѣмена“, — той се убѣждава още повече въ необходимостьта отъ Балканския съюзъ

[1]) „Гръцки мисли за етнографията на Балканския полуотсровъ“ отъ Шаръ Планинецъ.

и разсѫждава по-нататъкъ по слѣдния начинъ: нито България, нито Сърбия сѫ изявявали нѣкога нѣкакви претенции за Цариградъ. Силата на Турция отъ друга страна е намалена доста, тъй че послѣднята е прѣстанала да бѫде агресивна спрѣмо България и Сърбия, но и двѣтѣ тия държави иматъ интересъ да не се допусне нѣкоя друга държава, а особно Русия да се настани въ Цариградъ. Интересътъ, който налага това, се обяснява съ приведения по-горѣ цитатъ. При такива данни Сърбия и България трѣбва да заработятъ за осѫществяването на Балканския съюзъ и не бива да се смущаватъ отъ факта, че иматъ свои сънародници подъ Турция, защото нито единъ народъ не е напълно обединенъ, нито всички нѣмци, нито даже всички руси сѫ обединени въ една държава. Обаче стремлението на нѣкои народи, подпаднали подъ чуждо иго, да се освободятъ и обединятъ съ своитѣ сънародци въ една държава е резултатъ отъ политическия гнетъ, на който сѫ изложени при чуждия режимъ. Сърбия и България трѣбва да бѫдатъ доволни, ако успѣятъ да улеснятъ положението на своитѣ сънародници подъ Турция, като послѣднята имъ гарантира извѣстни права и ги третира като добри граждани. Ако Турция влѣзе въ проектирания Балкански съюзъ, то по-лесно би могла да се реформира, и вѣроятностьта да стори това е много по-голѣма, отколкото ако останѣше отвънъ него и бѫде въ постояна зависимость отъ европейскитѣ държави, които като че ли нѣматъ интересъ Турция да се реформира, да заякне и заживѣе единъ спокоенъ и нормаленъ животъ.

Каричъ мисли, че е отстранилъ всички прѣчки за осѫществяването на Балканския съюзъ и прѣдлага за разрѣшението на македонския въпросъ една формула твърдѣ интересна и въ сѫщото врѣме твърдѣ подозрителна. Нито единъ сърбинъ, въ това число и сръбскитѣ учени филолози, географи и етнографи, не може да се освободи отъ мисълта, че македонското население въ своето грамадно болшинство е българско. Турция може да се реформира, мисли Каричъ, и може да се реформира по такъвъ начинъ щото тя да запази владѣнията си. По тоя начинъ Македония — ябълката на раздора между сърби и българи — нѣма да бѫде нито българска нито сръбска; но него пакъ го смущава въпроса за свободата и правата на македонския народъ и неговата националность и слѣдъ като Турция се реформира. За да не се изгуби Македония или по-право да не би сърбитѣ въ Македония да бѫдатъ погълнати по нѣкакъвъ начинъ — види се и слѣдъ реформата, — Каричъ пледира за черковния филетизмъ въ Турция resp. въ Македония и настоява за възстановяването на нѣкогашната Ипекска патри-

аршия[1]). По тоя начинъ сърбитѣ въ Оттоманското господарство ще бѫдатъ признати като отдѣлна народность. Широката македонска маса Каричъ, осланяйки се пакъ на авторитета на своя любимецъ Шаръ-Планинецъ, смѣта чисто и просто за „македонски славяни", у които „езиковитѣ отношения нѣкѫдѣ сѫ пропити повече съ сърбизми, а нѣкѫдѣ съ българизми". „Неуспоримо е, че македонскитѣ славяни отъ незапомнени врѣмена сѫ стояли, стоятъ и днесъ подъ културното влияние и на сърбитѣ и на българитѣ. Такова е тѣхното географическо положение, затова между тѣхъ има и сърбофили и българофили". Ако съ възстановяването на Ипекската патриаршия се признае и филетизма на сръбската черква, ония македонски славяни, които говорятъ или чисто сръбски езикъ или диалектъ по-близъкъ до сръбския, биха се събрали за защита на своята черква около Ипекската патриаршия и своето просвѣщение тѣ ще черпатъ изъ сръбската книжовность. Ония пъкъ македонски славяни, които говорятъ български езикъ или диалекти поблизки до него, тѣ ще се обединятъ около екзархията и ще се просвѣщаватъ отъ българската книжовность[2]). По такъвъ лекъ и миролюбивъ начинъ би се разрѣшилъ македонскиятъ въпросъ и Турция безъ външно вмѣшателство ще се реформира.

За Балканския съюзъ трѣбва по-скоро да заработятъ и сръбската и българската интелигенция, като взаимно се опознаятъ, сближатъ и проникнатъ духовно,—слѣдъ това и двата народа ще се сближатъ. Но кои сѫ срѣдствата или по-право пѫтищата, посрѣдствомъ които може да стане това сближение? Това сближение може да се осѫществи ако се постигне едно „изравнение" въ езицитѣ между българитѣ и сърбитѣ, и Каричъ мисли, че въ това отношение сѫ направени първитѣ стѫпки, тъй като въ България се появило вече движение за усвояването на фонетическото правописание. Движението, за което тукъ е дума, се усилвало, то отива сé понататъкъ, като усвоява като български нѣкои „гласове и форми" на думи, които прѣди това съ се смѣтали за сръбски[3]). По сѫщия пѫть, посрѣдствомъ прѣдварителното „изравняване" на езицитѣ сѫ подготвени и условията за обединението на голѣмитѣ държави като Франция, Италия и Германия, които нѣкога сѫ били разпокѫсани на отдѣлни провинции.

Конструкциитѣ на Карича сѫ наивни, но идеитѣ, прокарани въ неговитѣ комбинации, сѫ прикрити великосръбски идеи и недвусмислено

---

[1]) Ипекската патриаршия биде унищожена прѣзъ 1766 година.

[2]) В. Каричъ, 160.

[3]) Споредъ Карича, въ това отношение най-далеко е отишълъ българскиятъ книжовникъ Шапкаревъ въ своя сборникъ за народни умотворения отъ Западна България и Македония.

се прозира стремлението му да осигури, съ съгласието на българитѣ, свобода на сръбската пропаганда въ Македония, за да може Сърбия единъ день да претендира за дѣлъ въ турското наслѣдство, и когато единъ день се ликвидира съ Турция, къмъ разширенитѣ по този начинъ сръбски владѣния да се присъединятъ и сръбскитѣ земи отъ Австро-Унгария; Сърбия ще прѣдставлява една крѣпка и по-голѣма политическа единица, и тогава не само съ право, но и съ сила ще може да претендира за сръбскитѣ земи извънъ Сърбия. Труднитѣ и щекотливитѣ въпроси Каричъ не само не желае да разрѣши, но и систематически ги избѣгва.

Какъ би се установило кои македонски славяни говорятъ сръбски езикъ или диалектъ по-близъкъ до сръбския и кои български или диалектъ по-близъкъ до българския — върху това Каричъ не говори нищо, — види се, за него тоя въпросъ не е много важенъ, нито пъкъ толкозъ труденъ за разрѣшение. За него и за сърбитѣ изобщо по-важно бѣ да се признае по принципъ, че въ Македония има население, което говори сръбски или диалектъ близъкъ до сръбския говоръ; а единъ пѫть признато това по принципъ, логически ще трѣбва да се съгласимъ съ онзи начинъ за разрѣшение на Македонския въпросъ, който сърбитѣ цѣли десетилѣтия проповѣдваха и прѣпоржчваха и който почваше съ раздѣлянето Македония на сфери на влияние, а слѣдъ това и окончателната подѣлба на Македония,—както и въ сѫщность се разрѣши тоя въпросъ съ тая само разлика, че България бѣ току речи изключена при подѣлбата на Македония, която тя освободи.

Такова схващане на македонския въпросъ и на Балканския съюзъ можеше да задоволи Сърбия, но не и България, защото послѣднята бѣ се убѣдила окончателно, че Турция не подлежи на реформиране и възраждане. България мечтаеше повечето за една автономия на Македония, а като най-благоприятно разрѣшение на тоя въпросъ тя смѣташе обединението и на двѣтѣ български области въ една национална и политическа единица, — тъкмо това, което сърбитѣ, пъкъ и останалитѣ наши съсѣди гърцитѣ и ромънитѣ не желаеха да допуснатъ; защото България би израстнала като една голѣма политическа сила, която по своето географическо положение и жизнеспособность ще се издигне до положението на най-мѣродавния факторъ въ Балканския полуостровъ. Съ своитѣ проекти сърбитѣ вѣрваха, че тѣ, ако не могатъ да завладѣятъ изцѣло Македония или части отъ нея, то нѣма да допуснатъ тя да се присъедини къмъ България; съ проектирания отъ тѣхъ по тоя начинъ Балкански съюзъ, мислѣха си тѣ, ще иматъ на своя страна за своитѣ дѣла и България и Македония. Ето защо и България

не гледаше сериозно на сръбскитѣ планове за Балкански съюзъ и идеята за такъвъ единъ съюзъ въ България не намѣри по това врѣме почти никакъвъ приемъ. И можеше ли да се допусне, че България ще се съгласи на комбинации, отчуждаващи Македония отъ нея? Не разбираше ли тя сръбскитѣ планове? България се считаше за достатъчна силна и неможеше да се откаже отъ Македония.

* * *

Идеята за единъ съюзъ между България и Сърбия намираше въ Сърбия повече послѣдователи, отколкото въ България. Сърбитѣ, обаче, не бѣха никога искрени привърженици на такъвъ единъ съюзъ. Въ сръбско-българския съюзъ или споразумѣние тѣ виждаха винаги едно удобно срѣдство за своитѣ планове и тъкмо за осѫществяванието на великосръбската идея тѣ искаха користно да използуватъ тоя съюзъ. Само отъ тия съображения тая идея се разискваше въ Сърбия повече, отколкото въ България и намираше привърженици даже и между сръбскитѣ държавни мѫже. Между послѣднитѣ особено горещъ привърженикъ бѣ бившиятъ сръбски пръвъ министъръ и министъръ на външнитѣ работи, покойниятъ Милованъ Миловановичъ. Въ двѣ свои статии печатани прѣзъ 1894 и 1898[1]), Миловановичъ, разглеждайки положението на държавитѣ на Балканския полуостровъ и особно на Сърбия и България, се застѫпва за едно споразумѣние между послѣднитѣ двѣ държави, като едничко възможно срѣдство за закрѣпването на тѣхното положение и осигуряване на бѫдащето имъ.

На Балканския полуостровъ се прѣплитатъ крупни интереси на голѣмитѣ европейски държави, а между това балканскитѣ държави сѫ неприятелски разположени една къмъ друга и сѫ готови даже да служатъ на тия чужди интереси.

Слѣдъ великото прѣселение на народитѣ, което е турило край на Римската империя и е отворило ерата на срѣднитѣ вѣкове, на Балканския полуостровъ се повеждатъ дълги борби между славяни и гърци за владичество и надмощие въ полуострова. Дългитѣ вѣковни борби, които сѫ водили българскитѣ царе и сръбскитѣ крале противъ Цариградъ, сѫ останали несвършени и не сѫ рѣшили въпросътъ, защото нито въ Охридъ, нито въ Търново, нито въ Прищина, Призренъ и Скопие (столицитѣ на българското царство и на сръбското кралство) не е могло да се организира

[1]) Вижъ въ сръбското списание „Дело“ отъ 1894 и 1898 год. статиитѣ му „Наша спољашња политика“ (1894 год.) и „Сърби и Бугари“ (1898 год.).

една сила, която да обедини отдѣлнитѣ и разпокжсани славянски плѣмена на полуострова та да се слѣятъ въ една яка държавна единица[1]). Най-послѣ, прѣди още да се завърши борбата между славянитѣ и гърцитѣ, на Балканския полуостровъ идватъ турцитѣ, които покоряватъ изтощенитѣ и отслабнали славяни и гърци; но благодарение на това, че и подъ турското владичество тия народи не сж изгубили своята националность, че и Турция, вслѣдствие постоянитѣ борби съ Русия, е отслабвала и се е изтощавала постояно, тия народи можаха не само да се запазятъ, но и да се възродятъ и заживѣятъ като самостоятелни държави. Но нито по-рано прѣзъ врѣме на тежкото робство, нито слѣдъ своето освобождение, славянскитѣ народи не сж могли да се разберат и съзнаятъ своитѣ интереси, и Балканския полуостровъ и днесъ е напълно разстроенъ: държавитѣ и народитѣ, населяващи го, сж напълно чужди единъ на другъ; нѣщо повече, тѣ си прѣчатъ единъ на другъ. Сърбитѣ и българитѣ като че ли надминаватъ другитѣ въ това отношение; тѣхнитѣ отношения сж най-затегнати, тѣхнитѣ цѣли най-противоположни,—въпрѣки това, че тѣхнитѣ разбрани интереси имъ налагатъ да бждатъ заедно.

Първата славянска държава на Балканския полуостровъ, макаръ и основана отъ неславяни, бѣ, както е извѣстно, Българската държава. Още първитѣ български царе съзнаваха твърдѣ добрѣ ролята, която имаше да играе България както по отношение на Византия, тъй и по отношение на разпръснатитѣ и многобройни славянски плѣмена. Съ планъ, съ постоянство и удивителна храбрость, българскитѣ царе се борѣха, отъ една страна, за обединението на славянството въ една голѣма и силна държава, отъ друга — да завладѣятъ Византийската империя и на нейно мѣсто да създадатъ нова държава, а съ това заедно да израстне и се развие нова славянска култура и цивилизация.

Първиятъ и най-сериозенъ опитъ въ това отношение — да обедини всички славянски области подъ своята власть — е направилъ князъ Крумъ. Той е възнамѣрявалъ да завладѣе Цариградъ, за да покори и самата Византийска империя. Князъ Пресиямъ е проявилъ голѣми усилия, за да обедини славянскитѣ плѣмена въ една държава; той завладѣлъ Крайвардарската область въ Македония, Моравската область и се доближилъ до сръбскитѣ земи, воювалъ, безуспѣшно, за да покори и обедини и послѣднитѣ въ своитѣ владѣния. Князъ Борисъ е ималъ сжщитѣ планове — и той безуспѣшно е воювалъ противъ сърбитѣ, за да ги подчини

[1]) Д-ръ М. Милованович: Наша спольашньа политика. Београд 1894 г.

подъ своята власть. Извѣстно е, че царь Симеонъ си бѣше поставилъ за задача да основе Велика България съ столица Цариградъ, като въ границитѣ на тая държава влѣзатъ всички южни славяни и балкански народи. България прѣзъ царуването на Симеона обгръщаше голѣма часть отъ Тракия съ македонскитѣ области до брѣговетѣ на Бѣло море, съ изключение на Солунъ, Тесалия, Епиръ и Албания до Адриатическото море. Съ голѣми усилия той се опитва да подчини сърбитѣ и да ги слѣе за винаги съ българскитѣ славяни. Сѫщитѣ планове е ималъ и царь Самуилъ.

Най-дълго българската държавна власть се е запазила въ Мизия, Тракия и Македония, и славянитѣ въ тия три области сѫ били обединени въ една държава и единъ народъ. Националното единство между тѣхъ е запазено и до днесъ. Наистина, нито единъ отъ българскитѣ царе не можа да осѫществи такъвъ единъ — колкото грандиозенъ, толкова необходимъ — планъ за спокойствието и мирното развитие на славянскитѣ народи на Балканския полуостровъ. На Балканския полуостровъ новооснованата Българска държава имаше да играе сѫщата оная роля, която игра Германия слѣдъ падането на Западната римска империя. За жалость, участьта на България бѣ съвсѣмъ различна отъ тая на Германия, защото твърдѣ рано, прѣди да се консолидира окончателно Българската държава, прѣди да се обединятъ повечето отъ славянскитѣ плѣмена въ една голѣма държавна единица, — което обединение се падаше да извършатъ българскитѣ владѣтели —, прѣди България да измѣсти Византия и да асимилира добрѣ положителнитѣ и здрави придобивки на византийската култура и цивилизация, тя биде покорена отъ турцитѣ. Завладяването на Балканския полуостровъ отъ турцитѣ прѣустанови тоя процесъ, но не го унищожи. Съ освобождаването на християнскитѣ държави отъ турското владичество, той се подновява, и пакъ българскиятъ народъ и българската държава играятъ първостепена роля. Ние сме наново свидѣтели на борбата за културно и национално надмощие, за завладѣване на морскитѣ брѣгове и пр. Но за съжаление и сега славянскитѣ държави не вървятъ заедно. Сърбия, чиито интереси сѫ повечето, ако не и изключително, на западъ, дѣйствува противъ България, и както въ минало врѣме не единъ пѫть помагаше на Византия въ борбата ѝ противъ България, така и сега се бори съ Гърция противъ България, за да даде възможность на елинизма, смъртния врагъ на славянството, да се разрастне за негова смѣтка, а най-вече за смѣтка на България.

Историята опровергава възгледитѣ на Миловановича, както тя опровергаваше всички тези, които сърбитѣ — за да оправдаятъ

и мотивиратъ исторически своитѣ претенции и своята политика — измислюваха по източния въпросъ.

Да прослѣдимъ, прочее, идеитѣ на Миловановича по-нататъкъ.

По силата на Берлинския договоръ отъ 1878 година, Австро-Унгария окупира Босна и Херцеговина. Съ това тя засили твърдѣ много влиянието си на Балканския полуостровъ и улесни своята експанзивна политика къмъ Егейско море. Слѣдъ Берлинския конгресъ Австро-Унгария взима на Балканския полуостровъ онова положение, което тя въ 1815 година, слѣдъ Виенския конгресъ, бѣ взела въ Апенинския полуостровъ и въ тия свои стремления тя се явява повечето като проводникъ на унгарскитѣ аспирации. Австро-Унгария разпространява своето влияние и своята власть на Балканския полуостровъ съ всички срѣдства и по всички начини и се старае да постави подъ свое изключително влияние полуострова. Въ това тя може би щѣше да успѣе, ако не бѣ се явилъ нѣкой да я задържи или измѣсти, както прѣзъ 1859 година побѣдоносното французско оржжие я изтласка изъ Апенинския полуостровъ, а прѣзъ 1866 год. Прусия я отстрани отъ общо-германския съюзъ. Въ Италия се намѣри една владѣтелска фамилия — Савойската, — която поведе борбата за обединение на разпокжсанитѣ княжества въ една голѣма италянска държава. На Балканския полуостровъ има двѣ държави — България и Сърбия — отъ които зависи бждащето на полуострова и които биха могли да парализиратъ влиянието на Австро-Унгария. Послѣднята, обаче, лесно е могла да създаде между тѣхъ спорове и недоразумѣния, съ една дума да подържа помежду имъ неприятелски отношения и да попрѣчи на едно споразумѣние и разбиране на тѣхнитѣ общи интереси. Войната отъ 1885 година отне за дълги години възможностьта за едно споразумѣние, и задружно дѣйствие между българи и сърби, за установяването на солидарность между балканскитѣ славяни, безъ която — солидарность — и сърбитѣ и българитѣ рискуватъ своята сждба.

Каква е политиката на Русия, най-много заинтересованата държава на Балканския полуостровъ, спрѣмо послѣдния? Русия постояно и неуклонно се стреми да завладѣе проливитѣ, — това налагатъ нейнитѣ жизнени икономически и политически интереси и тя непрѣмено трѣбва да има свободенъ пжть за откритото и свободно Срѣдиземно море. Тая своя цѣль Русия може да постигне по два начина. Най-напрѣдъ тя може да се споразумѣе съ Австро-Унгария — другата заинтересована отъ сждбата на Балканския полуостровъ държава : отначало да го раздѣлятъ на свои сфери на влияние, а послѣ и фактически да раздѣлятъ полуострова на споредъ инте-

ресите си. Вториятъ начинъ е създаването — на мѣстото на Турция — на отдѣлни самостоятелни държави на Балканския полуостровъ, на споредъ националноститѣ, които го населяватъ, закрѣпването свободата и независимостьта на тия държави, за да могатъ тѣ да се противопоставятъ и противодѣйствуватъ на австро-унгарскитѣ домогвания[1]). И дѣйствително, отъ Букурещкия миръ — прѣзъ 1812 година — насамъ, Русия работи за създаването и закрѣпването на свободни и самостоятелни балкански държави, които — като замѣстятъ Турция — нѣма, разбира се, да прѣчатъ и противодѣйствуватъ на рускитѣ интереси и стремления къмъ проливитѣ. Руската политика, колкото пжти ѝ се е падало случай, ясно е подчертавала тия свои намѣрения. Такъвъ е билъ случая съ Акерманския договоръ прѣзъ 1816 година, Одринския договоръ прѣзъ 1829 година, съ Парижкия, Санъ-Стефанския и Берлинския договори. Тая политика датира още отъ несполучливия планъ между Наполеона I и Александра I да си подѣлятъ свѣта, слѣдъ което Русия е започнала да освобождава постепено балканскитѣ славяни отъ турското владичество.

Кой отъ тия два начина за осжществяването на своитѣ жизнени интереси въ края на краищата ще възприеме Русия — това ще зависи отъ самитѣ балкански народи, главно отъ България и Сърбия. Русия би прѣдпочела винаги втория начинъ — ако послѣднитѣ се разберат, споразумѣятъ и образуватъ една здрава сила; иначе, тѣ ще бждатъ осждени на загинване, защото и Русия може да се откаже отъ тѣхъ, и да бждатъ най-сетнѣ подѣлени. Сърбия въ това отношение трѣбва да посвети всичкитѣ си старания за осжществяването на такова едно съглашение. Тя, разбира се, не може да чака всичко само отъ Русия, но тя трѣбва да докаже, че е способна да пази своята свобода отъ Австро-Унгария, а самата Русия може да разчита на нея като на добъръ съюзникъ при рѣшаването на Източния въпросъ. Само така Сърбия нѣма да изневѣри на своята мисия и ще осжществи сръбския националенъ идеалъ.

Върху каква база, обаче, може да стане споразумѣнието между България и Сърбия—на този въпросъ Миловановичъ не отговаря. Македонския въпросъ, който и сега си остава най-голѣмата прѣчка за едно сближение между двѣтѣ държави, той отбѣгва да засѣга

[1]) Съгласието на Русия да се отстжпи Босна и Херцеговина на Австро-Унгария Миловановичъ обяснява съ необходимостьта за Русия да има извѣстна свобода на дѣйствие и съ невъзможностьта по другъ начинъ да си осигури тая свобода. Но единъ день Русия сама ще съдѣйствува на Сърбия да освободи сръбскитѣ земи подъ Австро-маджарското владичество — разбира се и това при извѣстни условия.

и за него не споменува нито дума. Опасенията, които Миловановичъ изказва,— че Балканскиятъ полуостровъ е застрашенъ отъ раздѣла, ако балканскитѣ държави, главно Сърбия и България, не се разберат и не се съюзатъ — нито затрогватъ, нито плашатъ България. Послѣднята спрѣмо Русия не бѣ въ онова положение, въ което бѣше Сърбия спрѣмо Австрия и Унгария. При това България никога не се е опитвала да противодѣйствува на руската политика и рускитѣ интереси.

Враждебното поведение на България прѣзъ режима на Стамболова, бѣше само единъ епизодъ изъ нейната новѣйша политическа история, който епизодъ не упражни особно лошо влияние върху бѫдащитѣ отношения между княжеството и Русия. Слѣдъ падането на Стамболова добритѣ отношения между България и Русия се възстановиха наново, като Русия не прѣстана да се отнася съчувствено къмъ бързия напрѣдъкъ на България. Българскиятъ народъ въ своята широка маса не прѣставаше никога да се отнася къмъ Русия съ чувства на почить и признателность, даже и тогава когато послѣднята се отказваше да вземе неговата страна. Естествено, при такива обстоятелства България — като се чувствуваше много по-сигурна за своята сѫдба, идеалитѣ на която бѣха по-скромни и по-леко осѫществими, отколкото тия на Сърбия — не бѣ отзивчива на сръбскитѣ стремления, и се отнасяше индеферентно къмъ нейнитѣ интереси извънъ полуострова. Ето защо, при липсата на една реална основа за едно споразумѣние или за единъ съюзъ, при противоположностьта даже на интереситѣ и стремленията между България и Сърбия спрѣмо Македония, идеята за сближение между тия двѣ славянски държави си оставаше само една идея, която и отъ двѣтѣ страни не можеше сериозно да се разисква. А прѣзъ това врѣме, когато въ Сърбия тя занимава умоветѣ на сръбскитѣ политици и обществени дѣйци, въ България тя ненамираше даже слабъ отзвукъ. При все това, обаче, сърбитѣ не се отчайваха и продължаваха да обсѫждатъ и понататъкъ начинитѣ за единъ съюзъ между България и Сърбия. Правѣха се опити да се намѣри една по-реална основа на тоя съюзъ; македонскиятъ въпросъ, единствената прѣчка за едно прѣдварително споразумѣние, по необходимость трѣбваше да се разрѣши и сърбитѣ за себе си го разрѣшаваха тъй както това го искаха велико-сръбскитѣ интереси. Прѣзъ 1898 година сѫщиятъ Миловановичъ наново говори върху необходимостьта за едно разбиране и съюзяване между двѣтѣ съсѣдни държави. Основата, върху която може да стане това, е подѣлбата на Македония между България и Сърбия.

Руската политика днесъ, казва Миловановичъ, — слѣдъ съюза между Русия и Франция — е различна отъ руската политика прѣзъ 1877/8 година. Разбира се, Русия не се е отказала отъ своитѣ претенции надъ Цариградъ и проливитѣ, но за нея пѫтя къмъ тѣхъ не минава само прѣзъ Балканския полуостровъ, а и прѣзъ Азия. Ето защо, докато прѣди Русия би се съгласила да подѣли Балканския полуостровъ съ всѣкиго, който би я оставилъ свободно да се допре до морскитѣ проливи, — слѣдъ съюза ѝ съ Франция, слѣдъ прѣвъоржаването си, тя води своя руска политика, безъ да е принудена да държи смѣтка за интереситѣ на своитѣ съперници. Тая руска политика е освѣтена съ сключването на Одринския миръ прѣзъ 1829 година, съ признаването автономията на Сърбия, — Влашко и Молдова, съ договора отъ 1830 год., по силата на който биде призната независимостьта на Гърция, съ конвенцията отъ 1833 год. въ Ункяръ-Искелеси, съ която конвенция, може да се каже, Турция биде поставена фактически подъ попечителството на Русия, а брѣговетѣ на проливитѣ бидоха прѣдадени на послѣднята за пазене[1]).

Докато руската политика промѣня своето поведение и своитѣ стремления по отношение държавитѣ на Балканския полуостровъ, Австро-Унгария, напротивъ, се е обърнала изключително къмъ Балканския полуостровъ и неуморно слѣдва една политика, която би ѝ осигурила излазъ на Срѣдиземно море. При това, Турция се бързо разлага; всички опити да се реформира тя сѫ безуспѣшни и може смѣло да се твърди, че реформирането на Турция е работа невъзможна; това впрочемъ е отбѣлѣзано още отъ Лордъ Страфордъ-Редкливъ, посланикъ въ Цариградъ прѣзъ 1852 година и отъ графъ Бенедетти. Може би едно вмѣшателство на Европа би принудило Турция да въведе извѣстни реформи въ своята държавна организация, но това безъ силата на оржжието е сѫщо тъй невъзможно. Ако ли пъкъ се постигне едно споразумѣние между нѣкои сили, и послѣднитѣ получатъ мандатъ отъ Европа силомъ да наложатъ на Турция нѣкои реформи, то това ще бѫде опасно не само за Турция, но и за останалитѣ балкански държави. Подобно рѣшаване на Източния въпросъ би било едно доказателство, че тия държави, а особно България и Сърбия, не сѫ способни за самостоятеленъ и свободенъ държавенъ животъ. Несъгласието, враждебнитѣ отношения между балканскитѣ държави, особно пъкъ между България и Сърбия, е една отъ голѣмитѣ прѣчки за рационалното разрѣшение на Източния въпросъ. Тѣхното съперни-

[1]) Д-ръ М. Милованович, „Дело": Сърби и Бугари.

чене за турското наслѣдство укрѣпява даже и у приятелитѣ на балканскитѣ народи убѣждението, какво за подържането реда и спокойствието въ Балканския полуостровъ е необходимо установяването въ послѣдния на една чужда сила. Разбира се, че ако това се допусне, никой нѣма да може да спре, нито да отнеме правото на Русия да се намѣси въ работитѣ на полуострова, за да защити своитѣ жизнени интереси — и тя, ако поне България и Сърбия не се споразумѣятъ, ще се намѣси по начинъ противъ волята си, даже и противъ самостоятелностьта на тия народи. Балканскиятъ полуостровъ, споредъ изложенитѣ и по-рано идеи на Миловановича, ще бѫде подѣленъ. Обаче, за да се рѣши Източния въпросъ съгласно принципитѣ, на които почива обществения животъ прѣзъ XIX столѣтие, т. е. по начинъ щото Балканскиятъ полуостровъ да остане на балканскитѣ народи, необходимо е послѣднитѣ прѣдварително да се споразумѣятъ по-между си за такъвъ единъ начинъ на разрѣшение тоя въпросъ. Прѣди всичко, първи Сърбия и България съ призвани да осѫществятъ Балканския съюзъ, но затова тѣ трѣбва да се споразумѣятъ, да отстранятъ недоразумѣнията помежду си, и да уравновѣсятъ своитѣ аспирации. Думата тукъ очевидно е за Македония, единствената прѣчка за едно разбиране между Сърбия и България. И дѣйствително, докато порано Миловановичъ се бой да повдигне тоя въпросъ, прѣзъ 1898 година[1]) той поставя разрѣшението на Македонския въпросъ за основа на сръбско-българското споразумѣние. Но какъ разрѣшава той тоя въпросъ? — Разрѣшава го тъй както всички сърби и прѣди и слѣдъ него, както той въ сѫщность се разрѣши съ раздѣлянето на Македония. За да мотивира таково едно разрѣшение на Македонския въпросъ и да обоснове сръбскитѣ претенции върху часть отъ Македония, Миловановичъ се рови въ старата история на славянскитѣ народи въ Балканския полуостровъ и специално въ Македония. На бързо и повръхностно той прослѣдява и излага по-крупнитѣ събития изъ историята на Балканския полуостровъ въ ония негови части, които сѫ населени съ славяни, — както се изразява той; и като установява датитѣ, прѣзъ които Македония е падала ту подъ владичеството на Българскитѣ царе, ту подъ това на Сръбскитѣ крале, иска да докаже — безъ разбира се да доказва — че Македония отъ начало не е била съставна часть нито отъ българската държава нито отъ сръбската, но че най-напрѣдъ България, а посетнѣ и Сърбия, се сѫ оформявали и затвърдявали въ самостоятелни държави и сѫ разширявали своята власть и надъ Македония.

---

[1]) Въ цитираната вече статия въ „Дело“ Сърби и Бугари.

Нѣмайки свое национално единство, нито своя държавна идея, македонскитѣ славяни бързо и леко сѫ се сливали и съ българитѣ и съ гърцитѣ, колчимъ сѫ подпадали подъ влиянието на еднитѣ или на другитѣ. Душановото владичество надъ Македония е утвърдило сръбското влияние по цѣла Македония — между Вардара, Струма и даже по Морския брѣгъ, но петвѣковното турско владичество надъ Македония е заличило съвършено слѣдитѣ на сръбското влияние. Ако Македония не прѣдставлява отъ себе си една самостоятелна единица, а такава гравитираща постояно ту къмъ България, ту къмъ Сърбия, то очевидно е, че нѣма нито исторически, нито даже етнографски причини, които да прѣчатъ, щото Македонскиятъ въпросъ да се разрѣши по споразумѣние между България и Сърбия по начинъ отговорящъ на интереситѣ и на двѣтѣ държави. Прѣзъ Македония минава пѫтя и на двѣтѣ тия държави за Егейско море. Сърбия и слѣдъ Берлинския конгресъ остана безъ морски брѣгъ, нѣщо повече, слѣдъ послѣдния, тя по необходимость трѣбваше да се прости съ мисъльта да излѣзе на Адриатическото море; ето защо за нея не остава другъ изходъ и другъ начинъ да се сдобие съ свободенъ изходъ на открито море, освѣнъ прѣзъ Македония да се добере до нѣкое пристанище на Егейското море. Македония трѣбва да бѫде раздѣлена, като Солунъ — естественото пристанище на западна Македония и на Сърбия — остане сръбски, а останалата часть или по-прѣво долината на Струма остане Българска. Така леко и радикално разрѣшава Миловановичъ Македонскиятъ въпросъ и призовава съдѣйствието на България.

Безспорно, подобно разрѣшение на Македонския въпросъ ще иска жертви и отъ двѣтѣ страни; особно голѣми ще бѫдатъ тия жертви може би отъ страна на България, защото отъ 30 години насамъ Българската екзархия развива трѣскава дѣятелность въ Македония и българската пропаганда има голѣмъ успѣхъ; но другъ начинъ за разрѣшение на тоя въпросъ е невъзможенъ, и двѣтѣ страни трѣбва да се проникнатъ добрѣ отъ мисъльта, че само въ взаимно разбиране и общи усилия сѫдбата на България и Сърбия е осигурена. Разрѣши ли се Македонския въпросъ не тъй, както го налагатъ интереситѣ на Сърбия, лиши ли се послѣдната отъ свободенъ излазъ на открито море, свободното икономическо развитие е застрашено, даже осуетено и Миловановичъ не увѣщава вече, както по-рано, България да се разбере съ Сърбия, но я заплашва, какво ако послѣднята бѫде лишена отъ възможностьта да заживѣе самостоятеленъ държавенъ животъ, неминуемо и драговолно ще се хвърли въ обятията на Австро-Унгария, за да дири въ нея

спасение, сѫщо тъй както въ началото на XV вѣкъ Сръбскитѣ земи подъ Стефана Високи и Джуро Бранковичъ сѫ прѣминали къмъ Унгария; завладѣе ли Австро-Унгария Сърбия, и Русия неминуемо ще завладѣе България. Каквато е сѫдбата на Сърбия, такава ще бѫде и тая на България и обратното. Едно споразумѣние, единъ съюзъ между тия двѣ съсѣдни славянски държави ще гарантира за винаги тѣхната свобода и независимость, а въ бѫдаще, за да се гарантира спокойното и мирно развитие на народитѣ на балканския полуостровъ и да се осѫществи принципа: „Балканитѣ за балканскитѣ народи", въ тоя съюзъ ще трѣбва да се привлекатъ и другитѣ балкански народи; ала заради това и българитѣ и сърбитѣ трѣбва да бѫдатъ тактични и умѣрени въ своитѣ претенции. По тоя начинъ биха се отстранили и Великовизантийскитѣ аспирации на Гърция и антибалканскитѣ стремежи на албанцитѣ и власитѣ въ Македония.

Слѣдъ като въ Сърбия се убѣдиха, че Македония не може да бѫде изцѣло присъединена къмъ Сърбия, и слѣдъ като сърбитѣ, въпрѣки изнасилването на историята и на науката — което тѣ практикуваха отъ дълги години, всѣкога, даже и въ своя университетъ, за да убѣдятъ свѣта, а най-вече себе си, че Македония е сръбска страна, защото е владена извѣстно врѣме отъ сръбскитѣ крале — слѣдъ всичко това видѣха, че Македония е била и си остава българска область, която се стреми да се обедини съ свободна България, и за това прѣдлагатъ тя да бѫде раздѣлена, като едничко срѣдство за съхранението и на Сърбия и на България. Такива бѣха мотивитѣ и оправданията на сръбската политика спрѣмо Македония и спрѣмо планирания отъ нея Балкански съюзъ. Въ послѣдния тя дирѣше едно срѣдство за безпрѣпятствено проникване въ Македония, защото мислѣше, че тъй не само ще разположи къмъ себе си България, но и ще има на своя страна послѣднята. Сръбскитѣ стремления къмъ Македония ставаха толкозъ по-експанзивни, колкото повече аспирациитѣ на Сърбия да получи сръбскитѣ земи подъ Австро-Унгария търпѣха неуспѣхъ. Най-сетнѣ въ това отношение тя бѣ подбутната и отъ самата Австро-Унгария, пъкъ не бѣше и трудно за нея да разбере, че нейнитѣ домогвания къмъ Босна, Херцеговина и Хърватско ще бѫдатъ толкозъ по-сполучливи, колкото по-голѣма политическа единица стане самата Сърбия — и тя съзнателно, планомѣрно и съ една система и постоянство заслужаващи удивление прѣслѣдваше своитѣ намѣрения. Въ Сърбия нѣмаше двѣ мнѣния по Македонския въпросъ и по бѫдащето и задачитѣ на Балканския съюзъ. По-старата генерация и крайнитѣ шовинисти дѣйствително претен-

дираха за цѣла Македония, реалнитѣ политици бѣха сравнително по-„скромни“ и по-„трезви“, тѣ настояваха за „братско“ подѣляне на тая провинция между двѣтѣ съсѣдни държави, но и това „братско“ подѣляне бѣше въ такива граници, че почти цѣла западна и срѣдня Македония се падаха на Сърбия, а на България само областьта обчертаваща се отъ долината на рѣка Струма.

България упорствуваше и отхвърляше принципа за подѣлба на Македония, но трѣбва да признаемъ, че тя не остана до край послѣдователна. Още прѣзъ 1897 година бѣха направени първитѣ отстжпки въ полза на Сърбия. Прѣзъ 1896 година, при посѣщението на князь Фердинандъ на сръбския кралски дворъ[1]) е станало дума между двамата владѣтели за едно споразумѣние между България и Сърбия на базата: двѣтѣ държави да опрѣдѣлятъ своитѣ сфери на влияние въ Македония и то по такъвъ начинъ, щото единъ день при ликвидацията на македонския въпросъ, всѣка да получи припадающата ѝ се часть. Прѣдложението е било направено отъ краль Александръ и споредъ него западна Македония съ Солунъ трѣбваше да се падне въ сферата на сръбското влияние. На слѣдующата 1897 година, когато краль Александръ върна визитата на князь Фердинандъ въ София, между българското правителство и сръбското се заведоха формални устни прѣговори за опрѣдѣляне сферитѣ на влияние на България и на Сърбия въ Македония. Принципътъ за подѣлба на Македония по тоя начинъ биде официално възприетъ и отъ България. Правителството, което замѣсти кабинета на Д-ръ К. Стоилова, отказа да продължи понататъкъ заведенитѣ вече прѣговори и чрѣзъ българския дипломатически агентъ въ Бѣлградъ заяви, че то непризнава никакви сфери на влияние и на тая база Македонския въпросъ неможе да бжде разрѣшенъ[2]). Прѣзъ 1902 година съ ржкополагането на Фирмилияна за скопски митрополитъ, което стана и съ съгласието на българското правителство, България официално санкционира претенциитѣ на Сърбия върху часть отъ Македония. Тя признаваше претенциитѣ на Сърбия тъкмо върху оная часть отъ Македония, която по договора отъ 1912 година тя трѣбваше да получи по арбитражното рѣшение на руския императоръ. Найсетнѣ по договора отъ 29 февруари 1912 България окончателно възприе принципа за подѣлбата на Македония, съ тая само раз-

---

[1]) Слѣдъ признаването на князь Фердинандъ за законенъ владѣтель на България, той посѣти нѣкои отъ Европейскитѣ дворове. На връщане за България той се отби въ Бѣлградъ.

[2]) Д-р Владан Ђоръевич: Краі једне династиіе. Томъ II, 1906 г.

лика, че Сърбия ограничи твърдѣ много своитѣ претенции и се задоволи само съ тъй наречената спорна зона, границитѣ на която, — както казахъ, — бѣха очертани още съ разрѣшението на Фирмилиянова въпросъ. Дѣйствително, Македония бѣ раздѣлена и бѣ раздѣлена по такъвъ начинъ, щото въпрѣки факта, че България получаваше почти цѣла централна Македония, фактически Сърбия завладяваше ключа на Балканския полуостровъ. При все това, ако цѣлиятъ Македонски въпросъ бѣше се разрѣшилъ тъй както бѣше уговорено въ договора, българскиятъ народъ въ голѣмата си часть се обединяваше национално, а България израстваше като една голѣма държавна единица съ рѣшающе влияние върху политическото развитие на Балканския полуостровъ.

Идеята за митнишки съюзъ между България и Сърбия и между балканскитѣ държави изобщо.

Прѣзъ сѫщото това врѣме, когато въ Сърбия се разискваше и въ сръбското обществено мнѣние се пропагандираше идеята за едно сближение или за единъ съюзъ между кралството и България, — възъ основа дѣлежъ на Македония —, идеята за сближение между двѣтѣ съсѣдни славянски държави въ България взе по-друга форма, отъ тая, която послѣднята бѣ добила въ Сърбия. У насъ се заговори за митнишки съюзъ, разбира се, отначало между България и Сърбия, като двѣ държави, които най-лесно биха могле да се разберат, а послѣ и между останалитѣ балкански държави—Ромѫния, Гърция, па даже и Черна-Гора и Турция. Осѫществяването на митнишкия съюзъ се смѣташе като прѣдварително условие за осѫществяването на тъй наречената Балканска конфедерация, която въ очитѣ на ония, които работѣха за взаимното разбиране на балканскитѣ държави, не бѣ нищо друго освѣнъ единъ здравъ и силенъ политически съюзъ между послѣднитѣ. Митнишкиятъ съюзъ, мислѣха си у насъ, като прѣмахне митарственитѣ граници между държавитѣ и особно между България и Сърбия, ще създаде прѣдварителнитѣ условия за взаимно разбиране между тия двѣ страни и ще подготви основитѣ за политически съюзъ; или по-право по необходимость митнишкиятъ съюзъ ще еволира въ политически съюзъ. Това схващане бѣ съвсѣмъ право, при условие, разбира се, че идеята за митнишки съюзъ бѣ изобщо осѫществима идея. При това идеята за единъ митнишки съюзъ се явяваше удобна и въ друго едно отношение: тя измѣстваше или по-право прикриваше македонскиятъ въпросъ, ябълката на раздора между България и Сърбия. Докато въ Сърбия идеята за съюзъ между България и нея се разискваше прѣимуществено отъ сръбскитѣ политически мѫже, въ България идеята за митнишки съюзъ или по-право за митнишка уния занимаваше изключително нашитѣ икономисти и разнитѣ други слоеве отъ интелигенцията. Нашитѣ политически мѫже, както малко се интересуваха отъ въпроса за политически съюзъ съ Сърбия, още по-малко се интересуваха отъ идеята за митнишка уния между двѣтѣ държави. Политическитѣ интереси между България и Сърбия бѣха доста противорѣчиви, за да не може да се мисли, че едно споразумѣние между тѣхъ е изобщо възможно. Икономическитѣ условия пъкъ не бѣха толкозъ зрѣли и нѣмаше никакви изгледи, щото идеята за митнишка уния

да бѫде осѫществена; тя обаче си оставаше, въ срѣдата на българскитѣ икономисти, едно искрено пожелание, защото виждаха въ нея единствено възможното срѣдство за обединението на двата народа за задружна борба. Че идеята за митнишки съюзъ или уния е една трудно-осѫществима идея, това никакъ не смущаваше, нито пъкъ отчайваше нейнитѣ привърженици въ България. Срѣщу всички възражения, които можеха да се направятъ, както изобщо противъ възможностьта да се осѫществи тая идея, тъй сѫщо и противъ това, че при икономическитѣ условия, при които се намиратъ балканскитѣ държави, тя може да бѫде нецѣлесъобразна, тѣ имаха само единъ аргументъ или по-право единъ образецъ, който противопоставяха противъ всѣко възражение; това бѣ: Германския митнишки съюзъ, федерирането на германскитѣ държави. Тоя аргументъ не можеше, разбира се, да убѣди никого отъ ония, които критически се отнасяха къмъ идеята; той показваше само влиянието, подъ което сѫ били ратницитѣ въ България за митнишка уния между послѣднята и Сърбия и между балканскитѣ държави изобщо.

Балканскиятъ полуостровъ винаги е билъ добъръ пазарь за индустриалнитѣ произведения на западнитѣ европейски държави. Експанзивното търговско развитие, обаче, създаваше необходимостьта у тѣхъ да си извоюватъ и осигурятъ по-широки и по-широки тържища. Естествено, държавитѣ отъ Балканския полуостровъ, главно слѣдъ отпадъка на турската империя, привлекоха вниманието на западно-европейския капитализмъ върху себе си и послѣдниятъ постепено, но систематически проникваше въ тѣхъ. Особно силно бѣ това проникване, когато Русия въ края на 90-тѣхъ години се отказа отъ раздѣлянето на полуострова и на мѣстото на загиващата Турция се стремѣше да създаде и закрѣпи самостоятелни и свободни балкански държави. Политическото въздѣйствие, което заинтересованитѣ държави упражняваха върху отдѣлнитѣ сфери на Балканския полуостровъ, отчасти трѣбваше да се замѣсти съ икономическо влияние върху икономическия и финансовъ животъ на тия страни. Европейскиятъ капиталъ въ форма на държавни заеми, въ разни прѣдприятия — фабрики, желѣзнопѫтни линии, пристанища и пр. се настаняваше и бързо способствуваше за видоизмѣнението на формитѣ въ ступанския животъ на тия страни. Не само това, той революционизира — ако мога тъй да се изразя — цѣлия икономически животъ. Той създаде нови начини на производство, а съ това заедно и по-голѣми и по-разнообразни нужди, удовлетворявани съ произведения, които старитѣ системи въ производството неможеха вече да произвеждатъ въ

форми и по цѣни, каквито машинната индустрия произвеждаше. Западното фабрично производство — и то, наредъ и даже съ помощьта на чуждестрания капиталъ, нахлуваше въ тия земи, прѣдизвикани на новъ животъ. Въ това врѣме може да се каже, че цѣла Западна Европа прѣживѣваше началния периодъ на усиления протекционизмъ. Редица търговски договори урегулирваха търговскитѣ сношения между отдѣлнитѣ държави. Балканскитѣ държави не бѣха твърдѣ свободни, нито пъкъ имаха нуждната опитность, за да защитатъ своитѣ интереси и гарантиратъ своя напрѣдъкъ съ подходящи търговски договори. България, която трѣбваше да вземе инициативата за единъ митнишки съюзъ съ Сърбия или пъкъ за едно споразумѣние съ нея, изнемогваше подъ режима на капитулациитѣ, едно тежко наслѣдство, което бѣ получила отъ Турция. Балканскитѣ страни по необходимость трѣбваше да усвоятъ и тѣ една протекционистическа търговска политика. Въ това отношение най-рано Румжния, а по-сетнѣ и Сърбия изпрѣвариха България. Послѣднята едва прѣзъ 1903 година установи специаленъ митнишки тарифъ съ високи мита върху внасянитѣ чуждестранни индустриални произведения; отъ тая година до 1905 год. и по-късно България сключи редица търговски договори възъ основа на тоя тарифъ. Дѣйствително, прѣди търговскитѣ сношения между България и останалитѣ европейски държави (въпрѣки факта че послѣднята се смѣташе за васална на Турция държава) се уреждаха по силата на свободни договаряния, обаче, при все това ние не бѣхме съвсѣмъ свободни, защото често пжти нѣкои отъ европейскитѣ държави се опитваха да си служатъ съ капитулациитѣ. Австро-Унгария, напримѣръ, чакъ до 1911 година отбѣгваше да сключи съ насъ ветеринарна конвенция[1]). Прѣзъ 1905 година Австро-Унгария не сключи съ насъ договори и търговскитѣ сношения между България и нея подпаднаха подъ единъ бездоговоренъ режимъ, като послѣднята се ползуваше отъ клаузата на най-облагоприятствуваната държава. Годината 1894 ние трѣбва да отбѣлѣжимъ като начало на протекционизма въ България. Прѣзъ тая година биде вотиранъ специаленъ законъ за насърдчение на националната индустрия. Тоя законъ бѣше дѣйствително единъ палиативъ, но той има голѣми заслуги за напрѣдъка на българската национална индустрия. Въ слѣдващитѣ петнадесеть години слѣдъ това, бидоха вотирани други два закона, почиващи на сжщитѣ принципи, но които сжщо тъй допринесоха твърдѣ много за напрѣ-

[1]) Сключената прѣзъ 1912 год. ветеринарна конвенция между България и дуалистическата монархия, прави износа на нашъ добитъкъ за послѣднята страна почти илюзоренъ.

дъка на българската промишленость. Законътъ отъ 1894 година бѣше повечето едно странично помощно срѣдство на държавата въ стремлението ѝ да създаде и закрѣпи своя национална индустрия, защото поради особния режимъ, подъ който бѣше поставена при търговскитѣ си сношения съ външния свѣтъ, като васална на Турция, тя често пжти неможеше да уреголирва тия сношения тъй, както това го изискваха ступанскитѣ интереси на страната.

Специални закони за насърдчение развитието и напрѣдъка на националната промишленость се наложиха у насъ и по други съображения. Прѣди всичко тѣ бѣха единъ видъ като корективъ на общата митнишка тарифа и на търговскитѣ договори съ всички ония случаи, когато една индустрия не бѣше достатъчно защитена. Страната, найпослѣ, не всѣкога успѣшно можеше да се бори срѣщу чуждата конкуренция посрѣдствомъ мѣроприятия отъ общъ характеръ. Силната конкуренция, която правѣха западнитѣ европейски държави върху промишлености на балканскитѣ държави, особно Австро-Унгария, като най-голѣмия инпортьоръ на промишлени произведения въ България, Сърбия, Турция и пр., задаваха голѣми грижи на послѣднитѣ, особено на България и Сърбия, въ тѣхнитѣ стремления да създадатъ своя собствена индустрия. Амбицията, и не толкозъ амбицията, колкото разбранитѣ интереси да развиятъ собствена промишленость ги принуждаваше да прибѣгватъ до системата на високитѣ мита. Конкуренцията, обаче, бѣше голѣма, слѣдствие на което и борбата бѣ тежка и често пжти не по силата на отдѣлнитѣ държави. Задружнитѣ усилия на отдѣлнитѣ балкански държави, а най-вече на България и Сърбия, чиято сждба на полуострова се смѣташе за най-несигурна, може би щѣше да улесни тая борба и да увѣнчае съ успѣхъ усилията имъ за икономически напрѣдъкъ и политическа самостоятелность. Идеята за митнишки съюзъ или за митнишка уния, отначало между България и Сърбия, а послѣ и между останалитѣ балкански държави, намираше вече добра почва; тя намѣри и своитѣ идеолози въ лицето на българскитѣ икономисти прѣзъ това врѣме.

За пръвъ пжть у насъ въпросътъ за митнишката уния съ Сърбия се повдига сериозно прѣзъ 1900[1]) година отъ професоръ Г. Т. Данаиловъ, тогава младъ доцентъ въ софийското висше училище, възпитаникъ на московския университетъ, но подъ голѣмото влияние на нѣмскитѣ икономисти и главно на историческата школа въ Германия. Отъ 1898 година, казва професоръ Да-

---

[1]) Вижъ списанието „Лѣтописи" 1900 год., год. II кн. 3 „Политиката на Банкитѣ въ България и Балканския полуостровъ изобщо".

наиловъ, участието на европейскитѣ банки въ нашия финансовъ животъ захваща да изпжква по-релйефно, и не само да изпжква, но и да заема първо мѣсто въ развитието на финансовитѣ събития у насъ. Съ редица държавни заеми чуждестранниятъ капиталъ, най-вече австрийскиятъ и германскиятъ сж прониквали систематически въ балканскитѣ държави, за да си извоюватъ едно мѣсто не само изгодно за тѣхнитѣ чисто търговски и икономически интереси изобщо, но още и едно положение, което имъ дава възможность да въздѣйствуватъ и политически върху тия държави. Стремленията на европейския капиталъ сж очевидни: той способствува за усилване на политическото влияние на заинтересованитѣ държави, а впослѣдствие и за завладяването икономически, а по-сетнѣ може би и политически на балканскитѣ държави. Балканскиятъ полуостровъ е най-много заплашенъ отъ нашествието на нѣмската нация. Днесъ Германия, която по-рано не се интересуваше отъ източния въпросъ, се промжква лека-полека въ Турция; тя тури ржка на Сирия, тя може би скоро ще завладѣе икономически и цѣла Азиятска Турция. Другата часть на нѣмската нация има за цѣль да завладѣе икономически и политически Балканския полуостровъ. Нѣмската нация по силата на своето икономическо развитие тръгва по пжтя на колониалната политика и между другото „има на око“ богатата едно врѣме турска империя — Мала Азия, Сирия и Балканския полуостровъ. И чуждитѣ банки, resp. нѣмскитѣ, които съ своя кредитъ услужватъ на балканскитѣ държави, но услужватъ при условия извѣстни — свързани съ разни привилегии, съ контролъ надъ финансиитѣ на отдѣлнитѣ балкански държави — иматъ за цѣль да разчистятъ пжтя на тъй прѣдначертаната нѣмска политика.

Всичкитѣ балкански страни заедно съ Ромжния, която поне сама не се признава за балканска държава, сж изложени на сжщитѣ влияния на икономическата и обща политика на тия държави. Нѣщо повече: даже самитѣ чуждестранни банки, служещи най-усърдно на своето отечество, често пжти внасятъ сами дезорганизация въ държавнитѣ финансии на отдѣлнитѣ балкански държави, за да могатъ, разбира се, по-сигурно да държатъ сждбата на икономическия прогресъ на послѣднитѣ въ свои ржцѣ. Противъ тоя общъ неприятель балканскитѣ държави трѣбва да се борятъ съ общи усилия. На балканскитѣ народи, слѣдователно, прѣдстои едно съединение за общъ отпоръ срѣщу общия икономически завоеватель. Борбата отначало трѣбва да се поведе противъ силнитѣ банки, като първи пионери на нѣмското нашествие. Въпросътъ е какъ ще могатъ слабитѣ балкански държави да се борятъ противъ

силнитѣ банки? Прѣди всичко потрѣбно е да се популяризира самата идея за борба противъ послѣднитѣ, слѣдъ което пъкъ ще се развие съзнанието между тѣхъ за общия неприятель. Ако и слѣдъ това балканскитѣ страни не сѫ достатъчно силни, за да подематъ общата борба, тогава трѣбва чрѣзъ своята външна политика да подирятъ подкрѣпата на други силни политически и икономически страни, каквито сѫ Русия и Франция. Французкиятъ капиталъ трѣбва да влѣзе въ борба съ нѣмския капиталъ на Балканитѣ и ако французитѣ о врѣме не си осигурятъ нѣкои успѣхи, то тѣ ще загубятъ може би за винаги Сирия. Ако ли пъкъ Германия тури ржка на Сирия и Мала Азия, плановетѣ на Русия въ Европа и Азия се осуетяватъ. Борбата между Германия и Австро-Унгария отъ една страна и Русия и Франция отъ друга, се свежда до надмощие на еднитѣ надъ другитѣ въ Балканския полуостровъ и Мала Азия или до политическото и икономическото проникване на еднитѣ, което въ края на краищата значи измѣстването на единъ неприятель отъ другъ не по-малко силенъ и голѣмъ за политическия и икономическия напрѣдъкъ на балканскитѣ страни.

Но въпросътъ не се касае само до това — балканскитѣ страни да се борятъ срѣщу домогванията на голѣмитѣ и силни европейски банки, но още и до създаването на условия за сигуренъ икономически напрѣдъкъ на послѣднитѣ. Едно необходимо условие за това се явява индустрията[1]) и специално едрата индустрия, като една съвършена система въ промишленото производство. Както всички балкански държави, тъй сѫщо и България, трѣбва да създаватъ своя национална индустрия. Но въпросътъ е: има ли условия въ страната за едра индустрия и какви срѣдства трѣбва да приспособи държавната търговска политика за нейното създаване и успѣшно развитие. Първо срѣдство въ това отношение се явява единъ покровителственъ митнишки тарифъ, който ще защити нашата индустрия отъ чуждата конкуренция. Най-голѣмиятъ и опасенъ конкурентъ на нашата индустрия се явява Австро-Унгария, защото послѣднята е страна съ несравнено по-висока материална култура, и съ доста развита индустрия; тя е най-близко до Балканския полуостровъ и има леки, евтини и естествени срѣдства за съобщение съ него. По Дунава, желѣзнопѫтнитѣ линии, свързващи Виена съ Цариградъ, долината на Вардаръ до Солунъ, — това сѫ пѫтищата, по които Австро-Унгария разпраща своитѣ индустриални произведения по всички краища на полуострова.

---

[1]) Г. Т. Данаиловъ. „Проектъ за единъ митнишки тарифъ, въ свръзка съ нашата търговска политика“, въ списанието на Българското икономическо дружество, кн. 7, год. IV, 1900 г.

Защитата срѣщу външната конкуренция и особно срѣщу тая на дуалистическата монархия става толкозъ по-наложителна, като се има прѣдъ видъ, че австро-унгарскитѣ произведения постепено се измѣстватъ отъ тия на Германия. Слѣдствие на това обстоятелство индустриалното развитие както на България, тъй и на останалитѣ балкански държави се застрашава отъ една много по-силна и по-опасна конкуренция, защото въ промишлено отношение Германия се развива интензивно и захваща да изпрѣварва даже Англия, която дори до края на 19 столѣтие бѣше най-индустриалната страна въ свѣта и нѣмаше равенъ на себе си конкурентъ. Въ такъвъ случай, когато индустриалното развитие на България се застрашава отъ такива опасни конкуренти, то и борбата противъ послѣднитѣ или защитата на мѣстната индустрия става още по-мжчна, но много по-необходима. Какъ може обаче една слаба България да се защищава отъ конкуренти като Австрия или Германия? На Балканския полуостровъ всички държави се намиратъ туко-речи, при еднакви условия. Ромжния, Сърбия, Гърция, па даже и Турция, се застрашаватъ отъ сжщитѣ конкуренти, както и България — отъ Австро-Унгария и Германия. Вжтрѣшно и тѣ сж поставени въ сжщитѣ условия, както сме и ние; тѣ се стремятъ къмъ повдигането на ступанската си култура, слѣдователно къмъ създаването на нови занятия и едра индустрия. „И тѣ прѣкараха финансиални затруднения, въ каквито сме хвърлени и ние днесъ, защото и тѣ трѣбваше да си въведатъ форми на управления и институции, които никакъ не съотвѣтствуватъ на икономическата имъ продуктивность, най-подиръ и тѣ сж поставени въ страхъ да бждатъ погълнати отъ новитѣ политични съюзи или държави, които има скоро да се образуватъ при туй бързо развитие на политиката, което става днесъ наоколо ни. *Ще рече, ние сме всички въ еднакви условия, съ еднакви интереси икономични и затуй ще можемъ да се защищаваме съ еднакви срѣдства*“ [1]). Най-удобно и най-цѣлесъобразно срѣдство за обща борба се явява една *митнишка конвенция* между Балканскитѣ държави. Спасението на балканскитѣ държави е въ осжществяването на тая идея. Дипломацията е създала между тѣхъ антагонизмъ, антагонизмъ доста силенъ, готовъ да се прояви даже всѣка минута въ открито неприятелство. Както се вижда, осжществяването на една митнишка конвенция или на единъ митнишки съюзъ между балканскитѣ държави не е една леко осжществима идея, защото има да се прѣодолѣятъ многобройни и голѣми прѣчки, но въодушеве-

[1]) ibidem.

нитѣ привърженици на идеята лесно намиратъ срѣдства за прѣодоляването имъ. Съзнанието за своитѣ истински интереси ще изличи и антагонизма между тѣхъ.

Осѫществяването на митнишката конвенция неможе да се иска, пъкъ и да се иска, неможе да стане отведнъжъ, а постепено. Най-напрѣдъ тѣ — балканскитѣ държави — трѣбва да се съединятъ за обща защита, т. е. конвенцията първоначално да има отбранителенъ характеръ. Това значи всички балкански държави, по споразумѣние, да наложатъ еднакви мита на чуждитѣ индустриални произведения и бѫдатъ солидарни въ защитата си, или съ други думи, ако нѣкоя отъ тѣхъ обяви митнишка война, да я подържатъ и останалитѣ, като и тѣ обяватъ такава. Конвенцията ще почива на единъ митнишки тарифъ, общъ за всички държави и, когато това се осѫществи, тогава може постепено да се пристѫпи къмъ обединението на митнишкото законодателство и къмъ прѣмахването на вѫтрѣшнитѣ или митнишки граници, т. е. на митницитѣ между самитѣ държави. Когато митнишкиятъ съюзъ между балканскитѣ държави достигне до формата на митнишкия съюзъ между германскитѣ държавици, тогава не ще бѫде трудно да се осѫществи една политическа конфедерация между тѣхъ, единъ идеалъ, къмъ осѫществяването на който трѣбва да се стремятъ всички балкански държави, защото иначе тѣ рискуватъ да бѫдатъ постепено погълнати и унищожени отъ държавитѣ съперници и претенденти за Балканския полуостровъ. Но за осѫществяването на Балканския митнишки съюзъ потрѣбно е още, щото една отъ държавитѣ на Балканския полуостровъ да се издигне до положението на една Прусия. България като че ли бѣше прѣдопрѣдѣлена да играе тая роля.

Най-лесно едно споразумѣние и сближение може да се постигне между България и Турция, защото иматъ близки и общи интереси, а подиръ това постепено могатъ да бѫдатъ привлечени и останалитѣ балкански държави. Нашата — българската — търговска политика, за да заключа и резюмирамъ, трѣбва да се стреми къмъ единъ Балкански митнишки съюзъ, възъ основа на общъ митнишки тарифъ.

Съ твърдѣ малки изключения идеята за митническа конвенция между Балканскитѣ държави, намѣри у насъ, въ България, твърдѣ голѣми съчувствия, но мимо това трѣбваше да бѫде забравена скоро. Едва къмъ втората половина на 1904 година, тая идея се подема наново и тоя пѫть тя успѣва да привлече вече по-голѣмъ брой привърженици. Тя намѣри извѣстенъ отгласъ и въ Сърбия, дѣто, както вече многократно изтъкнахъ, се стремѣха да се по-

стигне едно сближение между България и кралството на политическа основа, прѣдимно върху базата раздѣление на Македония. Политическиятъ печатъ и у насъ и въ Сърбия заговори вече за едно разбиране икономическитѣ интереси на двѣтѣ съсѣдни страни, и дирейки общитѣ такива, той сочеше основитѣ на едно сближение между България и Сърбия. Въ полза на идеята за митнишки съюзъ се създаде цѣло движение даже между младата генерация на интелигенцията прѣзъ това врѣме и въ България и въ Сърбия. И въ послѣдния случай идеята намира привърженици прѣимуществено изъ срѣдата на академицитѣ, — т. е. професоритѣ въ Висшитѣ училища въ София и Бѣлградъ — отколкото измежду политическитѣ мѫже. Професоръ Б. Боевъ въ една статия помѣстена въ списанието на Българското икономическо дружество[1]) развива наново идеята, че е необходимо балканскитѣ народи да се споразумѣятъ — да се споразумѣятъ, разбира се, на базата на своитѣ икономически интереси. И той се застѫпва за единъ митнишки съюзъ най-напрѣдъ между България и Сърбия. На никаква друга почва отъ интереси не може да се дойде до едно споразумѣние между два народа, освѣнъ на тая на ступанскитѣ интереси. Само на тая почва може да се мисли за едно взаимно обсѫждане на общитѣ интереси на сръбското и българското отечества. Нѣщо повече, той мисли, че само на базата на икономическитѣ интереси е възможно да се говори за една обща политика на двѣтѣ държави. Обаче, тъкмо послѣднята е най-трудна за разбиране, защото е твърдѣ сложна и човѣкъ мѫчно може да се ориентира въ сложностьта и заплетеностьта на икономическитѣ въпроси, толкозъ повече, че послѣднитѣ се кръстосватъ съ такива отъ политически характеръ и срѣщатъ скептицизма на държавника и егоизма на нацията. Да се отдѣлятъ всички тия въпроси единъ отъ други, да се отстранятъ субективнитѣ и тѣсно егоистични схващания, да се разчисти смѣтката съ шовинизма въ отдѣлнитѣ страни, — само това е една доста тежка задача на едно цѣло поколѣние. Но въпрѣки, че работата е толкозъ трудна, авторътъ не се отчайва, напротивъ той мисли, че осѫществяването на идеята за балканската федерация, като прѣдварително се обединятъ — отъ начало България и Сърбия само — въ една митнишка уния, може да се започне още въ прѣдстоящето сключване на търговски договори между тѣхъ. Защото, колкото и да сѫ трудни всички тия въпроси, пакъ нѣма по-приемлива база за споразумѣние и по-приемлива почва отъ

[1]) Списание на Българското икономическо дружество, 1904 год. Год. VIII, кн. 2. Б. Боевъ: Балканската федерация, като идеалъ на Сръбско-Българската младежь и пр.

оная на ступанскитѣ интереси. Тя се явява най-пригодната за отстранението на всички противоположни расови, исторически, политически и лични противорѣчия на цѣлия тоя конгломератъ отъ народности, който съставлява Балканския полуостровъ. „Турци, гърци, българи, власи, сърби, албанци, куцовласи и македонци, екзархисти, патриаршисти, католици, унияти, протестанти, свободни и угнетени, — всички тия понятия съграждатъ въ себе си толкова лековъзпламенителенъ материалъ, възбуждатъ въ главата толкова исторически натрупани обществено-отрицателни чуства отъ завистъ, злоба, недовѣрие, че всѣки опитъ за помирение на тия противорѣчия, всѣко желание даже да се уталожатъ страстнитѣ чувства, се показва като дѣтинска забава на „ума“. Тия противорѣчия и несъгласия не бѣха ли една отъ най-сѫществениитѣ причини, гдѣто Балканския полуостровъ подпадна подъ тежкото турско робство и тѣхното продължаване не готви ли ново робство на току-що освободилитѣ се балкански държави?

Между балканскитѣ народи нѣма противорѣчиви икономически интереси, защото тѣ сѫ не само при еднаква степень, но и при еднакви условия за икономическо развитие.

Балканскиятъ полуостровъ заема едно отъ най-благоприятнитѣ мѣста въ Европа, но балканскитѣ държавици не могатъ да заживѣятъ единъ що годѣ самостоятеленъ икономически животъ, докато естествения просторъ на пазаритѣ имъ се спѫва отъ бариерата на политическитѣ имъ граници. Омиванъ отъ тритѣ страни съ морета, Балканскиятъ полуостровъ има всичкитѣ естествени евтини пѫтища — морскитѣ; допренъ до Азия, тая бѫдаща страна на консумацията на индустриални произведения, той има до себе пазарь за една възраждаща се индустрия; омиванъ отъ водитѣ на Срѣдиземното море, за неговата търговия е открита освѣнъ Европа — и Африка, при най-износни пѫтни съобщения. Не е ли тогава естествено отъ тоя материкъ на най-благоприятното съчетание на ступански условия да се състави едно цѣло народно ступанство съ най-естественото раздѣление на балканскиятъ трудъ![1]) Още повъодушевено и увлекателно авторътъ рисува по-нататъкъ изгодитѣ отъ бѫдащия Балкански митнишки съюзъ и съ аргументи твърдѣ добрѣ подбрани той се старае да убѣди и себе и своя читатель въ полезностьта и дори необходимостьта на тоя съюзъ. Балканскиятъ полуостровъ заключава въ себе си една територия отъ около 506.000 квадратни километра или прѣдставлява едно пространство два пѫти

[1]) Б. Боевъ: Балканската федерация като идеалъ на сръбско-българската младежь. Списание на Бълг. Ик. дружество, кн. 2, год. VIII 1904 год.

по-голѣмо отъ Италия, равно почти на Франция, по-голѣмо отъ Велико-Британия, само по-малко отъ Германия и Австро-Унгария, отъ първата съ 80.000, отъ втората съ 100 000 кв. кл. Какъвъ грамаденъ вжтрѣшенъ пазарь би прѣдставлявалъ Балканскиятъ полуостровъ, ако отдѣлнитѣ балкански държави прѣмахнатъ митнишкитѣ граници по-между си! Подобенъ пазарь може да създаде условия за развитие не само на една национална индустрия. Въ такава обширна територия, въ такъвъ голѣмъ пазарь могатъ да се развиватъ наредъ и едноврѣмено индустриитѣ на Ромжния съ нейнитѣ природни богатства — петрола и сольта, — на Сърбия съ нейнитѣ животински произведения: салами, шумки; гайтанената и шаечна индустрия на България, на Гърция съ нейнитѣ южни плодове и масла; най-сетнѣ и Турция и Албания ще намѣрятъ добри условия въ такъвъ единъ съюзъ за развитие на своето национално производство. И какво по-добро доказателство за потвърждение на тая теза отъ факта, че българската домашна индустрия — при турското владичество на цѣлия или по-голѣмата часть отъ Балканския полуостровъ, който прѣдставляваше не само една политическа, но и една митнишка единица, — бѣше цвѣтуща, защото имаше единъ голѣмъ и сигуренъ пазарь. Разнообразната географическа конфигурация, природнитѣ богатства на полуострова, всичко това ще създаде извънредно благоприятни условия за индустриално развитие и ще създаде само богатства за балканскитѣ народи, защото при едно общо споразумѣние на послѣднитѣ за защита на своитѣ икономически интереси, тѣхното обединение въ единъ „ступански съюзъ“ ще имъ създаде и гарантира всичкитѣ условия и прѣдимства на една голѣма економическа единица. Въ такъвъ случай тѣхната борба за защита на своята индустрия ще бжде и по-лека и по-успѣшна, тъй като тѣ ще могатъ да диктуватъ на съсѣдитѣ си условията на търговската размѣна. Балканскиятъ икономически съюзъ, покрай другитѣ изгоди за отдѣлнитѣ държави, ще имъ даде възможность съ общи сили да се борятъ противъ своитѣ противници, каквито сж заинтересованитѣ въ сждбата на полуострова европейски държави.

Нѣма ли прѣчки за осжществяването на единъ митнишки съюзъ между балканскитѣ държави? Нѣма, защото нѣма стопански антагонизмъ между тѣхъ; тѣ сж при еднаква степень на икономическо развитие и ако ступанствата на отдѣлнитѣ държави сж разнообразни, това не прѣчи, тъй като тѣ въ такъвъ случай ще се допълнятъ една друга. Различията, които отличаватъ отдѣлнитѣ народи като интелектуални или физически работници, както и различието въ ступанскитѣ отрасли — едни се занимаватъ повече съ

земледѣлие, други сж моряци, трети промишленици и пр. и пр. — сжщо тъй не прѣчатъ на единъ ступански съюзъ; напротивъ, това е едно сжществено условие за такъвъ съюзъ, защото то прѣдставлява правилно „междубалканско раздѣление на труда". Гърцитѣ ще заематъ винаги първо мѣсто въ морската прѣносна търговия; сърбитѣ ще иматъ прѣдимство въ търговията съ добитъкъ и консервирано месо, ромжнитѣ ще държатъ първенство въ борсата на балканскитѣ храни; ние българитѣ ще развиемъ тъкачеството[1]).

Въ търговско отношение сжщо тъй нѣма противорѣчиви интереси между балканскитѣ държави. Цѣлата тѣхна търговия е насочена повечето къмъ другитѣ, извънъ полуострова, държави. Търговията между тѣхъ възлиза на около 100 милиона лева. Слабитѣ сравнително търговски сношения по-между имъ се обясняватъ съ това, че тѣ сж почти на еднаква степень на развитие, че тѣ всички се занимаватъ прѣимуществено съ земледѣлие, слѣдствие на което размѣната между тѣхъ е по-слаба, но затова пакъ всички произведени аграрни продукти се изнасятъ. Тия обстоятелства не сж въ врѣда на балканскитѣ държави,—напротивъ, тѣ сж едно убѣдително доказателство, че индустрията въ тѣхъ има широки простори за развитие. Изгледитѣ въ това отношение сж още по-очаровательни и сигурни: индустриалнитѣ произведения у насъ — въ балканскитѣ държави — ще ни струватъ по-евтино въ всѣко отношение, защото имаме евтини храни, изобилни двигателни сили, къси растояния, слѣдователно лекъ транспортъ, евтино гориво, пъкъ най-сетнѣ и евтини капитали ще дойдатъ, стига, разбира се, да се стабилизира тѣхното икономическо и политическо положение. Очевидно е, че при такива обстоятелства икономическата политика на бждащия Балкански съюзъ се опрѣдѣля сама по себе си — задоволяване на своитѣ нужди отъ индустриални продукти съ собствено производство. Но Балканскиятъ съюзъ ще даде всички необходими срѣдства за една успѣшна борба срѣщу чуждата конкуренция и чуждия вносъ, прѣдставлявани отъ двѣтѣ най-заинтересовани държави — Австро-Унгария и Германия, слѣдователно борбата и тукъ ще бжде насочена противъ нѣмцитѣ, които внасятъ своитѣ фабрични произведения у насъ, но не ни даватъ възможность да изнасяме нашитѣ продукти на тѣхнитѣ пазари, въпрѣки факта, че нашия — на балканскитѣ държави — най-близъкъ пазарь е тоя на Австрия и Германия по Дунава, та дори до Рейнъ. За тоя пазарь ние трѣбва да се боримъ и трѣбва да се боримъ съ общи и дружни усилия. Това сж икономическитѣ изгоди, които Балканскиятъ съюзъ ще гарантира

[1]) Ibidem.

на отдѣлнитѣ балкански държави, но не само икономически, а и финансови изгоди ще гарантира той на послѣднитѣ. Балканскитѣ държави издържатъ голѣми и скжпи армии, които поглъщатъ грамадни бюджетни срѣдства; тѣ лишаватъ производството отъ работнитѣ сили на много десетки хиляди граждани. При единъ Балкански съюзъ въ това отношение ще могатъ да се направятъ голѣми икономии, а едно ограничение на въоржжението би освободило не само значителна часть отъ бюджетнитѣ срѣдства — които въ такъвъ случай могатъ да се оползотворятъ за други културни нужди, — но ще възвърне на народното ступанство буйни струи отъ работни сили. Всичко туй ще прѣдизвика интензивното развитие на народния поминъкъ. Ограничението на въоржжението нѣма да намали воената сила и отбранителната способность на балканскитѣ държави, защото Балканскиятъ съюзъ ще прѣдставлява една голѣма сила, той ще има едно народонаселение по-голѣмо отъ 20 милиона человѣка и една силна и голѣма армия. Ако икономическото обединение на балканскитѣ държави, въ една цѣла и голѣма ступанска единица, е необходимо отъ становището на тѣхнитѣ икономически интереси: да си извоюватъ добри и сигурни условия за напрѣдъка —, то не по-малко е необходимо и тѣхното политическо обединение и съгласие, защото само по такъвъ начинъ тѣ ще могатъ да гарантиратъ своята национална самостоятелность и политическа свобода. Въ такъвъ случай тѣ ще се освободятъ отъ опекунството на заинтересованитѣ въ сждбата на Балканския полуостровъ велики сили. Ромжния ще се освободи отъ своя покровитель — Германия, България отъ Русия, Сърбия отъ Австро-Унгария, Гърция отъ Англия и Франция и пр.

Балканскиятъ съюзъ би разкрилъ широки простори за дѣятелность на подрастващата интелигенция и много амбиции на отдѣлнитѣ политически лица ще бждатъ още по-добрѣ оползотворени въ такавъ единъ съюзъ, защото ще намѣрятъ широко поле за работа въ общата политика на федерацията. Даже и за царскитѣ особи, които често пжти сж принудени да подържатъ изкуствено антагонизма между балканскитѣ държави, — даже за тѣхъ нѣма да има никаква опасность; напротивъ, положението на династиитѣ имъ ще се закрѣпи още повече, защото вмѣсто да хабятъ енергията си въ разни планове за завоевания и войни, тѣ ще застанатъ на чело на своитѣ народи, за да ги водятъ къмъ все по-голѣми и по-голѣми културни успѣхи.

По какъвъ начинъ ще се осжществи Балканскиятъ икономически съюзъ? България вече привършваше сключването на своитѣ търговски договори възъ основа на новия митнишки тарифъ; такива

договори прѣдстоеше да бѫдатъ сключени и съ нашитѣ съсѣди, и на почвата на търговскитѣ спогодби бѣ най-изгодно да се тури началото на едно споразумѣние. Най-напрѣдъ трѣбва да се освѣти принципа на междусъсѣдската търговия, като балканскитѣ държави взаимно си направятъ всичкитѣ улеснения, които при сегашнитѣ условия на отдѣлнитѣ балкански държави сѫ изобщо възможни. Най-доброто би било, разбира се, да прѣмахнемъ митнишкитѣ граници по-между си; но ако това не е възможно да се постигне изведнъжъ, тогава нека намалимъ митата върху балканскитѣ стоки до възможния минимумъ, безъ тия отстѫпки да се правятъ на голѣмитѣ държави. Подиръ тая първа стѫпка, необходимо е понататъкъ балканскитѣ държави да се споразумѣятъ върху това — кои индустрии трѣбва да покровителствуватъ. Достатъчно ще бѫде да си уяснимъ какви индустрии всѣка отдѣлна балканска страна има да покровителствува, за да се наложатъ слѣдъ това еднаквитѣ искания и да се прѣдставятъ тѣ на чуждитѣ държави. Ето какъ трѣбва да се дѣйствува, за да се постигне толкозъ желания икономически съюзъ между балканскитѣ народи. И дѣйствително, наскоро слѣдъ това, още прѣзъ 1905 година между България и Сърбия се заведоха прѣговори за сключването на единъ търговски договоръ, който трѣбваше да бѫде началото за една митнишка уния между България и Сърбия, като двѣ най-близки, готови най-леко да се разберат балкански държави.

Идеолозитѣ на митнишка уния въ България между послѣдната и Сърбия отбѣгватъ да засѣгатъ македонския въпросъ. Сърбия, както знаемъ, бѣше непримирима и настояваше винаги за подѣлбата на Македония. Тѣ мислѣха, че при една митнишка уния, не само ще се махнатъ митнишкитѣ граници за междусъсѣдската размѣна, но ще се открият нови пѫтища за послѣднята, че политическитѣ граници сѫщо тъй ще изгубятъ много отъ значението си и македонскиятъ въпросъ слѣдователно ще изгуби отъ своето значение — та по тоя начинъ ще се махне и послѣднята прѣчка за едно взаимно разбиране между двата съсѣда. Прѣзъ 1904 год. сръбскиятъ краль посѣти София. На това посѣщение и у насъ и въ Сърбия се отдаде голѣмо политическо значение. Прѣдполагаше се, че между двѣтѣ държави се открива нова ера, ера на споразумѣване и разбиране тѣхнитѣ общи интереси. По тоя случай естествено бѣ да се повдигне наново въпроса за съюзъ политически и митнишки между България и Сърбия[1]). Но понеже посѣщеннето

[1]) Б. Боевъ: „Посѣщението на сръбския краль и сръбско-българското сближение". Списание на Бъл. Ик. Д-во 1904 год. Год. VIII кн. 9.

имаше политически характеръ, то и политическитѣ въпроси, раздѣлящи двѣтѣ държави не можаха да бждатъ избѣгнати и не само засегнати, но необходимо бѣ да се посочи и начина, по който противорѣчията можеха да бждатъ отстранени.

Враждата между България и Сърбия е еднакво пагубна и за двѣтѣ държави. Ако погледнемъ на двадесетъ и петь годишния политически животъ и на Сърбия и на България, казва професоръ Боевъ, ще откриемъ, че и ние и сърбитѣ въ политическо отношение сме тъй слаби и тъй неприготвени, щото несмѣемъ и да помислимъ да воюваме, а при това и двѣтѣ държави се изтощаватъ съ постояното увеличаване на военнитѣ бюджети. Прѣзъ въпроснитѣ 25 години България е похарчила по издържката на своята армия повече отъ 600 милиона лева, а Сърбия най-малко 400 милиона — това е единъ капиталъ отъ най-малко единъ милиардъ, изразходванъ за съвсѣмъ непроизводителни цѣли; а между това Македония си остава турска провинция, потискана и унижавана отъ единъ варварски режимъ, Босна и Херцеговина сж загубени за Сърбия. Ако въ Сърбия и България има просвѣтени и трезви политици, ще разбератъ добрѣ безплодната борба и съперничеството на двѣтѣ държави за чужди провинции. Непримиримитѣ до сега противорѣчиви интереси между тѣхъ трѣбва да се примиратъ, а старитѣ вражди ще сторятъ мѣсто на солидарностьта на двата народа. Сърбия, която нѣма собственъ морски брѣгъ и е изолирана отъ международния пазарь, като е поставена подъ прѣката икономическа зависимость отъ Австро-Унгария, естествено се стреми къмъ морски брѣгъ и всичкитѣ си погледи е обърнала къмъ югъ. Но до Солунъ тя по много причини не ще може да се добере, ето защо онова, което Сърбия не може да получи и което спжва нейния прогресъ, може да й го даде България. Едно споразумѣние съ послѣднята ще даде на Сърбия възможность да използува българскитѣ морски пристанища. Това, разбира се, ще бжде отъ голѣма полза и за самата България, защото по тоя начинъ цѣлиятъ български трафикъ би се увеличилъ съ сръбския транзитъ прѣзъ България, който срѣдньо годишно достига до 7 — 8,000 вагона, а българскитѣ пристанища Варна и Бургасъ ще получатъ нови импулси за развитие. Ето защо България трѣбва да се стреми да привлече сръбския износъ прѣзъ своитѣ пристанища и въ това отношение всички жертви, които тя би направила, нѣма да бждатъ жертви напразно прахосани. Вънъ отъ тия материални изгоди, които България би имала отъ транзита на сръбския износъ, много по важни сж политическитѣ и морални послѣдствия за двѣтѣ страни. Прѣди всичко, двѣтѣ съсѣдни държави ще влѣзатъ въ

близки отношения, първото необходимо условие за едно сближение и съюзъ между тѣхъ. Сърбия при това ще спечели още повече, тъй като тя ще се освободи отъ опеката на Австро-Унгария и ще си открие прѣзъ България нови простори за икономически и политически напрѣдъкъ. Но най-важната печалба и за двѣтѣ държави ще бжде тая, че антагонизмътъ между тѣхъ поради Македония ще загуби своятъ болезненъ характеръ и македонскиятъ въпросъ би изгубилъ своята острота, тъй като най-голѣмата прѣчка за напрѣдъка на Сърбия и причинитѣ на сръбскитѣ завоевателни стремления спрѣмо Македония — пжть къмъ море, ако не бждатъ съвсѣмъ прѣмахнати, то ще бждатъ значително смекчени. При една митнишка уния или митнишки съюзъ между България и Сърбия и македонскиятъ въпросъ би изгубилъ своето значение, защото Македония би прѣдставлявала въ такъвъ случай единъ общъ пазарь, една обща ступанска единица, и за бждащия съюзъ не е толкозъ важно какво положение ще заеме спрѣмо него Македония като икономическа единица: дали тя ще се обособи въ отдѣлна единица и равноправенъ членъ на съюза, или ще съставлява само часть отъ него.

Идеята за митнишка уния между България и Сърбия, като прѣдварително и подготвително условие за единъ политически съюзъ между двѣтѣ намѣри извѣстенъ приемъ въ Сърбия, но и тукъ тя се подйе, както и въ България, отъ ученитѣ сърбски хора, отъ сръбскитѣ професори. Очевидно, тѣ бѣха подъ влиянието на нейнитѣ български идеолози, защото докато въ България въпроса за митнишки съюзъ се повдига на нѣколко пжти и отъ различни автори, въ Сърбия тоя въпросъ се подйема едва слѣдъ като въ негова полза въ България се създаде голѣмо настроение, подържано и ржководено, както казахъ, отъ нашитѣ най-видни икономисти по онова врѣме. До тогава, пъкъ и по-сетнѣ даже, сърбитѣ много по-неохотно разискваха тоя въпросъ и тѣхното внимание и политика бѣха насочени къмъ раздѣлянето на Македония. Пръвъ и единственъ отъ сръбскитѣ икономисти се изказва въ полза и защита на идеята за митнишки съюзъ между България и Сърбия професоръ д-ръ Момчило А. Нинчичъ[1]). Споредъ професоръ Нинчичъ, не е трудно да се разбере отъ каква голѣма полза ще бжде и за двѣтѣ държави такъвъ единъ съюзъ между тѣхъ. Прѣди всичко той ще упражни благотворно влияние и върху политическитѣ отношения между послѣднитѣ. Едно достатъчно убѣдително

---

[1]) Д-ръ Момчило А. Нинчић: Царински Савез Сърбије и Бугарске — въ „Дѣло“ кн. XXXI, 1904 год. Београд.

доказателство въ това отношение прѣдставлява нѣмскиятъ Zollverein, който твърдѣ много допринесе за обединението на германскитѣ държави въ една империя. Че единъ митнишки съюзъ между двѣтѣ държави ще бжде отъ голѣмо политическо значение за тѣхъ, авторътъ иска да потвърди и съ други исторически примѣри: Австрия, виждайки, че Прусия съ образуването на германския Zollverein взима хегемонията надъ всички останали нѣмски държави, съ голѣми усилия се опитва да постжпи като равноправенъ членъ въ общогерманския митнишки съюзъ. Тоя опитъ на Австрия биде осуетенъ, но отклонена отъ сѣверъ, тя се обръща къмъ югъ. Прѣзъ 1878 година, въ Берлинъ между Австро-Унгария и Сърбия е сключенъ на 26 юни или на 8 юли н. ст. договоръ, „относително желѣзницитѣ, търговията и прорѣзването на Гирдапа", споредъ който договоръ, двѣтѣ страни се уговарятъ да проучатъ въпроса за единъ митнишки съюзъ между монархията и кралството. Разбира се, сърбитѣ сж разбрали наврѣме опасностьта за тѣхъ отъ единъ такъвъ съюзъ, затова договорътъ не доведе до никакви резултати. Съ договора отъ 1881 год. монархията е извоювала много изгоди за себе си, и едва съ договора отъ 1892 год., Сърбия е могла да се освободи отъ опаснитѣ за нея ангажименти, поети въ двѣтѣ прѣдишни съглашения.

Единъ митнишки съюзъ между България и Сърбия ще има голѣмо икономическо значение; единъ митнишки съюзъ между тия двѣ държави ще създаде отъ тѣхъ една по-голѣма икономическа единица и единъ по-голѣмъ пазарь, който не може да бжде игнориранъ отъ никого, а най-малкото отъ ония, които експортиратъ свои произведения въ балканскитѣ държави. Такъвъ единъ съюзъ най-сетнѣ ще даде възможность на двѣтѣ държави задружно и съ общи усилия да отстояватъ своитѣ права и интереси и при урегулирването на търговскитѣ си сношения съ чуждитѣ държави — да извоюватъ по-добри изгоди за своитѣ произведения. Като се силае на статистическитѣ данни за външната търговия на балканскитѣ държави, изъ една статия на извѣстния български статистикъ г. К. Г. Поповъ [1]), г-нъ Нинчичъ мисли още, че митнишкиятъ съюзъ ще разшири търговскитѣ сношения и връзки между самитѣ балкански държави, които връзки сега сж твърдѣ слаби, почти ничтожни. Дѣйствително, търговскиятъ обмѣнъ между България и Сърбия — двѣ земледѣлчески страни — никога нѣма да бжде голѣмъ и особно буенъ, но несъмнѣно, че при единъ митнишки съюзъ търговскитѣ

[1]) К. Г. Поповъ. „Сравнителенъ прѣгледъ на външната търговия на Ромжния, Гърция, Сърбия и България", Ик. списание кн. 9—10, 1902 год.

сношения между двѣтѣ държави ще се съживятъ повече, защото прѣмахването на митнишкитѣ граници между тѣхъ ще улесни твърдѣ много сношенията по между имъ. Търговскиятъ договоръ между България и Сърбия отъ 1897 година, който облагаше сравнително низко прѣдметитѣ размѣнявани между двѣтѣ съсѣдни държави, прѣдизвика бързо и значително нарастване на междусъсѣдската размѣна. Най-сетнѣ, двѣтѣ съсѣдни държави ще се допълнятъ взаимно и ще си услужватъ въ всички ония случаи, въ които единъ продуктъ е добитъ въ едната въ по-голѣмо изобилие, а въ другата е по-малко и недостига за да задоволи всички нужди, или пъкъ една отъ странитѣ произвежда продукти, които другата не добива, но внася такива отъ вънъ. Единъ митнишки съюзъ между България и Сърбия ще бѫде отъ много голѣма полза за послѣднята, която нѣма свое морско пристанище и по тоя начинъ е принудена цѣлия свой износъ да изнася само на единъ опрѣдѣленъ пазарь, какъвто въ случая се явява Австро-Унгарския. Това обстоятелство поставя Сърбия подъ извѣстна икономическа зависимость отъ монархията. Българскитѣ морски пристанища Варна и Бургасъ по тоя начинъ ще създадатъ нови търговски връзки на Сърбия и нови полети за икономическо развитие. Такъвъ единъ съюзъ би далъ възможностьта и на двѣтѣ страни да развиятъ своя национална индустрия, защото самъ той ще прѣдставлява достатъченъ пазарь за тѣхнитѣ индустриални произведения, пъкъ отъ друга страна тѣ и за въ бѫдаще ще могатъ да експортиратъ своитѣ промишлени продукти въ близката Турция.

Идеята за единъ митнишки съюзъ между България и Сърбия е една хубава и полезна идея, но тя е мѫчноосѫществима и професоръ Нинчичъ бърза да отговори и опровергае всички възражения, които осуетяватъ нейното осѫществяване. Всички мѫчнотии сѫ прѣодолими и най-убѣдително доказателство въ това отношение ни прѣдставлява германския Zollverein, който прѣодолѣ всички противорѣчиви интереси между отдѣлнитѣ германски държави. Друго убѣдително доказателство прѣдставлява търговския и митнишки съюзъ между Австрия и Унгария, който обедини въ една митнишка и политическа единица двѣ държави съ различни икономически структури. Австрия е прѣимуществено индустриална страна, когато Унгария повечето земледѣлческа. България и Сърбия не сѫ при сѫщитѣ условия, противорѣчиви икономически интереси тѣ нѣматъ, — напротивъ, тѣ сѫ на еднаква степень на икономическо и културно развитие. Поради това нѣма никаква опасность отъ единъ митнишки съюзъ между тия двѣ държави и неможе да се допусне, че при такъвъ единъ съюзъ промишле-

ностьта на едната държава може да измѣсти или спжне развитието на промишлеността на другата. Съ изброенитѣ до тукъ мжчнотии не се изчерпватъ прѣчкитѣ, които идеята за единъ митнишки съюзъ между България и Сърбия би срѣщнала по пжтя на своето осжществяване. Прѣди всичко, трудно ще се намѣри подходящъ начинъ за разпрѣдѣлението на митнишкитѣ приходи между двѣтѣ съюзени държави, но лесно е да се намѣри аргументъ и противъ това възражение: германскиятъ Zollverein и въ тоя случай прѣодолѣ всички прѣчки. Що се касае до това, че и двѣтѣ държави — България и Сърбия — ще трѣбва да въведатъ еднакво и общо митнишко законодателство, то прѣодоляването на такава една прѣчка е още по-лесна работа, защото изобщо митнишкото законодателство на европейскитѣ държави не се твърдѣ много различава и нѣма да бжде трудно да се унифицира тая материя по законодателенъ редъ и въ двѣтѣ съсѣдни държави. Въ подкрѣпа на тоя мисъль може да ни послужи и факта, че Австро-Унгария прѣзъ 1853 година съ договоръ отъ 29 февруари, за да влѣзе въ германския митнишки съюзъ, се съгласи да възприеме пруситѣ митнишки наредби, а послѣдньото отъ своя страна щѣше да прѣдизвика измѣнения и въ управлението на митницитѣ. Унификацията на монетната система, както и изравнението на желѣзопжтнитѣ тарифи ще се постигне съ едно споразумѣние между двѣтѣ държави.

Много по-трудно ще бждатъ прѣодолени една цѣла редица отъ други прѣчки. Тия прѣчки сж отчасти отъ фискаленъ, отчасти отъ търговско-политически характеръ. Сърбия и България иматъ различни системи при облагането на нѣкои прѣдмети. Сърбия е въвела монопола на тютюна; при такива обстоятелства, очевидно е, че тя неможе да допусне свободенъ вносъ на български тютюни въ прѣдѣлитѣ на кралството, защото това би значило само да подбие собствената си фабрикация на тютюна; въ подобенъ случай внасянитѣ български тютюни трѣбва да се обложатъ съ извѣстно вносно мито, или съ други думи, митнишкитѣ граници между двѣтѣ държави ще сжществуватъ за извѣстни случаи, тѣ нѣма да бждатъ прѣмахнати изведнажъ, но постепено; такъвъ впрочемъ е билъ случая и при образуването на Zollverein'а. Митнишкитѣ граници въ германския Zollverein сж се запазили за ония прѣдмети, които въ нѣкои държави сж били държавенъ монополъ и за ония, които въ една сж били по-низко обложени, а въ друга по-високо. Специално за Сърбия, една прѣчка прѣдставлява Австро-Унгария, която при единъ митнишки съюзъ между нея и България, нѣма да даде на кралството сжщитѣ облегчения при пограничнитѣ търговски сношения, каквито тя има сега. Тия при-

вилегии се отнасятъ до изнасянето на жита, сухи сливи, пекмезъ, волове и ракия до 30% алкохолъ и нѣкои вина. Сърбия, обаче, може да се откаже отъ подобна привилегия, толкозъ повече, че въ новия австрийски митнишки тарифъ сж прѣдвидени високи мита изобщо върху земледѣлскитѣ произведения. Наредъ съ тия прѣчки, сжществува друга една, която най-мжчно би се прѣодолѣла или отстранението ѝ ще зависи отъ България. Въпросътъ се отнася до ветеринарната конвенция между Сърбия и Австро-Унгария отъ 28/VII или 9/VIII 1892 година. Споредъ тая конвенция Сърбия е задължена да забрани абсолютно вноса на български, ромжнски и турски добитъкъ въ своитѣ прѣдѣли. Сърбия не може да се откаже отъ тая конвенция, но затова пъкъ България трѣбва да сключи подобна конвенция съ монархията. Постигне ли се това, отстранява се и послѣднята прѣчка за осжществяването на митнишки съюзъ между двѣтѣ съсѣдни държави. Авторътъ се надѣва, че България ще успѣе да сключи подобна конвенция.[1]) Идеята за сключването на митнишки съюзъ между България и Сърбия не е нова идея. Първата стжпка за осжществяването на тая идея е направена вече съ сръбско-българския договоръ отъ 16 февруари 1897 година. Това не е, споредъ професоръ Нинчича, единъ обикновенъ търговски договоръ, защото въ него сж прѣдвидени и уговорени такива взаимни улеснения и отстжпки, които подготвятъ почвата на бждъщия митнишки съюзъ между България и Сърбия. Тоя възгледъ се подържаше и отъ официозния сръбски печатъ прѣзъ 1897 година. „Свършването на тая работа (сключването на договора), нѣма съмнѣние, е само една крачка къмъ постигането на още по-близки търговски връзки; тукъ ние имаме на-умъ необходимостьта, която виждатъ и сръбскитѣ и българскитѣ патриоти, — да не се задоволимъ само съ това, но да работимъ за осжществяването на митнишки съюзъ между Сърбия и България, и когато се постигне това, тогава ще осжществимъ такава една здрава икономическа единица, която ще бжде въ състояние да отстрани всички политически различия между насъ и българитѣ...“[2])

Въпрѣки всичко това, идеята за единъ митнишки съюзъ между България и Сърбия си остава една трудна и компликована идея. Ето защо, налага се и на двѣтѣ страни прѣдварително да проучатъ условията, при които такъвъ съюзъ може да се осжществи и да заработятъ за неговото постепено осжществяване. За тая цѣль почтениятъ професоръ прѣпоржчва да се образува единъ смѣсенъ

---

[1]) Такава конвенция България можа да сключи съ Австро-Унгария едва прѣзъ 1911 год.

[2]) Вѣстникъ Одјек 1897 год. бр. 28.

сръбско-български комитетъ, който да изработи планъ за работа и да се грижи за неговото осжществяване. Комитетътъ ще подготви почвата за сключването на прѣдстоящия търговски договоръ, който трѣбва да бжде една рѣшителна стжпка къмъ осжществяването на митнишкия съюзъ. Въ сжщото врѣме комитетътъ трѣбва да изработи общата митнищка тарифа между двѣтѣ държави. Той ще изработи и директивитѣ, които трѣбва да се иматъ прѣдъ видъ при сключването на бждащитѣ търговски договори. Наредъ съ това трѣбва да се обмислятъ и разрѣшатъ още цѣла редица въпроси, касающи се до установяването на вжтрѣшна хармония между двѣтѣ държави: прѣди всичко трѣбва да се помисли и обмисли въпроса за изравнението на различнитѣ данъци; подирѣ ще трѣбва да се унифициратъ нѣкои законодателни материи, каквито сж напримѣръ законитѣ за насърдчение на мѣстната индустрия, търговския законъ, а главно менителничното право, закона за акционернитѣ дружества и за дружествата изобщо и най-послѣ да се организира обща валутна политика между двѣтѣ държави и пр. и пр.[1])

Единъ митнишки съюзъ между България и Сърбия има двояко значение: икономическо и политическо; единъ такъвъ съюзъ, слѣдователно, ще има и двойна полза. Икономическитѣ изгоди сж несъмнени, тѣхъ ние изложихме вече, но икономическото сближение между България и Сърбия на базата на единъ митнишки съюзъ между тѣхъ ще упражни извънредно благоприятно влияние и върху тѣхнитѣ политически стремления, той ще подготви почвата и на единъ политически съюзъ между тѣхъ, почиващъ на трайни и здрави основи. Постигне ли се това, тогава нѣма да има причини за недоразумѣния и различия между България и Сърбия, защото и въпроситѣ, които сега ги раздѣлятъ, ще бждатъ разрѣшени по начинъ, задоволяващъ и двѣтѣ страни.

Между това, докато въ срѣдата на нашитѣ икономисти се разискваше въпроса за митнишка уния между България и Сърбия, македонскиятъ въпросъ зрѣеше и наложително искаше своето разрѣшение. България, която въ своята сждба бѣ сравнително много по-сигурна отъ Сърбия, спокойно се приготовляваше да посрѣщне събитията тъй, както това го изискваха нейнитѣ национални интереси. Сърбия, обаче, въ сжщото врѣме търпѣше неуспѣхи въ своята пропаганда, и сръбската кауза въ Македония рискуваше да бжде окончателно компрометирана. Опититѣ да се сближатъ двѣтѣ славянски държави изпжкватъ наново; тия опити и тоя пжть се по-

[1]) Д-г М. А. Нинчић: „Царински Завезъ Сарбије и Бугарске", Дѣло.

дйематъ отъ Сърбия, съ тая разлика, че послѣднята захваща открито да манифестира великосръбската идея и тя вече не прикриваше стремлението си да застане начело на тъй нареченото южно славянство, т. е. подъ егидата на Сърбия, resp. на сръбската кралска династия да се обединятъ южнитѣ славяни въ едно. Съ това, разбира се, тя цѣлѣше обединението или присъединението на австро-маджарскитѣ сърби къмъ кралството, като за тая цѣль се привлекатъ силитѣ и на останалитѣ славянски страни, особено тия на България. Сърбия, въ своитѣ стремления — даже и когато послѣднитѣ се отнасяха до нейнитѣ претенции върху сръбскитѣ земи извънъ кралството — не срѣщаше съпротивление, но не срѣщаше и съчувствие отъ страна на България. Домогванията на сърбитѣ къмъ Македония и сръбскитѣ претенции надъ Македония — даже и въ ония случаи, когато тѣ се отнасяха къмъ свои поробени съ-народници — отдалечаваха двѣтѣ страни една отъ друга и подържаха постоянна вражда между тѣхъ. Въпрѣки всичко това, обаче, българската интелигенция, колкото пжти ѝ се отдаваше случай, се опитваше да сближи двата народа и се стараеше да внесе извѣстно разбиране въ общитѣ интереси на двѣтѣ съсѣдни държави. Тя държеше за автономията на Македония, като най-подходящо и спасително и за двата народа разрѣшение на македонския въпросъ и полагаше усилия да спечели и сръбската интелигенция и сръбския народъ за тая кауза. Но сръбската интелигенция, като вѣренъ идеологъ на великосръбскитѣ интереси и на стремлението на Сърбия да се добере прѣзъ Македония до собственъ морски брѣгъ, никога искрено не възприемаше идеитѣ и възгледитѣ на българската интелигенция. Сърбия бѣ рѣшително противъ автономията на Македония, защото послѣднята, мислѣше си тя, рано или късно ще повтори историята отъ 1885 год. — присъединението на Южна България къмъ Сѣверна. Сърбия искрено не възприемаше и идеята за балканската федерация, въ която Македония ще бжде автономна и равноправенъ членъ, и пакъ България ще играе първостепената роля. Македония, макаръ и автономна, се чувствува всѣкога поблизко до България, а българскиятъ народъ при една автономна Македония ще прѣдставлява най-компактната национална единица. При такива обстоятелства Сърбия ще играе пакъ второстепена роля и неможеше да се задоволи само съ свободенъ излазъ на открито море, дори и тогава, когато и политическитѣ и митнишки граници между балканскитѣ държави се прѣмахнатъ. Такава е психологията, такива сж и естественитѣ стремления и амбиции на всѣки народъ. Впрочемъ, въ това нѣма нищо чудно, и винаги, когато се касае да вземе хегемонията една държава, измежду съперничащитѣ за

нея, държави, то въпросътъ се е разрѣшавалъ не по взаимно съгласие или по доброволно разбиране, а съ надмощие и сила. Прусия разрѣши тоя въпросъ съ помощьта на своята военна сила. Тъй щѣше да се разрѣши той и въ бившия Балкански съюзъ; впрочемъ, фактически той бѣ тъй разрѣшенъ, защото България, която прѣдставляваше най-голѣмата и най-мощна военна сила, зае първостепеното мѣсто въ нѣкогашния Балкански съюзъ.

Искрено Сърбия можеше да съчувствува на идеята за Балканска федерация или на Балкански съюзъ, само когато тя се осигурѣше поне откъмъ Македония, защото въ такъвъ случай тя би прѣдставлявала една по-голѣма политическа единица и въ единъ бѫдъщъ съюзъ нейното значение нѣма да бѫде маловажно. Единъ съюзъ при такива условия ще увеличи не само нейната сила и нейното значение, но той увеличава и сръбскитѣ претенции къмъ сръбскитѣ земи извънъ кралството и изгледитѣ да се обединятъ сърбитѣ въ едно, като че ли ставатъ по-сигурни и по-вѣроятни. Сръбската политика тогава става по-експанзивна и на югъ и на западъ.

Онова, което идеолозитѣ на митнишката уния между България и Сърбия отначало смѣтаха като единъ идеалъ, за осѫществяването на който трѣбваше енергично да се работи и отъ двѣтѣ страни, сега изглежда вече като възможно да се реализира: въ скоро врѣме тѣ имаха случай да направятъ първия опитъ и първитѣ стѫпки по пѫтя на едно икономическо сближение между тѣхъ. Въ България не се изпускаше нито единъ случай, за да се привлече Сърбия къмъ подобно сближение, но сближение не на почвата на дѣлежъ на Македония. Въ митнишката уния се съзираше, както и по-рано казахъ, едничкото възможно срѣдство за отстранението на всички мѫчнотии, които пораждаше македонскиятъ въпросъ. У насъ мислѣха, че съ митнишката уния ще бѫдатъ прѣодолени противорѣчивитѣ интереси между двѣтѣ държави, защото въ единъ такъвъ съюзъ Македония, като влиза въ него като равноправенъ членъ, ще държи равновѣсието между всички балкански държави.

Така разсѫждаваха въ България и плодъ на тия възгледи бѣ опита прѣзъ 1905 година. Прѣзъ послѣднята година биде сключена между двѣтѣ съсѣдни държави митнишката конвенция, която отъ 1917 година прѣмахваше митарственитѣ граници между тѣхъ; съ това се тури началото на съюзяването на балканскитѣ държави и идеитѣ, които движеха българската интелигенция, получаваха вече реаленъ изразъ, а онова, което се считаше само за единъ идеалъ, прѣдстоеше да бѫде осѫществено твърдѣ скоро. Сърбитѣ, обаче, и тукъ останаха вѣрни на своето

непостоянство и колеблива политика. Митнишката конвенция биде осуетена и то по вината на Сърбия. Конвенцията не биде вотирана отъ сръбската скупщина; Сърбия не можа да противостои на натиска отъ страна на Австро-Унгария, която систематически се стараеше да държи отчуждени България и Сърбия. Така или иначе, първиятъ опитъ биде осуетенъ, но въпрѣки това настроението въ България въ полза на едно сближение между двѣтѣ държави не изчезна; то подържаше доброто разположение на българската интелигенция къмъ Сърбия и тя пакъ се стремѣше по нѣкакъвъ начинъ да прѣдизвика едно повторно изнасяне прѣдъ общественото мнѣние и въ София и въ Бѣлградъ въпроса за митнишки съюзъ или митнишка уния между България и Сърбия. Слѣдъ единъ интервалъ близо отъ 5 години, дѣйствително тоя въпросъ биде подетъ отново. И тоя пѫть инициативата се падна пакъ на България. Незная по какви съображения и отъ каква особна нужда за интереситѣ и нуждитѣ, които прѣдставлява Софийската търговско-индустриална камара, но тя взе инициативата за подновяването на въпроса. Скоро слѣдъ това тя устрои въ София срѣща между прѣдставителитѣ на Софийската и на Бѣлградската търговски камари, въ който съборъ се избраха два особни национални комитети, задачата на които бѣ да работятъ за осѫществяването на митнишката уния между двѣтѣ съсѣдни държави, да проучатъ всички условия, при които може да се осѫществи тая уния и да съдѣйствуватъ за установяването на трайни и искрени приятелски връзки между двата народа.

Въпросътъ за митнишки съюзъ бѣ повдигнатъ прѣди инициативата на Софийската търговска камара още на славянския съборъ въ София прѣзъ сѫщата 1910 година. Той биде повдигнатъ отъ бившия сръбски министръ К. Стояновичъ въ негова рефератъ, държанъ въ тоя съборъ: „Икономическото положение на Сърбия“. Както вижда читателтъ, въ Сърбия вече и държавнитѣ мѫже захващатъ да се интересуватъ отъ митнишката уния между двѣтѣ държави, тогава, когато въ България тоя въпросъ се разискваше, както казахъ и по-рано, изключително отъ нашитѣ икономисти и академици. Между България и Сърбия не сѫществуватъ никакви противорѣчиви икономически интереси; тѣ сѫ агрикултурни страни съ еднакво скромна индустрия. Единъ митнишки съюзъ между тѣхъ ще бѫде отъ голѣма полза и за двѣтѣ държави и г-нъ Стояновичъ мечтае наново за спогодбата отъ 1905 г.; послѣднята, казва той, трѣбва да се вземе за основа на понататъшнитѣ договаряния. „Трѣбва да се установи една обща желѣзнична тарифа, да се направятъ пощенски конвенции, да има общи

банкови операции, въобще да има солидарность въ икономическото поле и тогава тази солидарность ще може да има голѣмо значение и върху всичкитѣ огромни славянски народи". Какво ще бжде значението на такава една конвенция за останалитѣ славянски народи, това е твърдѣ мжчно да се прѣдвиди, но за Сърбия подобна конвенция би била дѣйствително съ голѣмо икономическо, па дори и политическо значение. Една обща желѣзнопжтна тарифа ще улесни твърдѣ много сръбския транзитъ прѣзъ България за българскитѣ пристанища Варна и Бургасъ. Славянскиятъ съборъ е подкрѣпилъ тая идея и я прѣпоржчалъ на сърбитѣ и българитѣ като спасителна за тѣхното бждаще. Подъ влиянието, види се, на славянския съборъ Софийската търговско-индустриална камара още сжщата година, въ деветнадесетата си редовна сесия, повдигна наново въпроса за митнишката уния между България и Сърбия. Камарата схващаше тоя въпросъ твърдѣ наивно и затова неумѣло подйе цѣлата работа. Прѣди всичко, нито у насъ, нито въ Сърбия не се погледна съ нуждната сериозность върху цѣлата тая работа. Ние неможемъ да посочимъ въ литературата нито на едно сериозно проучване на въпроса за митнишката уния, а всички аргументи, навеждани въ защита на тая уния се свеждатъ до това, че между двѣтѣ балкански държави нѣма икономически антагонизмъ. Върху това становище заставатъ и двѣтѣ търговски камари — Софийската и Бѣлградската; разбира се, тѣ изтъкватъ и политическитѣ мотиви, които оправдаватъ осжществяването на подобна уния и на единъ съюзъ изобщо между двѣтѣ съсѣдни държави. „Застрашителниятъ вървежъ на работитѣ отъ политиката на великитѣ държави *повелително налага на България и на Сърбия* да се запазятъ взаимно отъ страшната неизвѣстность, която имъ крие бждащето". Така страшно си прѣдставлява сждбата на България и на Сърбия докладчикътъ на въпроса за митнишката уния между послѣднитѣ, въ едно отъ заседанията на Софийската търговско-индустриална камара прѣзъ XIX-та й редовна сесия. И съ единъ невъзможенъ и по стилъ, и по мисъль, но изобиленъ съ пищни фрази, езикъ, той се старае да убѣди камарата, колко необходимъ и спасителенъ е митнишкиятъ съюзъ за България и Сърбия. „България и Сърбия, казва докладчикътъ, сдружени, могатъ да станатъ единъ влиятеленъ факторъ, разполагащи съ общи умствени сили, съ една дѣятелна, силна воля . . . . раздѣлени по интереси, тѣ напротивъ, фатално сж осждени да си нанасятъ гибелни удари. Крайно врѣме е тѣ да се сближатъ, да се разбератъ, да си изработятъ една икономическа проблема (?), която да солидаризира въ туй отношение тѣхнитѣ сждбини (?)".

За да осигурятъ своята сѫдба България и Сърбия трѣбва да направятъ слѣдньото:

1. Да групиратъ своитѣ икономически сили и то по такъвъ начинъ щото да могатъ да реагиратъ задружно срѣщу търговската политика на великитѣ държави;

2. Да сплотятъ и своитѣ воени сили и чрѣзъ дефанзива да осигурятъ своята политическа самостоятелность[1]).

Сближението между България и Сърбия, взаимното разбиране на своитѣ политически и икономически интереси, неминуемо щѣло да принуди и останалитѣ балкански държави да се присъединятъ къмъ сръбско-българското съглашение, а по тоя начинъ ще се осѫществи толкозъ желаната Балканска конфедерация, която отъ своя страна ще прѣдставлява едно цѣло народно ступанство, съ най-естествено раздѣление на „балканския трудъ". Съглашението между двѣтѣ съсѣдни славянски държави трѣбва да се постигне първо на почвата на икономическитѣ интереси между тѣхъ. Но прѣдварително трѣбва да се подготвятъ и проучатъ условията, при които трѣбва да стане това. Ето защо по подобие и по подражание на „Белгийско-холандската комисия за изучване на икономическитѣ въпроси засѣгащи двѣтѣ държави" и Софийската Търговско-Индустриална Камара рѣшава да се състави и организира една смѣсена „Сръбско-българска комисия за икономическо сближение на България и Сърбия". Тая комисия дѣйствително наскоро бѣ съставена; отъ българска и отъ сръбска страна влизаха видни юристи, икономисти и финансисти. Сѫщата има два събора: първия въ София, въ който се прие устава на комисията и въ едно тържествено събрание се размѣниха най-общи расѫждения и думи по-дѣйностьта на комисията и по разрѣшаването на задачитѣ, които има да рѣши тя. Второто събрание стана въ Бѣлградъ на слѣдната 1912 година сѫщо тъй тържествено. И тукъ, както и въ първото събрание прѣзъ 1911 година въ София, бѣха четени нѣкои реферати, третиращи основнитѣ въпроси по споразумѣнието и сближението между двѣтѣ съсѣдни държави. Въ Бѣлградъ, обаче, сръбската секция не изпусна случая да направи агитация въ полза на великосръбската идея. На единъ банкетъ, устроенъ въ честь на българскитѣ делегати и членове на българската секция на комисията, биде дигната наздравица за южно славянския краль, въ лицето на сръбската кралска династия[2]).

---

[1]) Съкратени протоколи на Софийската Търговско-Индустриална Камара, сесия XIX, 1910 година.

[2]) Вижъ Словенски Іуг. Бѣлградъ, 1912 год. краткитѣ отчети за Събора на комисиитѣ.

Всички мжчнотии по осжществяването на такъвъ единъ съюзъ докладчикътъ прѣодолѣва твърдѣ лесно, а всички възражения, които биха могле да се направятъ върху това, че тая работа е трудна, че между балканскитѣ страни не сжществуватъ условия за такъвъ единъ съюзъ, той оборва не съ аргументи, но съ примѣри и образци отъ сжществующи вече съюзи. Едно блѣскаво доказателство относително това, че единъ съюзъ, една конфедерация между балканскитѣ държави изобщо и между България и Сърбия частно е възможна, ни прѣдставлява Швейцарската федеративна република. Швейцария е населена съ различни народи, изповѣдващи различни религии и говорящи различни езици, но при все това тя прѣдставлява една държава, въ която сж примирени всичкитѣ противоположни интереси и всички съ общи сили бранятъ своето общо отечество. Втори единъ насърдчителенъ примѣръ камарата вижда въ стремлението за сближението между Белгия и Холандия. Въ икономическо и въ политическо отношение тия двѣ държави се намиратъ въ положението на държавитѣ на Балканския полуостровъ; и тѣ сж застрашени отъ влиянието на своитѣ голѣми съсѣди и у тѣхъ чувството на самосъхранение ги кара да се сближатъ, да се разберат и съ общи усилия да отстояватъ своята политическа и икономическа самостоятелность. Въ това отношение прѣдвидливи държавни мжже и отъ двѣтѣ държави сж обмислили вече тоя въпросъ и дирятъ подходящитѣ способи за съюзяването на двѣтѣ държави и за заякването на икономическитѣ връзки между тѣхъ. Идеолозитѣ на митнишкия съюзъ между България и Сърбия намиратъ въ Германския митнишки съюзъ и Германската федерация не само единъ образецъ, на който трѣбваше да се подражава, но още и единъ най-убѣдителенъ аргументъ въ защита на тоя съюзъ. Ако Германия можа да се обедини подъ хегемонията на Прусия отначало въ единъ митнишки съюзъ, който отпослѣ израстна и се развои въ една мощна империя, ако разпокжсанитѣ и многобройни германски държавици, съ различни и често пжти противоположни интереси можаха да се обединятъ въ единъ съюзъ, то защо — питаха се тѣ — балканскитѣ държави, а най-вече България и Сърбия да не могатъ да се разберат и да се обединятъ въ единъ митнишки и политически съюзъ, когато сж поставени при еднакви условия, иматъ еднакви и общи интереси? Разбира се, че условията, при които се развои и израстна Германския съюзъ, при които се образува Швейцарската република, съвсѣмъ не сж еднакви съ тия при които се намира и днесъ Балканския полуостровъ. Това обстоятелство се игнорираше почти отъ всички привърженици на митнишки съюзъ и уния между България и Сърбия.

На 23 октомври 1911 год. въ София се състоя, както вече казахме, първата срѣща на прѣдставителитѣ отъ двѣтѣ държави и сѫщия день се състави тъй наречения Сръбско-Български комитетъ за икономическо сближение между „България и Сърбия". Все сѫщия день, слѣдъ тържественитѣ рѣчи, бѣ приетъ устава на въпросния комитетъ и се изработи програмата по прѣдстоящата дѣятелность на послѣдния. Споредъ устава, въпросниятъ комитетъ се състои отъ 48 члена, избрани по на половина отъ всѣка отъ двѣтѣ държави. Задачата на комитета (чл. 2 отъ устава) е, — безъ да се мѣси нито въ вѫтрѣшната, нито въ външната политика на странитѣ, — слѣднята: 1) „да се проучватъ икономически въпроси, по които споразумѣнието между двѣтѣ страни би било отъ полза за сѫщитѣ"; 2) да издирва начини за най-благоприятно разрѣшение на такивато въпроси и да прави въ тая смисъль постѫпки прѣдъ правителствата на двѣтѣ страни и съ даване гласность на тия въпроси да се старае да спечели общественото мнѣние, и 3) грижи се въобще за създаване на тѣсни връзки между гражданитѣ на двѣтѣ страни.

Все въ сѫщото засѣдание комитетътъ си начертава и една обширна програма, относително неговата най-близка дѣятелность. Комитетътъ ще се стреми да освѣтли и улесни общественото мнѣние и мѣродавнитѣ крѫгове за постигане сближение въ слѣднята редица отъ въпроси:

1) Да се постигне една изгодна и за двѣтѣ страни телеграфна, телефонна конвенция, изгодни желѣзнопѫтни тарифи;

2) Да се прѣмахнатъ митническитѣ и паспортни формалности на границата;

3) Въ областьта на търговското законодателство, да се установятъ еднакви законни наредби и въ двѣтѣ страни, по материята за дружествата; да се изравнятъ и въ двѣтѣ страни данъцитѣ върху ония прѣдприятия, които се упражняватъ и въ едната и въ другата държава, да се изравнятъ и патентитѣ и въ двѣтѣ страни и пр. и пр.

4) Еднакво социално законодателство и въ двѣтѣ страни;

5) Сближение въ учебното дѣло, като подъ това се разбира взаимно признаване на дипломитѣ и училищнитѣ свидѣтелства;

6) „Уравнение на сѫдебнитѣ закони, както и установяването на взаимна помощь по изпълнение рѣшенията на сѫдилищата";

7) „Стремление къмъ обща търговска и земледѣлческа политика и пр. и пр.

Ето една програма, колкото широка, толкозъ и наивна, една програма, която уличава авторитѣ ѝ въ несериозность. Комитетътъ

се е ржководилъ отъ желанието да се подготвятъ всички прѣдварителни условия за едно сближение между България и Сърбия; въ него въждалее идеята за единъ митнишки съюзъ, но той самъ нѣма прѣдставление за характера на тоя митнишки съюзъ; нему липсватъ и опрѣдѣлени възгледи по въпроса, затова, лутайки се той си начъртава една програма, съ която трѣбваше не да захване, но да завърши своята дѣятелность. Да се стреми къмъ обща земледѣлческа и търговска политика, когато не сж изучени и никой не познава икономическитѣ условия на двѣтѣ страни, това значи да се говори безъ сериозно да се разсжждава. Да се иска отъ resp. държави общо социално законодателство, когато и въ двѣтѣ държави социалнитѣ грижи почти липсватъ; да се иска общо търговско законодателство, общи сждебни закони и пр. и пр. — това сж искания, които прѣдполагатъ едно фактическо обединение на двѣтѣ страни въ една митнишка и политическа единица. Пъкъ и при единъ такъвъ съюзъ пакъ надали е необходима и възможна унификация на сждебното законодателство, защото и въ такъвъ съюзъ отдѣлнитѣ държави може да си запазятъ своитѣ особности. Въ Германската империя и днесъ нѣкои държави сж запазили много свои особности.

При това нека още тукъ отбѣлѣжа, че нѣкои точки отъ програмата на комитета бѣха вече осжществени. Такъвъ бѣше случая съ пощенската конвенция между България и Сърбия и прѣмахването още прѣзъ 1905 год. на паспортитѣ между двѣтѣ държави. Разбира се, това бѣха, по моето разбиране, маловажни мѣроприятия и не се изискваше никакъвъ трудъ да се разбере, че тѣ сж безъ особно значение и могатъ само да ползуватъ и двѣтѣ страни.

Комитетътъ, споредъ приетия вече уставъ, трѣбваше всѣка година да държи редовни срѣщи и то промѣнливо: една година въ България, друга година въ Сърбия; въ тия срѣщи се обсжждаха въпроситѣ, съ които той имаше да се занимава. Втората срѣща стана въ Бѣлградъ прѣзъ мѣсецъ май 1912 година. Тя бѣше послѣднята срѣща, защото слѣдъ войната понататъшното сжществуване на комитета стана невъзможно.

На втората срѣща, слѣдъ обикновенитѣ за случая тържества, се приематъ цѣла редица резолюции, повечето отъ които сж прѣдложени отъ българска страна. На първо мѣсто въ това отношение е резолюцията за сключването на митнишки съюзъ между България и Сърбия. Мотивитѣ къмъ резолюцията съдържатъ накратко всички ония мотиви, които оправдаватъ осжществяването на такъвъ единъ съюзъ, и които ни сж вече познати. Между другото резолюцията иска: 1) Да се сключи формаленъ митнишки съюзъ между

България и Сърбия още сега, прѣди изтичането на текущия договоренъ периодъ; 2) прѣпоржчва се на правителствата и на двѣтѣ държави да назначатъ една смѣсена комисия, която да изработи една обща и за двѣтѣ държави митнишка тарифа; сжщо тъй да се изравни законодателството и въ двѣтѣ държави, относително търговията, индустрията и труда.

Конгресътъ е изказалъ желание, щото правителствата и на двѣтѣ държави да пристжпятъ къмъ сключването на търговски договоръ, който ще е въ сила до сключването на митнишкия съюзъ; тоя договоръ да почива на слѣднитѣ начала: а) По принципъ да се озакони задължението и на двѣтѣ държави да сключатъ митнишки съюзъ помежду си; б) да се узакони назначаването на смѣсена комисия и отъ двѣтѣ държави, която да подготви сключването на митнишкия съюзъ: в) въ сключения договоръ и двѣтѣ страни да си направятъ, до колкото това е възможно, най-голѣми отстжпки.

Конгресътъ е гласувалъ и резолюция по изпълнението на сждебни присжди и въ двѣтѣ държави; гласувалъ е резолюция за легитимация на поданицитѣ и на двѣтѣ държави, когато тѣ се прѣселватъ отъ една въ друга, и най-сетнѣ гласувалъ е и резолюция относително организирането на едно сръбско-българско търговско акционерно дружество, което да улеснява вноса на сръбски произведения въ България и на български въ Сърбия.

Личи, че въ втората срѣща комитетътъ е билъ несравнено по-плодовитъ; той се е занималъ съ една по-положителна работа, работа, която споредъ мнѣнието на участницитѣ не е била трудна за изпълнение. Прѣдложенитѣ резолюции сж всѣкога добрѣ мотивирани и тѣхнитѣ автори сж работили доста върху детайлитѣ на отдѣлнитѣ въпроси. При това и всѣка резолюция е прѣдставяна отъ специалистъ по въпроса. Тукъ немога да не изтъкна и друго едно обстоятелство, че освѣнъ една, останалитѣ четири резолюции сж прѣдложени отъ българска страна. Вижда се, че българитѣ сж били много по-прѣдадени на идеята за митнишки съюзъ между България и Сърбия, че тѣ сж гледали по-сериозно на тая работа и много усърдно сж работѣли за нейното осжществяване. Българитѣ бѣха убѣдени, че осжществяването на тая идея е не само възможно, но и необходимо, защото такъвъ единъ съюзъ ще способствува както за изравнението на икономическитѣ противорѣчия, — каквито впрочемъ между България и Сърбия не сжществуватъ, — тъй сжщо и за отстранението на политическитѣ недоразумѣния между двѣтѣ държави. Отстранението на тия противорѣчия бѣ необходимо, то бѣ спасително — мислѣха си тѣ — и за двѣтѣ държави,

а най-вече за Сърбия, която е подъ постояния контролъ на Австро-Унгария, чийто пѫть за Солунъ минава прѣзъ Бѣлградъ и Нишъ.

Софийската Търговско-индустриална камара, слѣдъ успѣха, който имà съ организирването на Сърбско-българския комитетъ, и увлечена още по-силно отъ идеята за сближението на балканскитѣ народи по между имъ, прѣзъ сѫщата 1912 година взе инициативата за образуването на още два комитета: единъ ромѫно-български и единъ турско-български; и двата тия комитета трѣбваше да иматъ програма и цѣль еднакви съ тия на сръбско-българския комитетъ. Тѣ трѣбваше да работятъ за сближението на България съ Ромѫния и Турция на базата на едно икономическо сближение. Съ това се туряха основитѣ на единъ грандиозенъ планъ — основитѣ на Балканския митнишки съюзъ, който трѣбваше да еволира въ балканска конфедерация — една политическа единица единствена може би въ свѣта, една политическа и икономическа организация, която трѣбваше да обединява нѣколко различни народи, и различни култури. Балканската война осуети тая инициатива, тя осуети по-рано една работа, която иначе врѣмето и животътъ щѣха да докажатъ, че е невъзможна. Но нито единъ, нито отъ по-старитѣ, нито отъ по-новитѣ идеолози на идеята на митнишки съюзъ между балканскитѣ държави и на балканската конфедерация, не се постара да изучи условията, при които подобна една идея може да бѫде осѫществена; да открие и анализира вѫтрѣшнитѣ ступански интереси и отношения между балканскитѣ държави, да установи до колко тия интереси създаватъ условия за единъ митнишки съюзъ, дали тѣ, най-сетнѣ, могатъ да наложатъ такъвъ единъ съюзъ. Въ насъ, въ България, въ Сърбия, въ Ромѫния, па даже и въ Турция, която твърдѣ малко се трогваше отъ идеята за Балкански съюзъ, дирѣха способи—както това и по-рано вече изтъкнахъ—да прѣодолѣятъ и отстранятъ противорѣчивитѣ политически интереси помежду отдѣлнитѣ балкански държави. И въ липса на стопански връзки, въ индиферентностьта на своитѣ икономически интереси, тѣ съзираха притегателната сила, която ще сплоти отдѣлнитѣ балкански държави въ едно цѣло. Това бѣ само една измама; то бѣ и единъ погрѣшенъ методъ, който неможеше да разрѣши Балканския въпросъ. Трѣбваше балканскитѣ народи да се споразумѣятъ на базата на своитѣ политически интереси, да се споразумѣятъ, като отстранятъ или изравнятъ своитѣ политически противорѣчиви интереси и да оставятъ политическиятъ съюзъ между тѣхъ да се развива и еволира. Животътъ тогава самъ щѣше да опрѣдѣли неговата форма. Погрѣшностьта

на първия методъ бѣ разбрана. Необходимостьта отъ приспособяването на втория методъ се съзна, но за съжаление редица прѣчки осуетиха и тоя начинъ за разрѣшение на Балканския въпросъ. Втората балканска война опропасти не само Балканския съюзъ, но тя усили и изостри до крайность противорѣчивитѣ интереси между балканскитѣ държави.

Слѣдъ тая злополучна война сждбата на Балканския полуостровъ е още по-несигурна. Едно споразумѣние, едно сближение между балканскитѣ народи става още по-наложително, но основитѣ на подобно сближение като че ли сж изгубени.

ГЛАВА III.

Търговскиятъ договоръ между България и Сърбия отъ 1897 година.

Търговскитѣ сношения между България и Сърбия се уреждатъ послѣдователно съ цѣла редица отъ законни разпоредби и спогодби между двѣтѣ държави. Най-старитѣ разпоредби въ това отношение се съдържатъ въ специалното съглашение между Турция и балканскитѣ държави, което — съглашение — отпослѣ остана задължително и за България. Но още прѣзъ 1880 година се прокара „законъ за митата на ромжнскитѣ и сръбски стоки“ отъ 9 май. Тоя законъ урегулирваше търговскитѣ сношения между двѣтѣ балкански държави и България чакъ до 1897 год., когато биде сключенъ първиятъ търговски договоръ между България и Сърбия. Прѣзъ тая година България сключи цѣла редица търговски договори съ Сърбия, Австро-Унгария, Русия, Италия, Франция и Великобритания. Това бѣха първитѣ договори, които княжеството сключи слѣдъ освобождението и съ тѣхъ то напусна една практика и една система за урегулирване на своитѣ търговски сношения съ чуждитѣ държави, наслѣдени отъ нѣкогашната си владѣтелка. Съ Сърбия, обаче, бѣха правени нѣколко опити — първиятъ прѣзъ 1884, вториятъ прѣзъ 1888 и послѣдниятъ прѣзъ 1892 година — за сключване на търговски договоръ, но всички излѣзоха несполучливи. Едва прѣзъ 1897 година можа да се постигне общо съгласие, като резултатъ на което бѣ договора отъ сжщата година. Прѣди това, обаче — както вече отбѣлѣзахъ —, сношенията между двѣтѣ съсѣдни държави се уреждаха споредъ постановленията на цитирания вече законъ и споредъ тарифата „за вноснитѣ стоки на Турция, Ромжния, на Сърбия и на други държави, които нѣматъ сключени търговски договори съ българското княжество“ отъ 2. II. 1884 година[1]).

По разпорежданията на закона за митото на ромжнскитѣ и сръбски стоки отъ 9 май 1880 година, утвърденъ съ указъ № 208 отъ сжщата година, ромжнскитѣ и сръбски стоки се облагатъ съ 8 % вносно мито. Стокитѣ се облагатъ по тѣхната стойность. Изключение отъ това общо правило се прави за тютюна, сольта и спиртнитѣ питиета, които въ България се облагатъ съ особни мита. Едно изключение въ това отношение е прѣдвидено и за други

[1]) По силата на една забѣлѣжка тая тарифа не се е прилагала по отношение на турскитѣ и ромжнски стоки, „понеже тѣ се облагатъ съ мито по стоката“.

стоки — за такива, които княжеското правителство по особни съображения може да облага съ по-високо отъ прѣдвиденото по-горѣ мито. Направена е само уговорката, че тия стоки не могатъ да бждатъ прѣдмети отъ първа необходимость за жителитѣ на княжеството (чл. 1. отъ закона). Споредъ членъ 2 отъ сжщия законъ, мѣстнитѣ румелийски и македонски произведения при внасянето имъ въ княжеството се облагатъ съ сжщитѣ митнишки данъци, съ каквито се облагатъ българскитѣ стоки (внасяни) въ тия провинции. Едрия рогатъ добитъкъ — до второ разпореждане — се пропуща въ княжеството безъ мито (чл. 3). Сжщо тъй безъ мито се пропускатъ печатнитѣ книги и географическитѣ карти (чл. 4). Митнишкитѣ данъци се събиратъ всѣкога въ злато (чл. 5). Повече и други разпоредби тоя законъ не съдържа. Както се вижда отъ неговитѣ кратки, но ясни разпоредби, търговскитѣ сношения между двѣтѣ съсѣдни държави България и Сърбия бѣха доста улеснени, особно що се отнасяше до търговията съ добитъкъ. Сръбскиятъ добитъкъ се внасяше свободно въ княжеството, безъ всѣкакви митарствени или ветеринарни прѣчки. Разбира се, че прѣзъ това врѣме размѣната между двѣтѣ държави бѣ съвсѣмъ слаба, но по отношение на най-важната стока, която Сърбия можеше да внася въ България — добитъка, тя бѣ си извоювала изгодна позиция. Що се отнася до търговскитѣ сношения между княжеството и останалитѣ двѣ български провинции — Тракия и Македония, то тия се урегулирваха по силата на принципа на взаимностьта, който принципъ намѣри широко приложение между тритѣ провинции. Тия отношения неможеха да се уреждатъ по другъ начинъ.

Икономическитѣ интереси на България, Румелия и Македония изискватъ свободни търговски сношения помежду имъ. Макаръ и распокжсани, тѣ се чувствуваха като части на едно цѣло, и дълги години слѣдъ Берлинския договоръ живѣеха съ надеждата, че скоро ще се обединятъ. Това тѣ очакваха почти всѣка година. България и Румелия дѣйствително се съединиха твърдѣ скоро, но Македония остана дълго врѣме подъ турско владичество, за да подпадне подъ ново робство. Турция прѣзъ това врѣме продължаваше да счита България за васално ней княжество, а въ търговско-политическо отношение я третираше по нѣкога и като своя икономическа область. Търговскитѣ отношения между България и Турция, както е извѣстно, чакъ до 1908 година се урегулирваха отъ особенъ режимъ, който улесняваше и насърдчаваше твърдѣ много търговията между двѣтѣ държави. Прѣди Съединението княжеството третираше и Румелия и Македония като часть отъ общото отечество, съзнавайки, какво всѣко рѣзко разграничение митнишкитѣ граници между

тритѣ провинции ще се отрази неблагоприятно върху тѣхнитѣ връзки. Въ търговскитѣ спогодби, които България сключи съ Турция и които бѣха въ сила до 1908 год., тия връзки сж спазени до голѣма степень.

Не е безъ интересъ да прослѣдимъ по-подробно, какъ сж се развивали икономическитѣ отношения между България и Сърбия, между България и останалитѣ балкански държави, слѣдъ освобождението до днесъ. Това ни се налага не само отъ желанието да изложимъ историческото развитие на тия отношения, но още и отъ необходимостьта да посочимъ какви сж били въ дѣйствителность тия отношения между двѣтѣ държави, които правѣха несполучливи опити за да се сближатъ.

Споредъ членъ 8 отъ Берлинския договоръ, на освободеното българско княжество се наложи турския митнишки тарифъ и турскитѣ търговски договори отъ 1861 и 1862 година. Митнишкиятъ режимъ въ Турция, по силата на тия договори, почиваше върху основата на 8 % мито и клаузата на най-облагоприятствуваната нация. Митата се събираха върху стойностьта на стокитѣ. Само една часть отъ европейскитѣ държави бѣха сключили съ Турция търговски договори, слѣдователно и България бѣ обвързана само спрѣмо послѣднитѣ, а по отношение на ония, които нѣмаха такива договори съ империята — въ числото на които спадаха Ромжния, Сърбия и Източна Румелия —, тя бѣ свободна да урегулира търговскитѣ си сношения по начинъ, какъвто го изискваха нейнитѣ интереси.

Отъ 1879 година сръбскитѣ стоки сж се облагали съ 5% мито върху стойностьта имъ. Прѣзъ 1883 година, въ началото на послѣдната, биде вотирана отъ Народното събрание тарифата за облагане вноснитѣ стоки отъ ония държави, съ които княжеството нѣмаше сключени търговски договори, а тия държави бѣха Ромжния, Сърбия, Турция и Източна Румелия. Тая тарифа е била специфична и е трѣбвало да влѣзе въ сила отъ 24 февруари 1883 година. Що се отнася до турскитѣ стоки, — тѣ се облагаха прѣди това съ 8% ad valorem. Тарифътъ отъ 1883 година спрѣмо Турция е останалъ въ сила само до октомври сжщата година, слѣдъ което той е билъ отмѣненъ. Отъ началото на априлъ 1884 година се възстановяватъ повторно старитѣ отношения, — турскитѣ стоки, както току що казахъ, се облагатъ вече съ 8% мито върху стойностьта, и тоя режимъ трае до септември 1885 година — до Съединението. Слѣдъ Съединението търговскитѣ отношения между съединеното княжество и Турция се разбъркватъ и двѣтѣ държави прѣживѣватъ единъ периодъ на дезорганизация. Извѣстно врѣме, прѣзъ

1886 година, турскитѣ стоки се внасяли въ Южна България безъ мито, по силата на реда господствуващъ до Съединението. Турция, както е извѣстно, не признаваше Съединението и продължаваше да третира Южна България като своя собствена область. Но животътъ въ късо врѣме наложи своето и въпрѣки волята на Турция, Съединеното княжество отъ 18. VI. 1886 год. облагаше турскитѣ стоки внасяни въ Южна България съ специфичнитѣ мита, прѣдвидени въ тарифата отъ 1883 година. Прѣзъ 1887 година специфичната тарифа отъ 1883 год. се замѣнява съ 5% мито ad valorem върху турскитѣ стоки, съ изключение на спиртнитѣ питиета, тютюна, барута и сольта. Прѣзъ 1888 год. Българското правителство разпорежда, щото всички турски стоки да се пропускатъ безъ мито; тая разпоредба, обаче, скоро е била отмѣнена и се възстановява пакъ стария режимъ, споредъ който всички турски стоки се облагатъ съ мито 8% ad valorem.

Сръбскитѣ стоки, внасяни въ България, които отъ 1879 год. се облагаха съ сравнително най-малко мито — само 5% ad valorem, прѣзъ 1883 година подпадатъ подъ режима на установения прѣзъ тая година специфиченъ митнишки тарифъ. Но и въ търговскитѣ сношения между кралството и княжеството сѫществуватъ сѫщитѣ чести промѣни въ облагането на стокитѣ, както това се практикуваше по отношение на Турция. Още прѣзъ мѣсецъ октомври сѫщата 1883 год. специфичния тарифъ биде отмѣненъ и по отношение на Сърбия, като слѣдствие на което сръбскитѣ стоки се облагаха съ 8% мито по стойность; но не се минаватъ повече отъ шесть мѣсеци, княжеското правителство суспендирва тая наредба и възстановява наново специфичния тарифъ отъ 1883 год. по отношение и на сръбскитѣ стоки. Тоя режимъ трая слѣдъ туй до 1885 година, до Сръбско-българската война, когато политическитѣ отношения между двѣтѣ съсѣдни държави бѣха твърдѣ много натегнати. Прѣди войната България третираше приятелски Сърбия. Отнемането на български провинции и присъединяването имъ — часть отъ тѣхъ къмъ Сърбия, а друга къмъ Ромѫния — не повлия никакъ върху политическитѣ и търговски отношения между България и нейнитѣ съсѣди. Тия отношения и слѣдъ това се развиваха приятелски. България, колкото и тежко да чувствуваше загубата на тия провинции и да скърбѣше за тѣхъ, се радваше на свободата си и полагаше голѣми усилия за своята вѫтрѣшна организация и закрѣпване, въ които политическитѣ мѫже на страната прѣзъ това врѣме виждаха залога за нейното бѫдъщо развитие и независимость. Слѣдъ сръбско-българската война, Сърбия повиши митата върху българскитѣ стоки внасяни въ кралството;

Българското правителство отговори на тия репресалии, съ репресалии, като облагаше сръбскитѣ стоки съ 5% добавъчно мито. Тоя режимъ е продължавалъ близо десеть години, т. е. до 1894 година. На 24. XII. 1894 година Народното събрание е рѣшило вноснитѣ стоки да се облагатъ съ 10½%, а сръбскитѣ и ромжнскитѣ сж се облагали още съ 5% допълнително мито. Тая тарифа се е прилагала отъ 9. I. 1895 година до 1. I. 1897 год.; отъ тая дата вноснитѣ мита сж били повишени отъ 10½ на 14%, но сръбскитѣ стоки и слѣдъ това сж облагани съ 5% допълнително мито. Тоя режимъ уреголирваше търговскитѣ сношения между България и Сърбия до 1 януари 1897 година, отъ която дата влѣзе въ сила сключения прѣзъ сжщата година сръбско-български търговски договоръ.

Прѣди да разгледаме договора отъ 1897 година между България и Сърбия, да се спремъ на бързо и кратко върху начинитѣ, по които се урегулирваха търговскитѣ отношения между България и другитѣ държави. Цѣли 12 години отношенията между младото княжество и европейскитѣ държави се уреждаха по силата на договоритѣ, които Турция бѣ сключила прѣди нашето освобождение съ тия държави. По силата на тия договори, чуждестранитѣ стоки се облагаха съ 8% мито ad valorem. Отъ 23 февруарий 1886 година до 18 априлъ 1887 година ония европейски стоки[1]), които сж платили митото си въ нѣкоя турска митница, въ Цариградъ или въ Деде-агачъ, т. е. ония стоки, които сж внасяни прѣзъ Турция и въ Турция сж обложени, се внасяха въ южна България свободно, защото се смѣташе, че тѣ сж вече обложени единъ пжть. Подобно третиране на чуждестранитѣ стоки се обяснява твърдѣ лесно: Турция смѣташе Румелия все още за своя икономическа область, пъкъ и България — въ интереса на добритѣ отношения между империята и княжеството отъ една страна, и отъ друга за да не прѣдизвиква европейскитѣ държави, отъ подържката на които тя имаше нужда, за да се признае Съединението, — не бързаше да установява еднакъвъ митнишки режимъ за двѣтѣ половини на съединеното княжество. Прѣзъ 1890 г. изтичаше срока на въпроснитѣ договори, а заедно съ това и България добиваше по-голѣма свобода на дѣйствие. Естествено, княжеското правителство пожела да освободи страната отъ всичкитѣ ония стѣснения, които княжеството наслѣди отъ Турция. България поиска да сключи, сама и направо, като независима държава, нови договори съ своитѣ съсѣди и съ оста-

---

[1]) Турция е имала сключени договори въ 1861 и 1862 г. съ Австро-Унгария, Германия, Русия, Франция и Англия.

налитѣ европейски държави, като полагаше голѣми усилия за да защити интереситѣ си и да се освободи отъ ония привилегии, които чуждитѣ държави бѣха си извоювали отъ Турция. Правителството подготовляваше прѣдварително своята работа и три години прѣди изтичането на турскитѣ договори отъ 1861 и 1862 год., т. е. на 17.XII. 1887 година то получи пълномощие отъ камарата да сключи търговски договори съ всички държави. По силата на това пълномощие правителството имаше право: 1) Да прави всички отстѫпки отъ сѫществующитѣ тарифи въ случай, че тия отстѫпки се покажатъ необходими, за да се добиятъ концесии въ полза на изнасянето въ тѣзи държави български индустриални и земледѣлчески произведения и 2) да увеличава митото на ония външни стоки, които правятъ конкуренция и спѫватъ производството на мѣстнитѣ произведения[1]). България направи опити, възъ основа на така очертаната търговска политика, да сключи спогодби, но всички опити излѣзоха несполучливи. Всички държави, както нашитѣ близки съсѣди, тъй и по-далечнитѣ западно-европейски страни, прѣдпочитаха стария режимъ, останалъ още отъ турското владичество.

Дори и слѣдъ 1890 година, послѣдниятъ срокъ на турскитѣ договори задължителни за новото княжество, дори и слѣдъ тая дата, Българското правителство не успѣ да се освободи отъ тѣхния режимъ и да сключи нови спогодби, — спогодби отговарящи на нуждитѣ и икономическия напрѣдъкъ на България. Отъ 1890 до 1895 година подъ редъ България сключвà врѣменни спогодби почти съ всички държави, съ които по-рано Турция имаше сключени търговски договори. Тия спогодби не допринесоха нищо за измѣнението на наслѣдения митнишки режимъ; тѣ само санкционираха правото на България да третира и урегулирва търговскитѣ си сношения като независима държава и да договаря съ чуждитѣ държави направо и независимо отъ своята сюзеренка. Прѣзъ 1894 г. България направи опити за увеличение на митата; тя поиска да увеличи своитѣ фискални източници отъ една страна, а отъ друга, да наложи по-високи мита върху чуждитѣ произведения, за да защити мѣстното промишлено производство, което вече се зараждаше. Покрай всичко това, Българското правителство поиска да издѣйствува свободенъ транзитъ на българскитѣ тютюни, на всички земледѣлски произведения, минаващи прѣзъ територията на договарящата страна; Българското правителство поиска сѫщо тъй свободенъ вносъ на българския добитъкъ, като настояваше да се прѣмахнатъ всички

[1]) Я. Н. Чакаловъ: Търговскитѣ договори на България отъ 1897 година насамъ Икономическо списание, год. VI. 1902, кн. 2.

ветеринарни спънки, освѣнъ въ случаитѣ на епизотии. България искаше, като послѣдствие отъ тия опити, да увеличи митата на вноснитѣ стоки на 15% и да измѣни едногодишнитѣ спогодби съ двѣ годишни. Правителството мотивираше това съ нуждата да се увеличатъ бюджетнитѣ приходи, които поради намалението на поземелния данъкъ съ 30% бѣха значително намалени; това увеличение бѣ наложено и отъ необходимостьта да се навакса намалението отъ постжпленията отъ митата, които постжпления бѣха намалѣли поради падането цѣнитѣ на стокитѣ прѣзъ това врѣме[1]). Чуждитѣ държави упорствуваха и не се съгласяваха на такова голѣмо увеличение на вноснитѣ мита, което отъ 8% трѣбваше отведнъжъ да се увеличи на 15%, но съ взаимни отстжпки се постигна общо съгласие, като митото се увеличи на 10% плюсъ още ½%, полупроцентовъ сборъ, събиранъ за направата и подържката на пристанищата и кейоветѣ. Срокътъ на старитѣ спогодби дѣйствително бѣ продълженъ още за двѣ години. Така се урегулираха търговскитѣ сношения между България и чуждитѣ държави отъ 1890 г. до 1897 год., и прѣзъ послѣднята година ней се удаде да сключи първитѣ си търговски договори. Българското правителство още прѣзъ 1896 година внесе въ Народното Събрание прѣдложение за увеличение на вносното мито отъ 10½% на 14%. Народното Събрание прие и гласува това прѣдложение, слѣдъ което пъкъ Правителството пристжпи къмъ сключването на новитѣ договори. Естествено, първитѣ прѣговори трѣбваше да се почнатъ съ Австро-Унгария, като най-заинтересована страна въ търговията не само на България, но и на цѣлия Балкански полуостровъ. България — а наредъ съ нея и другитѣ балкански държави —, която съ прѣдстоящитѣ търговски договори трѣбваше да защищава своето промишлено производство и да извоюва пазарь за земледѣлскитѣ си произведения, по необходимость трѣбваше да захване съ Австро-Унгария, защото конкуренцията, която търпѣше мѣстното производство, бѣ послѣдствие отъ вноса на австрийски промишлени произведения. При това, като заинтересована най-много въ българския пазарь, тя можеше да направи нѣкои отстжпки, които единъ пжть извоювани ще създадатъ благоприятни условия за икономическото развитие на страната. Отъ друга страна, Австро-Унгария сама може да бжде пазарь на български земледѣлчески произведения. Една добра спогодба можеше да отвори и осигури добъръ пазарь на нашитѣ землени продукти. Така раз-

[1]) Я. Н. Чакаловъ: Търговскитѣ договори на България отъ 1897 година насамъ. Ик. списание, год. VI 1902 г., кн. 2.

сжждаваха и тъй мотивираха настояванията си всички, които искаха сключването на търговски договоръ между княжеството и дуалистическата монархия. Такъвъ договоръ дѣйствително бѣ сключенъ и почти едноврѣмено подобни договори бѣха сключени и съ останалитѣ европейски държави. Между Балканскитѣ държави само съ Сърбия, България можа да сключи подобенъ договоръ. Насъ тукъ не ни интересуватъ повече търговскитѣ договори между княжеството и другитѣ европейски държави, интересува ни специално търговския договоръ между България и Сърбия, като пръвъ такъвъ между тия двѣ държави, който урегулирва търговскитѣ сношения между двѣтѣ съсѣдни държави отъ 1897 до 1905 година и който договоръ бѣ прѣдназначенъ да подготви прѣдварителнитѣ условия за едно сближение между двѣтѣ славянски държави.

Прѣзъ 1891/92 год. Сърбия водѣше прѣговори съ Австро-Унгария за подновяване на старата конвенция, по силата на която се уреждаха до тая година търговскитѣ отношения между кралството и монархията. Съ конвенцията, за която е дума, Сърбия сполучи да увеличи митото на нѣкои внасяни отъ Австро-Унгария стоки на 15%, но между кралството и монархията се водѣше споръ за така наречената погранична търговия между двѣтѣ съсѣдни държави. Сърбия настояваше да се разграничи точно пограничния районъ, въ който, споредъ конвенцията, размѣната трѣбваше да бжде свободна, защото кралевското правителство бѣше забѣлѣзало, какво произведения чакъ отъ Будапещенския производителенъ районъ, се внасяха отъ маджарскитѣ импортьори за погранични, слѣдователно трѣбваше да се пропускатъ безъ мито въ Сърбия. Сръбското правителство протестираше и настояваше за отстранението на тая неправда, като въ новия договоръ, за който се водѣха прѣговори и прѣдстоеше да бжде сключенъ, се процедира точно размѣрътъ на пограничния районъ, въ който размѣната трѣбва да бжде свободна. Австро-Унгария, обаче, упорствуваше и не желаеше да отстжпи отъ становището, което тя бѣ си извоювала съ старата конвенция, но и Сърбия настояваше на своето; тя заплашваше съ скжсване на прѣговоритѣ, сръбското правителство открито говорѣше, че то е готово да прѣдприеме митнишка война срѣщу монархията въ защита на своитѣ интереси. Въ сжщото това врѣме сръбското правителство направи прѣдъ управляющия българското дипломатическо агентство въ Бѣлградъ постжпки за подновяване на прѣговоритѣ за сключване търговски договоръ между България и Сърбия. Подобни опити двѣтѣ правителства бѣха прѣдприемали вече нѣколко пжти. Тоя пжть сръбското правителство правѣше не само една диверсия срѣщу Австро-Унгария, която не гледаше съ

добро око на едно сближение между двѣтѣ малки славянски държави на каквато база и да бѣ това сближение; но въ сѫщото врѣме правителството се стараеше да задоволи обществото и да отстрани негодованието му въ случай, че пропадне опита за подновяване на старата митнишка конвенция. За Сърбия единъ търговски договоръ съ съсѣдната монархия бѣ всѣкога съ сѫдбоносно значение за нейното икономическо развитие. Една митнишка война или едно бездоговорно положение би се отразило върху нея твърдѣ пагубно, защото Австро-Унгария бѣ едничкото дебуше на цѣлия сръбски износъ. Единъ договоръ съ България, колкото благоприятенъ да е и за двѣтѣ страни, не можеше да повлияе на сръбския износъ; но едно сближение между България и Сърбия, макаръ и върху базата на единъ търговски договоръ, щѣше да бѫде голѣмъ активъ на сръбското правителство. Българското правителство е отговорило, пакъ чрѣзъ управляющия нашето агентство въ Бѣлградъ, че на България прѣдстои скоро да заведе прѣговори за сключване на търговски договоръ съ двѣ велики сили, и че прѣди да се сключатъ тия прѣговори, тя не може да пристѫпи съмъ сключването на такъвъ съ кралство Сърбия.

Три години по-късно, т. е. на 30 мартъ 1895 година Българското финансово министерство настоява прѣдъ министерството на външнитѣ дѣла да се направятъ постѫпки чрѣзъ сръбския дипломатически агентъ въ София за сключването на търговски договоръ между България и Сърбия. Такива постѫпки бѣха направени. България иска щото договорътъ да почива на слѣднитѣ принципи: 1) двѣтѣ държави да си признаятъ клаузата на най-фаворизираната нация; 2) Сърбия да гарантира и на България сѫщитѣ улеснения въ пограничната търговия, каквито тя е признала на Австро-Унгария; 3) свободно пропущане на българския едъръ и дребенъ добитъкъ въ и прѣзъ Сърбия, споредъ прѣдварително сключена ветеринарна конвенция между двѣтѣ съсѣдни държави. На 25 октомврий сѫщата година Сърбия прави вече официално прѣдложение на България за сключване на търговски договоръ между двѣтѣ държави. Разбира се, българското правителство приема това прѣдложение и настоява да се назначатъ делегати, а прѣговоритѣ да се водятъ въ София. Въпрѣки факта, че Сърбия първа прави подобно официално прѣдложение, тя по разни причини отлага започването на прѣговоритѣ. Сръбското правителство най-напрѣдъ се извинява, че не било готово съ материялитѣ по прѣдстоящия договоръ, но сѫщинскитѣ, обаче, скрити мотиви, поради които то отказва да подкачи прѣговоритѣ, сѫ били опасенията му да не би България да използува тия прѣговори при сключването на нейния търговски договоръ съ

Австро-Унгария, защото въ сѫщото това врѣме между княжеството и монархията сѫ се водѣли прѣговори за такъвъ договоръ.

На 26 януарий 1896 година се започва размѣняване на мисли по прѣдстоящия договоръ. Повдига се въпросътъ отъ българска страна за свободното пропускане въ и прѣзъ Сърбия на българския добитъкъ и по него се завързватъ дълги спорове; Сърбия отхвърля подобно искане отъ България, защото се бои да не би Австрия да протестира и денонсира договора си съ кралството. Сръбското правителство увѣрява българското, че скоро прѣдстои да се построи въ кралството модерна скотобойна — въ такъвъ случай и българския добитъкъ ще може да се пропуска въ Сърбия, защото ще може да се прѣизнася въ месо. Въ конвенцията съ Австро-Унгария не се говори нищо за месото, забраненъ е само вносътъ на чуждъ добитъкъ въ Сърбия. Австрийското правителство мислѣше, че само по тоя начинъ страната може да се гарантира отъ епизотии, които лесно можеха да се прѣнесатъ въ Сърбия, а отъ послѣднята въ Унгария. Затвори ли Австро-Унгария своитѣ граници за сръбския добитъкъ, изобщо пазарьтъ на послѣдния е загубенъ. За да се освободи отъ тая тежка зависимость, Сърбия бѣ рѣшила да построи модерна скотобойна и да изнася вмѣсто живъ добитъкъ — месо, но тя прѣдварително се надѣваше, че ще склони турското правителство да се построи желѣзопѫтната линия Нишъ—Прищина—Призренъ—Шкодра—Адриатическото море. Естествено, ако Турция се бѣше съгласила за постройката на тая линия, на Сърбия се откриваха нови пазари, защото Италия щѣше въ това отношение да замѣсти Австро-Унгария. При това трѣбва да отбѣлѣжимъ, че Италия се отнасяше съчувствено къмъ такова едно прѣдприятие. Тя се отнасяше съчувствено и по икономически и по политически съображения. Италия водѣше една политика къмъ балканскитѣ държави, която често пѫти не се схождаше съ тая на нейната съюзница — Австро-Унгария. Италиянското правителство смѣташе, че подобна линия ще открие пѫть за проникването и на италиянското влияние на Балканския полуостровъ; на италиянската промишленость се открива единъ близъкъ пазарь, а нацията ще има евтини и добри скотовъдни произведения; ний-сетнѣ Италия се стараеше да създаде трайни приятелски връзки между нея и балканскитѣ държави.

Прѣзъ втората половина на 1896 година, слѣдъ размѣната на мисли, се подкачиха прѣговоритѣ за сключването на търговски договоръ между двѣтѣ държави. Прѣговоритѣ се водятъ въ София. Още въ първото заседание се установяватъ принципитѣ, върху които ще почива тоя договоръ. Тия основни начала сѫ слѣднитѣ:

1) Двѣтѣ държави взаимно си гарантиратъ клаузата на най-фаворизираната нация; 2) пограничната размѣна е свободна, но се опрѣдѣля точно границата на зоната, въ която ще става тя; 3) разрѣшение на въпроса за тъй нареченитѣ двувластни имоти. Що се отнася до свободното пропускане на българския добитъкъ, то тоя въпросъ се оставя на страна, за да се повдигне отново при подробното разглеждане на отдѣлнитѣ въпроси. България още въ първитѣ заседания на делегатитѣ се съгласи да направи голѣми отстѫпки на най-важнитѣ сръбски износни артикули, — каквито сѫ сръбскитѣ вѫжя, дървениятъ материалъ за строене и горене. Сръбскитѣ делегати искатъ и настояватъ прѣдъ българското правителство да се допусне свободния вносъ и транзитъ на дребния сръбски добитъкъ въ и прѣзъ България. Не ще съмнѣние, че нашето правителство е отхвърлило това прѣдложение, като е увѣрявало сръбското, че подобна отстѫпка би била безпрѣдметна за Сърбия, защото сръбскиятъ дребенъ добитъкъ не може да конкурира българския. На това сърбитѣ сѫ възразили, че тѣ нѣматъ прѣдъ видъ българския пазарь, а турския и то най-главно Цариградския пазарь, а най-краткия и най-евтинъ пѫть за тѣхъ за Цариградъ минава прѣзъ България. Но тъкмо поради това българското правителство отхвърли сръбското искане, защото на турския resp. на Цариградския пазарь, едничкия най-важенъ пазарь за нашия добитъкъ по това врѣме, ние щѣхме да срѣщнемъ сръбската конкуренция, когато България, по силата на своето естествено положение спрѣмо Турция, бѣ извоювала за своя добитъкъ единъ видъ монополъ. Най-сетнѣ българското правителство отстѫпи по тоя въпросъ, то се съгласи да обезпечи свободенъ вносъ и транзитъ на сръбския дребенъ добитъкъ, като мотивираше тая своя отстѫпка съ искреното и голѣмо желание да се сключи договоръ между двѣтѣ съсѣдни държави, като при това настояваше за сключването и на специална ветеринарна конвенция.

Слѣдъ доста продължителни разисквания, най-сетнѣ, проекто-договорътъ биде редактиранъ окончателно и прѣдставенъ за прѣдварително удобрение на респективнитѣ правителства. Послѣднитѣ, обаче, внасятъ нови измѣнения въ прѣдставения проектъ. Сръбското правителство не бѣше особно доволно отъ договора, то мислѣше, че интереситѣ на Сърбия не сѫ достатъчно защитени, и открито обвиняваше сръбскитѣ делегати, че сѫ гледали на всѣка цѣна да сключатъ договоръ съ България. Разбира се, това бѣха обикновени маневри, съ които сръбското правителство се стремѣше да принуди България къмъ по-голѣми отстѫпки, или пъкъ направенитѣ отъ сръбския министерски съвѣтъ измѣнения въ проекто-договора, да минатъ по-лесно.

Въ договора бѣха прѣдвидени около 20 артикула, които трѣбваше да се ползуватъсъ специални облагания—faveurs speciales; митата върху тия артикули бѣха значително намалени въ сравнение съ митата, прѣдвидени въ общитѣ тарифи и на двѣтѣ държави. Отъ тѣхъ 14 бѣха такива, които интересуваха повечето Сърбия, т. е. послѣднята внасяше такива въ България, а 6 артикула интересуваха българския износъ за съсѣдното кралство. Между първитѣ четиринадесеть артикула на първо мѣсто бѣ сръбското пиво; кравешко масло, масти и тлъстини и специално сръбската сланина; каймакъ, сирене, месо: прѣсно, солено и пушено; зеленчуци и фрукти; брашна, кожи и кожарски издѣлия; памукъ, вжжа и вжжарски издѣлия и килими. Въ втората група артикули спадаха българскитѣ вина, аби, шаеци и гайтани. Освѣнъ отстжпкитѣ по изброенитѣ вече 14 артикули, Сърбия е настоявала за намаление митото върху сливовицата, но българското правителство е отхвърлило подобно искане.

Споредъ постигнатото съгласие, въпроснитѣ 20 артикули сж се облагали по слѣдния начинъ:

Бирата е плащала вносно мито само 5 лв. за 100 kg., когато прѣди договора отъ 1897 год. тя се е облагала съ 13·50 лв. 100 kg. въ бурета и 33·75 лв. 100 kg. въ бутилки;

Кравето масло, каймака, маститѣ и сланината сж се облагали само съ 6 лв. 100 kg., а по-рано сжщитѣ сж плащали 27 лв. Месото, безразлично дали е прѣсно, солено или пушено, се облага само съ 2 лв. 100 kg.; прѣди договора отъ 1897 година се е плащало 20.25 лв. — прѣсното, 13·50 — соленото и 94·50 лв. — пушеното. — Сиренето по-рано е плащало мито 40·50 л. 100 kg., по договора се е облагало само съ 2 лв.;

Зеленчуцитѣ и фруктитѣ се облагатъ съ 0·50 л. 100 kg., когато по-рано първитѣ сж плащали 8·10, а вторитѣ 7·40 лв. — 100 kg.

Брашното се е облагало само съ 1л. 100 kg., прѣди съ 10·80 лв. — Коженитѣ издѣлия се облагатъ съ 5·10 л. 100 kg., прѣди сж плащали 54 л. — Платната се облагатъ съ 12 л. 100 kg., когато порано сж облагани съ 13½ ad valorem или 100 л. — 100kg. Вжжата и издѣлия отъ тѣхъ се облагатъ съ 5л. 100 kg., по-рано съ 27 л.;—конопътъ плаща само 5 л. вносно мито, когато по-рано се е облагалъ съ 40·50 л. 100 kg.; килимитѣ се облагатъ съ 25 л. 100 kg., когато прѣди договора отъ 1897 година сж облагани съ 270 л. 100 kg.

Докато по-рано, прѣди договора отъ 1897 год., вносътъ на сръбския дребенъ добитъкъ въ България бѣ запретенъ, сега е свободенъ; сжщо тъй бѣ свободенъ и транзита, който трѣбваше да става въ вагони.

Нашитѣ артикули, внасяни въ Сърбия, по договора отъ 1897 година трѣбваше да плащатъ слѣднитѣ мита: абитѣ—15 л., шаекътъ — 22 л.; гайтанътъ — 26 лева и гроздето 1 левъ. Това бѣха митата прѣдвидени въ проекто-договора отъ 1897 год. за ония артикули, който най-много интересуваха двѣтѣ държави. Когато проектътъ се внесе въ респективнитѣ правителства за прѣдварително удобрение, и двѣтѣ страни поискаха да увеличатъ митата на нѣкои отъ прѣдвиденитѣ артикули. Българското правителство поиска, освѣнъ измѣнението на чл. 19 отъ договора, но и да се увеличатъ митата на нѣкои стоки отъ 10 и 12%, както бѣха прѣдвидени въ проекта, на 14%, а Сърбското правителство поиска да увеличи митата върху нашитѣ текстилни произведения и върху гроздето. Послѣдното по проекта се облагаше съ 1 л. 100 kg. Сръбското правителство поиска митото да се увеличи на 1 л. 50 ст., нашитѣ аби трѣбваше да плащатъ вмѣсто едно мито отъ 15 л. 100 kg., както бѣ прѣдвидено въ проекто-договора — 25 л.; шаекътъ, вмѣсто 22 л., трѣбваше да се обложи съ 30 л., а гайтанътъ съ 100 л. 100 kg. вмѣсто 26 л. по проекто-договора. Като се научило за тия искания на сръбското правителство, българското е увѣдомило послѣдното, чрѣзъ българския дипломатически агентъ въ Бѣлградъ, че подобни измѣнения прѣдизвикватъ тягостно впечатление въ София. Слѣдъ извѣстни прѣговори и взаимни отстжпки, най-сетнѣ се постигна пълно съгласие по всички въпроси. И двѣтѣ държави сж ржководѣха отъ желанието да сключатъ такъвъ договоръ, защото това отговаряше не само на икономическитѣ, но и на политическитѣ интереси на двѣтѣ съсѣдни страни. Едно сближение между България и Сърбия, па било то и на икономическа основа, прѣзъ 1897 година бѣ изгодно и за двѣтѣ държави. Прѣговоритѣ за сключването на търговски договоръ и сключването на самия договоръ съвпадаше отначало съ натегнатитѣ гръцко-турски отношения,а по-сетнѣ и съ самата гръцко-турска война за островъ Критъ. Конфликтътъ между Гърция и Турция заплашваше мира, а източниятъ въпросъ се заплиташе и осложняваше още повече. Гърция направи опити за споразумѣние съ българското правителство и послѣдното не бѣ чуждо на идеята за едно разбиране съ нея; то бѣ готово даже да дѣйствува, но по причини и съображения, които подлежатъ още на изучване отъ историята и които тукъ не мога да изложа, това разбиране бѣ осуетено[1]).

---

[1]) Въ 1897 година, прѣзъ врѣме на гръцко-турската война, гръцкиятъ министъръ на външнитѣ дѣла е направилъ формално прѣдложение на управляющия българското дипломатическо агентство въ Атина, за разбиране между България и Гърция. Послѣдниятъ е увѣдомилъ за това Българското правителство. Д-ръ К. Сто-

Договорътъ отъ 1897 година биде приетъ отъ парламентитѣ и на двѣтѣ страни единодушно. Особно голѣмъ ентусиазъмъ бѣ обладалъ сърбитѣ. Слѣдъ падането на напрѣдняшкия кабинетъ на Новаковича, на власть дойде изпитаниятъ сръбски държавенъ мжжъ Симичъ; послѣдниятъ, като всѣки далновиденъ политикъ, прѣцѣнявайки добрѣ политическото и търговско значение на подобенъ договоръ, безъ много колебания направи голѣми отстжпки въ полза на България и осигури по тоя начинъ приемането на договора и отъ двѣтѣ страни. Въ тая своя политика Симичъ бѣ намѣрилъ енергичната подкрѣпа на краль Александра, който считаше единъ такъвъ договоръ като прѣдварително условие или поправо като такъвъ, който ще подготви почвата за единъ политически съюзъ между двѣтѣ славянски държави. Особно енергично е настоявалъ краль Александъръ да се приеме договора и да се приеме той прѣди посѣщението, което е възнамѣрявалъ да направи князь Фердинандъ въ Сърбия.

Въ сръбската скупщина договорътъ бѣ вотиранъ единодушно и безъ дебати, освѣнъ съ нѣколко тържествени и въодушевени декларации, които бѣха направени както отъ прѣдставителитѣ на болшинството, тъй сжщо и отъ тия на опозицията. Единъ отъ ораторитѣ, напримѣръ, е завършилъ своята кратка рѣчь съ възклика „Да живѣе Балканския съюзъ“, а докладчикътъ на финансовата комисия, като приключвалъ дебатитѣ, е изтъкналъ, че тоя договоръ е първата крачка къмъ единъ митнишки съюзъ. Всрѣдъ общъ ентусиазъмъ и въодушевление се е пристжпило къмъ гласуването на договора, който намира подръжката на цѣлото обществено мнѣние въ Сърбия и на всички партии. Но до тукъ само не се свършва сръбския ентусиазъмъ и екзалтация. Прѣминаването на първитѣ влакове натоварени съ стока, прѣминаването на първитѣ влакове отъ Сърбия за България отъ България за Сърбия, слѣдъ влизането на договора въ сила, е било съпроводено съ цѣло праздненство на сръбско-българската граница. Инициативата за тоя праздникъ, съ

иловъ е пожелалъ да знае точнитѣ прѣдложения на атинското правителство. Въ това врѣме, обаче, князь Фердинандъ, който по врѣме на войната отсжствувâ отъ България и прѣкара извѣстно врѣме въ Виена, се завърна въ София и на нашия агентъ бѣ внушено да не влиза въ никакви прѣговори съ грѫцкото правителство. По тоя начинъ се осуети разбирането съ Гърция. Тоя фактъ трѣбва да се съпостави съ тоя, че прѣзъ 1897 година отношенията между Австро-Унгария и Русия бѣха най-приятелски. Между двѣтѣ заинтересовани въ сждбата на Балканския полуостровъ велики държави сжществуваше пълно съгласие. Прѣзъ сжщата година се поднови старото съглашение между тѣхъ, относително източния въпросъ. Слѣдъ несполучливата за Гърция война, послѣднята поднови съ още по-голѣма енергия своята пропаганда и политика на изтрѣбление българския елементъ въ Македония. И тоя пжть, както винаги, тя бѣ подкрѣпена и насърдчавана отъ самата турска власть.

който е трѣбвало да се ознаменува една нова ера въ сръбско българскитѣ търговски и политически отношения, се пада на Сърбия. Въ Пиротъ и Царибродъ по тоя случай се събиратъ не само гражданитѣ, но присжтстватъ и нѣкои отъ министритѣ на двѣтѣ държави и задружно и тържествено се отпразднува тоя день, който историята не бѣ прѣдопрѣдѣлила да бжде знаменитъ.

Това поведение на сръбскитѣ официални кржгове и на сръбското общество може твърдѣ лесно да се разбере, като се вематъ подъ съображение политическитѣ условия отъ втората половина на 1896 год. и прѣзъ цѣлата 1897 година.

Прѣзъ 1897 година въ политическо отношение Сърбия бѣ изолирана. Гръцко-турската война постави съсѣдното кралство въ още по-тежко положение, защото Македонскиятъ въпросъ излизаше на сцената, когато то бѣ безпомощно и надеждата да участвува въ разрѣшението на тоя въпросъ бѣ съвсѣме малка, почти никаква, и когато цѣлата сръбска политика отъ 1868 год. насамъ неуклоно се стремѣше да осигури поне часть отъ Македония за кралството. Ето защо търговскиятъ договоръ отъ 1897 година бѣше твърдѣ важенъ за Сърбия и тя не искаше да изпусне случая, който би създалъ не само една база за по-нататъшно разбиране, но би далъ и поводъ за взаимно — между България и Сърбия — обсжждане на въпроса, който най-много интересуваше и двѣтѣ държави — Македонскиятъ. Ако между България и Гърция бѣ се постигнало общо разбиране по тоя въпросъ, и ако тѣ бѣха пристжпили къмъ неговото разрѣшение, очевидно това щѣше да стане безъ участието на Сърбия, и послѣднята, за да обезпечи своитѣ интереси, по необходимость трѣбваше да повтори историята отъ 1885 година. Отъ друга страна Австро Унгария зорко слѣдѣше всички дѣйствия на Сърбия и тогава, когато между нея и Русия имаше единомислия по балканскитѣ работи, една необмислена акция отъ нейна страна би била твърдѣ рискувана. Сърбия можеше да дѣйствува — сигурно заедно съ Ромжния — само като мандатеръ на двѣтѣ велики сили и то противъ България. Дали, обаче, такава една акция отъ нейна страна би била възможна и дали това е било даже вѣроятно — е другъ въпросъ. Тя, обаче, постжпи поразумно; страхувайки се отъ своята изолираность, по поводъ на търговския договоръ отъ 1897 г., Сърбия се постара да влѣзе въ прѣко разбиране съ България. Прѣзъ сжщия тоя периодъ и при посѣщението на краль Александра въ София двѣтѣ правителства размѣниха мисли и установиха тъй нареченитѣ сфери на влияние въ Македония.

Още прѣзъ 1896 година е станало дума за установяването на сфери на влияние въ Македония. Прѣзъ 1896 година князь Фердинандъ е посѣтилъ нѣкои отъ европейскитѣ дворове; на връщане за България, той се е отбилъ и въ Бѣлградъ, за да посѣти и сръбския кралски дворъ. На срѣщата между двамата владѣтели е билъ засегнатъ и въпроса за едно споразумѣние между България и Сърбия по Македонския въпросъ. Краль Александъръ е развилъ идеята за установяването на тъй нареченитѣ сфери на влияние. Подъ сферата на сръбското влияние трѣбваше да влѣзе цѣла западна Македония заедно съ Солунъ, а източна Македония оставаше подъ сферата на българското влияние. Разговоритѣ сѫ се водили *само между двамата владѣтели.* При връщането на визитата на Краль Александра прѣзъ 1897 година въ София, разисканията сѫ били подновени. Сърбия е настоявала за установяването на сфери на влияние въ Македония, като едничка база за споразумѣние между двѣтѣ балкански държави по Македонския въпросъ. Прѣговоритѣ сѫ се водѣли устно и, както изглежда отначало, само между двамата владѣтели, а по-сетнѣ и между самитѣ правителства. Но окончателно споразумѣние не се постигна; при кабинета на Д-ръ Стоиловъ главнитѣ принципи на споразумѣнието бѣха опрѣдѣлени, оставаше да се уговорятъ и да се опрѣдѣлятъ точно „сферитѣ на влияние". Прѣзъ януари 1899 година кабинетътъ на Д-ръ Стоиловъ падна и биде замѣстенъ отъ кабинета на Грековъ-Радославовъ. Министъръ на външнитѣ работи къмъ втората половина на сѫщата година стана Тодоръ Иванчевъ, а за български дипломатически агентъ въ Сърбия биде назначенъ Христо Бракаловъ, до тогава главенъ секретарь въ министерството на външнитѣ работи. По случай приемането на тържествена ауденция на новия български дипломатически агентъ, краль Александъръ е изказалъ надежда, че започнатитѣ прѣди двѣ години между сръбското и българското правителства прѣговори за „тѣсно сближение между двѣтѣ братски държави" и точно опрѣдѣляне сферитѣ на влияние на България и Сърбия въ Македония ще бѫдатъ довършени. Нашиятъ дипломатически агентъ, който не е билъ посветенъ въ воденитѣ прѣговори, докладва своя разговоръ съ краля на министра на външнитѣ работи и поисква инструкции. Българското правителство, разбира се, не е закъснѣло да даде нуждитѣ за случая наставления. Послѣднитѣ сѫ формулирани въ една обстоятелствена нота, датирана отъ 9. I. 1900 г. Въ тая инструкция българското правителство развива своето гледище и по Фирмилиянова въпросъ. Прѣди всичко, то отхвърля всѣкаква идея за опрѣдѣляне сферитѣ на влияние на двѣтѣ държави въ Македония. Най-напрѣдъ противъ това ще се противо-

постави самото население; Великитѣ сили сѫщо тъй нѣма да допуснатъ подобно нѣщо, защото искатъ мирно и спокойно развитие на тоя въпросъ и защото най-сетнѣ самата Турция ще погледне на всѣко раздѣление на Македония на сфери на влияние, като посѣгателство върху нейния суверитетъ[1]).

Приетиятъ и отъ двѣтѣ законодателни тѣла търговски договоръ между България и Сърбия отъ 1897 година не се отличаваше току речи по нищо отъ цѣлата система договори, които княжеството сключи съ европейскитѣ Велики сили. България при това поиска отъ Сърбия ония облегчения, които тя бѣ обезпечила на Австро-Унгария. Що се отнася до пограничната размѣна, ония особни прѣимущества, които двѣтѣ страни си бѣха гарантирали взаимно, ще бѫдатъ разгледани слѣдъ като прѣдадемъ in extenso съдържанието и клаузитѣ на въпросния договоръ.

По чл. 1 отъ договора отъ 1897 год. между поданицитѣ на двѣтѣ договарящи държави ще сѫществува пълна свобода; и еднитѣ и другитѣ ще могатъ свободно да търгуватъ въ територитѣ

---

[1]) Вижъ Д-р Владан Джорджевич: Краі Једне Династиіе, томъ III стр. 293. Владанъ Джорджевичъ, сръбски министъръ прѣдседатель и министъръ на външнитѣ работи, отрича, краль Александъръ изобщо да е говорилъ на Бракалова нѣщо по воденитѣ прѣговори за сфери на влияние. Той казва, че кралътъ е приелъ българския дипломатически агентъ въ Бѣлградъ, на тържествена ауденция като прѣдставитель на независима държава, каквато България въ сѫщность не е била. Кралътъ е билъ твърдѣ много любезенъ и задържалъ българския дипломатически агентъ на вечеря и при врѫчването на акредитивитѣ си, кралътъ не билъ казалъ нищо повече освѣнъ нѣколко любезни „стереотипни фрази", съ които е изказалъ пожеланието си щото връзкитѣ между двѣтѣ съсѣдни държави да уякнатъ още повече. Въ отговоръ на кралевитѣ любезности, казва той, българското правителство е издало своята инструкция отъ 9 януари 1900 година, която — инструкция — хектографирана е била изпратена и въ Цариградъ, отъ гдѣто и сръбскиятъ министъръ на външнитѣ работи е получилъ единъ екземпляръ. Той обяснява цѣлата тая работа като една диверсия на българското правителство по поводъ приема — по това врѣме — на краль Александра отъ австрийския императоръ, съ цѣль да се засвидѣтелствува по тоя начинъ лоялностьта на България спрѣмо Турция. Това обяснение на Владанъ Джорджевичъ, най-голѣмия русофобъ и българофобъ въ Сърбия, не е правдоподобно. Воденитѣ прѣговори между България и Сърбия за опрѣдѣляне сфери на влияние на двѣтѣ държави въ Македония, на врѣмето си възбуди негодуванието на цѣлото обществено мнѣние въ България. Правителството, което наслѣди кабинета на Д-ръ К. Стоиловъ, подъ натиска на общественото мнѣние и особно подъ натиска на македонската емиграция и революционери, отхвърля всѣкаква идея за „сфери на влияние" и се противопостави на воденитѣ до тогава прѣговори по тоя въпросъ. Дали кралътъ е казалъ само нѣколко „стереотипни фрази", за да изкаже своитѣ пожелания за заякчаването на добритѣ отношения между двѣтѣ съсѣдни държави,—и върху това свѣденията на Вл. Джоржевича сѫ невѣрни. Той обвинява българския дипломатически агентъ, че е измислилъ или по-право казано, че е съчинилъ оная часть отъ разговора, която се отнася до точното опрѣдѣляне сферитѣ на влияние. Дипломатическата архива, колкото и да е оскѫдна — защото изглежда, че прѣговоритѣ сѫ се водѣли устно, слѣдователно, липсватъ писмени сношения — опровергава бившия сръбски пръвъ министръ и министръ на външнитѣ работи. Трѣбва да допуснемъ, че разговора между краля и българския дипломатически агентъ се е водѣлъ на нѣкакъвъ непонятенъ езикъ и за двамата, за да може безъ стѣснение да се твърди, че единъ дипломатически агентъ ще си позволи невѣрно да прѣдава или да измислюва нѣкакъвъ разговоръ.

на resp. страни — българитѣ въ Сърбия и сърбитѣ въ България. Поданицитѣ на едната и другата държава нѣма да плащатъ по-високи данъци за занаята, който упражняватъ въ територията на договарящата страна, отъ ония, който плащатъ мѣстнитѣ поданици. Привилегиитѣ, съ които се ползуватъ мѣстнитѣ поданици, сѫ общи за поданицитѣ на договарящата страна.

Търговцитѣ и фабрикантитѣ, изобщо промишленицитѣ се освобождаватъ отъ данъци и нѣма да се облагатъ съ никакви добавъчни данъци или тегоби за занаята, който упражняватъ въ една отъ договорящитѣ страни, ако докажатъ съ свидѣтелство за правоспособность, по уговоренъ отъ странитѣ образецъ, че въ страната, гдѣто живѣятъ, сѫ платили надлежнитѣ данъци, за занаята, който упражняватъ. Въ такъвъ случай, тѣ иматъ право сами или чрѣзъ свои агенти или прѣдставители съ или безъ мостри да правятъ покупки или да приематъ поржчки и то изключително съ стоки, прѣдмети на тѣхната търговия или индустрия. (Чл. 2).

Ония лица, обаче, които не сѫ търговци, не сѫ и индустриалци, както и ония, които приематъ поржчки отъ лица, които не сѫ търговци, нито индустриалци, плащатъ установенитѣ въ съотвѣтната страна данъци и тегоби за занаята, който упражняватъ.

Поданицитѣ и на двѣтѣ договорящи страни ще бѫдатъ еднакво третирани съ мѣстнитѣ поданици на панаиритѣ и пазаритѣ, които тѣ посѣщаватъ съ цѣль да търгуватъ. Кираджиитѣ и ония, които се занимаватъ съ мореплаване, нѣма да се облагатъ съ данъкъ занятие и съ разни такси за занаята, който упражняватъ.

Поданицитѣ на едната отъ договорящитѣ страни не могатъ да се установятъ въ другата като кръчмари по селата, нито като аптекари, мисити или пъкъ да се занимаватъ съ амбулантна търговия.

Българскитѣ поданици въ Сърбия и сръбскитѣ въ България, иматъ право да добиватъ движими и недвижими имоти по възмезденъ и безвъзмезденъ начинъ; тѣ могатъ свободно да разполагатъ съ своитѣ имоти: да ги продаватъ, да ги подаряватъ, да ги размѣнятъ, да ги даватъ чрѣзъ браченъ договоръ, да ги завѣщаватъ, да ги даватъ въ наслѣдство ab intestato. Тѣ нѣма да плащатъ за тия сдѣлки по-високи данъци отъ тия, които плащатъ мѣстнитѣ поданици. Обаче, благотворителнитѣ дружества, еснафскитѣ корпорации и въобще всички морални личности, които сѫществуватъ въ територията на едната отъ договорящитѣ страни нѣматъ право да придобиватъ по възмезденъ или безвъзмезденъ начинъ недвижими имоти. Изключения се допускатъ за търговскитѣ, осигурителнитѣ и транспортнитѣ дружества. (Чл. 4).

Българскитѣ мѣстни или индустриални произведения внасяни въ Сърбия, както и сръбскитѣ такива внасяни въ България, ще бѫдатъ третирани еднакво: ще се облагатъ съ еднакви мита, октроа, акцизи, транзитни такси, ще се подлагатъ на еднакви митнишки формалности, ще плащатъ еднакви транспортни такси по желѣзнопѫтнитѣ линии, каквито плащатъ мѣстнитѣ поданици или каквито плащатъ произведенията на ония държави, които се ползуватъ отъ клаузата на най-фаворизираната нация. (Чл. 6).

По чл. 7. договорящитѣ страни се задължаватъ да не прѣпятствуватъ на взаимната търговия, чрѣзъ каквито и да било запрѣщения и прѣпятствия на вноса и износа или транзита. Изключение отъ това общо правило се допуска за ония стоки, които сѫ или биха станали държавенъ монополъ; изключение се допуска сетнѣ за военитѣ муници; относително мѣроприятията на санитарната ветеринарна полиция и относително вносътъ и транзитътъ и отъ двѣтѣ страни на рогатия добитъкъ. Но що се касае до транзитътъ на сръбския дребенъ добитъкъ по българскитѣ желѣзници, както и до взаимната търговия съ свине — тѣ ще бѫдатъ свободни.

Двѣтѣ договорящи страни се задължаватъ въ всички случаи да се третиратъ една друга по клаузата на най-фаворизираната нация. Поради това всички отстѫпки — данъци, мита, транзитни такси и други улеснения, направени по-късно на трета държава, ще се признаятъ незабавно и безъ да се искатъ за това насрѣщни отстѫпки и на другата договоряща страна. Тия отстѫпки, обаче, нѣма да се признаватъ за слѣднитѣ случаи (Чл. 8):

1) Относително облагитѣ, които сѫ отстѫпени вече или биха се отстѫпили въ бѫдаще на други съсѣдни държави за улеснение на пограничната търговия, както и относително ония стоки, които се пропускатъ съ намалено мито или съвсѣмъ свободно, но се пропускатъ само прѣзъ опрѣдѣлени митнишки пунктове за жителитѣ на извѣстни окрѫжия;

2) Относително задълженията, които сѫ наложени на една отъ контрактирующитѣ страни по силата на постановленията на нѣкой митнишки съюзъ, сключенъ вече или който би се сключилъ въ бѫдаще.

Уговорено е по силата на чл. 9 отъ договора, че сръбскитѣ и българскитѣ землени издѣлия ще се облагатъ съ мита, прѣдвидени първитѣ въ тарифа **А**, а вторитѣ въ тарифа **Б**, приложени къмъ сѫщия договоръ.

Тия тарифи установяваха слѣднитѣ мита:

А.

Сръбски стоки облагани въ България.

I.

1. Пестилъ отъ сливи безъ захарь 2. Минерални води 3. Ленъ и конопъ сурови 4. Опинци щавени	мито 10% ad valorem.

II.

5. Грънчарски издѣлия 6. Лъжици, паници, захлупаци, калжпи, бъклици, стомни, гаванки отъ дърво даже боядисани 7. Варь 8. Вълна прана или неприна 9. Коли, талиги, шейни обикновени, т. е. боядисани или не, съ или безъ окови, но не послани и безъ яйове	мито 12% ad valorem.

III.

10. Хайверъ 11. Восъкъ 12. Циментъ и хидравлическа варь 13. Столарски издѣлия като: гребла, вили, лопати, ости, седла, столове, сандъци, маси, одрове, долапи, стълби боядисани или не, съединени съ други материали 14. Тухли и керемиди, кирпичъ 15. Коне, кобили, катъри, магарета 16. Покривки за легла и възглавници	мито 14% ad valorem.

Б.

Български стоки облагани въ Сърбия.

I.

1. Риби солени въ варели, освѣнъ сардели	100 kg.	10 лева
2. Оцетъ естественъ отъ вино	100 „	3 „
3. Мъсть гроздова (шира) непрѣцѣдена отъ гроздето	100 „	5 „

II.

Свободни отъ мито.

4. Вълна серлива, прана и влачена; влакна животински всѣкакви.
5. Кожи отъ животни всѣкакъвъ видъ: сурови, солени или сушени, черва сушени или солени, кожи, рога и копита.

Всички други български или сръбски стоки или произведения отъ тѣхъ, необозначени въ тарифитѣ А и Б, ще се третиратъ взаимно по клаузата на най-фаворизираната държава. А що се отнася до транзитнитѣ стоки, послѣднитѣ и въ двѣтѣ страни ще се освобождаватъ отъ всѣкакви транзитни такси.

За да се улесни специалната търговия между двѣтѣ държави, ще се позволи прѣизнасянето и ще се повръщатъ съотвѣтнитѣ мита на празнитѣ маркирани и употрѣбявани торби и бурета, било че се внасятъ пълни и се прѣизнасятъ празни или обратното: внасятъ се празни и се прѣизнасятъ пълни; съ сѫщитѣ улеснения ще се ползува житото за млѣне, принадлежащо на пограничното население, чиито имоти сѫ прѣсѣчени отъ пограничната черта и въобще хранитѣ за млѣво. Сѫщо тъй свободно ще се внасятъ съ изключение на консумативнитѣ прѣдмети — стокитѣ, прѣдметъ на свободна търговия въ договорящата страна, изпращани по панаиритѣ и пазаритѣ. Стокитѣ, внасяни въ антрепозитъ и въ митнишкитѣ магазини, ако не се продадатъ и бѫдатъ прѣизнесени, се освобождаватъ отъ мито; сѫщо тъй се освобождаватъ отъ мито или взетото мито се повръща за стокитѣ, които се внасятъ за да бѫдатъ лакирани, боядисани или внесени за поправка и слѣдъ това се прѣизнасятъ. (Чл. 11).

Сръбскитѣ стоки въ България и българскитѣ въ Сърбия ще се облагатъ съ еднакви данъци: откроа, акцизи и пр. както и мѣстнитѣ такива. Всѣки новъ данъкъ, налаганъ върху инороднитѣ произведения, ще засѣга и внасянитѣ такива отъ договорящата страна. Златарскитѣ и бижютерийни прѣдмети ще се подлагатъ на задължителния или не задължителенъ контролъ, споредъ разпоредбитѣ на законитѣ въ договорящитѣ страни. (Чл. 12 и чл. 13).

Чл. 19 отъ договора прѣдвижда, че подъ режима, установенъ въ тоя договоръ, ще се подчинятъ земитѣ, които принадлежатъ по настоящемъ или ще принадлежатъ въ бѫдаще къмъ митнишката територия на контрактирующитѣ страни.

Договорътъ влиза въ сила отъ 1 априлъ 1897 година и остава въ сила до 1 януарий 1904 година. Ако, обаче, никоя отъ договорящитѣ страни не го денонсира една година по-рано отъ прѣдвидената крайна дата, той остава въ сила още една година, начиная отъ деня когато една отъ договорящитѣ страни го денонсира.

Като нераздѣлна часть отъ настоящия договоръ се считатъ нѣколкото приложения, заключителния протоколъ, регламентацията на двувластнитѣ имоти и специаленъ тарифъ за облагане на нѣкои мѣстни произведения.

I. За да се дадатъ на търговията въ пограничнитѣ окржзи *и на тѣхнитѣ жители, казва се въ приложението В,* улесненията, които се изискватъ отъ самата погранична търговия, контрактирующитѣ страни се съгласиха върху слѣдното:

а) Между територитѣ на България и Сърбия се установява една зона (поясъ), която се простира до двадесеть километра отъ общата граница и въ която жителитѣ и на двѣтѣ страни ще се ползуватъ отъ специални облаги;

б) Това разстояние отъ двадесеть колиметра се смѣта отъ политическата граница къмъ вжтрѣшностьта на всѣка отъ контрактирующитѣ страни, така щото пограничната зона ще се състои отъ два пояса територия отъ всѣка страна на границата, имайки една обща ширина отъ 40 километра.

II. Ще се освобождаватъ отъ мито, обьртъ, акцизъ и всѣкакви други общински или държавни такси, съ изключение на статистическото право, слѣднитѣ внасяни въ респективнитѣ държави стоки:

а) Всѣко количество стока, върху което припадающето се мито не надминава 1 левъ;

б) Прѣсни мѣстни плодове, включително и грозде, орѣхи и лешници, зеленчуци, картофи, лукъ чесанъ и други зеленчуци за маса;

в) Трѣва, листница и други растения за храна на добитъка (фуражъ), сѣно, слама, мжхъ, желждъ, шикалки, шеваръ, тръсть и обикновенъ камъкъ;

г) Хлѣбъ отъ брашно до 10 kg., прѣсно месо до 4 kg., сирене и млѣко до 2 kg. и всѣкакво брашно до 50 kg.;

д) Дървени земледѣлчески орждия, като вили, лопати, гребла, колца, кола и др.;

е) Яйца всѣкакви; млѣко прѣсно, кисело и прѣцѣдено; камени вжглища лигнитъ, торфъ и брикети; камъни за зидане—дѣлани и недѣлани, за постилане дѣлани и недѣлани, воденични камъни, точила, брусове, пѣсъкъ, варь, керемиди, тухли и кирпичъ;

ж) Птици: живи, убити и заклани; дивечъ; кошери съ живи пчели, прѣсна риба. Дърва за горене; рогоски и други прѣдмети отъ тръсть и папуръ.

з) Каруци за прѣнасяне на хора и стоки, кола, кошове и пр. ако всички тия прѣдмети не сж прѣдназначени за търговия, а за собствени нужди на вносителитѣ; впрегатенъ и товаренъ добитъкъ.

и) Покжщнини и домашни сждове; мобели и инструменти, внасяни при прѣселване на постояно мѣстожителство.

За да се ползуватъ всички тия прѣдмети въ пограничната търговия отъ изложенитѣ облаги, вносителитѣ трѣбва да прѣдставятъ прѣдъ надлежнитѣ власти свидѣтелство за произхождение, издадено отъ мѣстнитѣ власти; въ това свидѣтелство трѣбва да се удостовѣрява, че вносителитѣ живѣятъ дѣйствително въ опрѣдѣлената погранична зона отъ 20 километра. Подобни свидѣтелства могатъ да издаватъ и респективнитѣ митници възъ основа на паспорта на вносителя. Въ специално приложена таблица, която in extenso ще изложимъ тукъ, се изброяватъ цѣла редица отъ стоки, съ доказано мѣстопроизхождение, които се внасятъ съ намалено мито или свободно. Забѣлѣжителното е, че за повечето отъ стокитѣ, ползуващи се съ подобни облекчения, сѫ обозначени районитѣ: окрѫжията или околиитѣ, отъ които тѣ произхождатъ. Това е уговорено съ цѣль да се насърдчи размѣната на артикулитѣ отъ чисто мѣстно произхождение, а едноврѣменно съ това да се даде по-добра протекция на главнитѣ производствени отрасли — специално промишлени — и на двѣтѣ страни. Прѣдметитѣ, облагани съ по-ниски мита или внасяни свободно, сѫ слѣднитѣ:

	на 100 kg.	мито
Вино въ бурета и въ бутилки отъ пограничнитѣ окрѫзи: Краински, Пиротски, Вранянски и Нишки, а тъй сѫщо и отъ окрѫзитѣ: Видински, Трънски, Пазарджишки, Свищовски, Плѣвенски, Ст.-Загорски	100 kg.	2·50 лв.
Ракия съ 16° и 40° спиртъ	100 „	0·50 „
Бира въ бурета и бутилки.	100 „	5·— „
Краве масло, каймакъ и масти	100 „	5·— „
Сирене мѣстно всѣкакво	100 „	2·— „
Меса прѣсни, пушени или солени, сланини, салами, жамбони, пастърми, соджуци и други нѣща за ядене отъ месо	100 „	2·— „
Бобъ, всѣкакви сушени плодове, зеленчуци, сливи, орѣхи и пр.	100 „	0·50 „
Грозде, освѣнъ сухото грозде	100 „	1·— „
Брашна и други воденичарски произведения . . .	100 „	1·— „
Овци, овни, кози, свине	на глава	0·30 „
Конопено и ленено платно, даже размѣсено съ памукъ отъ окрѫзитѣ Лѣсковски и Бѣлградски и отъ окрѫзитѣ Софийски, Пловдивски, Русенски и Видински.	100 kg.	12·— лв.
Вѫжа и вѫжарски издѣлия отъ окрѫзитѣ: Вранско и окрѫзитѣ: Софийски, Пловдивски и Видински	100 „	5·— „
Аби и сукна отъ околиитѣ: Тимошка и Пиротска,		

	на 100 kg.	мито
както и отъ окржзитѣ: Софийски, Пловдивски, Сливенски и Севлиевски	100 kg.	15·— лв.
Шаекъ всѣкакъвъ видъ отъ околиитѣ: Тимошка, Пиротска и отъ окржзитѣ: Софийски, Пловдивски, Севлиевски и Сливенски; гайтани вълнени и памучни отъ Порочинска околия, Врански окржгъ и отъ окржзитѣ: Софийски, Пловдив-		
Мешини, сахтияни и видѣло	100 „	15·— „
ски, Търновски и Севлиевски	100 „	26·— „
Камени вжглища; лигнитъ, брикети, куршумъ, антимонъ (сурови)	безъ мито	
Дърва за горене	„	„

При подписванието на договора, българскитѣ и сръбски делегати сж декларирали, какво двѣтѣ страни се задължаватъ да учредятъ въ единъ срокъ отъ 4 мѣсеца, слѣдъ влизането на договора въ сила, една смѣсена комисия, която на мѣстото, чрѣзъ видими знаци, да опрѣдѣли, по единъ постояненъ и окончателенъ начинъ пограничната черта — както тя е установена по Берлинския договоръ — между двѣтѣ държави. Двѣтѣ страни се задължаватъ да сключатъ помежду си консулска конвенция.

Съ единъ добавъченъ членъ къмъ договора се уреждатъ тъй нареченитѣ двувластни имоти. Особно е настоявала за уреждането на тия въпроси Сърбия. За двувластни имоти, споредъ договора, се считатъ ония имоти или земи изобщо, които пограничната линия раздѣля така, щото жилищата съ притежателитѣ се намиратъ върху територията на едната, а имотитѣ и земята — върху територията на другата отъ контрактирующитѣ държави. За да се отстранятъ прѣчкитѣ при обработването и експлоатацията на тия имоти, прѣдвиждатъ се цѣла редица отъ мѣроприятия, урегулирващи сношенията на стопанитѣ съ тѣхнитѣ имоти. Неще съмнѣние, повечето отъ тия мѣроприятия иматъ митнически характеръ.

Прѣди всичко, всѣки житель, който има отвждъ границата имоти, трѣбва всѣка година най-късно до 1 мартъ да декларира въ надлежната митница своитѣ двувластни имоти, като покаже тѣхното пространство и видъ: ниви, ливади, гори, блата, кжщи и пр. Съ удостовѣрение отъ надлежната община той трѣбва да докаже, че е дѣйствителния собственикъ на въпроснитѣ имоти. Като изпълнятъ тия формалности, притежателитѣ на двувластнитѣ имоти иматъ право да минаватъ и да прѣкарватъ безъ мито и безъ всѣкакви други формалности, отъ едната часть на имотитѣ си въ другата, т. е. прѣзъ границата, оржджия и сждоветѣ за обработване на земята, добитъка и пр. Слѣдъ 30 дена, обаче, добитъкътъ трѣбва да

се повърне отъ гдѣто е докаранъ. Безъ мито се пропускатъ още, добититѣ произведения, добитъка изкарванъ на пàша, торътъ и сѣмената.

Между по-важнитѣ разпоредби отъ заключителния проектъ, заслужава да се спомене разпоредбата въ чл. 7 буква а, относително транзита на тютюна. Транзитътъ на тютюна е свободенъ, безъ да има нужда отъ каквито и да било други формалности.

Договорътъ отъ 1897 година между България и Сърбия, почива, както и по-рано отбѣлѣзахъ, почти върху сѫщитѣ начала, върху които почиватъ всички договори сключени прѣзъ сѫщата година между княжество България и нѣкои отъ западно-европейскитѣ държави. Почти всички улеснения, съ твърдѣ малки изключения, дадени на Сърбия, сѫ дадени и на другитѣ държави, сключили договори съ княжеството.

Сръбско-българскиятъ търговски договоръ влѣзе въ сила отъ 1 априлъ 1897 година. Въ Сърбия договрътъ бѣ обнародванъ, — възъ основа правото, което е давалъ чл. 8 отъ Сръбската конституция отъ 1869 година на изпълнителната власть, — още на 8 мартъ сѫщата 1897 година. Договорътъ отъ 1897 година бѣ въ сила чакъ до 1904 година, а споредъ чл. 20 отъ сѫщия, той остава въ сила една година слѣдъ датата на неговото денонсиране. На 24 февруари 1904 година той дѣйствително бѣ денонсиранъ и остана въ сила до 24. II. 1905 година. Отъ 1897 год. до 1904 година България два пѫти денонсира своитѣ търговски договори съ намѣрение да сключи по-изгодни за себе си спогодби. Първи пѫть княжеството денонсира своитѣ договори прѣзъ 1902 год., на 16.XII и втори пѫть на 29. II. 1904 година. Прѣзъ 1902 год. България не успѣ да сключи нови договори и кабинетътъ на г-нъ Р. Петровъ, който наслѣди този на Д-ръ Данева отъ 1902 година, бѣ принуденъ да поиска отъ Народното събрание, щото договоритѣ отъ 1897 год. да останатъ въ сила още за извѣстно врѣме и едва прѣзъ 1904 и 1905 год. България можа да пристѫпи къмъ сключване на нови договори, които сѫ въ сила и до днесъ.

Както казахъ и по-рано, договорътъ отъ 1897 година между България и Сърбия почиваше върху общитѣ начала прокарани въ всички договори, които княжеството сключи съ чуждитѣ държави прѣзъ това врѣме. Отстѫпкитѣ, слѣдователно, които бѣха направени на Сърбия и обратното, които послѣднята бѣ признала на България бѣха почти сѫщитѣ признати и на другитѣ държави. Още въ началото на прѣговоритѣ, Българското правителство настоява, щото на България да се направятъ сѫщитѣ отстѫпки, каквито Сърбия вече бѣ направила на съсѣдната ней Австро-Унгария. Княжеското прави-

телство имаше прѣдъ видъ главно улесненията въ пограничната размѣна. Началото, прокарано въ чл. 2 отъ Сръбско-българския търговски договоръ, бѣ признато и на Австро-Унгария въ чл. 4 отъ договора между послѣднята и княжеството. Двѣтѣ страни бѣха уговорили, щото транзитътъ между тѣхъ да е свободенъ отъ всѣкакви транзитни такси — едно улеснение, което бѣ уговорено и въ договора съ Австро-Унгария (чл. 7 отъ послѣдния.) Що се отнася до пограничната търговия, Сърбия призна на България ония улеснения, които тя отдавна бѣ признала на дуалистическата монархия, съ тая само разлика, че районътъ или границитѣ на свободната погранична размѣна бѣ точно опрѣдѣленъ. Постановленията на чл. 8 отъ Сръбско-българския търговски договоръ бѣха прокарани и въ договора между княжеството и Австро-Унгария отъ сѫщата година (чл. 9 отъ Австро-българския търг. д.) Въ заключителния протоколъ къмъ чл. 9 отъ договора Монархията усвоява прокаранитѣ постановления въ чл. 8 пунктове 1 и 2 отъ Сръбско-българския договоръ. Споредъ разпоредбитѣ на тия два пункта, прави се едно изключение отъ клаузата за най-фаворизираната нация, която двѣтѣ страни си гарантиратъ съ чл. 8 отъ договора. Това изключение се отнасяше пакъ до пограничната търговия; и двѣтѣ държави си бѣха запазили една по-голѣма свобода при урегулирването на пограничната размѣна, защото разнитѣ държави при своитѣ погранични сношения размѣняваха различни мѣстни произведения. България още не бѣ сключила търговски договоръ съ Ромѫния; при това княжеството неможеше да признае на Сърбия веднага и безъ насрѣщни компензации отъ страна на послѣднитѣ ония улеснения, които то би си извоювало въ една спогодба съ Ромѫния или Турция. Сѫщо тъй и Сърбия не можеше да обезпечи на България ония привилегии, които тя би добила отъ Австро-Унгария. Послѣднята отъ своя страна не можеше да признае ония улеснения, които тя би направила или би добила отъ своитѣ съсѣди въ пограничната размѣна; но и България не можеше да ѝ признае подобни отстѫпки.

Пунктъ 2 отъ цитирания вече членъ 8 третира въпроса за евентуални митнишки съюзи. Австрия и Унгария съставляваха една митнишка единица и, естествено, отъ това положение не можеше да се ползува никоя друга държава. Но Австро-Унгария можеше да влѣзе въ подобенъ съюзъ и съ Германия, България и Сърбия можеха да се обединятъ въ митнишки съюзъ, въ такъвъ съюзъ можеха да се обединятъ Сърбия и Черна-Гора или България и Турция, респективно Македония, ако тя единъ день се освободѣше като автономна политическа единица. Съ разпоредбата въ чл. 8

пунктъ 2 се прѣдвиждаха всички възможни случаи. Обаче, и въ останалитѣ договори между България и другитѣ държави се прѣдвиждатъ постановления отъ подобно естество. Въ търговския договоръ, напримѣръ, между България и Русия, чл. 12 алинея 1, се прѣдвижда, какво Русия нѣма да се ползува отъ отстжпкитѣ направени на съсѣдитѣ за улеснение на пограничната междусъсѣдска търговия, но и България нѣма да се ползува отъ отстжпкитѣ направени сега или въ бждеще за вноса и износа на жителитѣ отъ Архангелската губерния, а тъй сжщо и на жителитѣ отъ сѣверното и източно крайбрѣжие на Азиятска Русия, т. е. на Сибиръ. Българското княжество нѣма да се ползува и отъ отстжпкитѣ направени на Швеция и Норвегия по договора между послѣднитѣ и Русия отъ 26.IV.1838 година. Въ договора съ Франция тия въпроси сж уредени изрично въ заключителния протоколъ, пунктове 5 и 6.

Сръбско-българскиятъ търговски договоръ създаде условия за нормалното развитие на търговскитѣ сношения между двѣтѣ съсѣдни държави. Между България и Сърбия, обаче, размѣната бѣ и си остана доста ограничена. Двѣтѣ държави бѣха не само на еднаква степень на икономическо развитие, но и при еднакви производствени условия. Двѣ земледѣлчески страни, каквито бѣха и оставатъ България и Сърбия, двѣ земледѣлски страни, които произвеждатъ почти еднакви продукти, — размѣната между такива двѣ страни е твърдѣ слаба. Статистическитѣ данни за търговията между двѣтѣ държави потвърждаватъ това напълно, но до 1897 година сръбскиятъ вносъ въ България бѣ по-голѣмъ, отколкото българскиятъ износъ за Сърбия. Търговскитѣ отношения, обаче, между двѣтѣ съсѣдни държави най-добрѣ ще характеризираме съ нѣколко статистически цифри за износа и вноса между тѣхъ прѣзъ десетолѣтието 1891—1900 година.

Срѣдниятъ годишенъ вносъ и износъ въ хиляди лева между България и Сърбия е билъ слѣдния:

А. България.

Вносъ въ България отъ Сърбия.

1891	1895	1896	1900	1891—1900
$1._3$	1.048	$1._4$	932	$1._3$ 990

Износъ отъ България за Сърбия.

1891	1895	1896	1900	1891—1900
$0._3$	264	$0._5$	335	$0._4$ 300

Б. Сърбия.

Вносъ въ Сърбия отъ България.

1891	1895	1896	1900	1891—1900
$0._4$	136	$1._3$	561	$0._9$ 349

Износъ отъ Сърбия за България.

1891	1895	1896	1900	1891—1900
$1._2$	582	$1._4$	843	$1._3$ 713[1])

Тия цифри напълно потвърждаватъ мисъльта за слабия търговски обмѣнъ между двѣтѣ държави и търговскиятъ договоръ отъ 1897 година не измѣни току-речи въ нищо сношенията между двѣтѣ страни. Впрочемъ, нито въ Сърбия, нито въ България си правѣше нѣкой илюзии, че спогодбата ще прѣдизвика по-оживена размѣна между кралството и княжеството. Договорътъ, както изтъкнахъ и по-рано, имаше повечето политическо значение, отколкото икономическо. Но въпрѣки това, и двѣтѣ страни трѣбваше да водятъ помежду си доста усилени борби, докато най-сетнѣ се постигна общо съгласие. Сръбското правителство — дали отъ искренно убѣждение или повече отъ приструвки, това мѫчно можеше да се разбере — твърдѣше, че договорътъ не е изгоденъ за кралството, че послѣдното е направило отстѫпки на България, безъ да е получило нѣщо насрѣща. Може би, това бѣха повече маневри отъ страна на бѣлградския кабинетъ, съ цѣль да се улесни приемането на договора въ България, или сръбското правителство искаше да улесни и своето положение въ Сърбия, като даваше да се разбере по единъ демонстративенъ начинъ прѣдъ заинтересованитѣ производителни срѣди въ кралството, че правителството се застѫпва за тѣхнитѣ интереси.

Каква ступанска стойность има спогодбата отъ 1897 год. и за двѣтѣ страни? Въ всички прѣговори, които Сърбия и България сѫ водѣли за сключване на търговски договори, единъ отъ найспорнитѣ въпроси между тѣхъ е билъ тоя за взаимното свободно допущане на едрия и дребенъ добитъкъ. Българското правителство е настоявало винаги да се допусне свободенъ вносъ на българския добитъкъ въ Сърбия. Послѣднята е отказвала и не толкова поради страхъ отъ конкуренция, колкото поради това, че Сърбия съ такава една постѫпка може да прѣдизвика затваряне на единствения пазарь за нейния добитъкъ. Въ замѣна на отстѫпкитѣ, които сръбското правителство прави по отношение митата върху нашитѣ аби, шаеци и гайтани, България допусна свободенъ транзитъ на сръбския дребенъ добитъкъ. Сърбия имаше прѣдъ

видъ турскиятъ пазарь, специално цариградския, но тя не си правѣше илюзията, че съ това ще може да конкурира България на тоя пазарь. Сърбия сама нѣма достатъчно дребенъ добитъкъ и такъвъ, освѣнъ свине, почти не изнася, но кралското правителство смѣташе, че въ случай на нужда ще може да използува тая придобивка като срѣдство за диверсия. Безъ особна ступанска стойность сѫ и другитѣ отстѫпки, които двѣтѣ държави си бѣха гарантирали една на друга. Да започнемъ най-напрѣдъ съ виното. Нито България, нито Сърбия можеха да размѣнятъ вино помежду си. Ако Сърбия можеше да внася пиротски вина въ София, български вина отъ Сѣверна България можеха да проникнатъ въ Сѣверна Сърбия, при това пиротскитѣ вина въ София мѫчно можеха да измѣстятъ пазарджишкитѣ, пловдивскитѣ и станимашкитѣ, — въпрѣки това, че Пиротъ е по-близо до София и съобщенията сѫ полеки и по-евтини. Що се отнася до бирата напримѣръ, то Сърбия едвали би могла да изнесе нѣщо за България; при това тукъ тя не може да противостои на конкуренцията на австрийската и унгарска бира, която се внасяше по Дунава сравнително по-евтино и по качество несравнено по-добра отъ сръбската. При това българската бирена индустрия въ това врѣме бѣ започнала вече да се развива доста добрѣ и въ всѣко отношение не бѣ по-долу отъ сръбската.

Земледѣлчески и скотовѫдни продукти Сърбия изобщо не можеше да изнася, защото нѣмаше достатъчно за собственитѣ си нужди. Масло, напримѣръ, Сърбия нѣмаше достатъчно за собствения си пазарь, мѣстното производство на сирене едва задоволяваше вѫтрѣшнитѣ нужди; консервирани меса не можеше да изнася, защото България сама произвеждаше такива и задоволяваше ограниченитѣ нужди на мѣстния пазарь. Сърбия можеше да изнася само сланина и масть, но естествено тя прѣдпочиташе прѣдъ българския повечето чуждестранния пазарь, главно Австрийския и Унгарския, който плащаше по-добрѣ, отколкото първия. Не по-добрѣ стоеше работата и съ промишленитѣ произведения. И двѣтѣ страни, съ цѣль да създадатъ единъ по-близъкъ пазарь на своята индустрия и съ това заедно и да създадатъ по-благоприятни условия за напрѣдъкъ, си гарантираха взаимни отстѫпки, като облагаха нѣкои индустриални артикули съ сравнително ниски мита и като фиксираха — съ цѣль да се насърдчатъ опрѣдѣлени промишлени отрасли—кои произведения и отъ кои области ще се ползуватъ съ намалени мита. България, която държеше твърдѣ много за своята текстилна индустрия, мислѣше, че е извоювала твърдѣ изгодно положение на послѣднята, като наредъ съ турския пазарь, ней се

открива и сръбския. Това, обаче, бѣ само нагледъ така. Прѣди всичко българската текстилна индустрия по това врѣме бѣше още въ началото на своето развитие, като отъ домашна промишленость се прѣорганизирваше въ примитивна фабрика. Нѣкои отъ работницитѣ, които отъ прѣди години работѣха по домоветѣ си и като самостоятелни ступани, напускаха собствения си домъ и отиваха като наемници подъ стрѣхата на първитѣ „фабриканти". Фабрикитѣ само отчасти бѣха замѣнили старитѣ производствени срѣдства съ нови машини. Машинниятъ начинъ на работа въ всѣки случай бѣ се вече наложилъ, и той бавно и постепено завладѣ производството. Българската текстилна индустрия бѣше значително изпрѣварила сръбската такава. Сърбия, дѣйствително, имаше вече нѣколко фабрики за гайтанъ и шаеци, но тѣ бѣха съвсѣмъ слабо развити; при това, въ нѣкои отношения първи пионери на текстилната индустрия въ Сърбия бѣха наши българи. Слѣдъ сръбско-българската война, пъкъ и прѣди нея — прѣдъ видъ, че сръбското правителство налагаше високи мита върху българскитѣ гайтани и поради това, че България по силата на новия режимъ, създаденъ слѣдъ освобождението, обложи прѣждитѣ съ сравнително по-високи мита, — нѣкои гайтанджии отъ Карловско, прѣнесоха чаковетѣ си въ Лесковацъ и създадоха първитѣ условия за развитието на текстилната индустрия въ тоя градъ. Но защо българската текстилна индустрия неможеше и не изнасяше нищо за Сърбия?

Прѣди всичко, тя и до днесъ не може да задоволи мѣстния пазарь, не може да го задоволи не само по-качество, но и по количество. Безспорно, българската шаечна фабрика направи грамадни успѣхи, тя отъ день на день върви все къмъ нови и нови успѣхи и завоевания въ мѣстния пазарь, но тя има още твърдѣ много да се бори съ чуждата конкуренция; и не може да се вмѣни въ грѣхъ на българския фабрикантъ, — комуто не липсва нито прѣдприемчивость, нито търговски похватъ, — че му липсватъ още организаторски способности и по отношение на производството и по отношение на търговията, качества, които съ врѣме сѫщо ще притежава. Нашата текстилна индустрия бѣ свързана не само по традиция, но и по силата на своето историческо развитие съ турския пазарь; почти всичко що изнасяше, изнасяше се на турския пазарь. И всичко, каквото можеше да се изнесе, се консумираше напълно отъ послѣдния. Производството не можеше да се разрастне до толкова, щото напълно да задоволи турския пазарь, та да остане единъ излишъкъ, който би могълъ да се експортира и другадѣ, напримѣръ въ Сърбия. При това, прѣдъ видъ на своя ограниченъ и

опрѣдѣленъ пазарь, производството за експортъ бѣ специализирано въ артикули, които само въпросниятъ пазарь употрѣбляваше. Разбира се, всичко това не обяснява още по единъ изчерпателенъ начинъ причинитѣ, по които българската текстилна индустрия не използува новитѣ условия между България и Сърбия, създадени съ договора отъ 1897 година. Докато нашитѣ текстилни произведения въ Турция имаха голѣмо реноме, и се облагаха съ едно мито само отъ 8% ad valorem, Сърбия, въпрѣки това, че направи чувствителни отстжпки като намали митата въ общата си тарифа върху текстилнитѣ произведения на 15 и 26 лева, — едно намаление обезпечено впрочемъ и за сръбскитѣ подобни произведения внасяни въ България — въпрѣки това, сръбскитѣ мита бѣха специфични, когато турскитѣ бѣха ad valorem, при това сжщинското мито върху българскитѣ текстилни произведения внасяни въ Сърбия бѣ не 15 и 26 лева за 100 килограма, но много повече, защото нито шаецитѣ, нито абитѣ, нито пъкъ нашитѣ гайтани бѣха свободни отъ сръбския налогъ „объртъ“, който се взимаше 7% ad valorem. На второ мѣсто, слѣдъ текстилната индустрия по-голѣми отстжпки бѣха направени и отъ двѣтѣ страни на вжжарскитѣ издѣлия. Въ България мислѣха, че въ това отношение на сръбската вжжарска промишленость сж направени значителни улеснения и че Сърбия ще може да засили своя експортъ въ България още повече. Сръбското правителство имаше по-друго, но по-правилно схващане по тоя въпросъ. То не си правѣше илюзии, че Сърбия ще може да разшири производството и увеличи своя износъ отъ вжжа и вжжарски издѣлия изобщо и специално за България. Това бѣ едно улеснение извоювано повече за утѣшение на производителитѣ, да видятъ послѣднитѣ, че държавата се грижи за тѣхъ, но безъ особна реална полза за страната. Сръбската вжжарска индустрия дори и до днесъ е на доста ниска степень на развитие; тя и до днесъ се упражнява въ форма на домашна индустрия, чиито производственъ инвенторъ прѣдставлява единъ простъ ржченъ чакъркъ, който работникътъ носи винаги съ себе си. Производството бѣ не само примитивно, но и ограничено, то едва стигаше за да задоволи мѣстнитѣ нужди и една съвсѣмъ незначителна часть се изнасяше навънъ и то найвече за България. „И да искате да ви доставимъ повече вжжарски издѣлия“ е възразявалъ сръбскиятъ министъръ на Търговията и Земледѣлието на българския дипломатически агентъ въ Бѣлградъ, когато послѣдния му е посочвалъ голѣмитѣ отстжпки, които княжеството прави на сръбскитѣ вжжарски издѣлия — „не можемъ, защото повече отъ това, което произвеждаме днесъ съ тая примитивна производствена техника, не можемъ“. Намаленитѣ мита по тоя

начинъ се явяватъ повечето въ полза на българскитѣ купувачи отколкото на сръбскитѣ експортьори. Но прѣзъ това врѣме и въ България започнаха да се произвеждатъ нѣкои вжжарски издѣлия, главно вжжа. Нѣкои по-прѣдприемчиви търговци бѣха успѣли да доведатъ въ България сръбски работници, заедно съ тѣхнитѣ чаркове, а въ послѣдньо врѣме ние имаме вече двѣ фабрики, които работятъ съ машини, когато сръбската вжжарска индустрия продължава да е повечето ржчна работа.

Очевидно е, че договорътъ отъ 1897 год., не създаде особни търговски отношения между двѣтѣ страни, но затова пъкъ той създаде една по-благоприятна политическа атмосфера между България и Сърбия.

Съглашението между България и Сърбия отъ 1904 година.

Търговскиятъ договоръ между България и Сърбия, сключенъ прѣзъ 1897 година, бѣ въ сила до 1904 година; по силата на чл. 20 отъ сѫщия, послѣдниятъ оставаше въ сила една година слѣдъ неговото денонсиране. На 29 февруарий 1904 год. той бѣ дѣйствително денонсиранъ и на 28 февруарий 1905 година падаше окончателно. На 29 февруарий 1904 г. кабинетътъ на Р. Петровъ нотифицира прѣдъ всички държави, съ които княжеството имаше сключени договори, че Българското правителство денонсирва всички свои търговски спогодби, а съ това заедно, разбира се, и сръбско-българския търговски договоръ отъ 1897 година. До тая дата България два пѫти денонсирва своитѣ търговски договори — прѣзъ 1902 година първия, прѣзъ 1904 година втория пѫть. Прѣзъ 1902 год., кабинетътъ на Д-ръ Данева, като денонсира сключенитѣ дотогава търговски договори, прави едноврѣмено постѫпки прѣдъ Сръбското правителство за сключване на нова спогодба между България и Сърбия и то повъзможность на по-широка база, върху една база, която би била единъ видъ митнишки съюзъ. Това прѣдложение отъ страна на България се посрѣщна въ Сърбия съ голѣма радость, защото сърбитѣ мислѣха, че подобна спогодба ще послужи като най-подходящо срѣдство и за едно политическо сближение между двѣтѣ съсѣдни държави[1]).

Както е извѣстно, кабинетътъ на Д-ръ Даневъ, слѣдъ злополучната коалиция на демократи и цанковисти, подиръ кратковрѣмено самостоятелно управление, бѣ смѣненъ и замѣстенъ отъ едно либерално правителство начело на генералъ Р. Петровъ. Кабинетътъ на Р. Петровъ получи мандатъ да продължи срока на денонсиранитѣ по-рано търговски договори. По-рано се мислѣше, че моментътъ е най-удобенъ България да се откаже отъ сключенитѣ до тогава търговски спогодби за да сключи нови такива не само по-благоприятни въ икономическо отношение, но и въ политическо, като България се опита да се освободи отъ капитулациитѣ. Развитието на политическитѣ отношения, обаче, опроверга тая мисъль. Източниятъ въпросъ изпѫкна наново на сцената. Турция даваше видъ, че взима мѣрки за засилването на реформената акция въ Македония. Русия, славянската попечителка на малкитѣ балкански народи и особно на България, се заплиташе въ далечния изтокъ; войната между Русия

---

[1]) „Трговински Гласник", бр. 76 отъ 9. VI. 1904 година.

и Япония бѣ неминуема, съ една дума политическитѣ условия бѣха извънредно тежки, България можеше всѣка минута да бжде изправена прѣдъ една война съ Турция, защото — много естествено — Турция можеше да използува обстоятелството, че Русия е ангажирана съ Япония и да се разправи единъ пжть за винаги съ княжеството, което така често я безпокоеше съ Македония. Сърбия бѣше токуречи въ сжщото положение. Ето защо, идеята за сключване на нови, по-изгодни за княжеството договори трѣбваше да се изостави и да се отложи работата за по-благоприятно врѣме. Това и направи кабинетътъ на Р. Петровъ, но въ сжщото врѣме отношенията между България и Сърбия взиматъ съвсѣмъ новъ обратъ. На какво се дължи това и какви бѣха отношенията между двѣтѣ държави прѣзъ това врѣме? Слѣдъ 1897 година, отношенията между България и Сърбия бѣха доста тежки; не по-добри бѣха и по-рано. Сърбия, при кабинета на Джордже Симичъ, се опита да се споразумѣе съ България и да сближи двѣтѣ държави. Тоя опитъ излѣзе несполучливъ, защото България отхвърли тъй наречените „сфери на влияние", базата — върху която трѣбваше да почива подобно споразумѣние.

Подобенъ и пакъ несполучливъ опитъ кабинетътъ на Симича направи и съ Черна-Гора. Министерството на Симича прѣзъ 1897 г. биде замѣнено съ ново правителство, което имаше за свой шефъ Д-ръ Владанъ Джорджевичъ, съподвижника на краль Милана и неговъ лично довѣренъ човѣкъ. Владанъ Джорджевичъ, единъ отъ най-способнитѣ сръбски държавни мжже, бѣше отъ ония политици въ съсѣдното кралство, които заедно съ краль Милана смѣтаха, че всички злини за Сърбия идатъ отъ Русия. Неговата политика отражаваше въ себе си възгледитѣ на най-голѣмитѣ сръбски шовинисти. По отношение на България той държеше твърдѣ неприятелско поведение, толкозъ повече, че прѣзъ това врѣме отношенията между княжеството и Русия, слѣдъ припознаването на княза и покръстването на прѣстолонаслѣдника, бѣха подобрени и България наново спечели симпатиитѣ и благоразположението на своята освободителка. Като посланикъ въ Цариградъ, Владанъ Джорджевичъ енергично и неуморно работѣше за засилването на сръбската пропаганда въ Македония; като министръ прѣдседатель и министръ на външнитѣ работи, той още по-енергично се зае за сръбската кауза. Фирмиляновиятъ въпросъ, въпросътъ за сръбското училище въ Куманово бѣха поставени на дневенъ редъ. Турската дипломация, обаче, която винаги се отличаваше съ мудно дѣйствие, и въ тоя случай умѣло използува сръбскитѣ претенции, за да подържа враждата между България и Сърбия. България се про-

тивѣше и докато енергично се борѣше противъ ржкополагането на сръбски митрополитъ въ Скопско, Сърбия въ своитѣ домогвания имаше подкрѣпата на Русия, Австро-Унгария и на самата Турция. Сърбия искаше на всѣка цѣна да се сдобие съ свой митрополитъ и съ свои училища въ Македония. Отначало, като не разчиташе на никаква подкрѣпа, сръбското правителство resp. кабинетътъ на Симича се опита да влѣзе въ прѣговори съ папата. Владанъ Джорджевичъ се зае енергично да уреди тоя въпросъ; но Турция, която бѣше дала обѣщание, постояно отлагаше неговото разрѣшение. Владанъ Джорджевичъ най-послѣ прибѣгна до услугитѣ на Австро-Унгария. Прѣзъ октомври 1898 година, въ единъ разговоръ съ графъ Голуховски той се оплаква на послѣдния отъ упорството на Турция да разрѣши Фирмилянова въпросъ. „Азъ ще наредя“, отговаря графъ Голуховски на Владанъ Джорджевича, „щото баронъ Каличъ да се застжпи за вашитѣ интереси въ Цариградъ като съ своя работа, защото успѣшното разрѣшение на тоя въпросъ ще затвърди положението на Вашия кабинетъ“ [1]). Австро-Унгария, като противовѣсть на Русия, подържаше Сърбия, за да закрѣпи и усили своето влияние надъ нея. Отъ друга страна, въпрѣки обстоятелството, че между нея и Русия сжществуваше споразумѣние по източния въпросъ, и двѣтѣ се надпрѣварваха да засилятъ своето влияние на полуострова. Русия особено държеше да привлече славянскитѣ държави — България и Сърбия, макаръ поради несржчностьта на своята дипломация и неподходяща тактика това мжчно да ѝ се удаваше. По отношение на Сърбия, за да я привлече къмъ себе си, тя вървѣше по стжпкитѣ на своята съперница. Ако Австро-Унгария подкрѣпяше Сърбия въ нейнитѣ аспирации, разбира се, и Русия не можеше да противодѣйствува на сръбскитѣ домогвания въ Македония. За да я спечели на своя страна, Русия бѣше готова на много отстжпки и даже на жертви, но жертви, които България трѣбваше да плаща. Отъ друга страна тя се стремѣше и полагаше усилия да сближи България и Сърбия, за да може да ги противопостави срѣщу своитѣ противници. По отношение на сръбския черковенъ въпросъ въ Македония или както той е извѣстенъ въ дипломатическата история, по отношение на Фирмилиянова въпросъ, Русия взе страната на Сърбия, толкозъ повече, че това спадаше въ проекта на руската дипломация да славянизира — споредъ както се изразяваше тя — Цариградската патриаршия. За да усили своето влияние между християнското население въ турската империя и на Балканския полуостровъ изобщо,

---

[1]) Д-р Владан Джорджевич: Краі іедне династіе, том I.

у руската дипломация се породи мисъльта да славянизира патриаршията, като се измѣни състава на синода съ едно постепено вмъкване въ него на славяни владици. Прѣзъ 1896 год., когато князь Фердинандъ посѣти султана, рускиятъ пълномощенъ министъръ въ Цариградъ Нелидовъ е развилъ прѣдъ Д-ръ К. Стоиловова и Р. Петрова,[1]) своя планъ за „славянизирането“ на патриаршията и нейния синодъ. Това славянизиране, обаче, трѣбваше да стане съ съгласието на българската екзархия и на българското правителство, като се съгласятъ щото въ Македония да бѫдатъ рѫкоположени за владици славяни, не спадащи подъ вѣдомството на българската екзархия. Слѣдъ дълги борби най-сетнѣ Фирмилиянъ биде рѫкоположенъ за скопски митрополитъ. Отношенията между България и Сърбия и безъ това бѣха тежки, но слѣдъ това тѣ станаха още по-тежки. При все това, тоя голѣмъ успѣхъ на сръбската дипломация нито увеличи престижа на Сърбия въ Македония, нито пъкъ улесни нейната пропаганда, защото буритѣ които се разразиха върху Сърбия слѣдъ Сливница не стихваха, а напротивъ се усилваха, особно слѣдъ завръщането на абдикиралия краль Миланъ наново въ Сърбия и назначаването му за командантъ на дѣйствующата армия. Завръщането на Милана наново въ Сърбия усили още повече династическитѣ борби. Радикалитѣ, които държеха за помирение съ Русия и мислѣха, че Сърбия трѣбва да върви съ нея, виждаха всички свои планове, цѣлата своя политика да пропадатъ. Кабинетътъ на Владана Джорджевича дойде на власть за да посрѣщне и поведе борбата и срѣщу Русия и срѣщу русофилитѣ — радикали. Владанъ Джорджевичъ бѣше изпитанъ австрофилъ, личенъ човѣкъ на краль Александра и на баща му. Голѣми усилия употрѣби той, за да обуздае своитѣ политически противници, но реакцията, която насаждаше неговото управление въ Сърбия, усили още повече радикалитѣ и неприятелитѣ на династията. Сърбия живѣеше неспокоенъ животъ; къмъ това трѣбва да се прибави лошото финансово положение на страната и женитбата на краля.

Женитбата на краль Александра наредъ съ всички нещастия, които единъ реакционенъ режимъ носи за една страна, тури найсетнѣ край на династията на Обреновичитѣ. Но и това не облекчи твърдѣ много положението на Сърбия. Новата династия, която се възцари слѣдъ едно жестоко убийство, нѣмаше никакъвъ престижъ прѣдъ чуждия свѣтъ, а външното положение на кралството се ком-

---

[1]) Първиятъ бѣше министъръ прѣдседатель и министъръ на външнитѣ работи, а втория военен министъръ, но и двамата придружаваха княза.

прометира още повече. Радикалитѣ, които поеха управлението на страната, се погрижиха да закрѣпятъ положението на новия краль и неговата династия и да консолидиратъ вжтрѣшното и външно положение на Сърбия. Ето защо правителството на генералъ Савва Груича, въ което Никола Пашичъ бѣше министъръ на външнитѣ работи, се постара най-напрѣдъ да възстанови добритѣ отношения между кралството и Русия и между неговитѣ близки съсѣди и особено между Сърбия и България. Една промѣна въ отношенията между двѣтѣ съсѣдни държави бѣше изгодна и за двѣтѣ страни; инициативата за това се посрѣщна еднакво добрѣ и въ България и въ Сърбия. И дѣйствително, тая промѣна стана. Прѣзъ 1904 година отношенията се измѣниха и се оформиха въ тайното съглашение сключено между двамата владѣтели на срѣщата въ Нишъ прѣзъ мѣсецъ Май сжщата година.

Причината за новитѣ отношения между България и Сърбия трѣбва да диримъ, покрай изложенитѣ вече причини, и въ Македонския въпросъ. Руско-японската война погълна цѣлото внимание на Русия и тя бѣше занята изключително съ своитѣ работи въ далечния изтокъ. Едно усложнение въ близкия изтокъ щѣше да бжде не толкова една изненада за Русия, колкото едно раздвояване и на дипломатически и на военни сили, безъ тя да може да вземе едно по-активно участие при разрѣшението на Македонския въпросъ и да използува това разрѣшение и въ свой интересъ. Ангажирана Русия въ далечния изтокъ, това поставяше България въ едно изолирано положение и въпрѣки това, че по това врѣме, управляваше единъ кабинетъ либераленъ, съ тенденции повече русофобски, отколкото русофилски, съзнаваше се отъ всички политици, че подържката на Русия при разрѣшаването на Македонския въпросъ е необходима за България. Турция въ сжщото врѣме, за да се прѣдотвратятъ усложнения въ европейския миръ, бѣше подъ натиска на европейската дипломация, която настояваше за въвеждането на реформи въ Македония. По тоя начинъ, дипломацията мислѣше, че едно усложнение можеше да се избѣгне, защото България по необходимость щѣше да чака края на тая реформена акция, а и Турция бѣ гарантирана, че нѣма да бжде нападната. България, обаче, бѣ изолирана, отношенията между нея и Отоманската империя бѣха натегнати, както винаги поради Македония, съ Сърбия особни връзки не сжществуваха, защото както знаемъ и кралството прѣдявяваше претенции по отношение на турското наслѣдство. Русия бѣ ангажирана, слѣдователно и България и Сърбия бѣха безъ всѣкаква подържка въ случай на нужда. Освѣнъ това, при такова положение Сърбия всѣка минута можеше

да бжде притисната отъ Австрия и да бжде безпомощна, защото смѣняването на династията Обреновичъ съ тая на Карагеоргевичъ дискредетира кралството прѣдъ двойната монархия и послѣдната виждаше, че Сърбия се изплъзва отъ нейното попечителство. Найсетнѣ България, поставена прѣдъ евентуалностьта, че може да воюва скоро съ Турция въ единъ моментъ, когато влиянието на Русия на близкия изтокъ, поради руско-японската война, бѣ намалено, трѣбваше да се обезпечи поне отъ къмъ Сърбия; това бѣ елементарна прѣдвидливость. По тия ли съображения или чисто и просто отъ желанието на българския князь Фердинандъ да се покаже по-благосклоненъ прѣдъ Русия, прѣзъ февруари 1904 година между София и Бѣлградъ се поведоха разговори за разбиране между двѣтѣ страни, за споразумѣние върху Македонския въпросъ и за сключването на една тайна конвенция, което и стана на срѣщата въ Нишъ прѣзъ май сжщата 1904 година.

На единъ приемъ въ сръбския кралски дворъ тогавашниятъ прѣстолонаслѣдникъ князъ Георги е завелъ разговоръ съ българското военно аташе за едно сближение между България и Сърбия — двѣ славянски и братски страни, съ еднакви интереси. Българското правителство се отнесе твърдѣ съчувствено къмъ това желание на Сърбия изказано чрѣзъ бждащия неинъ владѣтель и побърза да натовари военното аташе да заведе формални разговори по тоя въпросъ.

Първиятъ прѣдметъ на разговоритѣ бѣ, разбира се, Македонскиятъ въпросъ и още въ началото на февруари българското военно аташе въ Бѣлградъ е сондирало — да се изразимъ съ единъ ходящъ изразъ, — почвата за едно сближение между двата славянски народи[1]). Прѣдъ управляющия руската легация въ Бѣлградъ Муравиевъ, той е развилъ мисъльта за сближение между България и Сърбия—една идея, на която руската дипломация не е била чужда, и която тя се е опитвала да осжществи, но по единъ погрѣшенъ методъ. Сръбското правителство по това врѣме и особено слѣдъ убийството на послѣдния потомъкъ на Обреновичитѣ, е било подъ пълното влияние на Русия „Сръбското правителство, отговорилъ Муравиевъ, нѣма да прѣдприеме нищо за сближение между България и Сърбия прѣди да пита въ Петербургъ". Съ това—безъ нужда, но съ постояното стремление на руската дипломация да постави малкитѣ и амбициозни славянски държави на Балканския полуостровъ не толкова подъ попечителството на Русия, колкото подъ личното попечителство на не особно сржчната руска

[1]) Рапортъ отъ 9.II. 1904 год.

дипломация, — рускиятъ дипломатъ е подчерталъ мисъльта, каквото и да правятъ двѣтѣ държави, то трѣбва да стане съ знанието и съгласието на Русия. И българскиятъ прѣдставитель побързва да увѣри и допълни Муравиева, какво подобно сближение не може да стане безъ християнското „благословение“ на Русия. Билъ е засегнатъ и въпроса за Черна-Гора и се установило, че въ подобно сближение трѣбва да участвуватъ всички славяни на полуострова; това сближение, споредъ разбиранията на българския прѣдставитель, които сж били разбирания и на тогавашното българско правителство, трѣбва да способствува и улесни реформената акция въ Македония. Очевидно е, че българското правителство е смѣтало, какво едно взаимно разбиране и сближение между България и Сърбия ще има благотворно влияние върху развитието на Македонския въпросъ и ще способствува върху засилването на реформеното дѣло въ Македония. Така се направиха първитѣ опити. Българското правителство, обаче, имаше особни причини да бърза и види се защото титулярниятъ дипломатически прѣдставитель на княжеството прѣзъ това врѣме въ Бѣлградъ, не се е ползувалъ съ довѣрието на правителството, послѣдното е побързало да прати специално лице, което не само да прѣдприеме по-нататъшни опити, но и да поведе формални, но тайни прѣговори. Най-подходящъ човѣкъ за случая се намѣри въ лицето на Димитръ Ризовъ, човѣкъ съ дарби и опитенъ дипломатъ; добрѣ поставенъ въ сръбското общество, съ обширни и дори интимни приятелски връзки съ ржководителитѣ сждбинитѣ на Сърбия и лично довѣрено лице на князь Фердинанда, който за всѣки случай и за всѣка дипломатическа маневра умѣеше да си избира подходящи лица. Още въ първитѣ срѣщи съ своитѣ приятели Ризовъ се залавя здраво и сериозно за работа. На 9 или 10 февруарий той се срѣща съ сръбския министръ на външнитѣ работи Никола Пашичъ и съ прѣдседателя на скупщината Станоевичъ. Той е добъръ приятель и съ двамата и заговаря открито и направо за сближение между България и Сърбия. И съ увлечението, присжщо на една буйна натура той развива своитѣ възгледи за идеалитѣ на южното славянство, една тема, която толкозъ много съблазняваше и увличаше и сърбитѣ, па даже и руситѣ, великитѣ прѣдставители на великославянската идея. Сигурно това бѣ една маневра, за да прѣдразположи събесѣдницитѣ си. Прѣдседательтъ на сръбската скупщина Станоевичъ бърза да го увѣри, че той лично билъ всѣкога привърженикъ на едно сближение между двѣтѣ държави; сегашнитѣ обстоятелства, добавилъ той, правятъ такова сближение още по-необходимо. „Азъ,

продължава понататъкъ Станоевичъ да увѣрява Ризова, както всички наши приятели напуснахме вече идеята за нѣкакъвъ дѣлежъ на Македония. Всички сега сме за автономията на тая страна, която въ послѣдствие трѣбва да влѣзе въ федерацията на южнославянскитѣ държави. Наистина, трѣбва да призная, че нашия Никола (думата е за Пашича), като че не е напусналъ окончателно мисъльта за дѣлежъ и като че още се колебае да усвои идеята за автономна Македония". Станоевичъ далъ да се разбере, че дори кралътъ не билъ чуждъ на идеята за автономия на Македония[1]). Прѣдседателътъ на скупщината не се е задоволилъ само съ тия изявления; той е формулиралъ и практическата база на съглашението и то по слѣдния начинъ: „Двѣтѣ страни се задължаватъ да пазятъ мира; да съдѣйствуватъ на реформената акция, за да се осѫществи по тоя начинъ автономията на Македония. Съвмѣстна въоружжена акция на двѣтѣ държави противъ едно австрийско нашествие въ Сърбия, въ сръбскитѣ земи и въ Македония и съвмѣстна въоружжена акция противъ Турция, ако послѣднята нападне България. На зададения открито отъ Ризова въпросъ, дали Сърбия би била за въоружжена намѣса противъ Турция, ако реформената акция пропадне, Станоевичъ е отговорилъ безъ колебание утвърдително. Слѣдъ това Ризовъ се спуска пакъ въ разсѫждения съ цѣль да изтъкне грамадното политическо и търговско значение на такова сближение за двѣтѣ държави. Скоро слѣдъ това той се срѣща и съ сръбския министъръ на външнитѣ работи Пашичъ, прѣдъ когото развива сѫщитѣ възгледи. Пашичъ, споредъ докладитѣ на българския дипломатически агентъ въ Бѣлградъ, билъ сдържанъ, обаче, сподѣлялъ, възгледитѣ на Ризова, но, бѣлѣжи понататъкъ нашия агентъ, Пашичъ не употрѣбилъ и отбѣгвалъ да употрѣбява въ своя разговоръ думата „автономия". Той, призналъ, че прѣди билъ противъ идеята за автономия на Македония, но сега билъ си промѣнилъ възгледа. Той билъ противъ автономна Македония, защото се боялъ да не би тя, като самостоятелна политическа единица, да послужи като орѫдие на чужди интереси или на друга нѣкоя сила. Въ края на своя разговоръ Пашичъ прави слѣднята, достойна за отбѣлѣзване декларация: „Ако допуснемъ, че княжеското правителство е искрено въ желанието си за подобно съглашение и пожелае да влѣземъ въ прѣговори, то азъ нѣма да начена прѣговоритѣ, прѣди да питамъ въ Петербургъ". Както се вижда отъ тая откровена декларация,

---

[1]) Рапортъ на българския дипломатически агентъ въ Бѣлградъ отъ 11.II 1904 година.

сръбскитѣ държавни мѫже се съмняватъ въ искреностьта на България. Впрочемъ, тия подозрѣния не сѫ се отнасяли толкова къмъ българския народъ, нито къмъ българската дипломация, колкото до личностьта на князь Фердинанда; ние ще видимъ, че подобни подозрѣния храни и Русия къмъ него. Но тѣ сѫ били сподѣляни — да се повърнемъ пакъ къмъ Сърбия — отъ всички мѣродавни лица въ Бѣлградъ, и както Пашичъ, тъй сѫщо и Министръ прѣдседательтъ прѣзъ това врѣме, генералъ Груичъ, и прѣдсѣдательтъ на скупщината Станоевичъ открито заявяватъ, какво въ Сърбия имало цѣло течение, което се отнасяло подозрително къмъ политиката на князь Фердинанда по отношение на Македония; разбира се, на това течение не сѫ били чужди и мѣродавнитѣ сръбски крѫгове, макаръ че всички тѣ разчитатъ на „мѫдростьта на княза, който е тънъкъ и далновиденъ дипломатъ“.

Въ това врѣме, обаче, когато Българското правителство чрѣзъ специаленъ пратеникъ правѣше постѫпки въ Бѣлградъ за сближение между България и Сърбия, за смѣтка на Турция, като се мѫчеше да убѣди сръбското правителство, че най-подходящия и цѣлесъобразенъ начинъ за разрѣшението на Македонския въпросъ е автономното управление на тая българска провинция, въ сѫщото това врѣме софийскиятъ кабинетъ изпрати съ специална мисия въ Цариградъ мѫдриятъ и изпитанъ български държавенъ мѫжъ и дипломатъ Григоръ Начевичъ, а министръ прѣдседательтъ генералъ Р. Петровъ направи въ народното събрание една декларация, която съвсѣмъ не бѣ отъ естество да прѣдразположи сърбитѣ къмъ България. Изпращането на Начовича въ Цариградъ, сѫщо тъй — и съ основание разбира се — прѣдизвика безпокойствие у нашитѣ съсѣди. Начовичъ се прѣдставляваше, че бѣ привърженикъ на една политика спрямо Турция, различаваща се отъ тая на кабинета на Р. Петрова. Той мислѣше, че България, поне докато се подготви за успѣшното изкарване на една война, трѣбваше да води добри, приятелски отношения съ Отоманската империя, иначе княжеството — безъ да е способно да воюва—само прѣдизвиква послѣднята, която за това поведение на България отплаща на българския елементъ въ Македония. Тия възгледи, обаче, се сподѣляха и отъ Българското правителство и, за да спечели врѣме, то изпрати Начевича — който минаваше за прононсиранъ туркофилъ — въ Цариградъ да прѣговаря отъ името на Българското правителство съ турското относително изпълнението на мюрщегската реформена програма и обезпечението националнитѣ права на българитѣ въ Македония и Одринско. Прѣдъ видъ на това, че обстоятелствата не позволяваха агресивни дѣйствия, България искаше да се осигури и откъмъ Тур-

ция. Очевидно, българското правителство искаше да се установятъ по-благоприятни отношения между княжеството и Оттоманската империя — отъ една страна, за да се облегчи положението на българското население въ Македония, което слѣдъ Илинденското възтание бѣше изложено на ужасни изтезания; отъ друга—то искаше да печели врѣме, защото се указа, че България не може да воюва, и всички закани къмъ Турция само уронваха нейния престижъ и влошаваха още повече положението на българския елементъ въ Македония. Ето защо на Начевича бѣ дадена една твърдѣ характерна по своята примиримость инструкция отъ 4/17 февруари 1904 година подъ № 79, прѣписъ отъ французския текстъ на която ние прѣдаваме тукъ.

J'ai l'honneur de vous transmettre par la présente les pleins-pouvoirs qui vous sont délivrés par S. A. R. le Prince, mon Auguste Souverain, et contresignés par moi, vous autorisant à entrer en pourparlers avec le ou les plénipotentiaires du Gouvernement Impérial Ottoman, à l'effet de conclure et signer des arrangements sur la base des intstructions suivantes:

Le Gouvernement Princier de Bulgarie s'engagera:

1) à prendre toutes les mesures nécessaires à l'effet d'interdire sur son territoire l'organisation et le fonctionnement de comités révolutionnaires d'empêcher la formation et l'irruption de bandes armées, de poursuivre et punir tous ceux qui se rendraient coupables d'agissements de nature à troubler l'ordre et la tranquillité publique dans les provinces limitrophes;

2) à empêcher, par des moyens efficaces, l'introduction dans les provinces Impériales voisines, de toute matière explosive, vénéneuse ou nuisible à la santé publique;

3) à assurer le fonctionnement régulier des Muftiliks conformément aux prescriptions de la Constitution bulgare qui consacre la liberté du culte musulman ainsi que les droits d'autonomie religieuse des musulmans en Bulgarie;

4) à conclure avec le Gouvernement Impérial un arrangement militaire.

Le Gouvernement Impérial Ottoman s'engagera de son côté:

1) à adopter sincèrement et appliquer sans restriction les réformes de Mürzsteg;

2) à accorder l'amnistie plénière à tous ceux qui directement ou indirectement ont été impliqués dans les derniers mouvements insurrectionnels;

3) à donner à tous ceux qui se sont réfugiés sur le territoire bulgare les facilités nécessaires pour réintégrer leurs foyers et rentrer

en possession de leurs biens, à leur venir en aide, de même qu'à la population bulgare qui habite les provinces de la Turquie d'Europe et a subi des dommages pendant les troubles;

4) à rapporter les mesures restrictives adoptées en derniers temps contre les maîtres d'école bulgares en Turquie et à faciliter ainsi la réouverture des écoles comme par le passé, comme aussi à supprimer les mesures défavorables à la population bulgare dans les communes mixtes en ce qui concerne les églises locales;

5) à abolir les mesures prises depuis quelques mois par les douanes Impériales à l'égard des marchandises de provenance bulgare et à appliquer, sans restriction aucune à l'avenir, les dispositions de l'arrangement commercial en vigueur;

6) à faire rétablir à Moustapha-Pacha le service direct de chemins de fer conformément à la Convention à Quatre.

En dehors de ces points qui constituent les clauses essentielles de l'arrangement principal à intervenir entre les deux Etats, il est désirable que vous vous efforciez, Monsieur l'Agent, de faire prévaloir et consigner dans des protocoles ad hoc les dispositions suivantes:

1) déterminer d'une manière précise les conditions de l'autonomie communale prévue par le programme de Mürzsteg;

2) faire reconnaître le plein exercice des droits de l'Exarchat bulgare dans le domaine ecclésiastique et scolaire;

3) faire admettre les Bulgares, sur un pied d'égalité avec les musulmans, aux emplois administratifs et judiciaires;

4) faire défendre le cantonnement des soldats chez l'habitant;

5) ne plus opérer de déportations par mesure administrative;

Il est également désirable que vous insistiez à obtenir le règlement définitif des affaires énumérées ci-après, qui intéressent à égal titre l'Empire et la Principauté et qui attendent leur solution depuis de longues années:

la question des passeports et celle des attributions des agents commerciaux ottomans et bulgares; — les affaires de nationalité et de recrutement; — la convention d'extradition; — la remise des déserteurs, de leurs armes et munitions; — la délimitation définitive de la frontière et l'arrangement relatif à la protection réciproque de la frontière; — la cession des phares et le retrait des agents de l'Office Sanitaire International — la jonction des chemins de fer par Kustendil — Koumanovo et par Doubnitza — Serrès; — l'arrangement des postes et des télégraphes[1]).

[1]) Съ изключение на нѣкои клаузи, всички други се съдържатъ въ конвенцията, сключена между България и Турция, която конвенция ще бѫде прѣдадена дословно по-долу. За да избѣгна излишни повторения, прѣведохъ само конвенцията, а не и горната нота.

Слѣдъ продължителни прѣговори между Начевича и пълномощницитѣ на турското правителство, най-сетнѣ биде постигнато пълно съгласие; началата прокарани въ инструкцията, легнаха въ основата на сключената между България и Турция конвенция, французкиятъ текстъ на която гласи:

ENTENTE

entre l'Empire de Turquie et la Principauté de Bulgarie.

Aujourd'hui, le... février[1]) 1904, son Excellence Zéki Pacha, Grand Maître d'Artillerie, aide de camp de S. M. Impériale le Sultan etc. etc., d'un côté, et Monsieur G. D. Natchovits, Agent Diplomatique de Bulgarie, de l'autre, dûment autorisés par leurs Souverains respectifs, s'étant réunis pour délibérer sur les moyens d'arriver à une entente entre la Turquie et la Bulgarie, sont convenus de ce qui suit:

Art. 1. — Le Gouvernement Princier de Bulgarie s'engage à prendre toutes les mesures nécessaires à l'effet d'interdire sur son territoire l'organisation et le fonctionnement de comités révolutionnaires, d'empêcher la formation et l'irruption de bandes armées, de poursuivre et punir tous ceux qui se rendraient coupables d'agissements de nature à troubler l'ordre et la tranquillité publics dans les provinces limitrophes de l'Empire;

Art. 2. — à empêcher l'introduction dans les provinces Impériales voisines de toute matière explosive, vénéneuse ou nuisible à la santé publique;

Art. 3. — à assurer le fonctionnement régulier des Muftiliks conformément aux prescriptions de la Constitution Bulgare qui consacre la liberté du culte musulman en Bulgarie, à informer le gouvernement de S. M. Impériale toutes les fois qu'il y a changement du titulaire du Muftilik de Sofia;

Art. 4. — à conclure avec le Gouvernement Impérial Ottoman un arrangement militaire ayant pour but de défendre l'indépendance des deux pays contre toute agression extérieure.

De son côté, le Gouvernement Impérial Ottoman, mu par la plus noble sollicitude de Sa Majesté le Sultan pour le bonheur de ses sujets sans distinction de race ou de religion, s'engage:

Art. 5. — à appliquer les réformes arrêtées à Mürzsteg pour les trois vilayets de la Turquie d'Europe et proposées à la Sublime Porte par les Gouvernements de la Russie et de l'Autriche-Hongrie en 1903;

---

[1]) Точната дата на подписването договора не можахъ да намѣря.

Art. 6. — à accorder l'amnistie plénière à tous ceux qui jusqu'à ce jour ont été directement ou indirectement impliqués dans les mouvement insurrectionnels, arrêtés comme suspects ou jugés et condamnés pour délits ou crimes politiques quels qu'ils soient. Les déportés en Asie, en Afrique ou ailleurs, seront mis en liberté immédiatement et rapatriés aux frais de l'Etat dans le plus bref délai.

Son exceptés de l'amnistie ceux qui se sont servis de dynamite contre les ponts et les chemins de fer et qui ont été jugés et condamnés;

Art. 7. — à donner à tous ceux qui se sont réfugiés sur le territoire bulgare les facilités nécessaires pour réintégrer leurs foyers et rentrer en possession de leurs biens, à leur venir en aide, de même qu'à la population bulgare qui habite les provinces de la Turquie d'Europe et a subi des dommages pendant les troubles;

Art. 8. — à abolir les mesures vexatoires prises depuis quelques mois par les douanes impériales à l'égard des marchandises de provenance bulgare et à appliquer à l'avenir les dispositions de l'arrangement commercial en vigueur comme par le passé;

Art. 9. — à ne pas entraver la libre circulation des trains de chemins de fer et à faciliter aux sujets bulgares, munis de papiers réguliers et voyageant pour leurs affaires, la libre circulation de l'Empire Ottoman.

Art. 10. — à admettre les Bulgares dans les fonctions administratives et judiciaires de l'Empire.

Ето прѣводътъ на тая конвенция.

ДОГОВОРЪ

между Турската Империя и Княжество България.

Днесъ. . . . февруари 1904 год. Негово Прѣвъзходителство Зеки паша, началникъ на артилерията, адютантъ на Негово Императорско Величество Султана и т. н. и т. н., отъ една страна, и господинъ Г. Д. Начовичъ, български дипломатически агентъ, отъ друга, надлежно упълномощени отъ съотвѣтнитѣ си господари, като се събраха за да разискватъ върху срѣдствата за постигане съглашение между Турция и България, дадоха до слѣдното:

Чл. 1. — Българското княжеско правителство се ангажира да вземе всички необходими мѣрки за да забрани организирането и функционирането на революционни комитети въ своята територия, да прѣчи образуването на чети, да прѣслѣдва и наказва всички ония, които биха се указали виновни въ нарушаване на реда и общественото спокойствие въ пограничнитѣ на империята провинции;

Чл. 2. — да прѣчи на внасянето въ съсѣднитѣ на Империята провинции на вещества експлозивни, отровни или врѣдни за общественото здраве;

Чл. 3. — да осигури правилното функциониране на мюфтилъцитѣ съгласно прѣдписанията на Българската Конституция, която узаконява свободата на мюсулманския култъ, както и религиозната свобода на мюсулманитѣ въ България, да освѣдомява всѣкога правителството на Негово Императорско Величество всѣки пѫть, когато има промѣна на титуляра на главното мюфтийство въ София;

Чл. 4. — да сключи съ Турското императорско правителство военo споразумѣние, което да има за цѣль да защищава независимостьта на двѣтѣ страни противъ всѣко външно неприятелско дѣйствие.

Отъ своя страна Турското Императорско правителство, движимо отъ най-благородното намѣрение на Н. В. Султана за благоденствието нв поданницитѣ си, безъ разлика на вѣра и народность, се задължава:

Чл. 5 — да приложи реформитѣ, изработени въ Мюрщегъ за тритѣ вилаети на Евр. Турция, и прѣдложени на Високата Порта отъ Русия и Австро-Унгария прѣзъ 1903 год.

Чл. 6. — да даде пълна амнистия на всички, които до тогава сѫ били прѣко или косвено замѣсени въ революционното движение, затворени като подозрителни, или сѫдени и осѫдени за политически прѣстѫпления, каквито и да сѫ тѣ. Заточенитѣ въ Азия, Африка или на друго мѣсто, ще бѫдатъ незабавно освободени и веднага изпратени въ отечеството си на държавни разноски въ найкъсъ срокъ.

Изключени сѫ отъ амнистията тия, които сѫ разрушавали съ динамитъ мостове и желѣзопѫтни линии и които сѫ били сѫдени и осѫдени.

Чл. 7. — да даде на всички, които сѫ избѣгали въ българска територия нужнитѣ улеснения за да се върнатъ обратно въ огнищата си и да влѣзнатъ пакъ въ притежание на своитѣ имоти, да имъ помогне, тъй както и на българското население, което живѣе въ провинциитѣ на Евр. Турция и което е прѣтърпѣло загуби прѣзъ врѣме на смутоветѣ.

Чл. 8. — да унищожи изключителнитѣ мѣрки, взети отъ нѣколко мѣсеца отъ турскитѣ митници по отношение на стоки, произлизащи отъ България и да приложи за въ бѫдаще условието на търговския договоръ, за да се постигне това, което е било въ миналото.

Чл. 9. — да не прѣчи на свободното циркулиране на желѣзницитѣ и да улеснява българскитѣ поданници, снабдени съ редовни книжа и пѫтуващи по работа, въ пѫтуването имъ прѣзъ Отоманската Империя.

Чл. 10. — да приема българитѣ на административни и съдебни служби.

Сърбия, обаче, подозираше, че България играе двойствена роля и че за да засили своитѣ позиции прѣдъ Турция, използува и нея съ прѣговоритѣ, водени между нея и България. Пашичъ два пѫти е запиталъ българския дипломатически агентъ въ Бѣлградъ за смисъльта и значението на тия маневри отъ страна на българското правителство и е настоявалъ да знае съ каква цѣль е изпратенъ Начевичъ въ Цариградъ. Сърбия се безпокоеше напразно, защото прѣговоритѣ, които водѣше България съ Турция, не я увреждаха. За да засвидѣтелствува своята лоялность, българското правителство изпрати на нашия дипломатически агентъ въ Бѣлградъ прѣписъ — както отъ даденитѣ на Начевича инструкции, тъй сѫщо и отъ постигнатото съглашение, за да бѫдатъ прочетени прѣдъ сръбското правителство и да се убѣди то, че България не дѣйствува скрито и не използува Сърбия за нѣкакви свои интереси.

Слѣдъ тоя епизодъ отношенията между двѣтѣ държави се подобряваха и прѣговоритѣ се продължиха. При едно посѣщение на българския дипломатически агентъ въ Бѣлградъ въ сръбското министерство на външнитѣ дѣла, Пашичъ е направилъ слѣдното изявление прѣдъ него: „Ние съ радость посрѣщаме желанието на Вашето правителство и съ готовность ще влѣземъ въ прѣговори за едно съглашение на базата за автономна Македония при зачитане на Вашитѣ и наши интереси“. Пашичъ, допълва нашия агентъ, подчерталъ особно фразата „нашитѣ интереси“; на тоя намекъ той, обаче, му отговорилъ, че и Сърбия и България въ случая трѣбва да иматъ прѣдъ видъ общославянскитѣ интереси и тия на сънародницитѣ си въ Македония, че Македонския въпросъ се смѣта за български въпросъ, но България, за да даде едно доказателство на искреность, иска да привлече и съдѣйствието на сърбитѣ. Сѫщия день, още при тоя разговоръ, Пашичъ не е могълъ да скрие радостьта си отъ ефекта, който би имало такова съглашение въ Австро-Унгария. Едно съглашение между Българая и Сърбия, споредъ него, ще парализира Австро-маджарскитѣ планове, на такова съглашение ще погледнатъ благосклоно не само Русия, но и Франция, Италия, а може би и Англия. Нека забѣлѣжа, че сръбското правителство, още когато се водѣха въпроснитѣ прѣговори, вѣро-

ятно е сондирало като какво ще бжде поведението на великитѣ сили. Въ единъ свой рапортъ Миловановичъ, тогава сръбски пълномощенъ министръ въ Римъ, който навѣрно е билъ натоваренъ да направи тоя сондажъ, докладва на своето правителство, какво всички сили: Русия, Франция, па даже и Италия гледатъ благосклонно на подобно съглашение.

Прѣговоритѣ вървѣха гладко. По всички въпроси имаше единодушие, но тъкмо когато тѣ бѣха приключени и прѣдстоеше да бжде формулиранъ текста на проекто-договора, изведнъжъ и ненадѣйно сръбското правителство, което се съгласяваше да дѣйствува заедно съ българското за осжществяването на реформената програма въ Македония, Одринско и Стара Сърбия, поиска да се очертаятъ и формулиратъ въ самия договоръ точнитѣ граници на Македония, Стара Сърбия и Одринския вилаетъ. Цѣльта на сръбското правителство бѣше ясна; българското правителство, обаче, се противопостави на подобно домогване отъ страна на Сърбия и даде инструкции на нашия дипломатически агентъ въ Бѣлградъ да дѣйствува противъ фиксирането на всѣкакви граници между Македония и Стара Сърбия, защото това би повдигнало отново въпроса за тъй нареченитѣ сфери на влияние.

Азъ ще прѣдамъ изцѣло тая инструкция като единъ важенъ документъ по историята на спогодбата между България и Сърбия отъ 1904 година и като единъ документъ, който ни дава възможность да проникнемъ въ скрититѣ намѣрения на сръбската дипломация.

Лично.

Бѣлградъ — Хесапчиевъ.

Българско Дипломатическо Агентство.

Княжеското правителство, като усвои свѣденията, които му съобщихте съ писмата си и телеграмитѣ, и като изслуша подробния устенъ докладъ на г. Ризова върху полуофициално воденитѣ Ви прѣговори съ Сръбското правителство по едно братско споразумѣние между двѣтѣ съсѣдни държави, и слѣдъ докладъ до Негово Царско Височество Господаря, рѣши:

По никой начинъ то не може да приеме забѣлѣжката за опрѣдѣляне понятието и границитѣ на Стара Сърбия и Македония, тъй като тая забѣлѣжка измѣнява коренно базата на споразумѣнието ни, която база е пълно безкористно отношение къмъ земитѣ населени съ българи и сърби въ Европейска Турция, па и наново възбужда старитѣ начала за дѣлежъ и сфери на влияния, които

начала княжеското правителство отдавна е отхвърлило. Въпросната забѣлѣжка противорѣчи и на самата тронна адреса въ Скупщината, гдѣто изрично бѣ пожелано съглашение съ България съ цѣль само да се подобри несносното положение на нашитѣ сънародници въ Турско. Слѣдователно, подобна забѣлѣжка, по самото свое естество, е безусловно неприемлива и неумѣстна въ такова споразумѣние. Ако, обаче, сръбското правителство продължава да настоява на своето, княжеското правителство, въ желанието си да изчерпи до край всичкото свое искренно въодушевление за истинно съсѣдски и истинно братски отношения съ Сърбия, прѣдлага новъ единъ изходъ, а именно: да се изхвърлятъ изъ текста на сръбския проектъ за таенъ договоръ двата първи пункта съ придружаващитѣ ги двѣ забѣлѣжки, пунктоветѣ касающи се до реформитѣ въ ония земи въ Турско, дѣто живѣе население, въ сѫдбинитѣ на което сѫ заинтересовани България и Сърбия, и по тоя начинъ двѣтѣ договорящи се държави да запазятъ респективно свободата си на дѣйствие по тоя въпросъ. Понеже и така реформената акция е въ рѫцѣтѣ на Великитѣ сили, и понеже двѣтѣ съсѣдни правителства сѫ вечо открито заявили намѣрението си да подържатъ искренно тая реформена акция, то изхвърлянето на тия два пункта съ забѣлѣжкитѣ имъ ще запази напълно отбранителния характеръ на споразумѣнието ни, не само по отношение нашитѣ респективни държави, но и по отношение нашитѣ сънародници въ Турско.

Прочетете горнята депеша на министъръ-прѣдседателя Груича и министра на външнитѣ дѣла Пашича и поискайте на нея бързъ и категорически отговоръ. Въ случай на отказъ на Българското прѣдложение, потърсете ауденция при Краля, комуто ще обясните всичко и ще прочетете горното, като отхвърлите отъ княжеското правителство всѣка отговорность за неуспѣхъ на едно споразумѣние, толкозъ полезно за двата съсѣдни братски народа и толкозъ сѫдбоносно за тѣхнитѣ поробени събратя въ Европейска Турция.

Въ всичкитѣ случаи ще телеграфирате веднага съотвѣтствующитѣ резултати.

Можете позволи снимането прѣписъ отъ настоящата депеша, ако се пожелае това отъ министритѣ или Краля.

(подп.) Министръ *Петровъ*.

Сръбското правителство биде принудено да отстѫпи. Съ това заедно почвата за сближение между България, и Сърбия бѣ вече подготвена; прѣговоритѣ отъ тукъ нататъкъ не срѣщнаха вече никакви спънки; и двѣтѣ страни — искрено или присторено, това е другъ въпросъ — желаеха да се постигне взаимно разбиране.

Така воденитѣ прѣговори съ размѣняване на мисли трѣбваше найсетнѣ да се приключатъ съ единъ формаленъ договоръ, който, както и по-рано отбѣлѣзахъ, бѣ таенъ. По прѣдложение на Пашича тоя договоръ трѣбваше да има двѣ части, едната явна, отнасяща се до запазването на мира и съдѣйствие на реформената акция, а другата часть — тайна, установяваща взаимнитѣ гаранции за обезпечение интереситѣ на двѣтѣ страни при всички възможни случайности. Дѣйствително, още сѫщата година двамата владѣтели князь Фердинандъ и краль Петръ се срѣщнаха въ Нишъ. На тая срѣща биде подписанъ тайния договоръ между България и Сърбия отъ 1904 година.

Ето текста на тоя договоръ и заключителния протоколъ къмъ него:

СЪЮЗЕНЪ ДОГОВОРЪ

между Княжество България и Кралство Сърбия.

Правителството на Н. В. Българския Князь Фердинандъ I и правителството на Н. В. Сръбския Краль Петъръ I, рѫководими отъ принципа „Балкана за Балканскитѣ народи“ и въодушевени отъ желанието да се обезпечатъ мирътъ и сигурностьта на тѣхнитѣ народи, да се запази територриалното статукво на Балканския полуостровъ и да се подобри сѫдбата на тѣхнитѣ сънародници въ Отоманската империя, съгласяватъ се върху това, което слѣдва:

1. Убѣдени въ полезностьта на изработената въ Мюрщегъ и обявена програма за реформи въ Солунския, Битолския и Косовския вилаети (Македония и Стара Сърбия), двѣтѣ съюзни държави се задължаватъ да способствуватъ солидарно и съ всичкитѣ мирни срѣдства, съ които разполагатъ, за прилагането на тѣзи реформи въ казанитѣ три вилаета, като се стремятъ за тѣхното въвеждане и въ Одринския вилаетъ и по такъвъ начинъ да обезпечатъ живота, имота и свободното развитие на своитѣ сънародници въ тия вилаети възъ основа на равноправностьта на народноститѣ въ всѣко отношение.

2. Твърдо рѣшени да употрѣбятъ всички свои лоялни усилия и всичката своя добра воля за запазване мира на Балканския Полуостровъ, двѣтѣ съюзни държави се задължаватъ да се бранятъ задружно и съ всичкитѣ сили и срѣдства, съ които разполагатъ, противъ всѣко посѣгателство — отъ гдѣто и да идва то, — било въ сегашната територриална цѣлость и независимость на респективнитѣ имъ държави, било върху сигурностьта и неприкосновеностьта на нинѣ царствующитѣ имъ династии.

3. Сѫщо така двѣтѣ съюзни държави се задължаватъ да се възпротивятъ задружно и съ всичкитѣ сили и срѣдства, съ които разполагатъ, на всѣка неприятелска акция или изолирана окупация въ горѣпоменатитѣ четири вилаета, отъ която държава и да идватъ тѣ.

4. За случаитѣ, прѣдвидени въ точки 2 и 3, двѣтѣ съюзни държави ще сключатъ специална военна конвенция, въ която да бѫдатъ прѣдвидени всичкитѣ възможни евентуалности и всичкитѣ тѣхни послѣдствия.

5. Въ желанието си да подготвятъ почва за пълна солидарность между славянитѣ на Балканския Полуостровъ и да създадатъ благоприятни условия за непосрѣдствено съглашение между Кралство Сърбия и Княжество Черна Гора, двѣтѣ съюзни държави се задължаватъ — когато изникне на рѣшение въпроса за Албания — да подпомагатъ онова негово разрѣшение, което би било съгласно съ интереситѣ на Черна-Гора.

6. Двѣтѣ съюзни държави се задължаватъ да третиратъ и рѣшаватъ задружно всичкитѣ въпроси, които, по сѫщество и духъ, би произтекли отъ настоящия договоръ.

7. Двѣтѣ съюзни държави се задължаватъ да полагатъ на окончателно разрѣшение отъ Н. И. В. всеросийския Царь всичкитѣ ония спорове помежду имъ, върху които сами не биха могли да дойдатъ до съгласие. Въ случай, че Рускиятъ Царь отклони отъ себе си рѣшението на спорния въпросъ, той се прѣдава за разрѣшение на международния арбитраженъ сѫдъ въ Хага.

8. Настоящия Съюзенъ договоръ остава тайна. Той може да се съобщи нѣкому — изцѣло или отчасти — само слѣдъ прѣдварително споразумѣние между двѣтѣ съюзни правителства.

Слѣдъ петь години настоящия договоръ може да бѫде подвергнатъ на ревизия, ако това счетатъ за потрѣбно двѣтѣ съюзни държави.

Той влиза въ сила отъ деньтъ на неговата ратификация.

Сключенъ въ Бѣлградъ на тридесети день отъ мѣсецъ мартъ хилядо и деветьстотинъ и четвърта година отъ Рождество Христово, трети день на Великъ-день.

Въ името на Княжество България: *Д. Ризовъ.*
Подписали: Отъ Ген. Щабъ *Полк. Хесапчиевъ.*

У име Кральевине Србие: *Генерал Сава Груич.*
Подписали: *Никола П. Пашич.*

Дружественъ (приятелски) договоръ между България и Сърбия.

Чл. 1. Двѣтѣ държави ще се стараятъ да водятъ еднаква митнишка политика, която да доведе до митнишки съюзъ по между имъ;

Чл. 2. Да улесняватъ взаимния обмѣнъ и транзитъ на всичкитѣ свои произведения, като намалятъ съотвѣтнитѣ транспортни и пѫтнишки тарифи;

3. Да въведатъ общи, еднакви за двѣтѣ държави телеграфо-пощенски такси и кирилица въ съобщенията си.

4. Да прѣмахнатъ пограничнитѣ паспорти и да отстранятъ прѣпятствията, които могатъ да прѣчатъ на свободнитѣ сношения между тѣхнитѣ населения.

5. Да сключатъ сѫдебна конвенция за взаимно изпълнение на граждански присѫди и за прѣдаване на прѣстѫпницитѣ по общото право и военитѣ дезертьори.

Чл. 6. Двѣтѣ държави се задължаватъ да сключатъ монетна конвенция за свободна циркулация на монетитѣ на двѣтѣ държави помежду имъ.

Чл. 7. Настоящия дружественъ договоръ да се обяви само слѣдъ прѣдварителното споразумѣние между двѣтѣ страни. Той влиза въ сила отъ деня на ратификацията му.

Заключителенъ протоколъ.

Днесъ 30 мартъ 1904 год., ний долуподписанитѣ: Д. Ризовъ, Бълг. Диплом. Агентъ въ Цетина и Хр. Хесапчиевъ, Полковникъ отъ Генер. Щабъ, управл. Бълг. Диплом. Агентство въ Бѣлградъ, назначени отъ Н. Ц. В. Бълг. Князь Фердинандъ I съ пълномощни писма издадени въ Пловдивъ на 22 мартъ н. г. за пълномощници на Княжество България съ pleins et absolus pouvoirs и Ген. С. Груичъ, Прѣдсед. на Министерския Съвѣтъ и Н. П. Пашичъ, Министъръ на Външнитѣ Дѣла на Кралство Сърбия, назначени отъ Н. В. Сръбския Краль Петъръ I съ пълномощно писмо, издадено въ Бѣлградъ на 28 мартъ н. г., за пълномощници на Кралство Сърбия съ pleins et absolus pouvoirs съ цѣль да водятъ прѣговори за изработване и сключване на една конвенция, която би осигурила политическото и икономическото развитие на поменатитѣ двѣ държави, чрѣзъ задружно дѣйствие за запазване на тѣхнитѣ национални права и интереси; слѣдъ като размѣнихме пълномощнитѣ си писма и ги намѣрихме въ надлежна и изправна форма, пристѫпихме къмъ изпълнението на възложената ни мисия.

Послѣ дълго и всестранно размѣнение на възгледи върху началата, които би трѣбвало да легнатъ въ основата на такава една конвенция, ний рѣшихме:

1. Конвенцията да се състои отъ двѣ части: едната, която може да се разгласи при спазване прѣдвиденото въ нейния текстъ условие, да бѫде озаглавена: „Дружественъ Договоръ между Княжество България и Кралство Сърбия“ и да съдържа положенията отъ културно-икономически характеръ; а другата, която съставлява тайна, да бѫде озаглавена: „Съюзенъ Договоръ между Княжество България и Кралство Сърбия“ и да съдържа положенията отъ политико-воененъ характеръ.

„Дружествениятъ Договоръ“ да се състои отъ едно въведение и седемь точки, а „Съюзниятъ Договоръ“ — отъ едно въведение и осемь точки, както тѣ сѫ изложени въ оригиналнитѣ имъ текстове, надлежно подписани отъ насъ и прошнорувано приложени къмъ настоящия протоколъ.

2. За избѣгване на прѣтълкуване при прилагането на поменатитѣ договори, да се внесатъ въ настоящия протоколъ слѣднитѣ пояснения:

1. По „Дружествения Договоръ“:

а) Въ точка 1 фразата: „Да водятъ еднаква митническа политика“ да се разбира въ смисълъ: доколкото сѫществующитѣ сега търговски договори на двѣтѣ държави не прѣпятствуватъ на такава политика и

б) Като допълнение на 3 точка да се счита: Двѣтѣ договорни държави ще се споразумѣятъ своеврѣменно, за да направятъ задружни постѫпки прѣдъ Императорското Руско Правителство, съ цѣль то да установи непосрѣдствено телеграфно съобщение между Русия и България — ако е възможно съ кирилицата.

2. По „Съюзния Договоръ“:

а) Въ точка 1, гдѣто се поменава Косовския вилаетъ, да се разбира, че въ неговитѣ граници влиза и Новопазарския Санджакъ.

б) Въ точка 1 на сръбския текстъ отъ българско-сръбския екземпляръ, послѣдната дума „погледу“, като еднозначуща съ думата „одношаіу“, да не се смѣта за погрѣшка.

в) Въ допълнение на 1 точка да се има прѣдъ видъ, че двѣтѣ съюзни държави ще се стараятъ да се постигне взаимна толерантность между тѣхнитѣ сънародници въ Отоманската Империя и

г) Въ точка 5 „Албания“ да се разбира въ границитѣ на Шкодранския и Янински вилаети.

3. Двата договори да се напишатъ всѣки въ два екземпляра, на сръбски и български езици паралелно; при това, екземпляритѣ

за Кралство Сърбия да бждатъ на български и сръбски, а екземплярите за Княжество България да бждатъ на сръбски и български.

4. Оригиналитѣ на двата договора, надлежно ратифицирани отъ владѣтелитѣ на двѣтѣ съюзни държави и тѣхнитѣ респективни министри, слѣдъ като се прошнуроватъ наедно съ пълномощнитѣ писма и настоящия протоколъ, се пазятъ въ личнитѣ архиви на Н. В. Сръбския Краль Петъръ I и на Н. Ц. В. Българския Князь Фердинандъ I. Само отъ „Дружествения Договоръ" се сниматъ прѣписи за архивитѣ на Министерството на Външнитѣ Дѣла въ двѣтѣ държави.

Съставенъ въ Бѣлградъ на 30 мартъ 1904 година отъ Р. Хр. трети день на Великъ-день.

Въ името на Княжество България: { *Д. Ризовъ.* / Полк. отъ Ген. Щабъ *Х. Хесапчиевъ.*

У име Кралевине Србие: { *Генералъ С. Груичъ.* / *Никола П. Пашичъ.*

За изпълнението на ония точки отъ договора, за които се изискваше сключването на специална конвенция, ще бждатъ назначени отъ респективнитѣ правителства специални комисии, които да изработятъ съотвѣтнитѣ проекти, за да бждатъ внесени на удобрение въ надлежнитѣ парламенти. Тукъ се иматъ главно прѣдъ видъ военната конвенция и конвенцията за митнишки съюзъ между България и Сърбия. Първата трѣбваше да слѣдва втората, но понеже митнишки съюзъ не можа да се сключи, затова и въпросътъ за военна конвенция изобщо не бѣ разискванъ.

Нѣкои отъ постановленията на договора бидоха изпълнени наскоро. Така напримѣръ, съ циркуляръ отъ 18. V. 1904 година сръбскиятъ министъръ-прѣдседатель и министъръ на вжтрѣшнитѣ работи генералъ Груичъ разпореди да се прѣмахнатъ паспортитѣ между Сърбия и България. Българското правителство послѣдва сжщия примѣръ съ окржжно отъ 29 май с. год.

Съглашението отъ 1904 година имаше за цѣль да обезпечи мира на балканитѣ и да привлече сътрудничеството на Сърбия по осжществяването на Мюрщегската реформена акция. Съглашението имаше отбранителенъ характеръ и се стремѣше — наредъ съ обезпечаване независимостьта на двѣтѣ държави — да обезпечи и сигурното бждъще на властвующитѣ династии. Възникналитѣ спорове между договорящитѣ страни, въ всички ония случаи, въ които двѣтѣ страни не биха могли да дойдатъ до съгласие, се подлагатъ на арбитражно разрѣшение отъ Руския императоръ или на между-

народния арбитраженъ сѫдъ въ Хага. България и Сърбия се дезинтересираха отъ Албания, респективно отъ Шкодренския и Янинския вилаети, които се оставяха въ сферата на Черногорското влияние, като двѣтѣ държави се задължаватъ по отношение на албанския въпросъ да дѣйствуватъ въ полза на Черна-Гора. Това е политическата часть на съглашението. Икономическата пъкъ бѣше съвсѣмъ невинна работа. България и Сърбия желаеха да оживятъ икономическитѣ сношения помежду си, за която цѣль се задължаваха да водятъ еднаква митнишка политика, да улесняватъ взаимния обмѣнъ и транзитъ и най-сетнѣ да сключатъ митнишки съюзъ, който щѣше да отстрани политическитѣ и икономически противорѣчия между двѣтѣ държави.

Освѣнъ прѣмахването на паспортитѣ, договорътъ нѣма никакви други реални послѣдствия.

Съглашението трѣбваше да се съобщи на Русия и на Черна-Гора, която пъкъ щѣше да се привлече като трети членъ на съюза. Ризовъ, българскиятъ дипломатически агентъ въ Цетина, по това врѣме, трѣбваше едноврѣмено и заедно съ специаленъ сръбски пратеникъ въ Черногорския дворъ да врѫчатъ прѣписъ отъ съглашението и да увѣдомятъ князь Никола за постигнатитѣ резултати. Не мога тукъ мълкомъ да прѣмина недостойната игра на сръбското правителство по отношение на малкия князь. Сърбия искаше да унижи опасния претендентъ за великосръбската корона. На Ризова бѣ внушено, — до пристигането на специалния сръбски пратеникъ въ Черногорската столица, съ когото заедно и едноврѣмено трѣбваше да се прѣдставятъ на княза, за да му врѫчатъ идентични и точни прѣписи отъ постигнатото съглашение, — да отбѣгва всѣкаква срѣща съ княза. Князь Никола, обаче, знаейки факта, не се стърпѣлъ и пожелалъ да види Ризова по-рано. „Кралътъ ме обласка съ цѣлъ купъ цвѣтисти комплименти и даже ме разцалува“ рапортира Ризовъ.[1]) Той — князьтъ — поискалъ да знае съдържанието на постигнатото съглашение, но Ризовъ — прѣдвидъ инструкциитѣ, които ималъ — отказалъ да му съобщи каквото и да било по това.

Сръбското правителство бавѣше изпращането на своя пратеникъ. Най-сетнѣ то изпрати такъвъ, който донесълъ нѣкакъвъ запечатанъ пликъ адресиранъ до черногорския министръ-прѣдседатель Гавра Вукотичъ. Това обидило твърдѣ много княза, който побързалъ да се оплаче, за недостойната игра, която се играе съ него, на руския дипломатически агентъ Щегловъ. Послѣдниятъ, за да услужи на княза, опиталъ се самъ да узнае отъ Ризова какъ

[1]) Рапортъ отъ 19.VI.1904 г. № 22.

стои работата по тоя въпросъ. Щегловъ се очудвалъ, че сръбскиятъ и българскиятъ владѣтели могли да сключатъ споразумѣние, имаще за цѣль сближението на славянскитѣ държави на Балканския полуостровъ, безъ да счетатъ за нуждно да се посъвѣтватъ и съ третия славянски князь, ами слѣдъ като тѣ сами наредили всичко, идватъ най-послѣ да съобщаватъ стореното на князь Никола „за свѣдение и ржководство". „Азъ възразихъ", казва Ризовъ, „че сключеното между Сърбия и България съглашение обйема клаузи интересующи само двѣтѣ тия държави, като съсѣдни и лимитрофни, та нѣма защо да се искатъ съвѣтитѣ на Черна-Гора въ случая; но самото съглашение може да отвори вратата въ бждъще на други споразумѣния, при които едвали ще бжде пропуснато да се потърси съвѣта и на князь Никола, ако, разбира се, тия евентуални споразумѣния го досѣгатъ непосрѣдствено" [1]). Въ това врѣме най-сетнѣ пристига и втори куриеръ, за да донесе нови обиди и разочарования на князь Никола. Куриерътъ донася текста на договора придруженъ съ едно писмо до княза, но подписанъ не отъ краль Петра, а отъ Пашича, като министъръ на външнитѣ работи[2]). Толкова по интригитѣ и непристойното държане на сръбското правителство. Азъ се спрѣхъ може би повече, отколкото е необходимо, върху такава една обикновена историйка, но не мога да пропусна една добра характеристика на маниеритѣ на сръбската дипломация по отношение на Черна-Гора. Дипломатическитѣ отношения между тия двѣ сръбски държави изобилствуватъ съ епизоди отъ подобенъ характеръ.

Какъ се посрѣщна сближението между двѣтѣ славянски държави на полуострова и какво впечатление направи то на дипломацията?

Съглашението направи извънредно добро впечатление въ Сърбия, пъкъ и въ Русия, която изглежда че още отъ начало не бѣ чужда на воденитѣ прѣговори. Срѣщата въ Нишъ и сближението, докладва българския дипломатически агентъ въ Петербургъ, се посрѣщна въ Русия твърдѣ добрѣ. Това даже се смѣта отъ послѣдната като една косвена помощь дадена ней при сегашнитѣ обстоятелства, тъй като е една нова гаранция за запазване спокойствието на Балканския полуостровъ. То е въ сжщото врѣме и едно облекчение за Русия, която иначе трѣбваше да подѣли вниманието си между близкия и далеченъ изтокъ. Официознитѣ кржгове приематъ съ мълчеливо удобрение коментариитѣ на нѣкои вѣстници, какво Нишкото свиждане и сближението между България и Сър-

---

[1]) Рапортъ № 22. 1904 год.

[2]) Князь Никола подозиралъ, че нему не е съобщено точно и всичко що е въ договора.

бия е станало по инициативата и удобрението на Русия и че всичко това е насочено противъ Австро-Унгария[1]). Италия, която иначе е вътройния съюзъ, — слѣдователно нѣма причини да съчувствува на руската политика — е посрѣщнала сѫщо тъй съчувствено сближението между България и Сърбия. Още прѣди срѣщата въ Нишъ, къмъ края на мѣсецъ априлъ, управляющиятъ италиянската легация въ Бѣлградъ, Романо, увѣдомява сръбското министерство на външнитѣ работи, че му е прѣпоръчано да се отнася съ симпатии къмъ сближението на България и Сърбия, а българскиятъ дипломатически агентъ въ Римъ съ рапортъ отъ 10 май 1904 год., — значи само нѣколко дни слѣдъ срѣщата—съобщава, че Италия официално съчувства на срѣщата въ Нишъ и на сближението между двѣтѣ съсѣдни държави. Министрътъ на външнитѣ работи Титони заявилъ прѣдъ нашия агентъ, че Италия винаги е съвѣтвала двѣтѣ държави да се сближатъ; той е побързалъ да го увѣри, че тя не прѣслѣдва никакви цѣли по отношение на послѣднитѣ, че Италия и нейното правителство желаятъ както България, тъй и Сърбия да се запазятъ отъ чужди влияния. Не е странно, струва ми се, за никого, че Италия, третиятъ съюзникъ на дуалистическата империя, къмъ Балканския полуостровъ и специално къмъ България и Сърбия държеше едно поведение, което рѣзко се различаваше отъ поведението и политиката на Австро-Унгария. Интереситѣ на двѣтѣ държави по отношение на балканскитѣ работи не се покриваха,—напротивъ, тѣ имаха даже противоположни стремления, особено що се касае до Адриатическото крайбрѣжие на полуострова. Италия прѣдпочита Балканския полуостровъ да се владѣе отъ отдѣлнитѣ балкански държави и не изпускаше случай да противодѣйствува на нѣмско-маджарското влияние. Австро-Унгария и Германия, напротивъ, съзираха една опасность отъ засилването на славянския елементъ и не можеха да допуснатъ образуването на славянска стѣна отъ Адриатическо море чакъ до Черно море, която ще прѣпрѣчи нѣмския пѫть по сухо къмъ Азия и Срѣдиземно море. Италия не желаше Солунъ да попадне подъ австрийско владичество, защото това би застрашило нейното владѣние на Адриатическо море и свободно плаване въ Срѣдиземно море.

Русия, колкото благосклонно и да се отнасяше къмъ сближението между България и Сърбия, въпрѣки даже това, че прѣговоритѣ по съглашението сѫ водени съ нейно знание, че руската дипломация е била посветена въ намѣренията на двѣтѣ страни още отъ начало, прѣди да се почнатъ дипломатическитѣ прѣго-

[1]) Рапортъ отъ 12.V. 1904 година.

вори,—мимо всичко това тя се отнасяше съ недовѣрие къмъ цѣлата тая работа и особно недовѣрчива бѣ спрѣмо князь Фердинанда. Още съ идването си въ България, князь Фердинандъ възбуди извѣстни подозрѣния въ Русия. И тя се отнасяше недовѣрчиво къмъ всички негови политически начинания, държа се недовѣрчиво къмъ него и прѣзъ 1904 година. Тя не е могла да повѣрва, че инициативата за сближение между България и Сърбия принадлежи на българския князь, и въ Петербургъ се съмняватъ, че тая инициатива принадлежи дѣйствително нему; руската дипломация не скрива своитѣ съмнѣния, тя даже — прѣдпазливо — запитва за да се убѣди въ противното. Естествено, Русия, колкото и да бѣ доволна отъ съглашението и сближението между България и Сърбия, се съмняваше въ неговата трайность и схващаше, че това съглашение почива върху базата: дѣлежъ на Македония, —база, споредъ която дѣйствително биха се изгладили недоразумѣнията между България и Сърбия по Македонския въпросъ. България трѣбваше да отстжпи нѣщо на сърбитѣ въ Македония,—така поне мислѣха въ Русия.

До като Русия насърдчаваше сближението между България и Сърбия, докато тя насърдчаваше образуването на единъ съюзъ между двѣтѣ държави, макаръ да хранѣше извѣстни подозрѣния къмъ особата на нашия князь, Австро-Унгария се безпокоеше твърдѣ много отъ едно разбиране и сближение между двѣтѣ малки славянски държави. Тя тури въ ходъ всички дипломатически интриги, — за каквито австрийската дипломация е удостовѣрявала не веднажъ, че има голѣми дарби, — за да узнае съдържанието на воденитѣ прѣговори и на Нишкото съглашение. На единъ приемъ въ Българското дипломатическо агентство въ Бѣлградъ по-случай рождения день на княза, австрийското военно аташе прави вече първия опитъ за да узнае нѣщо по воденитѣ прѣговори. Той подмѣта на българския агентъ, че знае какво послѣдниятъ има и мисията да сключи съглашение между България и Сърбия, че съглашението между двѣтѣ държави не е насочено спрѣмо Турция, но и спрѣмо друга държава (подразбира се Австрия). На българския дипломатически прѣдставитель се прѣдава и „слуха“, че между България и Австро-Унгария се постигнало съгласие върху базата Велика България, т. е. Австо-Унгария се отказва отъ своитѣ аспирации къмъ Солунъ, слѣдователно и отъ Македония. Това сж само интриги и нищо повече, но усилията на Австрийската дипломация не се спиратъ до тукъ; тя прибѣгва до услугитѣ и на своята съюзница. Ще прѣдамъ, само за илюстрация на похватитѣ на тая дипломация, единъ случай, за който

рапортира нашиятъ дипломатически агентъ въ Бѣлградъ. Нѣкой си Екартъ, висшъ чиновникъ въ Германското посолство въ сръбската столица, дългогодишенъ чиновникъ въ Цариградската германска легация, човѣкъ образованъ, опитенъ и запознатъ съ всичкитѣ навици на ориента, единъ день се явява при нашия агентъ и безъ особна нужда захваща да го увѣрява какъ той познавалъ добрѣ България, какъ я уважава и обича и пр., и наредъ съ това направо го запитва за съдържанието и значението на сръбско-българското съглашение. Когато нашиятъ агентъ, безъ да му отговори, отклонява въпроса, Екартъ наивно, но дръзко го моли да му съобщи, за да може най-сетнѣ и той да съобщи една важна новина на началството си и да си обезпечи едно по-добро бѫдъще въ своята кариера.

На 27.II.1905 година Politische Correspondenz въ Виена съобщава какво е горѣ-долу съдържанието на тайното съглашение. Прѣдполага се, че съдържанието на послѣдното е изнесено отъ сръбскиятъ министъръ на финансиитѣ Д-ръ Пачу, който по това врѣме е прѣбивавалъ въ австрийската столица. Договорътъ, казва Р. С., е икономически, безъ политическо значение и строго клони да запази мира. Дѣйствително, договорътъ бѣ такъвъ, но нѣмско-маджарската дипломация имаше голѣми основания да се безпокои, защото всѣко споразумѣние между България и Сърбия, на каквато база и да е то, въ края на краищата по необходимость е насочено противъ Австро-Унгария.

Отъ какво политическо значение бѣ съглашението отъ 1904 година? Като чете човѣкъ дипломатическата прѣписка и слѣди разговоритѣ, които сѫ се водили, въпроситѣ, които сѫ се разисквали, мисли си, че работата се касае до единъ договоръ, който ще постави и двѣтѣ държави по въпроса, който ги раздѣля — Македонския — на чисто. Но въ сѫщность работата не излѣзе тъй. Види се, и двѣтѣ страни бѣха още въ фазата на подготвяне почвата за взаимно разбиране, която фаза трая чакъ до 1912 година, до сключването на Балканския съюзъ. Съглашението отъ 1904 г. не измѣни съ нищо политическитѣ отношения между двѣтѣ държави, то нѣма никакви практически послѣдствия за страната, освѣнъ може би ония, че на слѣднята година се заведоха прѣговори за сключване на нова митнишка конвенция на базата на митнишка уния, които прѣговори, обаче, не се увѣнчаха съ успѣхъ. Очевидно, че съглашението бѣ само една маневра на двѣтѣ правителства, съ която маневра, както посочихъ и по-рано, България и Сърбия искаха да печелятъ врѣме докато се ориентиратъ въ новата политическа обстановка слѣдъ Руско-Японската

война. Тая спогодба имаше врѣменно значение и цѣлѣше да смекчи нѣкакъ си отношенията между двѣтѣ съсѣдни държави. Значението на въпросната спогодба още на врѣмето си най-правдоподобно е оцѣнена — въ единъ разговоръ съ нашия агентъ — отъ белгийския пълномощенъ министръ въ Бѣлградъ; тая оцѣнка вѣроятно отговаря на възгледитѣ и на другитѣ незаинтересовани дипломати. „Князьтъ е мждъръ", казва посланикътъ на нашия агентъ, „той нѣма да жертвува интереситѣ на България въ Македония и до гдѣто е занята Русия въ Азия, князь Фердинандъ е сключилъ врѣменно съглашение, докато тя бжде свободна". Това бѣше прѣката цѣль на договора; той отговаряше и на интереситѣ и на двѣтѣ страни, които въ своитѣ аспирации дирѣха подържката на Русия.

Въ Сърбия съглашението се посрѣщна съ радость. Сърбитѣ бѣха доволни отъ една страна, че между кралството и България се създаваха условия за приятелски отношения, отъ друга страна тѣ намираха въ съглашението и едно удобно срѣдство за борба противъ Австрия. България най-малкото ще съчувствува на нейнитѣ стремления, а това бѣ достатъчно морално насърдчение. Българскиятъ народъ, впрочемъ, всѣкога би се отнасялъ съчувствено и би симпатизиралъ на сърбитѣ въ тѣхнитѣ борби срѣщу монархията за сръбскитѣ земи. Тия съчувствия биха били по-силни и явни, ако Сърбия не прѣдявяваше претенции и спрѣмо Македония и не водѣше сръбска пропаганда за смѣтка на българитѣ въ тая страна.

Не е безъ интересъ, струва ми се, да видимъ дали сърбитѣ имаха ясни прѣдставления за автономията на Македония, въ която Ризовъ се мжчеше да ги убѣди и дали тѣ дѣйствително искренно сж възприели тоя начинъ за разрѣшение Македонския въпросъ като най-ефикасенъ. Заключенията си по тоя въпросъ ние ще трѣбва да правимъ само отъ воденитѣ разговори, но и по тѣхъ не може да констатираме ясно и точно опрѣдѣлено гледище. Повидимому, мѣродавнитѣ кржгове като че възприематъ идеята за автономия на Македония, но отбѣгватъ да употрѣбяватъ даже израза „автономия". Допустимо е, и не безъ основание, че и сърбитѣ сж се съмнявали въ искренностьта на българската дипломация. Сърбитѣ даже и при автономна Македония говорятъ за защита и запазване на своитѣ интереси; разбира се, че въ това нѣма нищо осждително, нито подозрително, но какви можеха да бждатъ тия интереси на Сърбия, когато тя сама чувствуваше и нейната пропаганда я убѣждаваше всѣки день, че Македония е българска страна, че македонскиятъ народъ съставлява нераздѣлна часть отъ българския народъ? Сърбитѣ мечтаеха за осждествяването на тъй нареченатa федерация на южното славянство, или по-скоро обеди-

нението на сръбството съ помощьта и безъ претенциитѣ на останалитѣ славяни — българитѣ; къмъ тая федерация, въ която сръбството ще бжде прѣобладающия елементъ, трѣбваше да се причисли автономна Македония и България, съ други думи България и Македония трѣбваше да взематъ участие въ осжществяването на великосръбската идея. Това се подразбираше, но никога между българското и сръбско общество не се е разисквалъ въпроса за националнитѣ идеали на двѣтѣ страни, затова и антагонизмътъ между тѣхъ не изчезна дори и прѣзъ първата балканска война.

Автономна Македония — това бѣ една идея, която сърбитѣ не можеха да асимилиратъ, слѣдователно не можеха и да я разберат. Тѣ не безъ право мислѣха, че това е само единъ прѣдварителенъ етапъ, прѣзъ който Македонскиятъ въпросъ трѣбва да мине докато Македония се съедини съ България и никакви аргументи, нито пъкъ нѣкакви гаранции можеха да убѣдятъ сърбитѣ въ противното. Ето защо всички сръбски политици отъ по-старо и отъ по-ново врѣме прѣдлагаха и се стремѣха къмъ по-друго разрѣшение на Македонския въпросъ. Идеята за автономията на Македония тѣ възприемаха само въ случай на нужда, като дълбоко вѣрваха, че тя нѣма да се осжществи, а и на всѣки опитъ да се осжществи биха се противопоставили; защото въ такъвъ случай тѣ оставатъ една малка славянска държава на Балканския полуостровъ, и по необходимость ще трѣбва да гравитиратъ къмъ България, на която трѣбваше да отстжпятъ и хегемонията. Подобни възгледи сърбитѣ може би нѣмаше да подържатъ, ако тѣ имаха изгледи, че ще могатъ да се обединятъ съ сръбскитѣ земи и съ сръбството въ Австро-Унгария. Най-сетнѣ, знае се, че слѣдъ окупацията на Босна и Херцеговина, Австро-Унгария сама насърдчи и насърдчаваше сръбскитѣ стремления къмъ Македония.

ГЛАВА IV.

Проекта за митнишка уния между България и Сърбия отъ 1905 година.

Политическитѣ отношения между България и Сърбия, слѣдъ тайното съглашение отъ 1904 година се развиваха „нормално", за да си послужимъ съ единъ изразъ безъ особно съдържание.

Македонскиятъ въпросъ, обаче, особно слѣдъ назначението на Фирмилияна прѣзъ 1902 година за сръбски митрополитъ въ Скопие, изострюваше все повече и повече отношенията между двѣтѣ държави, слѣдователно за приятелски отношения между тѣхъ не можеше да става и дума; напротивъ, недовѣрието между България и Сърбия се увеличаваше, а Сърбия слѣдъ тая безспорна и съ голѣмо значение за сръбството придобивка, усили своята пропаганда въ българска Македония. Българскиятъ елементъ се прѣслѣдваше и изтрѣбяваше отъ турци, отъ гърци и отъ сърби заради неговото национално самосъзнание Македонскиятъ въпросъ въ това врѣме и особно слѣдъ възстанието прѣзъ 1903 год., извѣстно въ историята на македонската революция подъ името „Илинденско възстание" се развиваше бързо и създаваше илюзията у мѣродавнитѣ политически кржгове въ България, че деньтъ за разплата и за разрѣшение на тоя проблемъ наближава, но всички опити за едно взаимно разбиране между България и Сърбия бѣха пропаднали. Даже и прѣговоритѣ прѣзъ 1904 година и срѣщата въ Нишъ прѣзъ сжщата година, както знаемъ, не дадоха никакви резултати. Почвата за сближение, обаче, бѣ вече подготвена и трѣбваше по единъ околенъ пжть, слѣдъ създаването на митнищка уния — една работа много по-трудна отколкото разрѣшението на самия Македонски въпросъ — и установяването на едно близко приятелство, за да се дойде и до едно искрено разбиране и споразумѣние по македонскитѣ работи. Българската дипломация съзнаваше, че България е изолирана, и колкото и да бѣ военo подготвена, колкото нейната кауза и да бѣ права, — тя сама безъ особни рискове за себе си не може да разрѣши своитѣ национални задачи, и затова правѣше опити да привлече Сърбия къмъ себе си или поне да неутрализйра нейното влияние при разрѣшението на Македонския въпросъ.

Послѣдното не бѣ възможно, но да се привлече тя въ разрѣшението на тая проблема и да се постигне едно разбиране съ нея,—това можеше да стане и трѣбваше да се направятъ опити. Въ това отношение първата стжпка бѣ направена съ почването прѣзъ

1905 година прѣговори въ Бѣлградъ за митнишка уния между двѣтѣ съсѣдни държави. Споредъ постановленията на тайното съглашение отъ 1904 година, България и Сърбия трѣбваше да назначатъ специални комисии и да пристѫпятъ къмъ осѫществяването на прокаранитѣ въ него положения. На първо мѣсто, разбира се, бѣ въпросътъ за митнишки съюзъ между двѣтѣ съсѣдни държави, но прѣди да се почнатъ прѣговоритѣ, българското правителство съ окрѫжна телеграма отъ 30 мартъ 1905 год. отмѣни прилагането на общата митнишка тарифа по отношение на сръбскитѣ стоки и възстанови режима, установенъ съ договора отъ 1897 година; съ това се улесняваше работата на делегатитѣ и послѣднитѣ можеха по-спокойно да обсѫдятъ задачата, която имъ прѣдстоеше да разрѣшатъ.

Още въ първото заседание българскитѣ делегати искатъ да се разисква въпроса за сключване на митнишки съюзъ между България и Сърбия — да се обсѫдятъ едноврѣмено прѣдварителнитѣ мѣроприятия, които биха подготвили почвата за осѫществяването на подобенъ съюзъ. „Сегашното положение“, е казвалъ единъ отъ българскитѣ делегати, имайки прѣдъ видъ договорния режимъ отъ 1897 год., „не може да ни даде една удовлетворяваща желанието ни за разширението на нашитѣ търговски отношения база“[1]). Договорътъ отъ 1897 година възприе като основенъ принципъ да се способствува и отъ двѣтѣ държави за широкото развитие на пограничната търговия между тѣхъ, но тоя принципъ е прѣтърпѣлъ вече едно чувствително ограничение съ новия сръбско-германски търговски договоръ, защото пограничната зона е намалена на 15 километра, отъ 20, както бѣше установена по сръбско-българския търговски договоръ отъ 1897 година. Ако въ прѣдстоящия търговски договоръ между кралството и княжеството тая зона бѫде разширена, то това значи сѫщитѣ привилегии да се дадатъ и на другитѣ конкурентни държави. Размѣрътъ на пограничната търговия по сръбско-германския договоръ се ограничава и се свежда до една обикновена размѣна на най-обикновени продукти между населението покрай границата на двѣтѣ държави, когато въ пограничния обмѣнъ по договора отъ 1897 год. влизатъ почти всички стоки, съ които двѣтѣ държави въобще могатъ да търгуватъ помежду си, т. е. и такива стоки, произвеждани въ райони, стоящи на стотини километри отъ границата. Съмнително е, обаче, дали и за въ бѫдъще двѣтѣ държави ще могатъ да

[1]) Протоколи на заседанията на българскитѣ и сръбски делегати за сключване на търговски договоръ между България и Сърбия 23. III.—9. VII. 1905 год. Бѣлградъ, кралевска сръбска държавна печатница, 1905 година.

си обезпечатъ взаимно подобна привилегия за своята погранична търговия. При това, и при старата система договори и при новата, такива изключителни привилегии може да си гарантиратъ една на друга само ония държави, които сѫ въ митнишки съюзъ помежду си. Двѣтѣ държави съ нищо друго не могатъ да разширятъ търговския обмѣнъ помежду си, освѣнъ съ единъ митнишки съюзъ и сключването на такъвъ съюзъ гарантира широки простори на икономическия напрѣдъкъ на България и Сърбия. Българскитѣ делегати, надлежно опълномощени отъ своето правителство, прѣдлагатъ сключването на подобенъ съюзъ. Тѣ искатъ тоя въпросъ да се рѣши по-напрѣдъ и слѣдъ това да пристѫпятъ къмъ неговото подробно обсѫждане. Сръбскитѣ делегати съобщаватъ, че тѣ нѣматъ инструкции да третиратъ подобно прѣдложение, но ще докладватъ на своето правителство. На слѣдующето заседание, второ по редъ, отъ 26 мартъ 1905 година, тѣ съобщаватъ, че сѫ съгласни да се третира въпроса по принципъ, но двѣтѣ страни само тогава да пристѫпятъ къмъ прѣговори относително текста на бѫдащия договоръ, когато бѫдатъ уговорени правата и улесненията, които едната и другата страна желаятъ и могатъ да направятъ въ полза на взаимнитѣ си отношения; слѣдъ като се свърши всичко това, въпросътъ за видътъ и формулата, въ които ще се облекатъ тѣзи улеснения — ще се рѣши на края. Тѣ — сръбскитѣ делегати — прѣдлагатъ за основа на прѣговоритѣ да се вземе дѣйствующия договоръ, т. е. отъ 1897 година, като и двѣтѣ страни се стремятъ да разширятъ неговата основа, за да се направи по тоя начинъ възможно по-тѣсно сближение въ търговскитѣ отношения между България и Сърбия.

Отъ изявленията на сръбскитѣ делегати се вижда, че сръбското правителство изобщо не е било противъ сключването на митнишки съюзъ, но то се е държало достатъчно осторожно къмъ една работа, която, и да се осѫществи и да не се осѫществи, може да има лоши послѣдствия за страната. Най-сетнѣ то смѣташе, че подобенъ съюзъ трѣбва да се осѫществи постепенно и не намира за нуждно такава една работа — трудна сама по себе си — да се прѣдприема съ излишни прѣдварителни церемонии; разисканията по принципъ се явяваха като че ли излишни, защото никой не бѣ противъ, и защото прѣдварителнитѣ дебати нѣмаше да допринесатъ нѣщо особно за освѣтление и изясняване на работата; въ това отношение по-умѣстни биха били разисканията върху единъ готовъ вече проектъ. Сръбското правителство имаше други много по-важни мотиви — отъ политически и ступански характеръ — за да отклони разискването на тоя въпросъ, и затова то искаше мълкомъ, незабѣлѣзано, безъ особна

тържественость, а постепено да се дойде до единъ митнишки съюзъ. Отношенията между кралството и Австро-Унгария и въ най-добро врѣме бѣха съпроводени винаги съ едно взаимно недовѣрие. Монархията постояно слѣдѣше кралството и не изгубваше нито единъ подходящъ случай за да покаже на послѣдното, че то е подъ нейно попечителство. Въ ступанско отношение Сърбия бѣше въ още по-голѣма зависимость, защото по-голѣмата часть отъ сръбския износъ имаше единъ единственъ и естественъ пазарь — тоя на дуалистическата империя. Тая икономическа зависимость не позволяваше на сърбитѣ да прѣдприематъ работи, които можаха да прѣдизикатъ Австро-Унгария да ощети тѣхнитѣ интереси. Естествено, че Австро-Унгария нѣмаше да допусне една митнишка уния между България и Сърбия. Фактитѣ подиръ това потвърдиха напълно това. По тия съображения и двѣтѣ страни трѣбваше да пристжпятъ направо къмъ разискване и разглеждане на проекта за търговски договоръ между тѣхъ, но въ четвъртото заседание слѣдъ прочитането и приемането по принципъ на нѣкои членове отъ проекто-договора, главниятъ сръбски делегатъ съобщава, че е докладвалъ на своето правителство прѣдложението отъ българска страна за сключване на митнишки съюзъ между България и Сърбия; сръбското правителство е съгласно да се сключи такъвъ съюзъ, остава българскитѣ делегати да прѣдставятъ своето гледище въ една ясна форма, тъй като понятието митнишки съюзъ може да се разбира въ разни „степени и форми". Българскитѣ делегати, за улеснение на работата, трѣбва да посочатъ като на каква форма и на каква основа, при условията въ които се намира едната и другата страна, може да се осжществи единъ митнишки съюзъ между България и Сърбия[1]). На първо мѣсто се явява въпросътъ: дали обмѣнътъ на домашнитѣ произведения да се допусне съвсѣмъ свободенъ отъ митнишко облагане, или въ зависимость отъ състоянието на производството въ едната и другата страна, да се направятъ изключения въ извѣстни произведения и въ какъвъ размѣръ. Тоя въпросъ трѣбваше да се разрѣши по-възможность по-скоро и възъ основа на него да се почнатъ и продължатъ понататашнитѣ прѣговори; той трѣбва да се разрѣши еднакво благоприятно и за двѣтѣ страни, за да послужи за по-тѣсно сближение помежду имъ. Сжщо тъй отъ голѣма важность е и другъ единъ въпросъ: дали България и Сърбия при сключването на проектирания митнишки съюзъ веднага ще могатъ да образуватъ една обща митнищка територия спрѣмо

---

[1]) Протоколи на заседанията на българскитѣ и сръбски делегати за сключване на търговски договоръ между България и Сърбия. Бѣлградъ, 1905 год., стр 13.

другитѣ държави, та споредъ това и обмѣната на чуждитѣ стоки да бѫде свободенъ при вноса въ едната или другата страна; послѣдното отъ своя страна прѣдполага обща митнишка каса, подѣлба на приходитѣ и общъ контролъ на събиранитѣ приходи. Ако всичко това не може да се постигне, тогава какъ ще се постѫпва съ прѣнасянитѣ чужди стоки прѣзъ едната отъ странитѣ въ другата? Сръбскитѣ делегати веднага сѫ повдигнали и формулирали всички трудни за разрѣщение въпроси. Но още на другото заседание българскитѣ делегати сѫ отговорили на всички поставени въпроси. Първо, тѣ заявяватъ, че българското правителство би желало икономическитѣ отношения между България и Сърбия да се поставятъ на най-широка основа — една основа, която би довела до пълно митническо единство, тъй като това би било отъ голѣма важность и за урегулирването на политическитѣ отношения. Второ, тѣ мислятъ че трѣбва да се усвои свободната размѣна между двѣтѣ държави безъ всѣко ограничение; върху тоя принципъ трѣбва да почива взаимната търговия между тѣхъ. Що се отнася, обаче, до размѣната на чуждитѣ стоки, българскитѣ делегати изказватъ мнѣние да остане тя подчинена на автономнитѣ тарифи на договорящитѣ страни. Свободенъ обмѣнъ на тия стоки не може да се постигне още отъ сега безъ обща и за двѣтѣ страни тарифа спрѣмо другитѣ държави. Такава тарифа тепърва трѣбва да се изработи и тя трѣбва да бѫде резултатъ отъ детайлното и точно проучване интереситѣ и на двѣтѣ държави и условията за тѣхния сигуренъ бѫдъщъ стопански напрѣдъкъ. Подобна тарифа не може да се изработи така скоро, освѣнъ това — еднъжъ изработена, тя не може да се приложи сега, когато Сърбия е сключила вече новъ търговски договоръ съ Германия и когато България води прѣговори съ послѣднята за сключване на такъвъ договоръ. Единъ митнишки съюзъ между България и Сърбия не може да се оспорва отъ никого, първо защото въ сѫществующитѣ търговски договори подобни съюзи се допускатъ, даже и тогава когато двѣтѣ страни поотдѣлно сѫ сключили търговски договори съ другитѣ държави, стига, разбира се, да се зачитатъ — и при режима на митнишки съюзъ — постановленията на тия договори. Прѣдъ видъ на факта, че тия договори трѣбва да останатъ въ сила до изтичането на тѣхния срокъ, България и Сърбия могатъ да сключатъ митнишки съюзъ възъ основа на свободния обмѣнъ само на собственитѣ си произведения. Тия разяснения се счетоха за задоволителни, и двѣтѣ страни слѣдъ това пристѫпиха къмъ подробно проучване на условията, при които прѣдначертаниятъ планъ можеше да се осѫществи.

Програмата, по която е трѣбвало да се проучатъ всички условия, при които осѫществяването на митнишкия съюзъ би било възможно или въпроситѣ, чието прѣдварително разрѣшение е необходимо, е обгръщала цѣлата законодателна материя и на двѣтѣ държави, урегулирваща вѫтрѣшнитѣ и външни ступански сношения на всѣка отъ тѣхъ поотдѣлно. Тия въпроси сѫ били: 1) Митнишкото законодателство; 2) законодателство за вѫтрѣшното облагане; 3) законодателство за търговията и индустрията; 4) санитарно-ветеринарно законодателство; 5) законъ за валутата; 6) желѣзно-пѫтнитѣ и параходни тарифи и връзкитѣ, които сѫществуватъ съ чуждитѣ желѣзници и параходни дружества; 7) законитѣ за прѣкитѣ данъци и за бериитѣ.

На слѣдното шесто заседание и двѣтѣ страни реферирать върху въпроситѣ възложени на всѣка една отъ тѣхъ за проучване. Констатирва се, че въ много отношения двѣтѣ държави сѫ при различни условия. Така напримѣръ, по отношение на митното облагане и на протекционистическата политика на всѣка отдѣлна държава, сѫществува доста чувствителна разлика. Покровителственитѣ мита, прѣдвидени въ общата българска митнишка тарифа, вариратъ между 20—100% ad valorem, а фискалнитѣ мита възлизатъ на 10%. Приходътъ на българското държавно съкровище отъ мита за 1904 година достига до 11 милиона лева или 2·50 до 3 лв. на глава отъ населението. Сръбскитѣ протекционистически мита сѫ несравнено по-низки, тѣ достигатъ отъ 30—40% отъ стойностьта на стоката, когато, отбратното, фискалнитѣ сръбски мита сѫ два пѫти по-високи отъ българскитѣ, тѣ се движатъ между 18 и 20%. Приходътъ на държавата отъ мита достига за 1904 година $10^1/_2$ милиона лева или 4 лева на глава отъ население. Очевидно, че при единъ митнишки съюзъ между България и Сърбия трѣбва да се постигне едно изравнение на тия мита и да се установи еднаквость при облагането, и съ това заедно да се постигне и едно изравнение и на останалитѣ вѫтрѣшни даждия, ако разбира се послѣднитѣ изобщо не могатъ да бѫдатъ прѣмахнати. Единъ пѫть това начало усвоено, делегатитѣ изказватъ мнѣние: първо, да се прѣмахнатъ всички такси, които иматъ повечето данъченъ характеръ, а не сѫ такси за извършени услуги; второ, вѫтрѣшнитѣ даждия, т. е. акцизитѣ и октроата и сръбската трошарина да се събиратъ по автономното законодателство на съотвѣтната страна и на границата при вноса на стоката отъ едната въ другата територия; акцизъ и октроа ще се събиратъ върху ония стоки, които въ всѣка отъ странитѣ подлежатъ на тия данъци; при това тѣ ще се облагатъ въ размѣръ, въ какъвто се облагатъ и мѣстнитѣ; трето, българскитѣ делегати

прѣдлагатъ да се прѣмахнатъ изобщо всички малки такси на границата, за да могатъ поданицитѣ на едната и на другата страна да навикватъ на идеята, че между България и Сърбия нѣма митнишка граница. Прѣдъ видъ на това, тѣ прѣдлагатъ да се прѣмахнатъ всички такси, освѣнъ статистическата и магазинажа за стокитѣ, които лежатъ повече отъ десеть дена въ митнишкитѣ магазии. Българскитѣ делегати искатъ още да се освобождаватъ отъ акцизъ ония стоки, които една отъ съюзнитѣ държави не произвежда, макаръ иначе — при вноса — да се облагатъ съ акцизъ. Тукъ се имало прѣдъ видъ българския орисъ. Сърбия орисъ не култивира, но внасяниятъ чуждестраненъ орисъ се облага освѣнъ съ мито, както много консумативни прѣдмети, още и съ акцизъ. Сърбия, обаче, не е могла да се съгласи на подобна отстжпка и то главно по фискални съображения. Държавното съкровище е трѣбвало да се лиши въ такъвъ случай отъ единъ доходъ отъ 350—360,000 динара. Слѣдъ това двѣтѣ страни уговарятъ правото на поданицитѣ на двѣтѣ държави свободно да търгуватъ въ територията на едната и другата и взаимно да се третиратъ като мѣстнитѣ поданици; сжщото се отнася и за занаятчиитѣ. Подобна взаимность и свобода се уговаря и за акционернитѣ и осигурителни дружества. Що се отнася до законодателнитѣ наредби, насърдчаващи напрѣдъка на мѣстната национална индустрия, и двѣтѣ страни се съгласяватъ да се постигне едно изравнение на тия мѣрки, като оная държава, която дава по-малки насърдчения, има право да увеличи послѣднитѣ до размѣра на ония по-голѣми насърдчения, които другата държава прѣдвижда. Всѣкакви други по-голѣми облаги ще се даватъ слѣдъ прѣдварително споразумѣние на двѣтѣ държави. Даденитѣ вече облаги се признаватъ и оставатъ въ сила и въ бждаще. Понататъкъ се повдига въпросътъ какъ ще се третиратъ чуждестранитѣ стоки, които минаватъ транзитъ прѣзъ едната и се внасятъ въ другата държава, нѣма ли да ставатъ злоупотрѣбления и да бждатъ внасяни като мѣстни, т. е. свободни отъ всѣкакви мита? Рѣшението на въпроса е твърдѣ лесно и просто: мѣстнитѣ индустриални и занаятчийски произведения, за да се ползуватъ отъ улесненията, прѣдвидени въ съюзния договоръ, трѣбва да бждатъ снабдени съ свидѣтелство за произхождение. Тия свидѣтелства ще се издаватъ отъ надлежнитѣ общински власти; това се отнася и за земледѣлческитѣ, животински и лѣсовъдски произведения. За да бжде контролътъ още по-ефикасенъ, двѣтѣ държави се задължаватъ да уредятъ, всѣка за себе си, статистика за вжтрѣшното производство. Индустриялцитѣ, ползващи се или не отъ облагитѣ на законитѣ за насърдчение на мѣстната индустрия, сж длъжни всѣка година да

даватъ слѣднитѣ свѣдения: 1) отъ гдѣ добиватъ материали за фабрикацията; 2) количеството на тоя материалъ; 3) количеството на цѣлото годишно производство; 4) количеството на износа и за гдѣ се изнася; 5) количеството на произведенията, продавани вжтрѣ въ страната и мѣстото на продажбата; 6) числото на работницитѣ, работнитѣ дни прѣзъ годината и часоветѣ на работния день; 7) числото на конскитѣ моторни сили. Дали и занаятчиитѣ ще трѣбва да прѣдставляватъ такива данни, това ще се рѣши допълнително. Двѣтѣ държави ще уредятъ една постоянна комисия, която ще слѣди за правилното прилагане на договора; сжщата комисия има право да инспектира индустриалнитѣ прѣдприятия въ едната и другата страна.

Слѣдъ тия въпроси делегатитѣ се спиратъ още върху въпроса за държавнитѣ монополи, върху монетната система на двѣтѣ държави, върху желѣзнопжтнитѣ тарифи и върху ветеринарното законодателство. Една обща монополна система по редъ причини и особно по липса на обща монополна каса, не може да се установи въ скоро врѣме, затова и двѣтѣ страни се съгласяватъ да се остави пълна автономия на отдѣлнитѣ договорящи държави; вносътъ на монополни прѣдмети, обаче, се забранява. Съгласно съ всичко това, и правото да се създаватъ нови монополи остава въ сила. Образуването на единъ монетенъ съюзъ между България и Сърбия за сега е трудно. България има повече сребърни монети, а Сърбия повече сребърни банкноти, но и въ двѣтѣ страни, срѣдно взето, сребърнитѣ знакове (монети и банкноти) стоятъ въ еднакво съотношение спрямо броя на населението. Привилегиитѣ на Сръбската Народна банка изтичатъ наскоро и не се знае, макаръ че не е било трудно да се прѣдвиди, какви привилегии ще добие тя по отношение на своитѣ емисионни операции. Отъ друга страна, банкнотитѣ не могатъ да бждатъ прѣдметъ на единъ монетенъ съюзъ, защото тѣ сж само прѣдставители на монетнитѣ и търговскитѣ ефекти на банкитѣ, които иматъ емисионно право. Прѣдъ видъ на всички тия въпроси, чието разрѣшение не е зависѣло само отъ делегатитѣ, нито пъкъ сж могли да прѣдвидятъ като какъ ще бждатъ разрѣшени, тѣ сж взели слѣдното рѣшение по въпроса за монетенъ съюзъ между България и Сърбия: „За едно по-пълно единение въ една ступанска область, потрѣбно е да се сключи въ кратъкъ срокъ монетенъ съюзъ и то на сжщитѣ основи, на които е сключенъ латинския монетенъ съюзъ, съ това разширение, че по възможность да влѣзатъ въ конвенцията и дребнитѣ пари и банкнотитѣ“.[1])

[1]) Протоколитѣ, стр. 38.

По отношение на желѣзнопѫтнитѣ тарифи, прѣдъ видъ на сѫществующата конвенция à quatre, желателно е двѣтѣ държави респективно тѣхнитѣ прѣдставители въ конференцията à quatre да работятъ заедно и да се споразумѣватъ помежду си върху всички въпроси, отнасящи се до желѣзнопѫтнитѣ тирифи. Двѣтѣ държави да изработятъ съюзна тарифа за българскитѣ и сръбски стоки; да се обсѫди, дали не може да се постигне общо съгласие между българскитѣ и сръбски желѣзнопѫтни администрации относително рефакциитѣ по желѣзницитѣ на едната и другата страна. Въ допълнение на тия пожелания, и двѣтѣ страни се съгласяватъ, щото както монетната тъй и тарифната конвенция, да бѫдатъ сключени до края на 1906 година; монетната конвенция нѣма да обйема банкнотитѣ.

Както по-рано, тъй и сега при прѣговоритѣ за сключване на митнишки съюзъ между България и Сърбия, въпросътъ за свободното пропускане на български добитъкъ въ и прѣзъ Сърбия, съставлява единъ отъ най-спорнитѣ въпроси, единъ въпросъ, по който се водятъ дълги разисквания, като и двѣтѣ страни заставатъ на свои становища, рѣзко различаващи се едно отъ друго. Както по-рано, тъй и сега най-голѣмата прѣчка се явява Австро-Унгария, която по никой начинъ нѣмаше да се съгласи да допусне свободенъ вносъ на български добитъкъ въ Сърбия, отъ гдѣто той ще може да се прѣизнесе като сръбски въ монархията. Приетата вече база за свободна размѣна на мѣстнитѣ произведения не изключва и размѣната на добитъкъ и на скотовъдни произведения между двѣтѣ съсѣдни държави, но въпрѣки това, сключването на ветеринарна конвенция между България и Сърбия, съ която да се установятъ нуждитѣ ветиринарно-санитарни мѣрки противъ епизотиитѣ, бѣше необходимо. България бѣ съгласна да се сключи такава конвенция, Сърбия, обаче, не се съгласи и отхвърли това искане; тя не можеше да не държи смѣтка за поведението на Австро-Унгария, въ която изнася за около 30 милиона лв. добитъкъ. Ако монархията затвори своя пазарь за сръбскиятъ добитъкъ, Сърбия ще се постави въ извънредно трудно положение; ней прѣдстои да сключи новъ търговски договоръ съ Австро-Унгария и тя сама би осуетила сключването на такъвъ, отъ извънредно голѣма важность за нейното икономическо развитие, договоръ. Ако ли Сърбия се съгласи на българското прѣдложение, то и двѣтѣ страни прѣдварително компрометирватъ идеята за митнишки съюзъ, защото по необходимость Сърбия ще трѣбва въ послѣдствие да се откаже отъ него, тъй като тя не може да понесе едно затваряние пазаря на нейния износъ и особно тоя на нейния добитъкъ. Австро-Ун-

гария не гледа симпатично и мжчно ще търпи единъ митнишки съюзъ между двѣтѣ балкански държави; тя ще се стреми по най-нищожни поводи да иска неговото унищожене, а Сърбия е винаги въ такова положение, че трѣбва да се пази и да не дава съ своето поведение поводъ на монархията да упражнява върху нея какъвто и да е натискъ. Сърбия остана непоколебима въ своето настояване, тя не се подаде на никакви увѣщания и нищо не бѣ въ състояние да я отклони отъ нейното здраво и основателно становище. Българскитѣ делегати сж формулирали нѣколко прѣдложения, съ цѣль да склонятъ Сърбия на подобна отстжпка: първо тѣ сж прѣдложили двѣтѣ държави прѣдварително да се споразумѣятъ и задружно и едноврѣмено да водятъ прѣговори съ Австро-Унгария за вноса на български и сръбски добитъкъ; второ, и двѣтѣ държави при воденето на прѣговоритѣ за сключването на прѣдстоящия търговски договоръ съ Австро-Унгария да свържатъ сждбата си и заедно да отидатъ до крайность въ своитѣ искания, като прибѣгнатъ даже и до една митнишка война. Трето, българскитѣ делегати сж прѣдложили да се сключи тайна конвенция и то относително пропускането на български добитъкъ въ Сърбия; тая конвенция да бжде отъ условенъ характеръ, т. е. нейната валидность да се постави въ зависимость отъ факта, ако България при сключването на прѣдстоящия търговски договоръ съ Австро-Унгария извоюва за своя добитъкъ свободенъ вносъ въ послѣднята. Четвърто, българскитѣ делегати най-послѣ прѣдлагатъ да се допусне поне вносътъ на ограниченъ брой български добитъкъ, който може да се внася въ Сърбия само въ опрѣдѣлена зона или, ако това е невъзможно, да се уговори едно ограничение, валидно за опрѣдѣлено число години, напримѣръ три или петь, а слѣдъ това да се допусне свободенъ вносъ. Всички тия прѣдложения сж били отхвърлени и то по твърдѣ основателни съображения. Прѣди всичко, не може да става дума за никакви задружни дѣйствия, защото двѣтѣ държави сж двѣ различни митнишки територии, освѣнъ това и двѣтѣ страни иматъ различни митнишки тарифи; отъ друга страна, една митнишка война, тъкмо поради въпроса за свободния износъ на сръбски добитъкъ, ще постави, както се изтъкна и по-рано, Сърбия въ твърдѣ тежко положение, — тя трѣбва да рискува цѣлата своя износна търговия. Що се отнася пъкъ до сключването на тайна и условна конвенция, то тая би била съвсѣмъ безпрѣдметна, защото щомъ България извоюва въ прѣдстоящия договоръ свободенъ износъ за своя добитъкъ въ монархията, нищо не прѣчи веднага и явно да се сключи между двѣтѣ държави ветеринарна конвенция и да се урегулира

вноса и транзита на българския добитъкъ прѣзъ съсѣдното кралство, — за това не ще има вече никаква прѣчка. Пропускането на ограниченъ брой български добитъкъ и само въ опрѣдѣлена сръбска зона е противно на сръбско-австрийската конвенция, — нарушението на послѣднята отъ страна на Сърбия е свързано съ голѣмъ рискъ за нея. Наредъ съ всички тия въпроси, въ едно отъ по-първитѣ заседания сръбскитѣ делегати сѫ поискали сръбскитѣ стоки внасяни въ България да могатъ да се прѣизнасятъ като български, т. е. натурализирани. Това право кралството донейдѣ бѣ си извоювало съ договора отъ 1897 година, споредъ който сръбскиятъ дребенъ добитъкъ можеше транзитъ да минава прѣзъ България за Турция, прѣимущественo за Цариградъ. Въ послѣдния случай, разбира се, Сърбия имаше пакъ прѣдъ видъ турския пазарь и смѣташе съ това да открие единъ по-близъкъ пазарь и за други нѣкои произведения, особно за ония, които и тя произвеждаше и можеха да конкуриратъ съ българскитѣ на турския пазарь. По тоя въпросъ се постигна общо съгласие и делегатитѣ протоколираха слѣднята резолюция: „Произведенията на едната и другата съюзни държави, като влѣзатъ въ свободната търговия, сами по себе се натурализиратъ“. Слѣдъ тѣзи прѣдварителни разисквания, въ които подробно се разгледаха всички възможни спорове и се установиха и разясниха основнитѣ принципи на проектирания договоръ за митнишки съюзъ, най-сетнѣ се пристѫпи къмъ обсѫждането и приемането на самия проектодоговоръ. Послѣдния биде приготвенъ и поднесенъ на респективнитѣ правителства и по надлежния редъ трѣбваше да бѫде внесенъ въ Народното събрание и въ скупщината за удобрение. Отъ Българското Народно събрание договорътъ биде гласуванъ единодушно на 20. XII. 1905 год. Отъ скупщината договорътъ — по причини, които ще обяснимъ понататъкъ — не биде гласуванъ.

Ето in extenso текстътъ на проекта-договора за митнишки съюзъ между България и Сърбия отъ 1905 година.

„Договоръ за митнишки съюзъ между България и Сърбия“.

Чл. 1. България и Сърбия съставляватъ, по силата на настоящия договоръ, митнишки съюзъ съ обща търговска область за междуособенъ обмѣнъ на собственитѣ си произведения, като задържатъ спрѣмо иностранство и понататъкъ, и то само до 1 мартъ 1917 година по новъ стилъ, отдѣлни митнишки тарифи, и като заключаватъ прѣзъ това врѣме отдѣлни търговски договори съ другитѣ държави.

Чл. 2. Обмѣнътъ на всички произведения отъ територията на едната съюзница въ територията на другата е напълно свободенъ отъ митнишски и други даждия, подъ какъвъ видъ и за чиято смѣтка тѣ и да се събиратъ. Изключения отъ общото правило: 1) монополнитѣ прѣдмети — настоящи и бѫдъщи; 2) произведения обложени сега или които въ бѫдаще ще бѫдатъ обложени съ вѫтрѣшни данъци за производство, прѣработване или потрѣбление [акцизъ, октроа, сръбската трошарина и пр.]; такива стоки ще плащатъ тия данъци споредъ автономнитѣ вѫтрѣшни закони; 3) чужди произведения, които при вноса имъ въ територията на една отъ съюзнитѣ държави, било, че се внасятъ непосрѣдствено, било, че сѫ били вече въ свободния обмѣнъ на една отъ съюзнитѣ държави, подлежатъ на обмитване по автономнитѣ или договорни тарифи на респективната съюзна страна.

Чл. 3. Двѣтѣ страни се задължаватъ да не прѣпятствуватъ на междуособния търговски обмѣнъ съ никакви запрѣщения на вноса, износа и транзита.

Изключение се прави:

1) За монополнитѣ прѣдмети;
2) военитѣ материали въ изключителни врѣмена;
3) съ огледъ на обществената безопасность и
4) съ огледъ на санитарната полиция.

Чл. 4. Митнишкитѣ закони и правилници, както и законоположенията за прѣслѣдване на контрабандата и наказанията за митнишкитѣ прѣстѫпления ще се изравнятъ по възможность и въ двѣтѣ страни. По отношение на контрабандата, и двѣтѣ страни се задължаватъ да си услужватъ взаимно, като се позволява на всѣка съюзна страна да прѣслѣдва контрабандиститѣ дори въ територия на своята съюзница.

Чл. 5. За еднообразното изпълнение на настоящия договоръ и на законитѣ въ свръзка съ него, както и за рѣшаването на всички спорове произходящи отъ тѣхъ и отъ прилагането на митнишкитѣ тарифи и закони, се учредява специална съюзна комисия отъ 6 души, по половина назначавани отъ респективнитѣ държави.

Сѫщата комисия е длъжна да проучава прѣдварително всички законо-проекти, правилници и пр. почиващи или наложени отъ настоящия договоръ и да увѣдомява за това надлежнитѣ правителства. Сѫщата комисия ще приготви обща митнишка тарифа за бѫдъщитѣ договори.

Чл. 6. Вѫтрѣшнитѣ даждия, които на територията на едната отъ съюзнитѣ държави облагатъ или ще облагатъ за смѣтка на

държавата, окржжията, околията, и общинитѣ или корпорациитѣ, производството, прѣработването или потрѣблението на нѣкои произведения (акцизъ, октроа или трошарина въ Сърбия) не могатъ да облагатъ произведенията на другата страна подъ какъвто и да е видъ нито по-тежко, нито по-неблагоприятно, отколкото облагатъ еднороднитѣ произведения на собствената държава.

Възъ основа на това, уговорено е: 1) Ако една отъ съюзнитѣ държави не облага съ никакви вжтрѣшни даждия нѣкое домашно произведение, тя не може да обложи сжщото произведение и на другата съюзница; 2) ако се облага производството на нѣкой прѣдметъ за консумация, съ сжщитѣ данъци и въ сжщия размѣръ може да се обложи сжщото произведение, произведено и внасяно въ другата съюзна държава. Ако сжщитѣ даждия се опрѣдѣлятъ възъ основа стойностьта на стоката, тогава начинътъ по който се опрѣдѣля стойностьта на стоката, трѣбва да бжде еднакъвъ и за двѣтѣ страни.

Чл. 7. Двѣтѣ държави забраняватъ да се даватъ премии и бонификации за стоки, които тѣ обмѣнятъ помежду си, изключавайки само повръщането на вжтрѣшнитѣ даждия (акцизи, октроа, трошарина и пр.). Износни премии и бонификации могатъ да се даватъ само при износа за други държави.

Индустриалнитѣ прѣдприятия, освѣнъ привилегиитѣ, които имъ даватъ сега или ще имъ дадатъ занапрѣдъ законитѣ на едната или другата съюзна държава, не могатъ въ никакъвъ случай и подъ никакъвъ видъ да се ползуватъ нито сега, нито въ бждаще, съ нѣкаква постояна или врѣмена парична държавна субвенция, нито съ нѣкакви извънредни и изключителни тарифни облегчения по желѣзницитѣ при износа на своитѣ произведения въ едната или въ другата съюзна държави, ако тия тарифни облегчения не биха важили и за износа въ други държави.

Чл. 8 говори за улесненията, които двѣтѣ страни ще правятъ на своитѣ търговци; тѣ се задължаватъ да третиратъ търговцитѣ на съюзната държава като своитѣ. Изключение се прави само въ това, че тѣ ще се освобождаватъ отъ всѣкакви обществени повинности — сждебни, административни, военни и пр.; ще се освобождаватъ отъ всички услуги и даждия, принудителни заеми, налагани на мѣстнитѣ поданици въ извѣстни случаи; нѣма да се освобождаватъ разбира отъ ония услуги, даждия и повинности, свързани съ владението или наеманието на недвижими имоти.

Чл. 9. Търговцитѣ, индустриалцитѣ и пр., единъ пжть платили надлежнитѣ даждия въ държавата, дѣто живѣятъ за занаята, който упражняватъ, се освобождаватъ въ другата съюзна държава отъ

сѫщитѣ даждия и за сѫщия занаятъ. Тѣ могатъ да упражняватъ своя занаятъ лично или чрѣзъ пѫтующи агенти или други прѣдставители, но прѣдставляващи само български или сръбски търговски или индустриални кѫщи.

Споредъ чл. 10 дружествата — акционерни, командитни, осигурителни и пр. ще се третиратъ и въ двѣтѣ страни еднакво, стига да сѫ установени съгласно законитѣ на страната, въ която сѫ основани.

Въ чл. 11 се прѣдвижда, че поданицитѣ на двѣтѣ съюзни държави ще бѫдатъ третирани взаимно като мѣстнитѣ поданици по всичко що се отнася до търговско-индустриалнитѣ марки, медалитѣ, мостритѣ, патентитѣ и пр. и пр.

Чл. 12 говори за използуване на желѣзницитѣ. Както по отношение на работното врѣме, тъй и по отношение на начинитѣ на приемането и изпращането стоки, уговорено е, че нѣма да се постѫпва съ поданицитѣ на съюзната държава и тѣхнитѣ стоки по-неблагоприятно отколкото съ собственитѣ поданици и тѣхнитѣ стоки.

Желѣзнопѫтнитѣ тарифи за прѣнасяне на стоки ще се наредятъ тъй, щото като се смѣтатъ на тонъ и километръ, при износа, вноса и транзита въ или отъ територията на едната съюзна държава въ другата, да не бѫдатъ по-високи, отколкото сѫ тарифитѣ за локалния трафикъ.

Съюзнитѣ държави ще уредятъ тоя въпросъ съ специална конвенция за желѣзнопѫтенъ съюзъ, който тѣ се задължаватъ да сключатъ до края на 1906 година.

Чл. 13 говори какъ ще се третиратъ корабитѣ на двѣтѣ съюзни държави, и тукъ — както и въ много други случаи — е уговорена пълна взаимность.

Чл. 14 урежда въпроса за двувластнитѣ имоти.

Споредъ наредбитѣ на чл. 15, двѣтѣ съюзни държави си запазватъ правото по споразумѣние да могатъ да внасятъ всѣкакви измѣнения въ настоящия договоръ, стига опитътъ да покаже полезностьта на подобни измѣнения.

Споредъ чл. 16 съюзнитѣ държави ще сключатъ, прѣзъ врѣмето до като трае настоящия договоръ, конвенция за монетенъ съюзъ и то на принципи и основи, на каквито е заключенъ Латинскиятъ монетенъ съюзъ — условие, даваще възможность да влѣзе въ конвенцията и размѣнната (билонна) монета.

Освѣнъ това, въ сѫщото врѣме тѣ ще сключатъ и консулска конвенция, конвенция за изпълнение на сѫдебнитѣ присѫди, за екстрадиция на прѣстѫпницитѣ, за дезертьоритѣ и конвенция за мѣркитѣ и теглилкитѣ.

Чл. 17. Настоящиятъ договоръ се простира върху земитѣ, които сега спадатъ или занапрѣдъ ще спадатъ въ митарствената область на едната или другата съюзна държава.

Съгласно чл. 18 договорътъ влиза въ сила отъ 1 мартъ 1906 година — новъ стилъ— и ще трае до 1 мартъ 1917 година, новъ стилъ, когато ще бѫде замѣненъ съ новъ договоръ за митнишки съюзъ съ обща тарифа спрямо иностранство. Ако едната или другата страна не би изявила за това желание една година прѣди изтичането на тоя договоръ, той ще важи още една година, и тогава, ако и въ продължение на тая година не се изяви желание за сключването на новъ договоръ, той губи силата си.

Чл. 19 говори за ратификацията на договора, която трѣбва да стане въ Бѣлградъ и колкото се може по-скоро.

Слѣдъ това слѣдва обширенъ заключителенъ протоколъ, поголѣмъ отъ самия договоръ, една декларация и една нота. Декларацията задължава двѣтѣ страни въ срокъ отъ 1 година да организиратъ една смѣсена комисия, която да отбѣлѣжи пограничната линия между двѣтѣ държави, а споредъ нотата България и Сърбия се задължаватъ до края на 1906 година да въдедатъ кирилицата въ телеграфната служба между двѣтѣ съсѣдни държави.

По-важнитѣ постановления на заключителния протоколъ, който е едно официално тълкуване на самия договоръ, сѫ слѣднитѣ:

Къмъ чл. 2, който говори, че обмѣнътъ на мѣстни произведения между двѣтѣ съюзни държави е свободенъ, се добавя, че суровитѣ агнешки и ярешки кожи ще плащатъ износни мита прѣдвидени въ сръбската обща митнишка тарифа отъ 1904 година и българскитѣ митнишки закони, които сѫ въ сила въ момента когато е сключенъ договорътъ. Понататъкъ се прѣдвиждатъ обширни разпоредби относително условията, които трѣбва да се изпълнятъ за свободната размѣна на собственитѣ произведения на съюзнитѣ страни; двувластнитѣ имоти и пр. и пр. мѣроприятия, нѣкои отъ които ние вече изтъкнахме при разглеждане хода на самитѣ прѣговори. Поважни тукъ сѫ разпоредбитѣ къмъ гл. 5 и чл. 6. Уговорено е, щото съюзната митнишка комисия да се събира, споредъ нуждата, най-малко единъ пѫть годишно по редъ въ София и Бѣлградъ и по споразумѣние на правителствата на съюзнитѣ държави. Комисията избира изъ срѣдата си за всѣка сесия прѣдседатель, който рѫководи заседанията.

Споредъ добавката къмъ чл. 6, двѣтѣ съюзни държави се съгласяватъ да запазятъ вѫтрѣшнитѣ даждия (акцизъ, трошарина и пр.) и върху ония произведения, които едната съюзница не про-

извежда, а сега облага съ акцизъ и трошарина, а между това другата съюзница ги произвежда, но се задължаватъ, щото такива вѫтрѣшни даждия постепенно да се прѣмахнатъ и въ бѫдъще да не се въвеждатъ. Това не се отнася до октроата, която ще се събира въ България за смѣтка на общинитѣ и която нѣма да се събира отъ произведенията идящи отъ Сърбия, ако не се налага и на домашнитѣ такива.

Какъвъ е правниятъ характеръ на договора за митнишки съюзъ между България и Сърбия? Е ли това единъ дѣйствителенъ договоръ, почиващъ на здравитѣ основи на международното право или той е едно обикновено съглашение, което може да бѫде наймалкото контестирано по силата на клаузата за най-фаворизираната нация? Тия въпроси си задаватъ делегатитѣ и на двѣтѣ страни при редактирането окончателната форма и текстъ на договора. Това е единъ непълненъ съюзъ, разсѫждаватъ тѣ, и не се знае дали държавитѣ ще го признаятъ, защото всичката работа се свежда до установяването режима на свободната търговия между България и Сърбия. Всичко друго остава по старому, т. е. двѣ различни митнишки области, слѣдователно и двѣ различни митнишки тарифи спрѣмо чуждитѣ стоки. При такова положение, много естествено е останалитѣ чужди държави да погледнатъ на „Съюзния договоръ“ като на прѣдлогъ или по-ясно казано, като на изкусно измислено срѣдство за избѣгване клаузата на най-фаворизираната нация. Въ историята нѣма подобенъ на тоя договоръ и такъвъ митнишки съюзъ, какъвто прѣдвижда той, едвали ще бѫде признатъ отъ чуждитѣ държави. Прѣдвиждайки всички тия възражения, и двѣтѣ страни сѫ се постарали прѣдварително да ги оборятъ и да намѣрятъ аргументи въ защита на общата кауза. Прѣди всичко, не може да се говори за свободна търговия изобщо, защото свободна е размѣната само между двѣтѣ държави и на произведения, за които е доказано, че сѫ продуктъ на националната промишленость. Дѣйствително, двѣтѣ държави не съставляватъ една обща митнишка територия, но тѣ прѣдвиждатъ организирването на общъ митнишки органъ — митнишка комисия, която ще контролира точното изпълнение на съюзния договоръ и на всички прѣдвидени митарствени разпоредби. За сега не е възможно да се постигне пълно митнишко единство и да се въведатъ общи и еднакви мита, понеже двѣтѣ държави прѣди това поотдѣлно иматъ сключени търговски договори съ разни държави; освѣнъ това въ новия съюзенъ договоръ не се се прѣдвиждатъ диференциални мита и никоя държава нѣма право да претендира за клаузата на най-фаворизираната държава; нѣма условия изобщо за прилагането на тая клауза,

макаръ да се установява новъ режимъ въ търговскитѣ сношения между двѣтѣ балкански страни. Най-сетнѣ, между двѣтѣ държави не се установява една обща митнишка область, слѣдователно и обмѣната между тѣхъ не е напълно свободна. Но при наличностьта на сключенитѣ вече търговски договори съ чуждитѣ държави, България и Сърбия могатъ да образуватъ единъ митнишки съюзъ, ако и двѣтѣ страни възприематъ едноврѣменно и сега още най-благоприятния за чуждитѣ държави сключенъ договоръ, т. е.: всички внасяни чуждестранни стоки да се облагатъ съ най-нискитѣ мита, прѣдвидени въ договоритѣ на една отъ съюзнитѣ държави. Въпрѣки всички тия оборвания на прѣдвиденитѣ възражения, делегатитѣ не си правятъ илюзията да вѣрватъ, че мжчнотиитѣ и неблагоприятнитѣ послѣдствия отъ проектирания договоръ за митнишки съюзъ сж вече отстранени. Всички мжчнотии биха се отстранили, ако и двѣтѣ дърави сключатъ още сега пъленъ митнишки съюзъ, като, първо, установятъ общи и еднакви мита по отношение на чуждитѣ стоки. Но за да се постигне това, България трѣбва да спре воденитѣ прѣговори за сключване на нови договори и особно да спре прѣговоритѣ съ Германия, като въ такъвъ случай приеме сръбския договоръ, който е по-изгоденъ за нея или пъкъ при воденитѣ прѣговори — за нови договори — да не отстжпва нищо повече отъ онова, което Сърбия е вече отстжпила, или да не отстжпва отъ митата прѣдвидени въ общия митнишки тарифъ. Възможно е България да възприеме сръбската конвенционална тарифа тогава — тя по необходимость ще трѣбва да приравни и договорнитѣ си мита съ сръбскитѣ такива. Въ такъвъ случай, при прѣговоритѣ съ чуждитѣ държави, България и Сърбия ще се явятъ като една митнишка единица, като една държава. Разбира се, че това бѣха разговори, които оставиха слѣди само въ протоколитѣ на делегатитѣ, безъ да упражнятъ каквото и да било влияние върху въпроса, който тѣ третираха, защото реалнитѣ условия за единъ митнишки съюзъ още липсваха.

Едноврѣменно, когато Сърбия водѣше прѣговори за митнишки съюзъ съ България, тя се готвѣще да сключи новъ търговски договоръ съ Австро-Унгария; наскоро се заведоха формални прѣговори. Струва ми се, че е излишно да обяснявамъ тукъ повторно отъ каква важность бѣ за съсѣдното кралство единъ търговски договоръ съ монархията. Австрия държеше политически и икономически Сърбия подъ своята опека; нейното влияние бѣ грамадно — подъ това влияние и подъ зоркото наблюдение на монархията се движеше цѣлата сръбска политика, слѣдователно и нейната търговска политика. Тя се боеше да не прѣдизвика съсѣд-

ната ней голѣма империя, защото една митнишка война или единъ бездоговорднъ режимъ бѣха свързани съ тежки послѣдствия за цѣлата сръбска търговия. Тя се боеше и по политически съображения. Подъ влиянието на тоя страхъ се водѣха и прѣговоритѣ между България и Сърбия за митнишки съюзъ. Въ България нѣкои мислѣха, че Сърбия съ проектирания съюзенъ договоръ е цѣлѣла повечето една диверсия спрѣмо Австро-Унгария, тъкмо въ момента, когато между нея и монархията се водѣха прѣговори за новъ търговски договоръ. Монархията имаше твърдѣ голѣми основания да се бои отъ единъ митнишки и политически съюзъ между двѣтѣ славянски държави; нѣкои мислѣха, че сърбитѣ ще си послужатъ съ проектирания митнишки съюзъ за да изтръгнатъ отъ монархията по-благоприятенъ за себе си договоръ. Всички тия прѣдположения и съмнѣния бидоха опровергани отъ фактитѣ, защото не Австрия, а Сърбия капитулира и бѣ принудена да се подчини на всички искания дори и на капризитѣ на монархията, която никога не губѣше случай — дори и при най-маловажни поводи — да демонстрира, че тя държи въ своитѣ ржцѣ сждбата на малкото кралство.

Когато съюзниятъ договоръ бѣ привършенъ, сръбското правителство, за да прѣдотврати всѣка намѣса на Австро-Унгария и евентуалното ѝ противопостяване, повика своя прѣдставитель въ Виена, Вуича, единъ отъ извѣстнитѣ сръбски дипломати и ученъ икономистъ, за да даде мнѣнието си: дали договорътъ не уврежда съ нѣщо интереситѣ на монархията. Вуичъ се е произнесълъ въ полза на договора, т. е. той не е намѣрилъ нищо въ него, което да уврежда интереситѣ на Австро-Унгария, но при все това съвѣтвалъ е своето правителство, да не подписва договора прѣди да се сключи такъвъ съ монархията. Подъ това влияние и подъ влиянието на изтъкнатитѣ вече опасения, Сърбия подписва съюзния договоръ, съ изрично запазенитѣ резерви, че тя може да анулира договора, ако Австро-Унгария по тоя случай ѝ прави нѣкои прѣчки и не удобри подобенъ съюзъ. Съ тия резерви Сърбия сама се поставя подъ зависимостьта на своя голѣмъ противникъ. Уговорва се, договорътъ да бжде таенъ, до като кралството сключи договоръ съ Австро-Унгария. Формулата на тая уговорка има слѣдния текстъ: „Кралевското правителство не се счита обвързано съ този договоръ, ако той прѣдизвика нератифицирането на сключени отъ Сърбия договори съ други държави. Ако поради него други държави не биха встжпили въ прѣговори съ кралевското правителство или ако би при наченатитѣ прѣговори, поради договора се появатъ мжчнотии, които не биха могли да се отклонятъ безъ

врѣда за интереситѣ на Сърбия, вслѣдствие на което тя би се изложила на опасность да остане безъ договоръ съ нѣкоя друга държава; най-послѣ, ако тоя договоръ би прѣдизвикалъ отъ страна на друга държава по-тежки искания за заключване търговски договоръ, които безъ него — ср.-бълг. дог. — не биха били прѣдявени.“ По тоя начинъ Сърбия си развърза съвсѣмъ ржцѣтѣ, тя се гарантира отъ всѣка евентуалность, и мимо това, че сключването на съюзния договоръ при такива условия, — когато Сърбия се отказа да понесе всѣкакви рискове, които биха послѣдвали отъ него — става илюзорно, Българското правителство, очевидно ржководено отъ най-приятелски чувства и отъ желанието да се инаугорира една политика на добро съсѣдство и взаимно приятелско разбиране между България и Сърбия, безъ резерва подписа договора.

Прѣзъ 1905 година, късно прѣзъ есеньта, българскитѣ вѣстници съобщиха, че въ Народното събрание прѣдстои да бжде внесенъ договоръ за митнишки съюзъ между България и Сърбия. Щомъ се научи за това, австрийското правителство веднага прѣкжсна воденитѣ по това врѣме прѣговори между монархията и Сърбия за сключването на новъ търговски договоръ. Австрийското правителство поиска да му се съобщи текста на договора за митнишки съюзъ между България и Сърбия и слѣдъ това то ще помисли дали може изобщо да поднови прѣкжснатитѣ вече прѣговори. Виенскиятъ политически печатъ бѣше силно разтревоженъ и възставаше енергично противъ единъ митнишки съюзъ между двѣтѣ славянски държави, на Балканския полуостровъ, а мѣродавнитѣ кржгове смѣтаха, че тая спогодба има по-голѣма политическа стойность, отколкото икономическа и че тя е насочена противъ монархията. Австрийското правителство инспирираше всички тревоги, за да има достатъчно основание да заяви на Сърбия, че то не може да противостои на общественото мнѣние. Всички усилия на виенската дипломация бѣха насочени противъ договора и тя употрѣби всички срѣдства, съ които разполагаше, и брутално и настойчиво поиска формалното унищожение на проектирания митнишки съюзъ. Отъ тоя моментъ отношенията между двѣтѣ съсѣдни държави и между Сърбия и Австро-Унгария сж въ една особена фаза. Сърбия се бори отъ една страна съ желанието да запази съюзния договоръ и да се сближи съ България, отъ друга — съ стремлението да сключи достоенъ за своята честь и за своитѣ икономически интереси търговски договоръ съ двойната монархия. Една тежка борба, съпродена съ всички интриги, каквито виенската дипломация можеше да измисли, характеризира тая фаза. Дѣйствително, усилията на Австрия се увѣнчаха съ пъленъ успѣхъ; тя осуети сближението

между България и Сърбия и успѣ даже да отчужди тия двѣ страни една отъ друга за извѣстно врѣме. Интриги, подстрекавания, заплашвания, страхъ, натискъ — изобщо всичко що можеше да изобрѣти дипломатическиятъ арсеналъ, бѣше турено въ дѣйствие. Даже не бѣше игнорирана и доктрината по международнитѣ търговски договори, която бѣ използувана по единъ своеобразенъ начинъ, за да се осуети една работа, която и безъ това не се знаеше дали можеше да бжде трайна и дали можеше да ползува икономически еднакво и двѣтѣ страни. Естествено, не само икономическитѣ, но и политическитѣ отношения между България и Сърбия бѣха подъ влиянието на тия борби и дипломатически давления. Всичко се върти около съюзния договоръ и цѣлото внимание е съсрѣдоточено върху развязката на тая борба, защото отъ нея зависѣха и понататъшнитѣ връзки между България и Сърбия.

„На митнишкия съюзъ между България и Сърбия", докладва българскиятъ дипломатически агентъ въ Виена „гледатъ тукъ — въ Виена — като на несполучлива работа, която не издържа никаква критика и излага на присмѣхъ творителитѣ ѝ". Въ сжщность обаче, тукъ прѣувеличаваха значението на митнишкия съюзъ и въпрѣки присторното прѣнебрѣжение къмъ това дѣло, тѣ неможаха да скриятъ смущението си. Въ Австрия веднага откриха послѣдствията отъ осжществяването на подобенъ съюзъ, който имаше повече политическа отколкото икономическа цѣна; за Австрия сръбскиятъ престижъ порастна изведнъжъ, сръбското влияние, опрѣно и подкрѣпено отъ единъ съюзникъ като България, ставаше още по-опасно, а наредъ съ това, дуалистичната монархия трѣбваше да се прости и съ своитѣ претенции да проникне още пó на югъ въ Балканския полуостровъ, дори до брѣговетѣ на Бѣло море. Сърбия не можà да схване тая страна на въпроса и въпрѣки съпротивленията, които указа на австрийскитѣ домогвания, въ края на краищата отстжпи; тя се побоя да жертвува близкитѣ си интереси и да подхване една митнишка война, въ името на своитѣ идеали и на велико-сръбскитѣ си аспирации. Подобна война безспорно щѣше да измѣни и политическото положение на Сърбия спрѣмо Австро-Унгария; тя щѣше най-малко да се еманципира отъ настойничеството на маджарската и австрийска дипломация. Вижда се, че кралството не бѣше подготвено за подобна инициатива, условията вжтрѣ въ самата страна не бѣха узрѣли за такава една велика борба.

Докато въ Виена бѣха смутени отъ проекта за митнишки съюзъ между България и Сърбия, Русия и други нѣкои велики държави се отнесоха твърдѣ благосклонно къмъ него и даже на-

сърдчително. Италия и тукъ не държеше съ своята съюзница. Нашитѣ близки съсѣди Ромжния и Турция бѣха неприятно изненадани и не безъ основание изплашени. Турция подъ натиска на Австрия и Германия се присъедини къмъ първата и направи редъ дипломатически постжпки прѣдъ Българското правителство, като искаше анулирването на договора и протестираше, дѣто България — нейна васалка — заплашва интереситѣ на отоманската империя и нарушава единъ международенъ договоръ — Берлинскиятъ —, който впрочемъ повече засѣгаше Турция, но който тя наруши още слѣдъ неговото подписване, защото въ единъ периодъ отъ 35 години не намѣри за нуждно да изпълни ония клаузи, които ѝ налагаха извѣстни задължения.

Какви сж аргументитѣ на Австро-Унгария, съ които тя оборва съюзния договоръ, съ какво уврежда послѣдниятъ Австро-маджарскитѣ икономически интереси и на какво основание иска тя щото или да се унищожи той или да се признаятъ и ней ония изгоди, които двѣтѣ страни си бѣха гарантирали чрѣзъ него?

Австрия подозираше, че съ съюзния договоръ България ще иска да промъкне прѣзъ Сърбия своя добитъкъ, но това бѣше само едно несериозно прѣдположение; отъ друга страна изтъкваше се, че Сърбия не ще има голѣма полза отъ подобенъ съюзъ, защото съ него България се приближава до западноевропейския пазарь, къмъ който трѣбва да се стреми всѣка развиваща се страна, когато Сърбия, обратното, съ сжщия договоръ отива къмъ изтокъ. Тоя аргументъ не можеше да разколебае никого въ Сърбия, той не бѣ сериозенъ, защото България чрѣзъ своитѣ двѣ черноморски пристанища имаше отдавна откритъ западно-европейски пазарь; напротивъ, на Сърбия съ новия договоръ прѣзъ сжщитѣ пристанища се открива новъ пжть за сжщитѣ пазари. Най-важното придобитие за Сърбия отъ договора бѣ това, че тя можеше да се еманципира отъ своята лоша съсѣдка. Разбира се, че аргументи отъ подобенъ родъ не подкрѣпяха сериозно австрийската теза, и затова Австро-Унгария постави въпроса на дипломатическа база, черпейки аргументи въ защита на своята кауза изъ Берлинския договоръ. Споредъ членъ 8 отъ тоя договоръ, всички държави въ политическо и търговско отношение ще се ползуватъ съ равни права. България, слѣдователно, споредъ Берлинския договоръ неможе да прѣдпочита нито една страна въ ущърбъ на друга. Ако княжеството направи нѣкакви отстжпки въ полза на нѣкоя държава, всички други иматъ право да искатъ и да се ползуватъ отъ сжщитѣ отстжпки. Терминътъ „митнишки съюзъ“ въ членъ първи отъ договора е единъ несполучливъ терминъ, той нѣма онова съ-

държание, което странитѣ се стараятъ да му придадатъ, защото е измисленъ, за да прикрие сѫщинското положение на нѣщата, и да може и България и Сърбия да откажатъ клаузата на най-фаворизираната нация. Това е единъ договоръ на взаимни отстѫпки, въ който съ фразата „Митнишки съюзъ“ България и Сърбия искатъ да лишатъ другитѣ държави да се ползуватъ отъ отстѫпкитѣ, които тѣ си правятъ, но които, по силата на клаузата на най-фаворизираната нация, тѣ немогатъ да откажатъ на чуждитѣ държави. Така разсѫждаваха въ Виена и въ Будапеща. Тия възгледи се сподѣляха и въ Берлинъ и то повечето отъ чувство на съюзнишкия дългъ на Германия къмъ Австро-Унгария, отколкото отъ искрено убѣждение на германската дипломация. България се задоволи съ късъ, но добрѣ аргументиранъ отговоръ. България е сюзеренна държава. Членъ 8 отъ Берлинския договоръ и берлинския договоръ изобщо има прѣдъ видъ силитѣ участвуващи въ Берлинския конгресъ и подписали тоя договоръ, послѣдниятъ не се отнася до Сърбия — доскорошна турска провинция, слѣдователно правата на нито една велика сила не сѫ ощетени. Най-сетнѣ България се позова и на членъ 9 отъ австро-българскиятъ търговски договоръ, споредъ който въ случай, че една отъ договарящитѣ страни сключи митнишки съюзъ съ нѣкоя държава, другата нѣма право да иска да ѝ се признаятъ облагитѣ и правата, които такъвъ единъ съюзъ създава. При единъ пъленъ митнишки съюзъ, подобна клауза се явяваше безпрѣдметна, защото двѣтѣ държави образуватъ една обща митнишка територия и спрѣмо чуждитѣ държави се явяватъ като една митнишка единица и трѣбва да запазятъ правата по договоритѣ, чиито срокове още не сѫ изтекли или пъкъ не сѫ денонсирани. Прѣдвидената клауза въ чл. 9 отъ Австро-българския договоръ, която сѫществува и въ другитѣ договори на княжеството, имаше прѣдъ видъ всички ония случаи, въ които България можеше да сключи подобенъ митнишки съюзъ и можеше да сключи единъ непъленъ митнишки съюзъ, прѣдъ видъ на това, че срокътъ на сключенитѣ договори не бѣ изтекълъ. Такъвъ бѣ случаятъ не само съ Сърбия, но и съ една автономна Македония. Най-сетнѣ и Австрия, която бѣ усвоила тоя принципъ, имаше прѣдъ видъ своитѣ отношения съ Унгария и Германия. Между послѣднята и дуалистичната монархия, както е извѣстно, бѣха правени нѣколко несполучливи опити за митнишки съюзи.

Тая аргументация не помагаше и австрийското правителство трѣбваше да повика на помощь доктрината по търговската политика изобщо и по митнишкитѣ съюзи специално. Александръ фонъ Матлековичъ, извѣстенъ маджарски икономистъ, бѣ най-

добрия идеологъ и защитникъ на новото становище, което монархията зае. Спогодбата между България и Сърбия не установява митнишки съюзъ между двѣтѣ държави, защото липсватъ главнитѣ основи на такъвъ единъ съюзъ: първо, липсва обща митнишка територия, второ, общи митнишки закони, и най-послѣ обща митнишка тарифа. Единъ митнишки съюзъ, въ който съюзнитѣ страни си запазватъ всѣка за себе си своитѣ отдѣлни и различни митнишки тарифи до 1917 година и възъ основа на тѣхъ всѣка по-отдѣлно и независимо отъ другата може да сключва съ другитѣ държави различни търговски договори, — такъвъ единъ съюзъ е невъзможенъ; той носи едно название, което не отговаря на съдържанието му; той не е митнишки съюзъ, и нито една държава не може и не е длъжна да го третира като такъвъ. Главната характеристика и елементарнитѣ основи, върху които почива единъ митнишки съюзъ, сж общо и едно и сжщо митнишко законодателство, слѣдователно общъ и еднакъвъ митнишки тарифъ спрѣмо чуждитѣ държави. Явява се значи единъ въпросъ: съюзния договоръ между България и Сърбия отъ 1905 година е ли единъ договоръ за митнишки съюзъ между тия двѣ държави, или той е повечето търговски договоръ, по силата на който тѣ сж си обезпечили особни права и облаги? Съ други думи, имаме ли митнишки съюзъ или обикновенъ търговски договоръ? Това е единъ теоритически споръ, безъ особно значение за конкретния случай. Въ икономическата литература ние срѣщаме два вида митнишки съюзи, отъ тука и двѣ понятия. Различаватъ се съвършени или пълни митнишки съюзи и несъвършени или непълни. Подъ несъвършененъ или непъленъ митнишки съюзъ обикновено разбиратъ такива съглашения между отдѣлни държави, които по силата на сключенъ между тѣхъ търговски договоръ сж си обезпечили особни привилегии. Подобна класификация е неточна, нито е научна, но се прибѣгва до нея за да се характеризиратъ едни особни търговско-политически отношения. Но въпросътъ, дали между България и Сърбия се установява митнишки съюзъ, по силата на въпросния проекто-договоръ, остава още откритъ. Тоя въпросъ има повечето теоретическо значение, практически цѣлата работа се свеждаше до това: може ли да се осуети сключването на такъвъ единъ договоръ, или ако той бжде сключенъ, ще може ли Австро-Унгария де се възползува отъ клаузата на най-фаворизираната нация. Австро-Унгария цѣлѣше унищожението на подобенъ договоръ — това бѣ за нея по цѣлесъобразно, а може би и по-възможно. Иначе, дали въ тоя случай ние ще имаме единъ митнишки съюзъ, съвършенъ или несъвър-

шенъ — тоя въпросъ щѣше да се рѣши на практика, мимо конвенционалнитѣ правила въ международното право. Правото и особно международното право — това не сѫ сухи и вѣчни постулати, които не подлежатъ на измѣнения. Най-добрия аргументъ въ защита или противъ договора бѣ силата и ако България и Сърбия подйемѣха борбата, като понесатъ всички послѣдствия отъ една митнишка и дипломатическа борба, онзи който побѣдѣше, на негова страна щѣше да бѫде и правото; по тоя начинъ се разрѣшаваше и въпросътъ: имаме ли пъленъ митнишки съюзъ или не. По сѫщия начинъ се рѣшаваше и въпросътъ за клаузата. Въ сѫщность ние имаме единъ договоръ съ прѣходно значение, съ който приврѣменно се уреждатъ търговско-политическитѣ отношения между България и Сърбия, приврѣменно до 1917 година, отъ когато двѣтѣ държави ще се съюзятъ въ една обща митнишка територия и пр. и пр. Въ тоя договоръ се съдържаха не само контуритѣ, но и ясно установенитѣ основи на бѫдъщия митнишки съюзъ между България и Сърбия.

Въ сръбското общество идеята за митнишки съюзъ — отъ тукъ и идеята за сближение между двѣтѣ сродни славянски страни — е намирала широкъ и горещъ приемъ, но политическитѣ партии, т. е. отговорнитѣ фактори сѫ се отнасяли доста прѣдпазливо къмъ подобна работа прѣдъ видъ жертвитѣ, които е трѣбвало да понесе кралството. Извѣстна опозиция тая идея е срѣщала, разбира се, въ срѣдата на сръбскитѣ австрофили, които веднага слѣдъ подписването на проекто-договора се залавятъ на работа за да го провалятъ. Когато въ Сърбия се донася новината, че прѣговоритѣ между кралството и Австро-Унгария сѫ прѣкѫснати по поводъ проектирания митнишки съюзъ между Сърбия и България, паника обзема сръбскитѣ търговски крѫгове; увлечението и сантименталния въсторгъ отъ идеята за съюзъ и сближение съ България се изпаряватъ за да бѫдатъ замѣнени съ чувство на дълбоко униние. Голѣмиятъ куражъ и заканитѣ, които лесно обладаватъ сърбитѣ, бързо изчезватъ за да сторятъ мѣсто на смущението и уплахата отъ единъ голѣмъ неприятель какъвто бѣ за Сърбия Австро-Унгария. Сърбитѣ, като всѣки експулзивенъ народъ, бързо мѣнятъ чувствата и настроенията си. На 15 януарий 1906 година въ Бѣлградъ става грамаденъ митингъ, въ който участвуватъ прѣдставители и отъ провинцията. Участвующитѣ на митинга единодушно се изказватъ въ полза на митнишкия съюзъ и заявяватъ, че ще подкрѣпятъ правителството въ неговитѣ усилия; тѣ даже прѣпорѫчватъ на послѣдното да подйеме митнишка война съ съсѣдната монархия. Репресалиитѣ на Австро-Унгария не произведоха нуждния ефектъ, — напротивъ, тѣ

повече раздразниха сърбитѣ, но разбира се и това настроение не бѣ за дълго. Митингътъ бѣше прѣзъ зимата, когато износъ изобщо нѣма, слѣдователно послѣдствията отъ затварянето на чуждестрания пазарь още не може да се чувствуватъ, затова и въодушевлението бѣ голѣмо.

Австро-Унгария най-напрѣдъ поиска отъ Сърбия да направи ония измѣнения въ проекто-договора, които тя ще посочи. Разбира се, Сърбия смѣтна това за унизително, за едно посѣгателство върху нейния престижъ като суверена държава и пожела по взаимно съгласие да се уговорятъ възможнитѣ измѣнения. На 10 януарий 1906 год. конфликтътъ между Сърбия и Австро-Унгария избухва.

Въ една идентична нота, врѫчена на сръбския дипломатически прѣдставитель въ Виена и чрѣзъ австрийския пълномощенъ министъръ въ Бѣлградъ на сръбското правителство, Австро-Унгария формулира цѣла редица отъ искания. Най-напрѣдъ тя поиска измѣнението на членове 1 и 2 отъ съюзния договоръ, касающи се до митнишкия съюзъ между България и Сърбия и до прѣмахването на безмитния вносъ на мѣстнитѣ произведения. Съ унищожението на тия двѣ клаузи договорътъ става обикновенъ, и тя по силата на клаузата на най-фаворизираната нация, ще може да се възползува отъ всички други изгоди, които двѣтѣ държави си обезпечаватъ взаимно. Понататъкъ тя иска да се измѣни членъ 7, тъй като второто постановление на първата алинея къмъ пунктъ 2 отъ тоя членъ е въ противорѣчие съ международното право и на правото произходящо отъ клаузата на най-фаворизираната нация; сетнѣ настоява за измѣнението на членоветѣ: 9, като иска и нейнитѣ произведения да се приравнятъ съ мѣстнитѣ; 12 — да се ползува и тя съ всички улеснения по желѣзницитѣ; 14, защото постановленията на тоя членъ сѫ въ противорѣчие съ даденитѣ на Сърбия концесии по силата на ветеринарната конвенция между нея и монархията. Въ краенъ случай, послѣднята би се съгласила да толерира положението, създадено съ договора отъ 16/28. II. 1897 година. Що се касае до безмитния обмѣнъ на мѣстнитѣ произведения, то тя се съгласяваше послѣдниятъ да бѫде допуснатъ само въ една погранична зона, чиито размѣри бѣха прѣдвидени по договора между двѣтѣ държави отъ 1897 година. Въ краенъ случай Австро-Унгария би се съгласила да остане тая клауза въ договора, но при условие, щото и нейнитѣ произведения да се третиратъ като мѣстнитѣ — една работа, очевидно, невъзможна. Иначе, твърдѣше Австро-маджарското правителство, не може подъ прѣдлогъ на митнишки съюзъ, произведенията една чужда държава да се третиратъ различно отъ стокитѣ на друга конкурентна страна.

На 14 януарий, значи четири дена слѣдъ избухването на конфликта, сръбскиятъ дипломатически прѣдставитель въ София увѣдомява Българското правителство за отговора на Кралското правителство и за отстѫпкитѣ, които то е наклонно да направи на Австро-Унгария. Едноврѣмено съ това той запитва българския министъръ прѣдседатель и министъръ на Външнитѣ дѣла каква подкрѣпа би дала България на Сърбия въ тоя случай. Българскиятъ премиеръ е отговорилъ, че княжеството е готово да подкрѣпи Сърбия съ всички сили, даже и съ митнишка война. Тоя отговоръ е съобщенъ за свѣдение и на Българския дипломатически агентъ въ Бѣлградъ. Българското правителство, обаче, едноврѣмено съ това е настоявало щото договорътъ за митнишки съюзъ да бѫде внесенъ за удобрение въ Скупщината, защото отъ 1 мартъ влизатъ въ сила другитѣ търговски договори, които България бѣ сключила съ разнитѣ европейски държави, главно съ Германия. Освѣнъ това Българското правителство подозираше да не би Сърбия да използува тоя договоръ противъ Австро-Унгария, като съ забавяне неговото удобрение успѣе да изтръгне отъ нея по-голѣми отстѫпки и слѣдъ това да се откаже отъ него. Сръбскиятъ министъръ прѣдседатель е отговорилъ, че подиръ 2—3 дена договорътъ ще бѫде внесенъ за удобрение въ Скупщината, а до това врѣме той ще чака да види дали монархията нѣма да отстѫпи; впечатлението бѣ, обаче, че Сърбия ще капитулира и ще се откаже отъ идеята за митнишки съюзъ. Договорътъ не биде внесенъ въ уречения срокъ, и вмѣсто това, на 20 януарий сѫщата 1906 година въ Скупщината биде депозирана една интерпелация, въ която на правителството се задаваха слѣднитѣ три въпроса:

1) Защо сѫ прѣкѫснати прѣговоритѣ съ Австро-Унгария;

2) защо се спира сръбския вносъ и транзитъ въ Австро-Унгария;

3) що е направило Сръбското правителство по всички тия въпроси?

Всички оратори сѫ подкрѣпили правителството. Симпатиитѣ и тукъ сѫ били на страната на митнишкия съюзъ между България и Сърбия, всички оратори сѫ се изказали въ полза на такъвъ единъ съюзъ. Интересни сѫ по тоя случай изявленията на лидера на националиститѣ. Той не е противъ единъ митнишки съюзъ съ България, но е искалъ такъвъ съюзъ да бѫде сключенъ, слѣдъ като се сключи търговския договоръ между Сърбия и Австро-Унгария, сетнѣ Сърбия и България да се споразумѣятъ по Македонския въпросъ и тогава чакъ да се пристѫпи къмъ сключването на митнишки съюзъ между послѣднитѣ. Такъвъ начинъ на дѣйствие бѣ прѣдварително осѫденъ да завърши безъ резул-

татъ, защото въпрѣки дипломатическитѣ разисквания прѣзъ 1904 година и срѣщата въ Нишъ, сръбското гледище по Македонския въпросъ бѣ познатата отдавна теза, която захващаше и свършваше съ раздѣлянето на Македония между България и Сърбия. Рибарацъ, като водитель на една отъ най-шовинистическитѣ политически партии въ Сърбия, не е изпусналъ случая да обвини България въ злонамѣреность. Сърбитѣ постояно подозираха княжеството въ неискреность и все мислѣха, че каквото то прѣдприеме по отношение на Сърбия, прѣдприема го противъ послѣдната. Рибарацъ твърди, че България е използувала Сръбско-българския търговски договоръ отъ 1897 година за да добие нѣколко берати за български владици въ Македония. Какво общо имаше Сръбско-българския търговски договоръ отъ тая година съ Македонския въпросъ и съ въпроса за владишкитѣ берати, това никой не може да отгатне, освѣнъ може би само Рибарацъ. При това въпросътъ за владишкитѣ берати се рѣши много по-рано, той се рѣши въ първия стамболовски режимъ, когато отношенията между България и Турция бѣха добри и Македонскиятъ въпросъ бѣше значително утихналъ. Тогава отношенията между България и Сърбия, поради войната, отъ която неприятния за сърбитѣ споменъ бѣше още прѣсенъ, бѣха сѫщо тъй въ една фаза на затишие и едва съ подкачване прѣговори за търговски договоръ и съ сключването прѣзъ 1897 год. на такъвъ договоръ връзкитѣ между двѣтѣ съсѣдни държави се пооживиха и подобриха.

Не се мина дълго врѣме и слѣдъ извѣстни малки колебания Сърбия рѣши да приеме по начало всички искания на Австро-Унгария, формулирани въ нотата, за която бѣ дума, съ условие, разбира се, че между нея и монархията ще се сключи договоръ. Това е било съгласно съ направенитѣ отъ кралството въ края на съюзния договоръ уговорки. Сърбия поиска съгласието на Българското правителство. По тоя поводъ, между Бѣлградъ и София се обсѫждатъ отношенията създадени отъ поведението на Австро-Унгария. Българскиятъ дипломатически агентъ въ Бѣлградъ съ телеграми отъ 6. II. и 8 февруари 1906 год. съобщава възгледитѣ на сръбското правителство и самъ той се старае да убѣди правителството въ София, че България трѣбва да се съгласи на сръбскитѣ искания и даже да подкрѣпи Сърбия. Ще се спаси идеята за митнишки съюзъ, казва нашия дипломатически агентъ, ако чл. 1 отъ договора се измѣни въ смисъль, че митнишкиятъ съюзъ между България и Сърбия ще започне отъ 1 февруари 1917 година, отъ деня когато изтичатъ търговскитѣ договори и на двѣтѣ страни. Чл. 2 да се измѣни, като вмѣсто него се уговори клаузата и по начало да се

освобождаватъ отъ мита само ония мѣстни произведения, които Австро-Унгария не произвежда. Да се отмѣни и членъ 12, като двѣтѣ държави сключатъ специална желѣзнопжтна конвенция. Всички тия нови измѣнения се желаеха отъ сръбското правителство. България трѣбва да отстжпи и даде възможность на Сърбия да сключи договоръ съ Австро-Унгария и тъй като тоя договоръ неможе да бжде изгоденъ за Сърбия, то тя по необходимость слѣдъ това, ще се принуди да иска митнишки съюзъ съ княжеството. Така мисли нашиятъ дипломатически агентъ и прѣдлага да се публикува тайната конвенция между България и Сърбия отъ 1904 година, като едноврѣмено съ това се пристжпи къмъ сключването на всички конвенции, които тя прѣдвижда — въ това число и договоръ за пъленъ митнишки съюзъ. Иначе, ако Сърбия не отстжпи и обяви митнишка война на Австрия, ще прѣтърпи голѣми загуби, тя не ще може да сключи заемъ, а като прибавимъ къмъ това и въоржжаването на България прѣзъ това врѣме — всичко ще даде достатъчни основания на угнетенитѣ духове въ Сърбия да подозиратъ България въ неискреность: че тя иска да използува Сърбия и съ неприятноститѣ, които ѝ създава, да я отслаби, та сама да разрѣши Македонския въпросъ. Всичко туй компрометирва идеята за митнишки съюзъ. Сигурно тия възгледи сж почерпени отъ настроението на сръбското общество. България и Сърбия се отнасяха винаги подозрително една къмъ друга, взаимно недовѣрие сжществуваше помежду имъ и тѣ мислѣха, че едната е неискрена къмъ другата. Ако Сърбия дѣйствително бѣ принудена да поведе подобна война, която въ всѣки случай щѣше да бжде свързана съ тежки загуби за нея, никой не можеше да разубѣди сръбскитѣ шовинисти, че Сърбия е злопоставена отъ България.

Българското правителство отговаря отрицателно, понеже договорътъ въ това врѣме бѣ приетъ отъ камарата и всички измѣнения въ него трѣбваше да станатъ по законодателенъ редъ, при това исканитѣ отъ Австро-Унгария отстжпки сж отъ такова естество, че измѣняватъ коренно основитѣ на съюза[1]). Слѣдъ като българското правителство отхвърли тия искания, Сърбия прѣдлага да се продължи провизориума до 1. VII. 1906 година, като веднага слѣдъ сключването на договора съ монархията, тя ще сключи договоръ и съ България, въ смисъль щото слѣдъ 3—4 години да сключимъ пъленъ митнишки съюзъ, а до тогава да прѣкараме единъ подготвителенъ къмъ митнишкия съюзъ режимъ. Сръбскиятъ министъръ прѣдседатель — докладва българскиятъ дипломатически агентъ въ

[1]) Телеграма до българския дипломатически агентъ въ Бѣлградъ отъ 8. II. 1906 г.

Бѣлградъ — моли за такова поведение по тоя въпросъ, защото само то не би дало да се разбере, че взаимностьта и солидарностьта между двѣтѣ държави е отслабнала. Кралтъ билъ недоволенъ отъ поведението и разположението на правителството да прави отстѫпки на Австро-Унгария. Но Сърбия бѣ тръгнала вече по пѫтя на отстѫпкитѣ, тя изнемогваше подъ репресиитѣ на монархията, затова сръбскиятъ дипломатически агентъ въ София запитва българското правителство какво поведение ще държи България къмъ единъ сръбско-австрийски договоръ и отстѫпкитѣ, които Сърбия би направила на Австро-Унгария. Българското правителство, както подобава на единъ лояленъ съсѣдъ, е дало единъ коректенъ отговоръ, който е билъ протелеграфиранъ веднага въ Бѣлградъ и прочетенъ въ сръбската скупщина. България, казва българскиятъ министръ на външнитѣ работи, — държи смѣтка за тежкото положение на Сърбия и за голѣмата отговорность на сръбското правителство, поради туй тя не желае ни най-малко да ограничава свободата на дѣйствие при опититѣ и старанията на сръбското правителство да отстрани тия мѫчнотии създадени отъ австрийскитѣ репресалии. Нашето правителство цѣни лоялностьта на сръбското правителство. Съгласието на сръбското правителство да измѣни договора за митнишки съюзъ нѣма да повлияе и измѣни приятелскитѣ отношения на България къмъ Сърбия. България, обаче, не може да внесе измѣнения въ договора, освѣнъ по законодателенъ редъ, понеже той е приетъ отъ народното събрание и е добилъ сила на законъ. България цѣни лоялното държене на Сърбия и народното въодушевление за митнишки съюзъ, тя ще направи всичко за да подготви въ бѫдъще здрава почва за такъвъ съюзъ. Слѣдъ това българското правителство разпорежда по отношение на Сърбия и сръбскитѣ стоки да се прилага клаузата на най-фаворизираната нация, ако разбира се и Сърбия третира България по сѫщия начинъ. Българското правителство отхвърля прѣдложението за провизориумъ. Съ указъ отъ 31. XII. 1906 година № 33 се уреждатъ изобщо търговскитѣ отношения между България и държавитѣ, съ които тя не можа да сключи редовни търговски договори — съ Австро-Унгария, Белгия, Ромѫния, Сърбия, Гърция и Швейцария. Странитѣ си обезпечаваха взаимно клаузата на най-фаворизираната нация. Тоя указъ бѣ издаденъ съгласно рѣшението на XIII обикновено народно събрание и влизаше въ сила отъ отъ 1. I. 1907 година. Впечатлението въ всички срѣди въ Сърбия отъ тоя отговоръ е отлично, сръбското правителство е много доволно, Сърбия, която поради убийството на послѣдния Обреновичъ и унищожението на цѣлата Обреновичева династия, бѣ изо-

лирана, се стремѣше да се сближи и разбере поне съ България. Италия се интересуваше и насърдчаваше това сближение.

Слѣдъ като Австро-Унгария формулира своитѣ искания, не закъсне да упражни голѣмъ натискъ върху Сърбия и да шиканира сръбския износъ. Шиканиитѣ и репресалиитѣ отъ страна на монархията сѫ отишли до тамъ, че тя е поискала да се мѣси и въ вѫтрѣшнитѣ работи на кралството. Графъ Голуховски е поискалъ отъ Бѣлградското правителство часть отъ военитѣ доставки [въ това врѣме Сърбия прѣвъоржѫваше своята артилерия] да бѫдатъ дадени на австрийската индустрия. Разбира се, Сърбия отговори отрицателно, но въ замѣна на това тя обѣща, че ще достави отъ Австрия желѣзнопѫтния материалъ за желѣзницитѣ си. Голуховски обаче не се съгласи и заплашваше съ митнишка война. Цѣлата работа се касаеше за установяването на единъ провизориумъ до края на годината (1906 година), който Австрия искаше да продаде скѫпо и прѣскѫпо. Австро-Унгария, подкрѣпена и отъ Германия настоява на своето, но Сърбия по въпроса за доставката на артилерийски материали не отстѫпва и рѣшава сама да подкачи митнишката война. Прѣди това, обаче, тя поисква подкрѣпата на България, като я увѣрява, че е готова да сключи пъленъ митнишки съюзъ съ нея. По тоя поводъ Българското правителство повторно деклалира, че поведението на България къмъ Сърбия е неизмѣнно и ако има възможность, безъ да ощети интереситѣ на страната, ще я подкрѣпи. Това бѣ, разбира се, равносилно на отказъ. Подкрѣпата е обѣщана, обаче, не материална подкрѣпа. Българското правителство подъ „подкрѣпа“ е разбирало да улеснява сръбския транзитъ прѣзъ България. Дѣйствително, прѣзъ 1909 година бѣха направени на сръбския транзитъ извѣстни тарифни облекчения. Съ постановление на Министерския съвѣтъ отъ 17. XI. сѫщата година правѣха се 25 лева отстѫпка на вагонъ отъ 10,000 kg. съ сръбски храни по линията Царибродъ—Бургасъ и Царибродъ—Варна. Съ сѫщото постановление се разрѣши и свободенъ транзитъ, при спазване на надлежнитѣ ветеринарни наредби, на сръбския добитъкъ. Другояче България не можеше и да помогне, защото имаше сключени търговски договори и защото цѣлиятъ въпросъ изобщо се усложняваше и княжеството би трѣбвало иначе да понесе голѣми щети. Конфликтътъ между Сърбия и Австро-Унгария, поради настояването на послѣднята да ѝ се отстѫпятъ военитѣ доставки, добива извѣстенъ политически характеръ. Австрия употрѣби голѣми репресалии и най-послѣ успѣ да наложи на Сърбия своитѣ искания. Сърбия отстѫпи и по силата на уговоркитѣ, които тя бѣ направила при подписването на договора, отказа се отъ послѣдния. Слѣдъ тая

капитулация тя пристжпи къмъ сключването на търговския договоръ съ монархията. Разбира се, и слѣдъ всички декларации, слѣдъ като Сърбия се отказа отъ всичко, пакъ прѣговоритѣ между нея и Австро-Унгария не вървѣха гладко. Австро-Унгария все още не можеше да забрави дързостьта на малкото кралство да мисли за единъ митнишки съюзъ съ едноплѣменна България. Тя продължаваше да прави шикании и неприятности на Сърбия при воденето на подновенитѣ прѣговори, но най-послѣ недоразумѣнията бѣха изгладени. До тукъ, обаче, не се свършва историята на идеята и на проекта за митнишки съюзъ между България и Сърбия.

Въ сжщото врѣме, когато Австро-Унгария правѣше натискъ върху Сърбия, Турция, нѣкогашната сюзеренка на България, се опита да играе ролята на дуалистическата монархия прѣдъ княжеството. Но докато първата имаше успѣхъ, втората се изложи и прѣдизвика България къмъ енергиченъ отпоръ. Турция не дѣйствуваше по своя инициатива и побуждение, тя бѣ заставена отъ Австро-Унгария и Германия, въ чиито води плаваше по това врѣме цѣлата турска външна политика. На 5 януарий 1906 година Императорското отоманско комисарство вржчи на Българското правителство една нота, аргументирана по начинъ, по който Австро-Унгария оправдаваше и мотивираше своитѣ настойчиви искания прѣдъ Сърбия. Въ словата на тая нота, извлечение отъ французския текстъ на която прѣдаваме тукъ, витаеше духътъ на маджарската и виенска дипломация.

Ce Traité Stipule, entre autres clauses qu'il sera étendu aux terres qui entrent ou entreront è l'avenir dans le domaine douanier de l'un ou de l'autre des Etats unis (art. 17).

Considérant le caractère significatif de cette clause le Gouvernement Impérial estime qu'il ne saurait le passer sous silence d'autant plus que le traité de Berlin n'accorde pas à la Principauté de Bulgarie le droit de conclure de parcils traités politiques. D'autre part certaines exportations de la Principauté dans les autres parties de l'Empire Ottoman, étant admises en franchise de droit d'entrée le susdit traité présenterait l'inconvénient de donner lieu à ce que des marchandises Serbes aussi passent comme de provenance bulgare — un fait qui est de nature à entrainer au point de vue matériel aussi des préjudices considérables.

En conséquence et sur une décision du conseil des Ministres sanctionnée pas ordonnance Impérial, je suis chargé de faire au Gouvernement Princier les communications nécessaires afin qu'il veuille bien désister au susdit traité.

Българското правителство не е закъснѣло да отговори, и на 14 януари сѫщата година врѫчва *на турския дипломатически прѣдставитель въ София слѣднята нота.*

En réponse à cette communication, Je crois de voir tout d'abord faire remarquer à votre Exellence qu'aucine disposition du Traité de Berlin ne donne au Gouvernement Impériale le droit de s'immiscer dons les affaires de la Principauté. En vertu de ses droits d'autonomie consacrés par cet Acte international, la Bulgarie a sa pleine liberté d'action pour conclure avec les Etats étrangers tels traités qui semblent avantageux à ses interêts économiques ou politiques et elle n'y saurait, par consequent admettre l'ingérence de la Turquie.

Si le Gouvernement Impérial a vait examiné sans partie pris ni prévention systématique le traité d'union douanière entre la Bulgarie et la Serbie, il lui eût été facile de se convaincre que cette union n'affecte nuellement les interêts commerciaux et économiques de l'Empire par la raison que les marchandises Serbes ne pourront passer en Turquie comme de provenances bulgares pas plus que les marchandises Ottomanes qui bénéficient de l'arrangement turco-bulgare de 1900 n'ont pu jusqu'à présent être introduites en Serbie ou en Roumanie comme de provenance bulgare.

Au lieu d'applaudire à cette Union qui en ce développant à la lonque raffermirait sur le terrain économique la situation de la Serbie et de la Bulgarie et même de la Turquie, le Gouvernement Impérial s'y déclare opposé et méconnaissant leur interêts communs qui constituent un gage de leurs relations de bonne harmonie il croit pouvoir invoquer le Traité de Berlin pour justifier son opposition, lorsqu'il n'existe dans ce traité aucune clause pouvant prévaloir contre un projet d'union deuanière entre ces Etats.

Il serait conforme à l'intérêts de la paix et de la tranquillité dans les Balkans de seconder une politique d'entente et de développement économiques. Il est donc inexplicable de voir le Gouvernement Impérial poursuivre une politique de discorde et de trouble. Mais je me félicite qu'à propos d'une question douanière, le gouvernement Impérial se soit rappelé de l'existence du traité de Berlin. Cela me procure une nouvelle occasion d'insister toujours dans le plus grand intérêt de la paix et de l'ordre dans les Balkans pour qu'il mette enfin à exécution les obligations que lui impose l'art 23 de cet Acte international devoirs et obligations qu'il se remplir depuis plus d'un quart de siècle.

Тоя енергиченъ отговоръ на българското правителство направи извънредно добро впечатление въ сръбската столица, косвено

това бѣ единъ отпоръ и срѣщу австрийскитѣ давления, упражнявани тъй енергично въ Бѣлградъ. Отговорътъ на българското правителство, така енергиченъ и дори остъръ, засегна много чувствително самолюбието на Оттоманската империя, но тя, като бѣ изгубила силата и престижа си даже прѣдъ малкитѣ балкански държави, бѣ вече навикнала на онова прѣнебрѣжение, съ което се отнасяха всички съ нея, дори и васалнитѣ ней държави. Турското правителство се безпокоеше твърдѣ много отъ оная клауза въ договора (чл. 17), която прѣдвиждаше, какво всички нови територии, които всѣка отъ съюзнитѣ държави би придобила въ бѫдъще, ще влѣзатъ като нераздѣлна съставна часть на общата митнишка територия и че всички постановления на договора се отнасятъ и до тия новопридобити земи. Турция съ право подозираше, че това се отнася до Македония, къмъ която бѣха обърнати погледитѣ и на България и на Сърбия. Турското правителство е обърнало вниманието на руския посланикъ въ Цариградъ върху тия постановления на договора, насочени противъ цѣлостьта на Оттоманската империя. Графъ Ламсдорфъ е поискалъ освѣтление отъ българския дипломатически агентъ, относително ония клаузи въ съюзния договоръ, споредъ които всички бѫдащи територияли придобивки ще влѣзнатъ по-право въ общата съюзна митнишка територия. Българското правителство е отговорило, че погрѣшно и несправедливо се тълкува въпросната клауза, защото подобно начало е прокарано въ всички търговски спогодби на княжеството съ другитѣ държави, тоя принципъ е прокаранъ въ чл. 7, чл. 17 и чл. 10 отъ спогодбитѣ на България съ Германия, Англия и Русия. Това е най-сетнѣ едно отъ най-обикновенитѣ начала, което лежи въ основитѣ почти на всѣки договоръ и е възприето само за прѣдвидливость, за всички случаи когато нѣкоя държава по нѣкакъвъ начинъ се сдобие съ нова територия.

Идеята за митнишки съюзъ между България и Сърбия бѣ посрѣщната съ съчувствие отъ повечето европейскитѣ държави. Въ Ромжния, най-близката съсѣдка на България и Сърбия, обществото и печатътъ удобряваха тая инициатива, която създаваше голѣма гаранция за спокойното развитие на балканскитѣ народи. Нѣкои органи на общественото мнѣние прѣпоржчваха на правителството въ Букурещъ да поиска присъединението на Ромжния къмъ тоя съюзъ. Въ това врѣме обществото, както въ много други случаи, бѣ и възбудено противъ Австро-Унгария; Ромжния често изпадаше въ такова настроение не само поради Трансилвания и Буковина, но и по чисто икономически причини, защото не веднъжъ въ своитѣ стремления за свободенъ и бързъ икономически напрѣ-

дъкъ, тя срѣщаше прѣпятствията и на Унгария, и на Австрия и не веднъжъ Австро-Унгария се е опитвала да постави подъ своята икономическа зависимость, подобно на Сърбия, сѣверното дунавско кралство. Спасението на Ромжния е въ единъ съюзъ съ близкитѣ ней балкански държавици, защото съ общи усилия всички тѣ ще могатъ да обезпечатъ своята свобода и независимость. Така разсжждаваха независимитѣ и чужди на дворцовото влияние обществени дѣйци въ Ромжния. Тѣ сж разбирали много добрѣ политическото значение на подобенъ съюзъ, а тъй сжщо и на единъ съюзъ между България и Сърбия само; безспорно, послѣдниятъ ще има рѣшающо значение при разрѣшението на Македонския въпросъ и при осжществяването на тъй-наречената Балканска конфедерация, отъ която ромжнцитѣ се възхищаваха и страхуваха едноврѣмено: страхуваха се ако тя се осжществѣше мимо Ромжния и безъ нейното участие. Мѣродавнитѣ политически кржгове се боеха да не би съ митнишкия съюзъ между България и Сърбия да се образува политически славянски съюзъ. Ето защо, докато обществото съчувствува на съюза между България и Сърбия, отговорнитѣ политически фактори, правителството и партиитѣ не скриха своитѣ опасения и страхъ отъ подобенъ съюзъ безъ Ромжния, който би я изолиралъ и отстранилъ отъ разрѣшението на източния въпросъ, отъ който не можеше да се дезинтересира. Своитѣ безпокойства Ромжнското правителство е открило на Гирса — рускиятъ посланикъ въ Букурещъ. Въ сжщото врѣме послѣдниятъ е билъ увѣдомилъ българския дипломатически агентъ въ ромжнската столица, какво Ромжния се безпокои твърдѣ много отъ съюза между двѣтѣ славянски държави на Балканския полуостровъ, че Ромжния вижда въ тоя съюзъ не единъ митнишки, а единъ политически съюзъ, чиято цѣль ще бжде разрѣшението на Македонския въпросъ. Гирсъ отговорилъ, че това е само икономически съюзъ, безъ политическа цѣль; по-нататъкъ той добавилъ, че въпрѣки митнишкия съюзъ, Сърбия и България днесъ били тъй далеко отъ единъ политически съюзъ, както всѣкога и побързалъ да увѣри, че Русия знае тая работа добрѣ. Ромжнското правителство — добавя той, се успокои и декларира, че ще се опита да използува конфликта между Австро-Унгария и Сърбия. Слѣдъ всичко това българскиятъ дипломатически агентъ въ Букурещъ не забравилъ да попита Гирса, какъ гледа руското правителство на сръбско-българския митнишки съюзъ. „Нѣмамъ“, казалъ той, „указания по тоя въпросъ, но познавайки идеитѣ на ржководителитѣ на руската външна политика, мисля, че Русия гледа симпатично, като на славянско дѣло“. Това бѣ самата истина; Русия симпатизираше и се стараеше да насърдчи едно

сближение между България и Сърбия, особно, когато това сближение има за цѣль взаимно разбиране по Македонския въпросъ, но сѫщо тъй бѣ вѣрно, че въ момента, когато бѣ постигнато съглашението между България и Сърбия да сключатъ митнишки съюзъ, и двѣтѣ държави бѣха далечъ отъ едно разбиране и съглашение по Македонския въпросъ, слѣдователно и отъ единъ политически съюзъ, но и двѣтѣ страни хранѣха надеждата, че тоя съюзъ, като ги сближи, ще подготви и условията за едно разбиране и по Македонския въпросъ, слѣдователно въпроса за осѫществяването и на единъ политически съюзъ бѣ само въпросъ на врѣме и нѣмаше да се мине може би дълго врѣме за да бѫде тоя съюзъ дѣло свършено.

Отъ своя страна Ромѫния не безъ основание се страхуваше отъ единъ съюзъ между България и Сърбия. По отношение на източния въпросъ тя се намираше въ положение досущъ еднакво съ това на Сърбия. Ромѫнскитѣ национални идеали не бѣха нито въ България, нито въ Сърбия, нито изобщо въ Балканския полуостровъ. Ромѫнскитѣ национални интереси бѣха въ Трансилвания, Буковина и Басарабия, слѣдователно и ромѫнскитѣ идеали бѣха устремени къмъ тия влашки провинции. Но можеше ли и тя подобно на Сърбия да се надѣва, че ще може да извоюва и присъедини своитѣ земи за да се обедини цѣлокупния ромѫнски народъ? България имаше най-голѣма вѣроятность да осѫществи своитѣ идеали и да осѫществи едно желание пропито съ кръвьта на цѣлокупното българско плѣме. България въ такъвъ случай, като централна държава на Балканския полуостровъ, се издига до най-мощния факторъ, най-мѣродавната политическа единица на полуострова; тя не можеше да има конкурентъ равенъ ней. Но дали, обаче, тя безъ обезщетения можеше да постигне своитѣ идеали и да разрѣши националнитѣ си задачи? Това бѣше единъ въпросъ, на който прѣдварително мѫчно можеше да се отговори ясно, но въ всѣки случай и Сърбия и Ромѫния настояваха за компенсации, Ромѫния заявяваше, че не може да допусне увеличението на България, прѣди да си гарантира сигурното владение на Добруджа. Това бѣше само единъ претекстъ, защото Ромѫния знаеше много добрѣ, че всички български усилия бѣха съсрѣдоточени въ Македония. Стремленията на България, нейното цѣло внимание бѣха обърнати къмъ Македония; за Добруджа дума не ставаше и Добруджанскиятъ въпросъ, се създаде слѣдъ договора за миръ въ Букурещъ. Ако България се увеличаваше, ако нейниятъ политически престижъ растѣше, ако нейната сила се развиваше, какво би било положението и на Сърбия и на Ромѫния, безсилни

да се борятъ за своитѣ земи съ единъ противникъ като Австро-Унгария? И една умѣла журналистическа агитация съумѣ да отъждествии амбициитѣ и грандоманията на династията и дипломацията съ интереситѣ на нацията. Вниманието на народътъ къмъ вжтрѣшнитѣ неуредици, къмъ невъзможнитѣ вжтрѣшни икономически отношения, трѣбваше да бждатъ отвлечени и насочени другадѣ, къмъ единъ обектъ, който създаваше привидно величие и и на короната и на страната. По тия мотиви Ромжния създаде политическата теория за равновѣсието на Балканския полуостровъ, и докато прѣди влашкитѣ магнати, управляващата класа на Ромжния, заявяваха, че послѣднята не се интересува отъ Балканския полуостровъ и отъ източния въпросъ, защото не се смѣта за Балканска държава, въ единъ моментъ тѣ сами подириха мѣстото на Ромжния въ картата на Балканския полуостровъ, за да мотивиратъ своитѣ претенции, които нито честьта, нито правото можаха да наложатъ. Насърдчена и отъ чуждата дипломация Ромжния, въ името на прокламираното отъ нея механическо равновѣсие, заедно съ Сърбия и Гърция ограби България, за да я съкруши, защото се мислѣше, че по тоя начинъ ще се възстанови мирътъ. Дипломацията, която насърдчаваше Ромжния въ това ѝ дѣяние, побърза да ѝ благодари и да я славослови като великъ миротворецъ. Тя наричаше нейното дѣло услуга на човѣшкия миръ. Историята и етиката ще го нарекатъ позоръ и грабежъ, но тая справедлива прѣцѣнка не може да успокои и утѣши една нация, която даде толкова скжпи жертви за своето национално обединение.

Да видимъ сега какъ сж се отнесли останалитѣ държави къмъ проектирания сръбско-български митнишки съюзъ. Франция се е отнесла много съчувствено къмъ тоя проектъ. Дори Германия не е много съчувствувала на Австро-Унгария. Единъ рапортъ на управляющия българското дипломатическо агентство въ Берлинъ отъ 12 януари 1906 година излага по слѣдния начинъ скрититѣ възгледи на мѣродавнитѣ германски кржгове. Германия, обяснява управляющиятъ нашето агентство прѣзъ това врѣме, само отъ деликатность и отъ съюзнишки дългъ взема страната на Австро-Унгария, чийто престижъ напослѣдъкъ доста пострада. Онова, което се пише въ часть отъ пресата, не отговаря на сжщинскитѣ възгледи на Германското правителство. Лица, казва сжщия господинъ, които ежедневно се сношаватъ съ послѣдното, заявяватъ, че Германия защищава Австрия само като съюзница и отъ учтивость, но България има право да сключи такъвъ съюзъ. Това право Германия е признала съ чл. 7 п. 2 отъ търговския ѝ договоръ съ княжеството. Отстжпкитѣ, които България и Сърбия си

правятъ, не засѣгатъ Австро-Унгария. Събесѣдникътъ му се изказалъ по адресъ на графъ Голуховски по слѣдния нелестенъ начинъ: La politique d'Autriche-Hongrie est embêtante, l'Autriche- Hongrie embête tout le monde, par sa politique étourdie. Ses hommes d'état font toujour d'ambarras á leur pays et à leurs amis. Упорството на Сърбия и нейната готовность да посрѣщне обявената ѝ борба, той обяснилъ съ факта, че тя — Сърбия — е сключила съ Германския Ллойдъ (Deutscher Lloyd) конвенция за прѣнасяне на сръбския добитъкъ за Франция и Италия. Прѣвозътъ на сръбския добитъкъ ще става съ сръбски кораби до Браила по Дунава и отъ тамъ трансбордманъ ще се прѣнасятъ отъ германския Ллойдъ прѣзъ Черно-море за Цариградъ и за Срѣдиземно-морскитѣ или адриатически пристанища. Всичко това, разбира се, биде опровергано отъ фактитѣ. Германскиятъ Ллоидъ не можеше мимо волята на имперското правителство да сключи конвенция, която явно би била противъ интереситѣ на съюзната държава. Дѣйствително, понѣкога въ Германия се чуватъ протести и негодувания противъ политиката на Австро-Унгария, особено, когато послѣдната засегне и германскитѣ търговски интереси. Даже нѣкои отъ ржководящитѣ кржгове не бѣха чужди на подобно настроение. Австро-Унгария, съ прѣплетеностьта на своитѣ разнообразни интереси, често пжти е създавала неприятности на голѣмата нѣмска империя. Що се отнася до търговскитѣ интереси на послѣднята въ Балканския полуостровъ, то тѣ сж били въ разрѣзъ съ тия на Австрия; Германия се стремѣше да извоюва по-широкъ пазарь за своитѣ произведения на полуострова, слѣдователно тя се явяваше като голѣмъ конкурентъ на своята съюзница, но по политически съображения не можеше да ѝ се противопостави. Ето защо въ всѣки рѣшителенъ случай тя здраво и енергично е заставала на страната на Австро-Унгария. Борбата на славянскитѣ балкански държави противъ Австрия се смѣташе като борба насочена противъ германизма, затова всичко насочено противъ Австрия се смѣташе насочено и противъ Германия.

Ако е вѣрно, че извѣстни срѣди въ Германия не сж удобрявали поведението на Австро-Унгария и ако наистина Германия въ единъ споръ, който тя смѣташе не особно важенъ за нея, — главно отъ гледището на своитѣ икономически интереси, — не съчувствуваше много на своята съюзница, то много по-голѣми основания е имала Италия да съчувствува и да се отнася благосклонно къмъ намѣренията на България и Сърбия да образуватъ единъ митнишки съюзъ, който безъ друго ще упражни благотворно влияние и върху политическитѣ отношения на двѣтѣ страни. Сръбскиятъ посланикъ

въ Римъ, извѣстниятъ голѣмъ държавенъ мжжъ Миловановичъ на 6 февруари 1906 година е билъ приетъ на ауденция отъ италиянския краль. Кральтъ, въ своитѣ разговори съ Миловановича, е съвѣтвалъ Сърбия на умѣреность и благоразумие по отношение на кралството съ Австро-Унгария. Това бѣ въ разгара на конфликта между Сърбия и Австрия. Но едноврѣмено кральтъ е прѣпоржчалъ и сговоръ между двѣтѣ славянски държавици. На това Миловановичъ е забѣлѣжилъ, че всѣки опитъ за сближение между България и Сърбия се счита отъ Австрия като враждебенъ актъ насоченъ противъ нея и че тоя начинъ на изказване своето прословуто и прѣхвалено благоволение и благоразположение къмъ балканскитѣ държави е много страненъ. Кральтъ се засмѣлъ безъ да каже нѣщо, но отъ изражението на лицето му, обяснява Миловановичъ на българския дипломатически агентъ въ Римъ, се виждаше ясно, че той сподѣля моята мисъль и не удобрява поведението на Австрия[1]). Но Миловановичъ съобщава и други интересни и важни работи на българския дипломатически агентъ въ италиянската столица. Миловановичъ, все по сжщото врѣме, билъ повиканъ въ Бѣлградъ, вѣроятно по съюзния договоръ, и връщайки се обратно за поста си прѣзъ Ромжния, се отбилъ и прѣстоялъ нѣколко дни въ Букурещъ, гдѣто той поискалъ да узнае мнѣнието и разположението на ромжнскитѣ мѣродавни кржгове по сръбско-българскитѣ и по сръбско-австрийскитѣ отношения. Той се срѣщналъ и говорилъ по тия въпроси съ най-влиятелнитѣ членове на кабинета, съ генералъ Лаховори и съ Таке Ионеско, и двамата бѣлѣжити влашки политици и държавни мжже. И Лаховори и Таке Ионеско увѣрили Миловановича, че Ромжния не само не мисли да прѣчи на единъ сръбско-български митнишки съюзъ, но сама удобрява тоя съюзъ, както би удобрила всѣко начинание отъ естество да сближи още повече тия двѣтѣ балкански държави. Нѣщо повече, ромжнското правителство би погледнало съ добро око на едно искрено и трайно политическо споразумѣние между България и Сърбия, което да обгръща цѣлия Балкански въпросъ и би се присъединила съ готовность къмъ него. Ромжнското правителство, заявяватъ и двамата държавници, счита, че сждбата на Ромжния е тѣсно свързана съ оная на другитѣ двѣ балкански държави и би била готова да сключи съ тѣхъ единъ формаленъ отбранителенъ съюзъ, стига тя да се убѣди, че спогодбата между България и Сърбия е искрена и сериозна. Генералъ Лаховори е отишълъ още по-далечъ;

---

[1]) Рапортъ на българския дипломатически агентъ въ Римъ отъ 7. II. 1906 година, № 4.

той казвалъ на Миловановича, че ромжнскиятъ краль напълно споделя тия възгледи на правителството и че той говори отъ негово име.

Ромжния, слѣдъ обясненията и увѣренията, които е далъ порано както рускиятъ посланикъ Гирсъ, тъй и Миловановичъ, нѣмаше причини да се държи враждебно къмъ единъ митнишки съюзъ и къмъ едно добро разбиране между България и Сърбия. Тя е готова сама да участвува въ единъ балкански съюзъ, почиващъ на искрено разбиране. При единъ сръбско-български съюзъ тя би била съвсѣмъ изолирана и не може да се опре нито на Турция, нито на Гърция, и колкото иначе връзкитѣ между ромжнскиятъ, австрийския и берлинскиятъ дворъ да бѣха голѣми, тя имаше жизненъ интересъ да подържа добри приятелски връзки съ балканскитѣ държави а особно съ България и Сърбия; тя не можеше да се дезинтересира отъ източния въпросъ, макаръ прѣко той да не я засѣгаше. Ромжнскитѣ държавници лансирватъ и идеята за формаленъ отбранителенъ съюзъ. Въ Ромжния тая идея е намирала винаги много привърженици и тамъ най-много се говори за Балкански блокъ или балканска конфедерация, защото въ такъвъ единъ блокъ Ромжния мисли, че е защитена както отъ панславизма, тъй и отъ давленията на Австро-Унгария.

Като рапортира цѣлия свой разговоръ съ Миловановича, българскиятъ дипломатически агентъ въ Римъ съобщава, че на края той е задалъ слѣдния въпросъ на сръбския посланикъ: Дали Сърбия подъ натиска на Австро-Унгария ще унищожи цѣлия съюзенъ договоръ? Миловановичъ отговорилъ, че кралството ще се постарае да запази поне часть отъ него, защото — добавилъ — тоя съюзъ, макаръ и митнишки, има повече политически характеръ; защото търговията между двѣтѣ съсѣдни държави е незначителна; — съюзътъ ще упражни извънредно голѣмо влияние върху политическитѣ отношения между България и Сърбия и Австро-Унгария, а особено между Сърбия и послѣднята. Той желае да се запазятъ добритѣ приятелски връзки между Сърбия и България даже и тогава, когато митнишкиятъ съюзъ пропадне. Такива желания имаха мнозина въ Сърбия, но тѣ останаха само желания. Подъ натиска на Австрия и на своитѣ близки материални интереси тя отстжпи и не можа да запази нищо отъ договора и отношенията между двѣтѣ съсѣдни държави тръгнаха пакъ по своя старъ и отжпканъ пжть. Пакъ недовѣрие, подозрѣния и неприязненость една къмъ друга, както по-рано и както винаги осуетяваха всѣки опитъ за сближение между България и Сърбия. А при това послѣднята използуваше винаги всѣко прѣдразположение на България за да засили своята пропаганда въ Македония.

Възможенъ ли е митнишки съюзъ между България и Сърбия?

Митнишки съюзъ или митнишко съглашение между България и Сърбия, а още повече между балканскитѣ държави, е мжчно осжществима работа; това е даже невъзможно, въпрѣки факта, че тая идея имаше за свои привърженици много авторитетни ржководители на обществената мисъль въ България и въ Сърбия. За осжществяването на подобенъ проектъ липсваха условия. Привърженицитѣ на послѣдния не можаха да докажатъ неговата необходимость, нито пъкъ условията, при които той е изобщо възможенъ. Митнишкиятъ съюзъ между България и Сърбия, ако такъвъ въобще бѣше се осжществилъ, трѣбваше — както се изтъкна по-рано — да подготви условията за единъ политически съюзъ между двѣтѣ държави; главната прѣчка на такъвъ съюзъ бѣ и си оставаше Македонскиятъ въпросъ, и всички опити да се постигне едно споразумѣние по тоя въпросъ, отговаряще на интереситѣ и на двѣтѣ страни, излѣзоха несполучливи. Такъвъ несполучливъ опитъ прѣдставляваше и проектираниятъ сръбско-български митнишки съюзъ; той трѣбваше да подготви условията не само за политическото сближение между България и Сърбия, но да послужи като първоначално ядро, около което щѣха да се групиратъ и останалитѣ балкански държави, за да се образува така наречената балканска конфедерация. Привърженицитѣ на тия проекти, обаче, приспособиха погрѣшенъ методъ и естествено тръгнаха по кривъ пжть. Единъ митнишки съюзъ или по-точно казано митнишко съглашение (Alliance) между балканскитѣ държави и особено между България и Сърбия трѣбваше да се яви като послѣдствие на единъ политически съюзъ между двѣтѣ държави, или по-право казано, политическиятъ съюзъ между тѣхъ трѣбваше да се остави съ течение на врѣмето да еволира — като се създадѣха необходимитѣ прѣдварителни икономически условия — въ митнишки съюзъ. Процесътъ на сближение между България и Сърбия трѣбваше да свърши съ такъвъ единъ съюзъ, а не да захване съ него. Въпрѣки всичко това, не можемъ да не отбѣлѣжимъ, че идеята имаше искрени привърженици и въ двѣтѣ страни, но тѣ не гледаха сериозно на тая работа, защото нито единъ не се опита да анализира условията, при които тя може да бжде осжществена и да открие естествения начинъ, по който тя можеше да се осжществи. Македонскиятъ въпросъ и тукъ бѣше главната прѣчка, и двѣтѣ страни се мамѣха, като мислѣха, че избикалянето

или отмѣстването на тоя проблемъ и замѣстването му съ идеята за балканска конфедерация и митнишки съюзъ ще създаде условията за взаимно разбиране по всички въпроси. Напротивъ, това само отдалечаваше цѣлата тая работа. Послѣ фактитѣ ни показаха, че изобщо едно споразумѣние между България и Сърбия не бѣ толкозъ трудно, както нѣкои мислѣха.

Какво прѣдставлява отъ себе си сръбско-българския митнишки съюзъ, така както тоя въпросъ е разрѣшенъ съ проектодоговора отъ 1905 година? Това не бѣ, както може да помисли, нѣкой особенъ и единственъ въ историята случай. По-скоро германскиятъ Zollverein е такъвъ, защото другъ митнишки съюзъ подобенъ на послѣдния нѣма, даже Австро-Унгария, двѣ иначе отдѣлни държави, но обединени въ реална уния, съвсѣмъ се различава въ търговско-политическо отношение отъ германския митнишки съюзъ. Аналогиченъ примѣръ на сръбско-българския митнишки съюзъ прѣдставлява съюзътъ между Швеция и Норвегия, слѣдъ обединението на двѣтѣ скандинавски държави. Прѣзъ 1874 година двѣтѣ държави сключиха конвенция, споредъ която мѣстнитѣ стоки сж свободни отъ всѣкакви мита; търговията значи между тѣхъ, и когато се размѣнятъ произведенията на мѣстното производство, бѣ свободна, но въ тая конвенция не се говори за митнишки съюзъ между двѣтѣ държави, тая дума не се е споменува даже въ конвенцията; фактически, обаче, такъвъ съюзъ сжществуваше. Струва ми се, че подобенъ аналогиченъ случай прѣдставлява и проектътъ за митнишки съюзъ между Австро-Унгария и Германия. Австрия, както е извѣстно, прави голѣми усилия да влѣзе като равноправенъ членъ въ нѣмския Zollverein, но всички нейни опити бѣха осуетени и търговскитѣ отношения между двѣтѣ нѣмски държави трѣбваше да се урегулиратъ посрѣдствомъ обикновени договори. Прѣди това, обаче, между Германия и Австрия бѣ постигнато извѣстно съглашение и възъ основа на послѣдното бѣ изработенъ проекта за митнишки съюзъ между двѣтѣ страни „Entwurf eines Unionsvertrages zwischen Deutschland und Oesterreich-Ungarn“ е заглавието на тоя проектъ. И той, подобно на сръбско-българския проектъ за митнишкия съюзъ, съдържа 19 члена, и почти еднакви клаузи. Членове 3—13 и 15 отъ послѣдния по съдържание сж почти идентични съ членове 3 и 9—16 отъ проекта за митнишки съюзъ между Германия отъ една страна и Австро-Унгария отъ друга[1]) Най-сетнѣ ние можемъ да посочимъ

[1]) Dr. A. Stojanoff: Die handelspolitische Situation der Balkanstaaten gegenüber Oesterreich-Ungarn. Wien, 1914.

на единъ подобенъ на изброенитѣ до тукъ случаи — изъ историята на българската търговска политика и българскитѣ търговски договори. Принципътъ на свободна размѣна и на безмитно пропускане на стоки отъ мѣстно произхождение е легналъ въ основитѣ на сключеното прѣзъ 1884 съглашение между княжество България и Източна Румелия, но разбира се и двѣтѣ страни бѣха далечъ отъ мисъльта да сключватъ митнишки съюзъ помежду си. Стремленията и на двѣтѣ държави отиваха много по-далечъ, и още слѣдъ Берлинския конгресъ, който раздѣли България, се породи идеята за обединението на двѣтѣ половини въ едно.

По-рано търговскитѣ сношения между България, и Румелия се уреждаха по силата на княжеския указъ отъ 12. X. 1881 година. До юни 1884 княжеското правителство е пропускало всички прѣдвидени въ въпросния указъ източно-румелийски стоки безъ мито Въ сѫщото това врѣме, обаче, то безуспѣшно се е опитвало да принуди правителството на Източна Румелия да пропуска свободно внасяния въ послѣдната български добитъкъ. Източна Румелия не можеше да облага българския добитъкъ съ никакви мита, това бѣше по силата на съглашението между двѣтѣ правителства, възъ основа на което съглашение е билъ издаденъ и княжеския указъ отъ 12. X. 1881 година. По фискални нужди, обаче, Румелийското правителство не е съблюдавало принципа на взаимностьта и нарушило постигнатото съглашение като е захванало да облага съ мита българския добитъкъ. Естествено, и Българското правителство не е било длъжно да съблюдава по-нататъкъ постановленията на съглашението; то е отговорило съ репресалии и захванало да прилага по отношение на всички източно-румелийски стоки „новата тарифа“, т. е. „тарифата за вноснитѣ стоки на Турция, Сърбия, Ромѫния и пр. отъ 24. XII. 1883 година“. Това положение не се търпѣ и отъ двѣтѣ страни, затова още на другата година т. е. прѣзъ 1884 година се заведоха прѣговори за установяването на нормаленъ режимъ. Резултатътъ отъ тия прѣговори бѣ конвенцията отъ 6. X. 1884 г., която възобнови между България и Източна Румелия режима, установенъ по силата на указа отъ 12. X. 1881 година.

Конвенцията между България и Източна Румелия отъ 6 октомври 1884 година има не само историческо значение, защото уреждаше търговско-политическитѣ отношения на двѣтѣ български провинции прѣди Съединението, но тя бѣше единъ прототипъ на договоръ за митнишко съглашение между двѣтѣ провинции, защото установяваше режима на свободната размѣна между тѣхъ и се прѣмахваха единъ видъ митнишкитѣ граници за всички мѣстни произведения, изрично упоменати въ конвенцията, а това бѣха

изобщо всички стоки, прѣдметъ на размѣна помежду имъ. По тия съображения, мисля, че не е безъ интересъ да възпроизведемъ точния текстъ на това съглашение, което лежи въ дълбоко забвение въ държавнитѣ архиви.

Указъ № 117. По Министерството на Финансиитѣ.

Да се утвърди станалото споразумѣние съ правителството на Източна Румелия за пропускането безъ мито мѣстнитѣ произведения отъ едната страна въ другата както слѣдва:

Чл. 1. Княжеското правителство се задължава да пропуска безъ мито всички мѣстни източно-румелийски произведения, съ исключение на тия изброени въ чл. 4 на настоящето споразумѣние.

Чл. 2. Желѣзнитѣ, мѣднитѣ и пиринченитѣ издѣлия, работени въ Източна Румелия или въ княжеството.

Чл. 3. Правителството на Източна Румелия се задължава да пропуска свободно и безъ мито догдѣто трае настоящето споразумѣние всички мѣстни произведения на княжеството безъ никакви ограничения, неизключая добитъка, както едрия, тъй и дребния.

Чл. 4. Ще се облагатъ съ мито и акцизъ, съгласно княжеския указъ отъ 24. XII. 1883 година № 1878 внасянето въ България румелийски тютюнъ на листа и разнитѣ тютюневи издѣлия; сѫщо и сольта на Източна Румелия. Българскитѣ произведения отъ сѫщия родъ, внасяни въ Източна Румелия, ще се облагатъ по сѫществующитѣ въ Румелия закони. Тютюнитѣ и тютюневитѣ издѣлия, внасяни отъ България въ Румелия, ще се облагатъ отъ послѣднята съ мита и акцизи не по-високи отъ тия, които плащатъ румелийскитѣ внасяни въ България.

Чл. 5. Вината, спиртътъ и спиртнитѣ питиета, всички мѣстни произведения, ще се освобождаватъ отъ мито и въ двѣтѣ страни ще се облагатъ само съ акцизъ и други сборове 10% отъ стойностьта имъ. Митницитѣ ще ги оцѣняватъ по слѣднитѣ цѣни: виното оката—0·20 лева, спирта—1 лв. оката, ракията оката—0·50 лв., а всички други питиета, като конякъ, ромъ, амеръ, разни ликьори пиво и други — по стойностьта имъ.

Мѣстнитѣ произведения, при внасянето имъ, трѣбва да сѫ придружени съ свидѣтелства за мѣстопроизхождение. Тия свидѣтелства се издаватъ отъ надлежнитѣ общински учреждения и сѫ потвърдени отъ правителственитѣ власти.

Чл. 6. Правителствата и на двѣтѣ страни се задължаватъ да взематъ мѣрки да не се внасятъ чуждестрани стоки за мѣстни.

Чл. 7. Споразумѣнието има сила докато една отъ договорящитѣ страни не го денонсира. Денонсирането се съобщава 6 мѣсеци по-рано. Безъ тия формалности то не може да се денонсира.

То влиза въ сила отъ 1 октомври и ще се внесе на удобрение въ събранието въ прѣдстоящата му сесия.

Така се уреждаха търговскитѣ връзки между Сѣверна и Южна България до Съединението. Търговията съ мѣстни произведения, съ изключение на стокитѣ изброени въ чл. 4 е свободна. Двѣтѣ страни чрѣзъ взаимни отстжпки се постараха да обезпечатъ вжтрѣшния пазарь за националното производство. Спорниятъ въпросъ — за добитъка — бѣ разрѣшенъ сжщо тъй задоволително. Източна Румелия отстжпи, но въ замѣна на това получи безмитенъ вносъ въ България за своитѣ вина, спиртъ и спиртни питиета — които се облагаха само съ акцизъ — и на желѣзнитѣ и мѣдни издѣлия, произведенията на два занаята, които нѣкога бѣха цвѣтущи. Търговскитѣ сношения между България и Източна Румелия, впрочемъ, бѣха слаби както между всички страни при еднаква степень на икономическо развитие и произвеждащи еднакви продукти. Източна Румелия можеше да внася повече само своитѣ вина, когато Сѣверна България изнасяше добитъкъ, който транзитъ прѣзъ Румелия отиваше повечето за Турция.

Търговскитѣ отношения между България и Турция се уреждаха по особенъ начинъ; режимътъ, който урегулираше тия отношения, установяваше свободна размѣна за голѣмъ брой мѣстни произведения; особно интересна въ това отношение се явява спогодбата между България и Турция отъ 1903 година. Тая спогодба внесе стабилность въ търговскитѣ сношения на двѣтѣ държави; тя постави България, като васално на Турция княжество, при особно благоприятни условия. Идеята на онзи, който сключи тая конвенция, покойния министъръ Тодоръ Иванчовъ, бѣ да се създадатъ между двѣтѣ държави близки икономически връзки, които единъ день можеха да еволиратъ даже въ митнишко съглашение или митнишки съюзъ между тѣхъ. Разбира се, това си остана само идея и едно хубаво желание, защото политическитѣ отношения между България и Турция се развиваха въ противорѣчие съ тѣхнитѣ икономически интереси. Прѣзъ 1908 година, съ обявяването на България въ независимо царство, тоя процесъ на развитие се завърши, но съ това заедно се прѣмахна и привилигированото положение, което имаше България, въ икономическо отношение, спрѣмо Турция. Всичко това бѣше много естествено и отъ гледището на народно-ступанскитѣ интереси, струва ми се, че загубата не бѣ много голѣма, защото безъ особни сътресения и щети за националното стопанство Българската индустрия и земледѣлие прѣодолѣха създаденитѣ послѣдствия отъ денонсирването на договора отъ 1903 година. При все това, едвали има други двѣ дър-

жави на Балканския полуостровъ, чиито икономически интереси да създавать благоприятни условия за образуването на митнишки съюзъ между тѣхъ, както бѣха България и Турция. Размѣната между България и Турция или по-право търговскитѣ сношения между тѣхъ сж много по-оживени и обширни, отколкото между които и да било други балкански държави. Една значителна часть отъ произведенията на българската промишленость и селско домакинство се изнасяше, изнася се и сега, за турскитѣ пазари, сжщо тъй и Турция внася много свои произведения въ България, но пакъ и при тия добри условия едвали можеше да се мисли за митнишки съюзъ или митнишко съглашение между подвластната нѣкогашъ България и Отоманската империя. Сжществуваха не само политически прѣчки, но и икономически. — Турция, слѣдъ окончателното си установяване на Балканския полуостровъ, остана една държава, която не подлежеше вече на икономическо развитие, и рано или късно българскиятъ износъ трѣбваше да подири по-сигурния, по добрѣ плащащъ, па и по-културенъ чуждестраненъ пазарь. Отъ това гледище денонсирането на конвенцията отъ 1903 година не бѣше погрѣшно, но това се наложи и отъ политически съображения и наложи го Турция, която, слѣдъ обявяването на България въ независимо царство, не можеше да третира послѣднята като неи васална провинция, слѣдователно не можеше да търпи понататъкъ особния режимъ, който урегулирваше търговско-политическитѣ отношения между двѣтѣ държави и поставяше България — въ търговско отношение — въ едно привилигировано положение. Турция, обаче, искаше да използува новосъздаденото положение и като срѣдство за репресалии срѣщу България. Тя мислѣше, че отъ конвенцията прѣзъ 1903 година България е имала по-голѣми икономически изгоди, че денонсирването на послѣднята ще уврѣди повече България, че това обстоятелство ще постави даже страната при извънредно трудни условия, съ една дума Турция смѣташе, какво търговската спогодба отъ 1903 година прѣдставлява несравнено по-голѣми изгоди за България, отколкото за нея—едно схващане впрочемъ съвсѣмъ погрѣшно, защото статистическитѣ данни ни убѣждаватъ въ противното. Турскиятъ вносъ въ България се е засилвалъ и увеличавалъ абсолютно и релативно сжщо тъй както и българския въ Турция[1]).

[1]) Турскиятъ износъ за България се изразява въ слѣднитѣ цифри:

	1900 г.	1901 г.	1904 г.	1906 г.	1907 г.	1908 г.	1909 г.	1910 г.	1911 г.	1912 г.
въ мил. лева	4.6	10.	17.	18.5	17.5	19.1	21.0	21.0	15.9	13.5
%	10.	14.4	13.1	16.5	14.0	14.7	13.1	11.8	8.0	6.3

Българскиятъ износъ за Турция се изразява въ слѣднитѣ числа:

	1902 г.	1904 г.	1906 г.	1907 г.	1908 г.	1909 г.	1910 г.	1911 г.	1912 г.
въ мил. лева	22.2	25.6	21.7	27.2	33.4	36.6	44.2	29.2	17.0
%	21.4	16.2	18.4	21.7	29.7	39.8	34.3	15.8	10.8

* * *

Какви сж ступанскитѣ изгоди за една страна или за ония страни, които се обединяватъ въ митнишки съюзъ? Най-голѣмото прѣимущество, което създава единъ митнишки съюзъ за държавитѣ, които го образуватъ, е, че той разширява вжтрѣшния пазарь, защото всички обединени страни, като прѣмахватъ митнишкитѣ граници помежду си, образуватъ една икономическа область, слѣдователно и единъ общъ пазарь; но наредъ съ това голѣмо прѣимущество, не можемъ да не изтъкнемъ по-голѣмата конкуренция, която се създава на така разширения мѣстенъ пазарь. Послѣднята тукъ се явява като послѣдствие не само отъ прѣмахването на митнишкитѣ граници, но и отъ увеличението размѣра на самото производство, което ще трѣбва да работи за единъ по-голѣмъ пазарь. Разбира се, и това е едно благоприятно послѣдствие,—произходящо прѣко отъ създаването на митнишкия съюзъ, — ако конкуренцията прѣдизвика поевтиняването цѣнитѣ на стокитѣ. Митнишкиятъ съюзъ принася и фискални ползи, защото може да увеличи приходитѣ отъ митата. Отдѣлнитѣ държави обединени въ една митнишка единица, образуватъ въ сжщото врѣме по-обширна митнишка линия. Абсолютниятъ размѣръ на приходитѣ отъ мита расте, защото той е сборъ отъ отдѣлнитѣ митнишки приходи на държавата, съставляващи митнишкия съюзъ, но релативно тия приходи могатъ и да се намаляватъ. Не е толкозъ важно дали общиятъ сборъ отъ митата е по-голѣмъ, колкото е важно, при разпрѣдѣлението на приходитѣ отъ мита, какво получава всѣка отдѣлна държава, членъ на съюза. Приходитѣ отъ мита съставляватъ едно отъ най-важнитѣ пера въ приходния бюджетъ на повечето държави въ свѣта. Каква часть отъ общия приходъ, обаче, ще получи всѣки отдѣленъ членъ на съюза, това зависи отъ възприетитѣ начини за разпрѣдѣление приходитѣ отъ мита. Третя полза, която може да принесе единъ митнишки съюзъ, е едно по-интимно политическо сближение между членоветѣ на съюза; той може да наложи персонална или реална уния, между членоветѣ, особно между едноплемѣни или сродни въ национално отношение държави; по необходимость и не слѣдъ дълго врѣме, а твърдѣ бързо, митнишкиятъ съюзъ се прѣобръща въ отбранителенъ и нападателенъ политически съюзъ. Държавитѣ, които образуватъ единъ митнишки съюзъ, обикновено иматъ и политически интереси и съ общи усилия трѣбва да отстояватъ своитѣ права и интереси. Може да се каже, че всѣки митнишки съюзъ е резултатъ не само на извѣстни икономически, но и на общи политически интереси. При това членоветѣ на съюза, като образу-

ватъ обща митнишка територия поради солидарностьта на интересите си, съ общи усилия и задружно могатъ да посрѣщнатъ и да водятъ една митнищка война, обявена или която биха обявили тѣ. Въ такъвъ случай положението на държавитѣ, членове на митнишкия съюзъ, очевидно, е несравнено по-изгодно и благоприятниятъ изходъ на войната много по-сигуренъ, отколкото ако всѣка отъ тѣхъ воюваше по-отдѣлно.

Митнишкиятъ съюзъ има не само изгодни страни, той изисква и извѣстни жертви, чиито размѣръ е различенъ, но винаги въ зависимость отъ ступанското и политическото положение на отдѣлнитѣ членове. Не може да се допусне, защото това нѣма да отговаря на дѣйствителностьта, че всички държави сѫ при съвсѣмъ еднакви икономически условия. Тѣ може да сѫ на еднаква степень на икономическо развитие, но по-географически, климатически, социални и по редъ други причини развиватъ различни производствени отрасли или еднаквитѣ такива сѫ при различни условия. Това обстоятелство създава извѣстни икономически противорѣчия, които въ единъ митнишки съюзъ могатъ да бѫдатъ прѣодолени съ по-голѣми или съ по-малки жертви. Така напримѣръ, една отъ съюзнитѣ страни има по-благоприятни условия за развитие на нѣкои индустрии, но и другата има условия за развитието на сѫщитѣ индустрии, обаче, първата има много по-благоприятни природни и обществени условия. Въ единъ митнишки съюзъ първата ще използува по-широкия пазарь и като по-конкурентно способна, естествено, ще измѣсти въ много случаи произведенията на втората, но наредъ съ това тя ще парализира и цѣлото развитие на сѫщата промишленость въ послѣднята страна; тая отъ своя страна трѣбва да понесе жертви, и ако тѣхния размѣръ не е по-голѣмъ, а много по-малъкъ, отъ общитѣ ползи, които страната може да има изобщо отъ единъ митнишки съюзъ, тя безъ двоумѣние трѣбва да рискува и понесе тия жертви. Митнишкитѣ съюзи сѫ резултатъ на дълги борби, придружени по необходимость и съ голѣми жертви, но тѣ винаги установяватъ трайна хармония въ икономическитѣ интереси на отдѣлнитѣ членове. Ако ли митнишкиятъ съюзъ или митнишкото съглашение не може да координира интереситѣ на държавитѣ, които го образуватъ или които трѣбва да го образуватъ, той е не траенъ и при такива условия изобщо не може да се образува. Историята на тоя въпросъ напълно потвърждава тая мисъль. Германскиятъ митнишки съюзъ, както видѣхме, е резултатъ на дълги борби и слѣдъ като се отстраниха противорѣчията между интереситѣ на отдѣлнитѣ държави, едва слѣдъ това, той се наложи и установи траенъ режимъ. Митнишкиятъ съюзъ между Австрия и Унга-

рия — двѣ държави иначе отдѣлни, но обединени въ реална уния, — и днесъ се подържа съ упорити борби между двѣтѣ страни, защото противорѣчивитѣ икономически интереси между двѣтѣ половини на двойната монархия не само че не се изглаждатъ, но напротивъ като че ли се разрастватъ още повече.

Условията, при които единъ митнишки съюзъ или митнишко съглашение е наложителенъ или пъкъ може да се осѫществи, сѫ различни, но всѣкога такъвъ единъ съюзъ трѣбва да отговаря и удовлетворява извѣстни икономически интереси. Единъ митнишки съюзъ или съглашение може да бѫде най-напрѣдъ резултатъ на политически интереси и съображения; Австро-Унгария и особно първата настояваше по-рано, настоява и сега да бѫде приета като равноправенъ членъ въ германския Zollverein. Австро-Унгария е една разноплѣмена държава, въ която нѣмската нация е господствующа; послѣднята въ своитѣ национални борби дири подкрѣпата на нѣмцитѣ отъ империята и въ митнишкия съюзъ, обгръщащъ Германия и Австро-Унгария, тя виждаше срѣдствата за защита на цѣлокупната нѣмска раса отъ чужди влияния и давления, главно славянски. И днесъ не е изчезнало стремлението за обединение на Германия и Австрия, въ една голѣма митнишка единица. То намира привърженици и между интелигенцията и на двѣтѣ страни, но най-въодушевени идеолози на тия тенденции сѫ пангерманиститѣ. Дѣйствително, ако Германия въ своята колониална политика срѣщне мѫчно прѣодолими прѣпятствия, ако тя бѫде лишена отъ възможностьта да добие свои колонии, съ една дума ако великата нѣмска държава не намѣри достатъчно пазари за своята промишленость, ако тя не открие нови морски и сухоземни пѫтища на своята търговия, ако не намѣри нови източници отъ сурови и полуобработени материали за своята промишленость, ако тя не намѣри нови земи, въ които да депласира своето свърхнародонасение — стремлението на двѣтѣ нѣмски държави да се обединятъ въ една гигантска митнишка и политическа единица ще бѫде още по-силно и подобно обединение ще се наложи по силата на колосалното развитие на икономическитѣ и културни сили на нѣмското плѣме.

Единъ митнишки съюзъ, както това отбѣлѣзахъ още отъ начало, може да бѫде резултатъ или по-точно казано може да се наложи и отъ самата протекционистическа политика на държавитѣ, които биха образували такъвъ съюзъ. Той може да се наложи, за да се прѣмахнатъ всички ония прѣчки, които протекционизмътъ на отдѣлнитѣ държави противопоставя срѣщу промишления напрѣдъкъ изобщо. Германския Zollverein унищожи вѫтрѣшнитѣ митнишки

граници между отдѣлнитѣ държави; той установи общи еднакви мита за внасянитѣ стоки, очерта една единствена митнишка граница, прѣмахна вжтрѣшнитѣ мита и други данъци, които обрѣменяваха вжтрѣшната размѣна, съ една дума унищожи всички прѣчки, които нѣмската индустрия срѣщаше по пжтя на своето развитие и обедини нѣмския народъ, който до това врѣме бѣ разпокжсанъ на многобройни държавици, въ една държава. Германския Zollverein е резултатъ на икономическото и политическо развитие на Германия. Въ всѣки случай единъ митнишки съюзъ, при каквито условия и да се образува той, не се образува за да замѣсти единъ режимъ съ другъ — да се замѣсти протекционизмътъ съ свободната търговия. Не може да се каже, че митнишкиятъ съюзъ или съглашение е една крачка къмъ свободната търговия, защото не замѣства протекционизма съ нова система, напротивъ, той даже създава по-благоприятни условия за послѣдния, но като прѣмахва вжтрѣшнитѣ граници между съюзнитѣ държави и разширява вжтрѣшния пазарь, като създава условия за по-голѣмо разнообразие въ производството, намалява риска отъ протекционистическата политика, намалява, или по-точно казано, смегчава лошитѣ послѣдствия отъ тая система. При по-голѣмъ пазарь не само че митата се разхвърлятъ на единъ по-голѣмъ брой потрѣбители, но тѣ могатъ да бждатъ и намалени. Прѣминаването отъ протекционизмъ къмъ свободна търговия се обуславя само отъ степеньта на икономическото развитие на всѣка държава, единъ митнишки съюзъ установява свободни търговски сношения и свободна размѣна между членоветѣ на съюза; но и въ тоя случай не може да става дума за режимъ на свободна търговия, защото спрѣмо трети държави съюзътъ се явява като една митнишка единица, и ако той не е усвоилъ изобщо принципитѣ на свободната търговия спрѣмо външния свѣтъ, той е подъ пълното господство на протекционизма.

При какви условия може да се образува между България и Сърбия и между балканскитѣ държави изобщо единъ митнишки съюзъ и слѣдъ това една балканска федерация? У насъ се смѣта, че така наречената балканска федерация е логическо послѣдствие отъ митнишкия съюзъ или съглашение, които държавитѣ на полуострова биха сключили. Азъ не отивамъ толкозъ далеко и мисля, че едно лоялно, почиващо на тѣхнитѣ добрѣ разбрани интереси, съглашение, между нѣкои отъ балканскитѣ държави което — съглашение — слѣдъ врѣме трѣбваше да еволира въ политически съюзъ — отбранителенъ и нападателенъ — бѣ трудна, но може би възможна работа. Обаче, една федерация на балканскитѣ народи, единъ митнишки съюзъ обгръщащъ всички държави на полуострова — това е една

утопия. То е невъзможно, защото такава една работа има да прѣодолѣе прѣчки, които човѣшкитѣ сили мжчно ще могатъ да побѣдятъ. Много и разнообразни сж противорѣчията между балканскитѣ държави и не толкова разногласия отъ ступански характеръ, колкото отъ политически и националенъ създаватъ пропасть межу държавитѣ на полуострова. Не отричамъ, че между нѣкои отдѣлни държави можеха да се намѣрятъ допирни точки и общность на интереситѣ, слѣдователно да се постигне и добро разбиране между тѣхъ, да се създадатъ по тоя начинъ условията за политически съюзъ, но събитията се развиваха бързо, чужди влияния и цѣла редица други причини осуетиха и тая възможность. Мисля, че пакъ България и Сърбия бѣха поставени при най-благоприятни условия и въ това отношение, но, както отбѣлѣзахъ и по-рано, поради нескопосаностьта на дипломацията на тия двѣ държави, тѣ тръгнаха по обратенъ пжть и започнаха съ онова, съ което трѣбваше да свършатъ. Противоположни политически и национални интереси прѣпятствуваха не само на едно сближение, но и на едно елементарно разбиране между балканскитѣ народи. Отъ вѣкове насамъ тѣ живѣеха въ постояни борби. Българи и гърци прѣзъ дългитѣ вѣкове на тѣхното сжществуване водѣха постояна борба за надмощие и владичество надъ полуострова. Турското владичество, което спаси гръцкото плѣме отъ окончателно погинване, не тури край на тая борба, то я само прѣустанови до новото възраждане на българския народъ. Тая борба продължава и днесъ и се дължи на сжщитѣ стари причини. Въ движението на българския народъ и на гръцкия има двѣ противоположни тенденции, които прѣдизвикватъ непримиримость, вражди и борба между българи и гърци. Гъркътъ, владѣющъ морето, дири опора за своето сжществуване и всестрано развитие на икономическитѣ си сили и въ дълбоката суша и отъ брѣга на морето се движи къмъ сушата. Българинътъ се движи въ обратно направление; живущъ въ дълбоката суша, той дири широки простори за развитието на своитѣ буйни икономически и физически сили и по долинитѣ и по течението на рѣкитѣ се движи отъ сушата къмъ морския брѣгъ и къмъ морето. Владѣющъ сушата, той се стреми да завладѣе и морето. Тия двѣ противоположни движения на двата народа на балканския полуостровъ прѣдизвикватъ жестокитѣ национални и политически борби, които прѣизпълватъ историята на България и на Византия отъ идването на българитѣ на Балканския полуостровъ дори до днесъ. Това сж борби не само за надмощие, но и за владичество на централната и южна часть на полуострова. И завладяването на тия области отъ българитѣ е било, остава и днесъ една необходимость за

България. Великитѣ български царе Симеонъ и Иоанъ Асѣнъ II не отъ суетно славолюбие се опитваха да прѣвзематъ Цариградъ. Завладѣването на Византия значеше окончателното консолидиране на България на балканския полуостровъ. Завладѣването днесъ на бѣломорския брѣгъ и на централна Македония е необходимо не само за правилното и сигурно икономическо развитие на България, но и за нейното самостоятелно политическо сѫществуване. Тая противоположность на икономическитѣ, политически и национални интереси подържаше по-рано, подържа и днесъ антагонизма между двѣтѣ държави и осуетява всѣки опитъ за сближение и разбиране между тѣхъ. Единъ съюзъ, слѣдователно, политически или икономически траенъ и искрененъ бѣ невъзможенъ, такъвъ той остава и днесъ, а може би и за дълго врѣме още.

Не по-другояче стоеше работата и съ Турция. Още стремленията на нѣкои отъ старитѣ български дѣйци изъ цариградскитѣ кръгове за реална уния между България и Турция бѣха несполучливи опити за установяването на по-разумни отношения между побѣдени и побѣдители. Всички опити за обновление на турската империя излѣзоха несполучливи и безуспѣшни, и турската нация като че не подлежи на възраждане. Отношенията между България и Турция се изострюваха постояно, а Турция бѣ осѫдена на разпадане и колкото по-рано и по-скоро очистѣше полуострова, толкозъ по-добрѣ бѣ това за общия миръ и днесъ тя трѣбва да бѫде окончателно измѣстена изъ Европа — това е необходимо не само за спокойствието на Балканския полуостровъ, но и за мира изобщо. Добри приятелски отношения между България и Турция бѣха невъзможни, а още по-малко бѣше възможенъ единъ съюзъ между тѣхъ, тогава, когато България се смѣташе за единствения наслѣдникъ на Турция въ полуострова и когато македонското революционно движение постояно ронѣше и събаряше турското владичество.

България и Ромѫния нѣмаха причини да бѫдатъ въ неприятелски отношения по между си, но спрѣмо голѣмитѣ политически проблеми и специално спрѣмо източния въпросъ Ромѫния се намираше въ положение аналогично съ това на Сърбия. Безсилна да се бори сама за ромѫнскитѣ земи подъ чуждо владичество и да осѫществи по тоя начинъ своето национално обединение, Ромѫния дебнѣше България и не изпусна случая да я ограби и изнуди. Тя се боеше отъ обединението на България и Македония, защото прѣдполагаше, че единъ пѫть обединенъ българския народъ, той ще помисли и за Добруджа, и ромѫнскитѣ рѫководящи кръгове, ромѫнскиятъ печатъ постояно разпространяваха у народа и интелигенцията единъ безосновенъ страхъ отъ България. Има обаче и друга причина, която

подхранваше ромжнскитѣ аспирации за тъй нареченията четверожгълникъ отъ Русе до Варна. Спускането на България къмъ бѣломорския брѣгъ и владѣнието на по-голѣма дълга линия отъ тоя брѣгъ, караше мѣродавнитѣ кржгове въ Ромжния да мислятъ, че тѣ трѣбва да прѣмѣстятъ своята приморска граница до Варна включително и послѣдния. Такава една граница, която щѣше да включва и шуменската крѣпость въ себе си, осигуряваше владѣнието на Добруджа. Тѣ мислѣха, че колкото повече България се спуска на югъ, Ромжния трѣбва по нейния гърбъ да се приближи до Бѣлотоморе, за да съкрати търговския пжть отъ централна Ромжния до Бѣло море. При най-благоприятни условия за взаимно разбиране бѣха, оставатъ и днесъ България и Сърбия. Това сж два едноплѣмени народа, на еднакво културно ниво, съ една религия, близъкъ и сходенъ езикъ; и двата не бѣха обединени национално, слѣдователно можеха да намѣрятъ много допирни точки помежду си, почиващи на общностьта на тѣхнитѣ политически и икономически интереси. Сърбия въ своето икономическо развитие изнемогваше отъ липса на собственъ морски брѣгъ. Най-добритѣ сръбски земи бѣха подъ чуждо владичество, подъ това на Австрия и Унгария, но умѣлата австрийска дипломация успѣ, както е извѣстно, да отклони сръбското влияние отъ Босна и Херцеговина и и да го насочи къмъ Македония и къмъ Солунъ, който при най-благоприятни обстоятелства за кралството нѣмаше да бжде сръбски, а австрийски. Австро-Унгария, разчитайки на старитѣ си съглашения съ Русия, съглашения почиващи върху принципа: раздѣла на Балканския полуостровъ между двѣтѣ велики държави, насърдчаваше сръбскитѣ стремления къмъ Македония, защото смѣташе, че онова, което Сърбия извоюва, ще бжде единъ день австрийско. Но при все това, тя не можеше да гледа спокойно на едно засилване на Сърбия и особно се боеше отъ всѣко сближение и разбиране съ България и изобщо отъ всѣко сближение на балканскитѣ държави помежду имъ. Послѣдниятъ, но и най-силенъ ударъ на австрийското влияние въ Сърбия се нанесе съ атентата, който унищожи династията на Обреновичитѣ. Дѣйствително, и покойниятъ краль Александръ държеше за приятелски отношения съ България, но сръбската политика тогава, както и напослѣдъкъ при краль Петра, държеше сѐ още за раздѣлата на Македония между България и Сърбия. Тия сръбски аспирации намираха подкрѣпата и на Русия и на Австро-Унгария. Русия, отъ една страна, се стремѣше чрѣзъ раздѣлянето на Македония между България и Сърбия да сближи тия двѣ държави, за да ги противопостави на своитѣ противници, отъ друга, като не се довѣряваше достатъчно на България и като се съмняваше, че тя

въ единъ рѣшителенъ день ще отиде съ Русия противъ нейнитѣ противници, т. е. противъ Австро-Унгария, се стремѣше да засили Сърбия, чиито национални интереси ѝ налагаха да бжде противъ дуалистическата монархия. Въ това отношение Сърбия можеше да бжде засилена за смѣтка на България, ако тя участвува съ по-голѣмъ дѣлъ при ликвидацията на Македонския въпросъ. Частно за България, обаче, рускитѣ смѣтки бѣха съвсѣмъ погрѣшни, защото не само българскитѣ русофоби, а и руската дипломация, — отчуждаваше България и настройваше българското обществено мнѣние противъ Русия. Българскитѣ интереси не можеха да бждатъ противни на добрѣ разбранитѣ руски такива, слѣдователно България, ако неможеше да застане на страната на Русия, никога нѣмаше да отиде и противъ нея. Напротивъ, една силна и голѣма България бѣ гаранция за сжществуването на Сърбия и обратното, една увеличена съ български земи Сърбия и една Сърбия обединена съ сръбскитѣ земи въ Австро-Унгария, прѣдставляваше опасность за България, която, единъ пжть изгубила Македония, щѣше да изгуби своето политическо значение, и нейното влияние щѣше да бжде само малко по-голѣмо отъ това на Черна Гора и Албания: нейната политика ще зависи винаги отъ благоволението на силна и голѣма Сърбия, а националнитѣ вражди щѣха да разяждатъ отношенията между двѣтѣ държави. Въ всѣки случай, тактиката и на Русия и на Австро-Унгария по отношение на сръбскитѣ претенции къмъ Македония се схождаха, макаръ всѣка една да прѣслѣдваше различни цѣли. Сърбия отъ своя страна, като губѣше влиянието си въ Босна и Херцеговина и надеждата единъ день да си присъедини тия сръбски земи, подъ натиска на своитѣ икономически интереси, — да се сдобие по-скоро съ собственъ морски брѣгъ, — усилваше, макаръ и безуспѣшно, своята пропаганда въ Македония, за да обоснове и претенциитѣ си върху часть отъ турското наслѣдство. Така се оправдаваха сръбскитѣ домогвания къмъ българска Македония, а сръбската политика — безсилна да се бори съ единъ голѣмъ противникъ и безъ да се погрижи да спечели близки приятели за своята национална кауза —, измѣстваше сжщинския сръбски въпросъ, за да го замѣсти съ претенциитѣ си върху Македония и да отчужди отъ себе си симпатиитѣ на България. Ето защо между двѣтѣ съсѣдни държави се създаваха непримирими политически и национални интереси и всѣки опитъ за сближение или за съюзъ—икономически или политически, безразлично,—бѣше осжденъ прѣдварително на пропадане, ако въ основата на подобно споразумѣние не лежеше едно добросъвѣстно и отговоряще на истинскитѣ и добрѣ разбрани политически, национални и икономически интереси

на двата славянски народа. Но, пита се, при такива противорѣчия можеше ли да се постигне едно искрено и трайно разбиране и сближение между България и Сърбия? Можеше. Единъ съюзъ между тѣхъ не само бѣ възможенъ, но бѣ и най-естественъ, много по-естественъ и много по-лесно възможенъ, отколкото единъ съюзъ или едно съглашение между България и Гърция или между България и Ромжния; такъвъ съюзъ нѣмаше да почива само на плѣменни връзки, но и на общность на интересите. Сръбскитѣ национални интереси не бѣха въ Македония, тѣ бѣха въ сръбскитѣ земи подъ Австрия и Унгария. България и Сърбия не бѣха обединени и национално въ тия свои стремления двѣтѣ страни можеха да се подържатъ взаимно. Икономическитѣ интереси на Сърбия, нейното стремление къмъ изходъ на море, можеха да бждатъ отклонени отъ Бѣлото море и насочени къмъ Адриатическото. Едно увеличение на България, обединението на цѣлокупния български народъ, щѣше да създаде добри приятелски връзки между двѣтѣ държави, и Сърбия, подкрѣпена отъ единъ приятель като голѣма България, можеше да бжде по-сигурна въ своитѣ аспирации. Обединена България не прѣдставляваше опасность за Сърбия въ никакво отношение; условия за национални вражди между тѣхъ нѣмаше да сжществуватъ; нашитѣ икономически интереси сж устремени все къмъ югъ, слѣдователно изключени сж всѣкакви причини за конфликти между двѣтѣ славянски държави. Едно споразумѣние между България и Сърбия, като на България се обезпечи Македония, а на Сърбия собственъ брѣгъ на Адриатическо море и съюзническа подържка за Босна и Херцеговина, изобщо за сръбскитѣ земи или както се изразяватъ сърбитѣ по-широко, подкрѣпата и готовностьта на България да защити Сърбия отъ домогванията и вмѣшателството на Австро-Унгария, — това бѣ базата, върху която тѣ — България и Сърбия — можеха да се разберат и съюзятъ. Тая идея, която мжчно си пробиваше пжть въ Сърбия, защото искусно се подържаха и насърдчаваха сръбскитѣ домогвания къмъ Македония, най-послѣ лека-полека и много бавно, захвана да прониква въ общественото мнѣние и да сломява сръбската упоритость. И ние не бѣхме твърдѣ далечъ отъ едно пълно разбиране върху подобна основа За доказателство мога да посоча двѣтѣ съглашения между България и Сърбия отъ 1904 година и отъ 1912, послѣдното отъ които имà такъвъ злополученъ край за България. По силата на тайния договоръ отъ 1904 година, България се дезинтерисираше отъ Албания, която бѣ оставена подъ влиянието на черногорскитѣ интереси, по договора отъ 1912 година, България повторно се дезинтерисираше отъ Албания, като послѣднята бѣ прѣдоставена на Сърбия

и Гърция. Съ това Сърбия, като излизаше на Адриатическото море, трѣбваше да се откаже отъ своитѣ претенции въ Македония и сама туряше край на домогванията си спрѣмо Солунъ или кой да било пунктъ отъ Бѣлото море. За услугитѣ, или по-право казано, за участието си въ войната срѣщу Турция, Сърбия бѣ обезщетена съ една часть отъ Македония, окончателния размѣръ на която трѣбваше да опрѣдѣли единъ арбитъръ, какъвто бѣ Рускиятъ Императоръ. За съжаление, тоя начинъ на разрѣшение спорнитѣ въпроси между България и Сърбия бѣ усвоенъ твърдѣ късно. Трѣбва да признаемъ, че той пакъ не бѣ искрено възприетъ и разбранъ отъ Сърбия, чиято интелигенция и дипломация, възпитана и отраснала въ една епоха на дивъ шовинизъмъ, застави Сърбия да измѣни на своитѣ задължения и да унищожи единъ толкова полезенъ и необходимъ и за Сърбия и за България съюзъ.

Вмѣсто да се работи и отъ двѣтѣ страни за едно правилно, отговарящо на тѣхнитѣ интереси сближение и разбиране по въпроситѣ, които ги разединяваха; вмѣсто да вникнатъ въ сѫщностьта на националнитѣ проблеми, които вълнуваха двѣтѣ съсѣдни държави и да разберат, че тия интереси не се срѣщатъ, и не сѫ въ противорѣчие, съ една дума вмѣсто да се погледне направо и ясно въ въпроситѣ и да се поиска едно недвусмислено разбиране—имаше хора, които мислѣха, че работата може да се избиколи и сѫщиятъ резултатъ да се постигне по единъ околенъ, макаръ и по-бавенъ пѫть. И двѣтѣ страни почнаха да се залъгватъ съ идеята за митнишка уния. Трѣбва да забѣлѣжа, че тая идея не биде усвоена отъ сериознитѣ политически дѣятели въ България, тя не намѣри голѣми привърженици и въ Сърбия, а опитътъ отъ 1905 година съ тъй наречения проектъ за митнишки съюзъ между България и Сърбия, бѣ само единъ епизодъ въ отношенията на двѣтѣ държави безъ всѣкакви послѣдствия. Но мислѣше се, повечето отъ любителитѣ на сухитѣ доктрини, какво подобна идея, ако тя се осѫществи, ще подготви условията за пълно разбиране съ Сърбия по Македонския въпросъ и по всички въпроси, които интересуваха и двѣтѣ страни. И вмѣсто да се пристѫпи направо къмъ изяснение и споразумѣние по националнитѣ и политически спорове, подириха се способи да се измѣстятъ тѣ. Такъвъ способъ бѣ и идеята за митнишка уния или съглашение между България и Сърбия. Митнишката уния, както вече отбѣлѣзахъ, трѣбваше да еволира въ политически съюзъ, а като се координиратъ икономическитѣ интереси, прѣдполагаше се, че ще се отстранятъ постепено, съ течение на врѣмето, и политическитѣ противорѣчия. По тоя начинъ, само по себе си, щѣха да се създадатъ благоприятни условия за спора-

зумѣние и по Македонскитѣ работи. Обратното на всичко това бѣ правиятъ пжть, по който трѣбваше да върви политиката и на двѣтѣ държави. Прѣди всичко само единъ политически съюзъ, почиващъ на правилно разбиране и споразумѣние върху Македонския въпросъ, съ течението на врѣмето, слѣдъ като се създадѣха необходимитѣ икономически условия, можеше да еволира въ митнишки съюзъ или митнишко съглашение. Такъвъ единъ съюзъ е една по-съвършена организация, слѣдователно посложна и по-мжчна за осжществяване. Въ всѣки случай, тя бѣ мжчно осжществима работа дотогава, докато между двѣтѣ страни липсватъ икономически условия. А такива условия дѣйствително липсваха, тѣ липсватъ и сега, защото България и Сърбия сж почти на еднаква степень на икономическо развитие, при еднакви производства, слѣдователно стопанскитѣ сношения между тѣхъ сж съвсѣмъ ограничени. Статистическитѣ данни, които привеждамъ тукъ, както за търговията, тъй и за индустриалното развитие на двѣтѣ съсѣдни държави, напълно потвърждаватъ тая мисъль.

Търговията на България съ всички останали държави на Балканския полуостровъ, общо взета, дѣйствително не е незначителна, но съ Сърбия специално тя е нищожна. Нашиятъ износъ за балканскитѣ страни изобщо се движи между 17% и 40% отъ общия износъ на страната. Абсолютно той се увеличава по-малко или повече, но релативно той се намалява. Трѣбва, обаче, да констатираме, че абсолютното увеличение на българския износъ не е за всичкитѣ държави постояно и значително. За Турция отъ 18 милиона прѣзъ 1900 година, той се е увеличилъ най-много прѣзъ 1908, 1909, 1910 и 1911 година на 33, 36, 44 и 29 милиона, за да спадне прѣзъ 1912 година на 17 милиона лева. Това спадане се дължи, разбира се, на войната. Българскиятъ износъ за Ромжния прѣзъ периода отъ 1900 до 1912 година включително, е останалъ почти неизмѣненъ, за Гърция той показва една тенденция на постояно увеличение, а за Сърбия е останалъ прѣзъ цѣлия тринадесеть годишенъ периодъ почти неизмѣненъ, съ тая само разлика, че прѣзъ 1904 и 1905 година той се повишава на 1 — 2 милиона, за да спадне бързо до своя обикновенъ размѣръ. Вносътъ въ България отъ другитѣ балкански държави показва сжщитѣ тенденции. Релативно прѣзъ извѣстенъ периодъ се увеличава незначително, но послѣ постепено пада. Абсолютно, обаче, се повишава всѣка година. Тая тенденция въ търговскитѣ сношения на България съ балканскитѣ държави е съвсѣмъ естествена и напълно отговаря на нейното общо търговско и икономическо развитие. Стопанскиятъ напрѣдъкъ на страната ѝ създава по-обширни връзки съ западно-

европейскитѣ държави, отъ колкото съ нейнитѣ близки съсѣди, които сж на еднаква степень на развитие и почти при еднакви производствнни отрасли, затова нашиятъ вносъ и износъ за западно-европейския пазарь е по-голѣмъ, отколкото тоя за пазаря на останалитѣ балкански държави; но общото нарастване на нашата търговия обяснява абсолютното увеличение на нашия вносъ и износъ за тия страни.

Ето статистическитѣ данни, които илюстрират търговскитѣ сношения на България съ Турция, Ромжния, Гърция и Сърбия.

Търговията на България съ Балканскитѣ държави.

I.

Вносъ въ България.

Години	Турция	Ромжния	Сърбия	Гърция	Всичко
1900 . .	4.659.000	1.839.000	694.000	247.000	7.437.000
1901 . .	10.061.000	2.290.000	1.078 000	319.000	13.750.000
1902 . .	11.077.000	1.484.000	739.000	473.000	13.775.000
1903 . .	12.324.000	2.181.000	727.000	321.000	15.555.000
1904 . .	17.025.000	3.712.000	1.100.000	337.000	22.175.000
1905 . .	16.872.000	5.519.000	1.080.000	283.000	23.754.000
1906 . .	18.052.000	3.364.000	1.408 000	224.000	23.049.000
1907 . .	17.547.000	3.633.000	2.055.000	388.000	23.625.000
1908 . .	19·152.000	4.130.000	2.036.000	454.000	25.774.000
1909 . .	21.083.000	5.048.000	2.749.000	811.000	29.693.000
1910 . .	21.024.000	6.572.000	2.270.000	420.000	30.287.000
1911 . .	15.986.000	8.723.000	1.750.000	487.000	26.948.000
1912 . .	13.591.000	13.415.000	1.789.000	832.000	29.629.000

Износъ отъ България.

1900 . .	18.001.000	1 301.000	402.000	2.023.000	21.729.000
1901 . .	24.429.000	697.000	312.000	3.224.000	28.663.000
1902 . .	22.211.000	1.209.000	319.000	3.551.000	27.290.000
1903 . .	23.165.000	1.510.000	358.000	4.911.000	29.946.000
1904 . .	26.645.000	1.755.000	1.745.000	3.730.000	32.877.000
1905 . .	21.310.000	1.850.000	2.356.000	5.456.000	30.973.000
1906 . .	21.699.000	1.121.000	583.000	9.721.000	33.125.000
1907 . .	27.282.000	923.000	347.000	8.019.000	36.573.000
1908 . .	33.482.000	958.000	343.000	8.933.000	43.718.000
1909 . .	36.651.000	620.000	358.000	4.600.000	42.232.000
1910 . .	44.283.000	869.000	404.000	6.339.000	51.896.000
1911 . .	29.209.000	1.246.000	613.000	12.649.000	43.719.000
1912 . .	17.023.000	1.436.000	458.000	8.382.000	27.300.000

II.

Търговията на България изобщо.

Години	Вносъ	Години	Износъ
1900	46.342.000	1900	53.982.000
1901	70.044.000	1901	82.769.000
1902	71.246.000	1902	103.684.000
1903	81.802.000	1903	108.073.000
1904	129.689.000	1904	157.618.000
1905	122.249.000	1905	147.960.000
1906	108.474.000	1906	114.573.000
1907	124.661.000	1907	125.594.000
1908	130.150.000	1908	112.356.000
1909	160.429.000	1909	111.433.000
1910	177.356.000	1910	129 052.000
1911	199.344.000	1911	184.633.000
1912	213.110.000	1912	156.406.000

III.

Въ процента изразена търговията на България съ балкан. държави къмъ общата търговия на страната.

Години	Вносъ	Години	Износъ
1900	16.	1900	40.2
1901	19.6	1901	34.6
1902	19.3	1902	26.3
1903	19.	1903	27.7
1904	17.	1904	20.8
1905	19.5	1905	20.9
1906	21.2	1906	28.9
1907	18.9	1907	29.1
1908	19.8	1908	38.9
1909	18.5	1909	37.9
1910	17.	1910	40.2
1911	13.5	1911	23.6
1912	13.8	1912	17.4

Да анализираме слѣдъ това по-подробно търговията на България съ нѣкои отъ балканскитѣ държави. Най-обширни търговски връзки — както се вижда отъ горнитѣ данни — ние имаме съ Турция, на второ мѣсто слѣдъ нея иде Гърция съ островитѣ отъ Архипелага, Ромжния и на послѣдно мѣсто Сърбия. Прѣдметъ на търговията между балканскитѣ страни помежду имъ и между останалитѣ държави е размѣна повечето на земледѣлчески про-

изведения и една незначителна часть на индустриални стоки. Тоя характеръ на размѣната обяснява и сравнително малкия размѣръ на търговията помежду имъ.

За илюстрация на тия търговски връзки ще приведа само нѣкои отъ по-крупнитѣ пера отъ вноса и износа на България за ония балкански държави, съ които тя има най-обширна търговия.

За Турция ние изнасяме главно добитъкъ, скотовъдни продукти, зърнени храни и пр. Най-крупно перо отъ тѣхъ прѣдставлява едрия добитъкъ, овнитѣ, овцетѣ, телетата и агнетата, а отъ скотовъднитѣ първо мѣсто заема кашкавалътъ, чийто годишенъ износъ се движи между 1.200.000 — 3.000.000 лева. Отъ зърненитѣ храни изнасяме най-много пшеница и червенка, по-послѣ идатъ ечмика и царевицата. Отъ индустриалнитѣ произведения първо мѣсто заематъ шаецитѣ и абитѣ, гайтанитѣ и брашното. Не ще да е безинтересно, струва ми се, да покажемъ какъ се е развивалъ износътъ на тия продукти въ Турция и какъвъ пазарь сѫ могли да си извоюватъ тия два най-важни отрасли на българската промишленость въ близката намъ Оттоманска империя. Ето тия данни.

Износъ на:

	пшенично брашно		шаекъ	гайтанъ
	килограми	въ лева	въ лева	въ лева
1900	8.941.000	1.638.000	1.353.000	593.000
1901	12.745.000	2.435.000	1.532.000	714.000
1902	12.489.000	2.425 000	1.564.000	791.000
1903	17.319.000	3.383.000	1.603.060	591.000
1904	18.654.000	3.678.000	1.553.000	819.000
1905	14.671.000	2.855.000	1.575.000	879.000
1906	12.684.000	2.502.000	2.137.000	1.007 000
1907	18.419.000	3 752.000	2.215.000	940.000
1908	20.807 000	4.962.000	1.520.000	928.000
1909	29.089.000	6.342.000	3.178.000	1.060.000
1910	87.761.000	10.672.000	3.892.000	1.166.000
1011	44.509.600	9.049.000	2.157.000	893.000
1912	33.961.000	6.982.000	1.098.000	636.000

Да разгледаме сега вносътъ на Турция въ България. И тукъ, както и по-горѣ, ще отбѣлѣжимъ само по-крупнитѣ пера отъ турскиятъ вносъ у насъ. Турция внася въ България сѫщо тъй повече земледѣлчески произведения, занаятчийски продукти и отчасти индустриални артикули, които въ повечето случаи не сѫ произведени въ самата страна. Такива сѫ напримѣръ внасянитѣ въ насъ памучни прѣжди. Първо мѣсто въ турския вносъ въ България заематъ солената риба, сусама, маслинитѣ, дървеното масло, сапунъ за пране, гьонове и кюселета, непрана вълна, суровъ памукъ и отпадъци отъ него, сурова памучна прѣжда до № 12; английска нумерация и пр. Ето статистическитѣ данни за турския вносъ въ насъ:

	Риба солена.	Сусамъ.	Маслини.	Дърв. масло.
	лева	лева	лева	лева
1900	289.000	260.000	230.000	341.000
1901	304.000	760.000	351.000	1.517.000
1902	672.000	558.000	387.000	1.598.000
1903	752.000	870.000	475.000	1.843.000
1904	810.000	669.000	593.000	2.445.000
1905	955.000	508.134	713.000	2.104.000
1906	1.175.000	449.000	757.000	2.895.000
1907	1.183.000	809.000	718.000	2.348.000
1908	1.386.000	1.027.000	791.000	2.577.000
1909	1.863.000	1.010.000	1.015.000	2.159.000
1910	1.466.000	1.389.000	1.196.000	2.577.000
1911	954.000	1.286.000	970.000	2.029.000
1912	183.000	717.000	762.000	2.410.000

	Копринени пашкули		Розово масло
	лева		лева
1900	189.000	1900	673.000
1901	320.000	1901	393.000
1902	840.000	1902	417.141
1903	604.009	1903	221.000
1904	994.600	1904	355.000
1905	617.000	1905	163.865
1906	727.000	1906	222.293
1907	1.358.000	1907	406.455
1908	590.000	1908	72.366
1909	958.000	1909	247.595
1910	1.149.000	1910	120.034
1911	328.000	1911	5.387
1912	7.500	1911	60.148

	Сапунъ за пране и пр. въ лева	Гьонове и кюселета	Памукъ суровъ	Прѣжди памучни до № 12 (сурови)
1900	57.000	244.000	89.000	237.000
1901	294.000	555.000	377.000	572.000
1902	314.000	508.000	641.000	462.000
1903	323.000	537.000	249.000	674.000
1904	603.000	855.000	582.000	789.000
1905	466.000	931.000	473.000	878.000
1906	499.000	1.088.000	674.000	897 000
1907	920.000	782.000	493.000	1.385.000
1908	927.000	674.000	575.000	1.145.000
1909	1.497.000	492.000	458.000	1.586.000
1910	1.462.000	210.000	449.000	1.378.000
1911	442.000	269.000	561.000	841.000
1912	278.000	174.000	344.000	494.000

Съ Гърция България сѫщо тъй има по-значителни търговски сношения, но тѣ далечъ не сѫ тъй обширни, както тия съ Турция.

Нашиятъ износъ за Гърция се заключава главно въ зърнени храни: пшеница, червенка, царевица, брашно, фасулъ и пр. Гръцкиятъ вносъ въ България е незначителенъ: Гърция изнася за България повече маслини и дървено масло.

Отъ приведенитѣ статистически данни за търговията на България съ нейнитѣ съсѣди се вижда, че нейнитѣ икономически връзки съ Турция и Гърция сѫ много по-оживени и по-голѣми, отколкото съ другитѣ балкански държави. Поради обстоятелството, че тия три държави — България, Турция и Гърция — иматъ различни и по-разнообразни производства, и размѣната между тѣхъ е много по-значителна. Послѣднята отъ своя страна можеше да създаде и повече интереси между тѣхъ, да създаде условия и за по-близки икономически връзки, но никога тия връзки не можеха да създадатъ условия и достатъчно интереси за образуването на единъ митнишки съюзъ помежду имъ. Най-многото, напримѣръ, което можеше да направи Турция, въ полза на своитѣ интереси, бѣше да подържа онзи изключителенъ търговско-политически режимъ, който тя подържаше до 1908 година, до обявяването България въ независимо царство. Теоретически най-благоприятни условия за образуването на единъ митнишки съюзъ — като че ли сѫществуваха между България, Турция и Гърция, защото между тия три държави сѫществуватъ икономически интереси и връзки и прѣмахването на митническитѣ граници помежду имъ щѣше да създаде нови, обширни и благоприятни условия за тѣхния икономически напрѣдъкъ. Практически, обаче, това не бѣ възможно и азъ не смѣтамъ за нуждно повторно да се повръщамъ върху всички прѣчки, които изобщо осуетяваха осѫществяването на единъ такъвъ планъ.

Нашата търговия съ Сърбия, както забѣлѣзахъ и по-рано, въ сравнение съ останалитѣ балкански държави е най-слабо развита. При това трѣбва да отбѣлѣжимъ, че сръбскиятъ вносъ въ България почти всѣкога, твърдѣ чувствително, прѣвишава нашия износъ за Сърбия. По-важнитѣ произведения, прѣдметъ на размѣна между България и Сърбия, сѫ слѣднитѣ: вѫжа, камени вѫглища, кожи (говежди и други), пшеница, царевица, свини, фасулъ, аби и шаеци, вълна и пр. Ако анализираме по-подробно цифритѣ на вноса и износа помежду имъ, ще видимъ, че броятъ на стокитѣ заслужаващи по-голѣмо внимание, поради размѣра на тѣхния вносъ или износъ, е съвсѣмъ ограниченъ. Азъ взимамъ за минимална цифра на вноса и износа 20,000 лева. Статистиката ни дава слѣднитѣ данни за ония пера, чийто размѣръ е по-голѣмъ отъ тая цифра.

България изнася за Сърбия.

година	аби и шаеци	вълна всѣкава	царевица
	въ лева	въ лева	въ лева
1900	47.000	10.000	—
1901	49.000	39.000	—
1902	72.000	62.000	—
1903	69.000	25.000	—
1904	88.000	37.000	1.332.000
1905	98.000	69.000	1.964.000
1906	98.000	287.000	—
1907	72.000	127.000	—
1908	86.000	122.000	—
1909	96.000	139.000	—
1910	60.000	74.000	—
1911	61.000	83.000	—
1912	—	—	—

Сърбия внася въ България.

година	вжжа и вжж. издѣл.	вжглища камении	кожи *)	пшеница и червенка
	въ лева	въ лева		въ лева
1900	301.000	89.000	1.782	75.000
1901	318.000	168.000	52.000	—
1902	429.000	101.000	33.565	—
1903	451.000	107.000	—	—
1904	660.000	221.009	—	—
1905	603.000	214.000	—	—
1906	467.000	206.000	—	54.000
1907	266.000	139.000	—	333.000
1908	275.000	222.000	—	145.000
1909	196.000	348.000	—	284.000
1910	139.000	250.000	—	—
1911	85.050	440.000	—	—
1912	—	—	—	—

Освѣнъ тия артикули заслужаватъ да бждатъ споменати още и ония, които двѣтѣ страни размѣняватъ помежду си, но размѣната не е тъй редовна и правилна, както горнята. Такива стоки сж царевица, пшеница и червенка, сурови кожи — говежди, биволски, агнешки, заешки и пр., сушени сливи, вино, свине и крави; прѣзъ нѣколко години подъ редъ Сърбия внасяше въ България редовно за нѣколко десетки хиляди лева свине.

Къмъ горнитѣ данни, характерно е да отбѣлѣжимъ намалението вноса на вжжата и вжжарскитѣ издѣлия; това намаление става за смѣтка на увеличение вноса на конопа и кълчищата. Двѣтѣ наши

*) Кожитѣ сж или говежди или биволски, прѣработвани отъ нашата индустрия.

фабрики за вжжарски издѣлия и 1 — 2 работилници, започватъ вече да конкуриратъ съ сръбскитѣ вжжа и конопи. Суровия материалъ тѣ си доставятъ отъ Сърбия.

Вносътъ на кълчища и конопъ се изразява въ слѣднитѣ цифри:

години	въ лева
1905	24.000
1906	30.000
1907	110.000
1908	188.000
1909	300.000
1910	250.000
1911	440.000

При такива ограничени търговски връзки и при идентичность въ производството, проектираниятъ митнишки съюзъ между България и Сърбия нѣмаше да отговаря на никакви интереси и нужди. Може да се каже, че България и Сърбия не размѣняватъ почти нищо помежду си и прѣмахването на митнишкитѣ граници нѣма много да увеличи броя на размѣняванитѣ прѣдмети. Ние, обаче, мислимъ, че прѣмахването на митнишкитѣ граници може да се отрази даже неблагоприятно върху индустриалния напрѣдъкъ на една отъ тѣхъ и то главно на оная, която въ това отношение е послабо развита.

Ето защо проектираниятъ митнишки съюзъ едва ли ще измѣни съ нѣщо стопанскитѣ връзки между двѣтѣ държави. Условия за неговото осжществяване липсваха и тая идея не намѣри привърженици нито въ търговското, нито въ индустриялното, нито въ земледѣлческото съсловия въ България и въ Сърбия; тѣ се държеха индеферентно къмъ нея, защото проектирания митнишки съюзъ не бѣ въ състояние да разшири пазаря на тѣхнитѣ произведения, тъй като и двѣтѣ страни произвеждатъ почти едни и сжщи продукти. Всѣки митнишки съюзъ прѣдполага не само общность на интереси, но даже и извѣстна противоположность на такива, и за да се отстранятъ послѣднитѣ, държавитѣ намиратъ интересъ да образуватъ такъвъ съюзъ. Германскиятъ Zollverein бѣ резултатъ не само на общитѣ интереси на нѣмския народъ да се обедини въ една голѣма национална държава, но и да се създаде на нѣмската промишленность единъ широкъ, сигуренъ и леко-достжпенъ мѣстенъ пазарь. Като се прѣмахнаха митнишкитѣ граници, сѣверна и южна Германия, едната отъ които бѣ повече индустриална, а другата повече земледѣлческа, и двѣтѣ се поставиха при еднакви условия на развитие; многобройнитѣ вжтрѣшни данъци — мита, октроа, разни акцизи и

пр. се унищожиха, слѣдователно всѣки продуктъ можеше свободно да циркулира отъ единия до другия край на обширната империя. Прѣмахването на вжтрѣшнитѣ и многобройни митнишки граници създаде не само единъ широкъ пазарь на германската индустрия, но това заедно съ общата покровителствена търговска политика подготви условията германската индустрия да завладѣе националния пазарь, и страната да прѣнесе по-леко послѣдствията отъ протекционизма. Отношенията между Австрия и Унгария, които съставляватъ обща митнишка територия, почиватъ пакъ върху извѣстни интереси. Унгарското земледѣлие, прѣдставлявано отъ едритѣ землевладѣлци, намира добъръ и близъкъ пазарь за своитѣ продукти въ Австрия, а австрийскитѣ индустриалци използуватъ по сжщия начинъ унгарския пазарь. Интереситѣ на тия двѣ съсловия, поширокитѣ икономически връзки между половинитѣ на двойната монархия, създаватъ условия за подържането на подобенъ митнишки режимъ, но той не е безупрѣченъ, защото не задоволява общитѣ интереси на двѣтѣ държави, затова и срѣща съпротивлението на останалитѣ обществени срѣди. Отъ какви други нужди и интереси можеше да се оправдае и наложи единъ митнишки съюзъ между България и Сърбия? Нито българската, а още по-малко сръбската индустрия могатъ да се оплачатъ отъ липса на пазари, защото тѣ не сж завладѣли достатъчно собствения си мѣстенъ пазарь. Нуждата отъ разширение на мѣстния пазарь, като се прѣмахнатъ митнишкитѣ граници между България и Сърбия, не се чувствува, защото както сръбската, тъй сжщо и българската промишленость задоволяватъ само малъкъ процентъ отъ общитѣ нужди отъ фабрикати, слѣдователно тѣ не владѣятъ още ограничения мѣстенъ пазарь, та едва ли става нужда да дирятъ външенъ и поширокъ такъвъ. Осигуряването на мѣстния пазарь ще стане посрѣдствомъ общата търговска политика на всѣка отъ тѣхъ или да се изразимъ още по-точно, съ помощьта на покровителственитѣ мита, но нито сръбския нито българския протекционизъмъ създаватъ условия за прѣмахването на митнишкитѣ граници между България и Сърбия, защото и отъ такова разширение на вжтрѣшния пазарь, чувствително облекчение нѣма да има, тъй като при такъвъ разширенъ пазарь пакъ протекционистическитѣ мита нѣма да сж прѣмахнатъ—тѣ ще сж все още необходими, защото външната конкуренция нѣма да отслабне, напротивъ—заинтересованитѣ въ търговията на балканскитѣ държави ще се погрижатъ да завладѣятъ поширокиобласти отъ тъй разширения пазарь. Но може да се възрази, какво проектирания митнишки съюзъ нѣма да има за прѣка и главна цѣль да разшири и гарантира вжтрѣшния пазарь на на-

ционалното сръбско и българско производство, че това ще е само едно отъ не много важнитѣ послѣдствия. — Единъ митнишки съюзъ между България и Сърбия има друго по-важно значение за двѣтѣ страни, — той създава отъ тѣхъ една по-голѣма и по-силна икономическа единица, която съ по-голѣмъ отпоръ може да защищава интереситѣ на двѣтѣ държави. Въ случай напримѣръ на една митнишка война, която биха обявили съюзницитѣ или която ще бѫде обявена тѣмъ, митнишкиятъ съюзъ ще отстои по-добрѣ и по-сигурно тѣхнитѣ интереси, защото, безспорно, противодѣйствието ще бѫде по-силно, тъй като интереситѣ, които подобна борба ще засегне, ще бѫдатъ не само по-разнообразни, но и по-многобройни.

Най-сетнѣ единъ такъвъ съюзъ ще създаде други не по-малко важни отношения между двѣтѣ съюзни страни, като създава благоприятни и близки и политически връзки между членоветѣ на съюза, създава въ сѫщото врѣме и благоприятни условия и за икономическото развитие на послѣднитѣ. Ако търговскитѣ сношения между тѣхъ, по отбѣлѣзанитѣ вече причини, сѫ ограничени, тѣ могатъ да се използуватъ една друга, безъ да се ощетяватъ, като съдѣйствуватъ на своя транзитъ и по тоя начинъ, тъкмо съ помощьта на митнишкия съюзъ да извоюватъ широки и сигурни пазари за своитѣ експортни произведения. Сърбия, напримѣръ, която нѣма собствени морски пристанища, слѣдователно, сръбската търговия не може да открие никакви свободни простори на своя износъ и да създаде по тоя начинъ благоприятни условия за развитието на своето народно пространство, ще може да използува българската желѣзнопѫтна мрѣжа и българскитѣ морски пристанища. Това сѫ, безспорно, голѣми изгоди, прями послѣдици отъ единъ митнишки съюзъ между България и Сърбия, но ако бѣха само тѣ, подобенъ съюзъ пакъ не би билъ възможенъ. Прѣди всичко, Сърбия може да използува България, resp. нейнитѣ пристанища за своя износъ, но какъ би могла България да използува Сърбия? Въпросътъ за транзитнитѣ улеснения е въпросъ на смѣтка и на обикновени търговски договори; ако България намира смѣтка, нѣма защо да прѣчи на сръбския износъ прѣзъ Варна и Бургасъ или прѣзъ нѣкое друго пристанище; азъ мисля, че подобни улеснения бѣха въ нашъ интересъ и нищо не прѣчеше тоя въпросъ — въ договора, който прѣдстоеше да бѫде сключенъ — да бѫде уреденъ тъй, както го изискваха интереситѣ и на двѣтѣ страни, но единъ митнишки съюзъ, очевидно не можеше да почива само на такъвъ ограниченъ стопански интересъ. Още по-малко двѣтѣ държави могатъ да сключатъ митнишки съюзъ, само за изгодитѣ, които създава послѣдниятъ въ случай на една митнишка война. Могатъ ли България

и Сърбия да прѣдприематъ задружно една война противъ когото и да било? Разбира се, могатъ, но такъва война, наложена едноврѣмено и на двѣтѣ страни, може да бѫде послѣдствие повечето на политически причини, отколкото икономически. Поради солидарностьта на тѣхнитѣ политически, но не и икономически интереси, тѣ могатъ да усвоятъ такъвъ единъ начинъ на противодѣйствие, защото икономически тѣ не сѫ еднакво заинтересовани спрямо външнитѣ държави, слѣдователно нееднакво ще бѫдатъ засегнати и тѣхнитѣ ступански интереси. Противъ кого другиго, освѣнъ противъ Австро-Унгария, може да бѫде насочена такъва война? Спрѣмо Турция, Русия, Австро-Унгария, Германия, Англия и пр. и пр. България и Сърбия не сѫ еднакво заинтересувани. Сръбскиятъ износъ въ по-голѣмата си часть е насоченъ къмъ Австро-Унгария. Послѣднята отъ друга страна заема първо мѣсто между импортьоритѣ въ Сърбия. Българскиятъ износъ въ това отношение е поставенъ при несравнено по-благоприятни условия. Австрия внася въ България несравнено повече, отколкото ние изнасяме въ нея, но нашиятъ износъ разчита на единъ разнообразенъ и по-голѣмъ пазарь. Сѫщото нѣщо до извѣстна степень може да се каже и за българския вносъ. Австрия заема дѣйствително едно отъ първитѣ мѣста въ редицата на импортьоритѣ, но тя не е единствена и срѣща вече голѣмата конкуренция и на другитѣ държави, а особно тая на Германия. Една митнишка война прѣдприета срѣщу която и да било отъ тия държави едноврѣмено и въ съюзъ отъ България и Сърбия, ще бѫде съ различни послѣдствия за икономическия животъ на всѣка отъ тѣхъ по-отдѣлно, защото нѣма да ги засегне еднакво; защото всѣка поотдѣлно е въ различни търговски връзки. Но, повтарямъ, по политически съображения, такова задружно дѣйствие не е изключено и не е невъзможно. Въ такъвъ случай наредъ съ другитѣ срѣдства, съ които тѣ биха разполагали, може да се използува и една митнишка война или единъ бойкотъ като допълнително срѣдство. Съзнанието за общностьта на тѣхнитѣ по-висши интереси може да сближи двѣтѣ държави, да ги застави на извѣстни жертви, иначе, ако нѣма други стопански интереси — не сѫ достатъчни само изгодитѣ въ случай на митнишка война — митнишки съюзъ е невъзможенъ.

Какъ би се отразилъ единъ митнишки съюзъ между България и Сърбия върху индустриалното развитие на двѣтѣ страни? Прѣдполага се, че като се прѣмахнатъ вѫтрѣшнитѣ митнишки граници между тѣхъ, на индустрията на двѣтѣ държави ще се създаде единъ по-широкъ и по-сигуренъ пазарь, а по тоя начинъ и послѣдствията на протекционизма нѣма да се чувствуватъ тъй тежко, както се чувствуватъ тѣ въ една малка държава. Прѣмахването на

митнишкитѣ граници нѣма да усили и разшири търговскитѣ сношения между България и Сърбия. (Не е нуждно, струва ми се, да повтарямъ и потретвамъ доказателствата за това.) Но—ще каже нѣкой — щомъ митнишкиятъ съюзъ не засѣга никакви интереси, щомъ той нѣма да поврѣди никому, макаръ и да не ползува никого, защо двѣтѣ славянски държави да не се обединятъ въ една по-голѣма ступанска единица? Може да нѣма интереси, но той не врѣди никому. Това е така, но всѣка идея, която претендира да има каква да е стойность, трѣбва да почива на извѣстни интереси, и да прѣдставлява една реална полза, защото, за да се осѫществи, необходимо е да намѣри своитѣ идеолози, които, като използуватъ интереситѣ на извѣстни съсловия, да създадатъ необходимитѣ условия, да създадатъ настроение и обществено движение, което да наложи осѫществяването на подобна идея. Много полезни и хубави идеи оставатъ утопии, въпрѣки факта, че иматъ за идеолози даровити и краснорѣчиви апостоли.

България и Сърбия сѫ дѣйствително на еднаква степень на икономическо развитие — изобщо взето —; тѣ даже иматъ и еднообразно производство, но що се отнася до индустрията и на двѣтѣ страни, то тя не е при еднакви условия, и единъ митнишки съюзъ, колкото и да не засѣга вѫтрѣшния мѣстенъ пазарь изобщо, нѣма да остане съвсѣмъ безъ значение за положението и развитието на индустрията въ двѣтѣ държави. Единъ митнишки съюзъ, като се създаде отъ България и Сърбия една обща митнишка територия, по необходимость трѣбва да създаде и общи еднакви условия за индустрията въ бѫдъщия митнишки съюзъ, въ който нѣма да сѫществува въпросъ за българската или сръбска индустрия, а ще сѫществува такъвъ за индустрията на съюза, както е случая въ германскиятъ митнишки съюзъ, гдѣто не сѫществува въпросъ за индустриитѣ на отдѣлнитѣ държавици, а за германската промишленость изобщо. Ако митнишкиятъ съюзъ упражни извѣстно влияние върху индустриалното развитие на отдѣлнитѣ членове, струва ми се, не е безъ интересъ да посочимъ какъ ще се отрази той върху това развитие и дали изобщо подобенъ съюзъ може да почива върху промишленото развитие на двѣтѣ държави. За да обрисуваме влиянието на митнишкия съюзъ върху българската и сръбска индустрия, необходимо е прѣдварително — доколкото разполагаме съ статистически данни — да съпоставимъ индустриалното развитие на България и Сърбия[1]).

[1]) Даннитѣ за България сѫ почерпани изъ Анкетата на насърдчаваната отъ държавата индустрия прѣзъ 1909 година — издание на Главната дирекция на статистиката, 1912 година. Даннитѣ за Сърбия сѫ почерпени изъ единъ рапортъ на българския пълномощенъ министръ въ Бѣлградъ за икономическото състояние на Сърбия прѣзъ 1910 година.

Ето нѣкои данни, които ни даватъ извѣстно прѣдставление за положението и развитието на индустрията и въ двѣтѣ съсѣдни държави.

Да започнемъ съ сръбската индустрия. За съжаление, не разполагамъ съ официални статистически данни за положението на сръбската индустрия. Доколкото ми е извѣстно, подобна статистика Сърбия изобщо нѣма. Даннитѣ, които ще приведа, сѫ непълни и неточни, но по-добри отъ тѣхъ неможахъ да намѣря. При все това, който познава икономическия животъ на съсѣдна Сърбия, знае, че послѣднята въ промишлено отношение стои много по-ниско отъ България. Сърбия е по-малка отъ България, съ по-бѣдно население, по-близко до западна Европа и особно до Австро-Унгария, слѣдователно изложена е и на по-силна конкуренция. Природнитѣ условия и природнитѣ богатства сѫщо тъй нито сѫ по-добри, нито по-голѣми отъ тия на България; сравнение слѣдователно между сръбската и българската индустрия мѫчно може да става. Немога да приведа систематични и точни данни за сръбската индустрия, но ще се постарая и съ тия оскѫдни свѣдения, съ които разполагамъ, да направя единъ паралелъ между нѣкои сръбски и български индустриални отрасли.

На първо мѣсто да видимъ, какво прѣдставлява отъ себе си индустрията за храни и пития, т. е. тая, която е свързана съ основния поминъкъ на двѣтѣ нации и има слѣдователно естествени условия за развитие.

Въ Сърбия работятъ (прѣзъ 1910 година) 9 пивоварни фабрики съ 430 конски сили, 340 работника и единъ основенъ капиталъ (въ машини, сгради и земя) отъ 2,200,000 лева. България има 17 пивоварни фабрики съ основенъ капиталъ 8,200,000 лева, съ ефективни конски сили (т. е. дѣйствително използувана сила) 922 и занимава срѣдньо годишно 550 работника. Срѣдньо на фабрично заведение въ България се пада основенъ капиталъ 470,000 лева, а въ Сърбия едва 240,000 лева или една българска пивоварна фабрика по размѣра на своя основенъ капиталъ е приблизително два пѫти по-голѣма отъ една такава сръбска.

Мелничарската индустрия, както въ България, тъй и въ Сърбия е добрѣ развита, но и тукъ можемъ да отбѣлѣжимъ почти сѫщитѣ различия, които посочихме при пивоварната промишленость. Сърбия има около 229 мелници, отъ които само една може да произвежда повече отъ 10 вагона на денонощие. Основниятъ капиталъ на тия мелници възлиза на 9.800.000 лева и сѫ занимавали около 900 работника. Въ България до края на 1909 година е имало 62 мелници, насърдчавани отъ закона за насърдчение на мѣстната индус-

трия, съ вложенъ основенъ капиталъ 9.700.000 лева и 3.721 ефективни конски сили; срѣдньо прѣзъ годината сѫ работили около 840 работника. Днесъ България има около 119 мелници, отъ които 57 сѫ построени и турени въ дѣйствие подъ режима на закона за насърдчение на мѣстната индустрия отъ 1909 г., слѣдователно не се ползуватъ отъ всички облаги прѣдвидени въ тоя законъ. Въ новитѣ мелници има вложенъ основенъ капиталъ отъ 2.800.000 лв. или цѣлиятъ основенъ капиталъ на нашата мелничарска индустрия до 1912 година възлиза на 12.500.000 лева, разпрѣдѣленъ на 119 прѣдприятия. При това, докато Сърбия има само една мелница произвеждаща повече отъ десеть вагона денонощно, въ България има нѣколко — една въ Варна, една въ Бургасъ, друга въ Ямболъ и трета въ Балчикъ[1]). Сравнително по-високото развитие на българската мелничарска индустрия се обяснява съ несравнено по-добритѣ условия, при които сѫ поставени нашитѣ мелници. Тѣ разчитатъ не само на единъ по-голѣмъ вѫтрѣшенъ пазарь, но и на единъ външенъ, какъвто е цариградския, островитѣ отъ Архипелага и пр. Както се знае, опити се правятъ да се открие и египетския пазарь за българскитѣ брашна.

Българската текстилна индустрия — и особно вълненото тъкачество — стои несравнено по-високо отъ сръбската. Въ Сърбия заслужаватъ внимание около 7 фабрики съ единъ основенъ капиталъ отъ 3.000.000 лева. България има, споредъ даннитѣ на анкетата отъ 1909 г., 61 индустриални прѣдприятия съ 12.600.000 лева основенъ капиталъ. Държавата, както по-рано, тъй и сега полагаше особени грижи за да насърдчи развитието на тая индустрия, която въ своитѣ стари форми на домашна индустрия бѣ свързана съ основния поминъкъ на народа и която още прѣзъ турско врѣме заемаше първо мѣсто между разнитѣ промишлени отрасли въ страната. Нашата текстилна индустрия разчита, освѣнъ на вѫтрѣшния пазарь, който тя още не владѣе, но и на външния — тя изнасяше по нѣщо и за Турция, гдѣто българскитѣ текстилни произведения и до сега иматъ добро име. Захарната индустрия, както въ Сърбия, тъй въ България е въ началото на своето развитие. До 1909 год. Сърбия и България иматъ по една захарна фабрика; сръбската има единъ основенъ капиталъ отъ 5.900.000 лева, 690 конски сили и занимава срѣдньо годишно около 540 работника. Българската захарна фабрика, построена край столицата, използува 864 ефективни конски сили и занимава срѣдно годишно около 900 работника, съ основенъ капиталъ кръгло 3.000.000 лева. Днесъ България има

[1]) Прѣди Ромѫнската окупация.

вече четири захарни фабрики, (петата въ постройка); цѣлиятъ капиталъ вложенъ въ индустрията за производство на захарь възлиза на повече отъ 20 милиона лева. Разбира се, че всички тия прѣдприятия принадлежатъ на чужди компании, прѣимущество на французки и белгийски, а една е креация на чехски капитали. Всички фабрики сѫ построени не само съ огледъ къмъ мѣстнитѣ нужди и мѣстния пазарь, но и за експортъ, какъвто е случая съ тия етаблирани около пристанищата и около важнитѣ желѣзнопѫтни вѫзели, какъвто е случая съ Горно-Орѣховската фабрика. Захарната индустрия у насъ, като индустрия свързана съ земледѣлческото ступанство на всѣка страна, е поставена при добри условия и може да разчита на сигуренъ напрѣдъкъ. Новитѣ условия, при които е поставена България, — особено съ излизането ѝ на Бѣло море, — обезпечаватъ още по-добрѣ хубавото бѫдъще на тая индустрия.

Сърбия има четири фабрики за циментъ съ 805 конски сили и единъ основенъ капиталъ отъ 1.500.000 лева; въ тия четири фабрики работятъ срѣдно годишно около 300 работника. Сръбската циментна индустрия до 1909 година бѣ изпрѣварила значително българската. Въ България имаше само една фабрика, която по размѣритѣ на своя капиталъ и производство прѣдставляваше едно малко прѣдприятие. Но прѣзъ периода 1909/1912 година бѣха построени двѣ нови и голѣми циментови фабрики по съ 1—2 милиона лева основенъ капиталъ и обзаведени съ наймодерна техника. Въ това отношение България пакъ е изпрѣварила Сърбия.

Що се отнася до другитѣ отрасли на индустрията, каквито сѫ напримѣръ металната, кожарската, хартиената, керамичната и пр. — не може да става и сравнение между българскитѣ и сръбски индустрии отъ тия отрасли. България стои, въ сравнение съ Сърбия, доста високо, както по броя, тъй сѫщо и по размѣра на самитѣ прѣдприятия. Само въ едно отношение Сърбия е изпрѣварила България — тя има около 5 кланици, отъ които най-голѣмата и най-модерната е бѣлградската, едно акционерно, но построено и съ участието на държавата, прѣдприятие. До прѣди сключването на послѣдния договоръ съ Австро-Унгария, сръбскитѣ кланици едва сѫществуваха, защото експортьоритѣ намираха по-добра смѣтка да изнасятъ живи животни, отколкото закланъ добитъкъ. Послѣдниятъ търговски договоръ между кралството и двойната монархия, като ограничи вноса на добитъкъ въ Австро-Унгария и като не допуска вноса на живъ добитъкъ въ монархията, създаде благоприятни условия на тия прѣдприятия и особно на бѣлградската

кланица, като погранична такава. Споредъ послѣдния сръбско-австрийски търговски договоръ, Сърбия можа да изнася и то само заклани 50.000 глави свине и 15.000 глави говеда; тоя контингентъ се облага въ Австро-Унгария съ мита 9.40 лева за 100 килограма. Съгласно договора, тоя контингентъ може да бжде изнесенъ само чрѣзъ пограничнитѣ кланици, т. е. само прѣзъ бѣлградската кланица. Внасяното месо надъ опрѣдѣления контингентъ се облага вече съ 30 динара 100-тѣхъ килограма. България изнася изключително живъ добитъкъ, по-голѣмата часть отъ нашия износъ остава за Турция, гдѣто подобни ограничения не сжществуватъ. По силата на послѣднята спогодба между България и Австро-Унгария, ние можемъ, подъ санитарния контролъ на послѣднята да изнасяме такъвъ и за Австро-Унгария, но както максималния контингентъ, тъй сжщо и пограничнитѣ пунктове и сезона, прѣзъ който може да става износа, сж опрѣдѣлени въ самия договоръ. Въ Сърбия търговията съ добитъкъ и особно износътъ на такъвъ съставлява едно отъ най-важнитѣ пера на сръбската износна търговия; не е такъвъ случаятъ съ тая търговия въ България, но за това пъкъ у насъ тя е на по-ниска степень на развитие, отколкото въ нашата близка съсѣдка.

Макаръ и оскждни, тия данни сж достатъчни да ни дадатъ едно прѣдставление за индустриалното развитие на двѣтѣ страни. Единъ митнишки съюзъ, който ще прѣмахне границитѣ между тѣхъ и ще образува отъ България и Сърбия единъ общъ пазарь, ще създаде, разбира се, благоприятни условия за развитието на индустрията, която въ такъвъ случай ще разчита на по-голѣмъ пазарь. Но нито българската, нито сръбската индустрия страдатъ отъ липса на пазари; тѣ сж още далечъ да задоволяватъ нуждитѣ на мѣстния пазарь и ако при все това напрѣдватъ бавно, то това не е послѣдствие отъ липсата на вжтрѣшенъ пазарь, а резултатъ на външната конкуренция и на други чисто вжтрѣшни причини. Липса на размѣна на промишлени произведения между двѣтѣ страни доказва не само, че националната индустрия не е нарастнала до положението да бжде експортна, но още и това, че двѣтѣ страни изобщо нѣма какво да размѣнятъ, защото произвеждатъ еднакви продукти. При все това, ако митнишкитѣ граници между България и Сърбия бждатъ прѣмахнати и двѣтѣ държави образуватъ една митнишка область, това нѣма да остане съвсѣмъ безъ влияние за промишления напрѣдъкъ на едната и другата. Тѣ ще трѣбва да понесатъ извѣстни жертви; може да се спори за размѣра на тия жертви, може послѣднитѣ, въ сравнение съ другитѣ изгоди, които дава единъ митнишки съюзъ, да сж незначителни, но азъ пъкъ твърдя, че не виж-

дамъ какви могатъ да бѫдатъ изгодитѣ отъ единъ митнишки съюзъ между двѣ държави на еднаква степень на икономическо развитие и при еднакви производства, но съ различни интереси по отношение на международния пазарь? Българската пивоварна индустрия, текстилната и захарната ще пожелаятъ да се възползуватъ отъ всѣко разширение на вѫтрѣшния пазарь; разбира се, това нѣма да остане безъ значение за сръбската промишленость. Сѫщото до извѣстна степень може да се каже и за други нѣкои промишлени отрасли. При това България е поставена при по-благоприятни условия въ икономическо отношение, отколкото Сърбия; България за единъ периодъ само отъ 35 години надмина Сърбия въ всѣко отношение. Българската индустрия напрѣдва по-бързо отъ сръбската и единъ митнишки съюзъ, който ще разшири пазаря на нашата промишленость, нѣма да има еднакво значение за двѣтѣ страни и въ това отношение. Ако Сърбия въ процеса на своето индустриално развитие бѫде поставена, слѣдствие на единъ такъвъ съюзъ, въ по-неблагоприятни условия, ако извѣстни индустриални отрасли, свързани съ основния поминъкъ и съ живота на нацията, освѣнъ външната конкуренция, срѣщатъ и вѫтрѣшна такава — конкуренцията на по-засилената българска индустрия, то съвсѣмъ естествено е още въ първитѣ дни слѣдъ осѫществяването на митнишки съюзъ да се яватъ по-голѣми или по-малки недоразумѣния. За да илюстрирамъ още по-добрѣ положението на двѣтѣ държави въ такъвъ единъ съюзъ, ще си послужа съ едно съпоставяне на България и Ромѫния, ако тѣ образуваха митнишки съюзъ помежду си. Въ такъвъ единъ съюзъ България ще вземе положението на Сърбия. Ромѫния, въ която чуждиятъ капиталъ, главно германския, е проникналъ дълбоко въ промишления животъ на страната и е създалъ сравнително много по-развита индустрия, може да използува по-добрѣ подобенъ съюзъ. Ромѫнската индустрия би затруднила твърдѣ много напрѣдъка на българската, защото послѣднята ще има на своя собственъ пазарь единъ по-силенъ конкурентъ, който ще заплашва не само нейния напрѣдъкъ, но даже и сѫществуването ѝ. Дѣйствително, разликата между България и Сърбия не е тъй голѣма, както между България и Ромѫния. Българската и сръбска индустрия, за щастие на двата народа, е създание на националния капиталъ, когато ромѫнската е създадена по чужда инициатива и на чужди капитали, но затова пъкъ тя се развива въ несравнено по-голѣмъ мащабъ и като по-силна, естествено е и по-опасна.

Единъ митнишки съюзъ между България и Сърбия би срѣщналъ цѣла редица други прѣчки отъ икономически и технически характеръ. Той ще създаде по-сложна администрация и вмѣсто да опростотвори,

повечето ще усложни работата. Такъвъ съюзъ налага обща икономическа политика, главнитѣ и подробни насоки на която мѫчно ще могатъ да се опрѣдѣлятъ и съгласуватъ съ интереситѣ на двѣтѣ страни; той изисква приравнявания на извѣстни данъци, по-възможность еднакво финансово законодателство; обща и еднаква монетна система; еднакво митнишко законодателство и еднакви митнишки манипулации. Такъвъ единъ съюзъ сигурно ще упражни извѣстно влияние върху желѣзнопѫтнитѣ съобщения и тарифи. Но най-голѣмата прѣчка, която единъ митнишки съюзъ изобщо и единъ такъвъ специално между България и Сърбия има да прѣодолѣе, това е установяването на общъ и еднакъвъ митнишки тарифъ, безъ да ощети чувствително интереситѣ на членоветѣ на съюза. Общия тарифъ, едничкото и основно звено между членоветѣ на всѣки митнишки съюзъ, — това е най-трудния въпросъ, който тѣ има да разрѣшатъ, защото макаръ странитѣ да сѫ на еднаква степень на икономическо развитие, различно е влиянието, което общиятъ и еднакъвъ митнишки тарифъ може да упражни върху различнитѣ производствени отрасли. Върху прѣпятствията, които единъ митнишки съюзъ между България и Сърбия ще срѣщне при своето осѫществяване, повече нѣма да се спираме. Въ всѣки случай тия прѣчки сѫ многобройни, разнообразни и мѫчно прѣодолими и най-доброто срѣдство за урегулирване на търговскитѣ отношения между двѣтѣ съсѣдни държави си оставатъ обикновенитѣ търговски договори, договори почиващи на добрѣ разбранитѣ икономически интереси на България и Сърбия. Политическитѣ отношения, — това е другъ въпросъ. България и Сърбия сѫ при такива политически условия, щото тия отношения не бива да се измѣстватъ и прикриватъ съ разни фантастични проекти. Единъ митнишки съюзъ не може въ никой случай да бѫде оправданъ съ политическитѣ интереси или противорѣчия между тѣхъ. Такъвъ единъ съюзъ — това ни показва историята и на германския Zollverein — не може да почива на политически основи, защото той е една икономическа организация и като такова трѣбва да отговаря и задоволява извѣстни стопански интереси. Митнишкиятъ съюзъ добива, естествено, голѣмо политическо значение, но той добива това значение въ послѣдствие, когато се разрастне и обедини членоветѣ си въ една силна икономическа единица и разединение между тѣхъ вече не е възможно.

Политическитѣ отношения между България и Сърбия, при оная политика, която водѣха тѣ, не бѣха такива, каквито можаха и трѣбваше да бѫдатъ; едно споразумѣние между тѣхъ, при искрено желание и добро разбиране на своитѣ интереси, бѣше възможно. Това бѣ правата политика, която тѣ трѣбваше да водятъ

и единъ съюзъ помежду имъ едно бѣше естествено послѣдствие. Какъ понататъкъ щѣха да еволиратъ тия отношения, това зависѣше отъ цѣла редица икономически и политически условия, прѣдварителното анализиране на които не е необходимо. За менъ е ясно, че България и Сърбия можеха да образуватъ едно ядро, което до голѣма степень щѣше да опрѣдѣля политическото положение на цѣлия Балкански полуостровъ. Но Сърбия не трѣбваше да измѣстя въпроса за сръбскитѣ земи съ тия за Македония, която бѣше и си остава българска земя. Едно разбиране, едно споразумѣние, или единъсъюзъ, между България и Сърбия, е възможно даже и днесъ, но при едно правилно етнографическо разпрѣдѣление и разграничение на българскитѣ и сръбски земи на полуострова; иначе Македония и въ бѫдаще ще бѫде разединителната причина между двѣтѣ славянски държави. Едно правилно етнографическо разпрѣдѣление на територията на Балканския полуостровъ, като на България се повърнатъ земитѣ, които ѝ бѣха ограбени — Българска Добруджа и Македония, — е необходимото условие за възцаряването на миръ и спокойствие въ Източна Европа. Това е и прѣдварителното условие, което въ бѫдаще ще подготви почвата за разбирането на балканскитѣ държави помежду имъ, за да възтържествува принципътъ „Балканитѣ за балканскитѣ народи". Ето цѣльта, която трѣбва да прѣслѣдва българската политика и тя не бива да се измѣства съ никакви балкански федерации или конфедерации, а още по-малко съ идеята за общо балкански митнишки съюзъ. Балканската федерация или конфедерация, при противорѣчивитѣ политически и икономически интереси днесъ между балканскитѣ държави, е безмислица или най-малкото утопия. Сѫщото нѣщо може да се каже и за тъй наречения Балкански митнишки съюзъ. Защото, както не е възможно образуването на единъ Общо-европейски или Срѣдньоевропейски или Западно-европейски митнишки съюзъ; както не е възможенъ митнишки съюзъ между малкитѣ Сѣверно-европейски държави: Белгия, Холандия, Швеция, Норвегия, Дания и пр., между които има много по-голѣми икономически връзки и интереси; както не е възможенъ единъ митнишки съюзъ или една федерация между държавитѣ отъ латинската раса: тъй сѫщо не е възможна една федерация и единъ митнишки съюзъ между България, Гърция, Ромѫния, Сърбия, безъ да причисляваме и умирающа Турция.

Историческото развитие на несъстоятелностьта въ главнитѣ негови моменти.[1)]

Отъ В. Ганевъ, извънр. професоръ.

На скжпата паметь на добрия ми баща.

А. Несъстоятелностьта въ прѣдисторичнитѣ и античнитѣ врѣмена.

Литература обща: *Renouard*, Traité des faillites et banqueroutes, v. I, 1857; *Garraud*, De la déconfiture, 1880; *Kohler*, Shakespeare vor dem Forum der Jurisprudenz, 1883; Lehrbuch des Konkursrechts, 1891; Leitfaden des deutschen Konkursrechts, 1903; *Thaller*, Des faillites en droit comparé, v. I, 1887; *Seuffert*, Zur Geschichte und Dogmatik des deutschen Konkursrechts, 1888; Deutsches Konkursprozessrecht, 1899; *Lyon-Caën et Renault*, Traité de droit commercial, v. VII, 3-ème éd., 1903; *Ramella*, Trattato del fallimento, v. I, 1903; *Hellmann*, Lehrbuch des deutschen Konkursrechts, 1907; *Percerou*, Des Faillites, banqueroutes et des liquidations judiciaires, v. I, 1907 въ *Thaller*, Traité théorique et pratique de droit commercial, v. XV; *Rintelen*, Oesterreichisches Konkursrecht, 1910; *Шершеневичъ*, Курсъ торговаго права, т. IV; *Milone*, Il concorso o fallimento, studio di legislazione comparata, въ Archivio giuridico, v. 16 (1876), p. 169 e. s., 293 e. s.

I. Основнитѣ тенденции на принудителното изпълнение и несъстоятелностьта до Римъ.

1. Несъстоятелностьта, бидейки една особена форма на принудителното изпълнение, се заражда и развива съвмѣстно съ зараждането и развитието на правната екзекуция въобще.

Отначало послѣдната е имала за прѣдметъ не имотитѣ, а самата личность на длъжника. Заедно съ наказанието, и принудителното изпълнение крие своитѣ първични наченки въ психологичната реакция, прѣдизвикана у пострадалия и насочена къмъ

[1)] Настоящето изложение е историческата часть — значително разширена — отъ курса по несъстоятелностьта, първиятъ томъ отъ който ще излѣзе отъ печатъ въ най-скоро врѣме.

отстранението на нанесеното му физическо зло. Пристжпи ли се слѣдъ това къмъ обществено-правното регулиране на тая реакция, принудителното изпълнение, пакъ подобно на наказанието, взема формата на индивидуална или групова саморазправа и отмъщение противъ личностьта на длъжника, — причината на прѣживѣнитѣ страдания. Въ примитивното право принудителното изпълнение има изключително личенъ характеръ. Кредиторътъ е разполагалъ не само съ честьта, свободата и тѣлото, но и съ живота на неизправния длъжникъ; нему е билъ прѣдоставенъ дори трупа на послѣдния, раздѣлянъ между всички, ако кредиторитѣ сж били по-вече отъ единъ[1]). Лишенъ отъ възможностьта на прѣко удовлетворение отъ длъжниковитѣ имоти, кредиторътъ е разполагалъ само съ тия брутални, но ефикасни срѣдства, за да застави длъжника да изпълни задълженията си[2]).

2. Ала не съ тая изключително лична екзекуция развитието на несъстоятелностьта се намира въ непосрѣдни исторически връзки. Прѣдназначена прѣди всичко да удовлетвори кредитора не съ личностьта, а съ стопански равноцѣнното отъ длъжниковитѣ имоти, несъстоятелностьта не би могла да се появи освѣнъ при втория фазисъ на принудителното изпълнение, когато къмъ личнитѣ елементи на послѣднето се примѣсватъ и имуществени.

Такъвъ характеръ придобива принудителното изпълнение, щомъ като кредиторътъ, поради по-интензивното развитие на

---

[1]) *„Ast si plures erunt rei . . . partis secanto"*. Тая разпоредба на третята отъ XII-тѣхъ таблици, въпрѣки спороветѣ относно истинскиятъ нейнъ смисъль, не е могла поне въ прѣдисторическитѣ врѣмена да се не схаща буквално и да се не прилага строго, — Ср. *Ihering*, Geist des römischen Rechts, II, 1, S. 154; *Kohler*, Shakespeare, S. 8. ff. — Аналогична идея, използвана отъ Шекспиръ въ неговия Венециански търговецъ, се срѣща и въ древното Норвежско право: Споредъ *Gulathingslög*, 71, кредиторътъ е ималъ правото да отрѣжи, която часть желае, отъ тѣлото на длъжника, въ случай че послѣдниятъ не бжде откупенъ отъ своитѣ сродници. А *Frostathingslög*, X, 26, опрѣдѣля цѣната на всѣкоя часть отъ тѣлото, съ отрѣзването на която дългътъ, по една своеобразна компенсация, се е погасявалъ до размѣра на опрѣдѣлената цѣна. Ср. *v. Amira*, Altnorwegisches Vollstreckungsverfahren, S. 10 f. *Kohler*, Schakespeare, S. 28—32. — Върху трупа на длъжника е ималъ право кредиторътъ въ Египетъ и въ Индия; а въ Атина неизправниятъ длъжникъ по търговски вземания е билъ наказванъ съ смърть. Бой съ пръчки или други тѣлесни наказания върху неизправния длъжникъ или върху неговото сѣмейство сж били позволени: въ Индия, законитѣ на *Ману*, VIII, чл. 49: позволено е на кредитора да събере вземането си. . . „съобразно съ установения обичай (acarita, balatkara т. е. „като убие жената, дѣцата, добитъка на длъжника и като го задържи въ дома си и го бие съ пръчки") и съ сила"; въ Иранъ, *Vendidad*, IV. 24, 38 и сл. сж били позолени удари съ конски бичъ и специално орждие — çraöshô-charana — отъ 300 до 1000 пжти. Ср. *Jolly*, Ueber das indische Schuldrecht, Sitzungsbericht der bayer. Ak. der Wissenschaft, phil. -philol. Klasse, 1877; *Strehly*, Les lois de Manou, 1893 ; *Spiegel*, Avesta, B. 1, Vendidad, S. 89 ff; *Kohler*, Shakespeare, S. 12 — 20.

[2]) Идея, лежаща впрочемъ въ основата и на личното задържане — послѣдниятъ остатъкъ отъ личната екзекуция, запазенъ покрай другитѣ и въ нашето законодателство, чл. чл. 1070 — 1110 отъ Гр. Сжд.

обществения и стопански животъ, намѣри по-голѣма изгода да замѣни бруталната екзекуция върху личностьта на своя длъжникъ съ обществено-стопанското използуване на неговитѣ лични качества, на неговата енергия и трудъ, или, най-послѣ, и на неговитѣ имуществени блага. Ала и въ тоя случай прѣходътъ отъ едното изпълнение къмъ другото става незабѣлѣзано. Имущественитѣ елементи и обществено-стопанското използуване на длъжника или неговитѣ имоти се прибавятъ боязливо къмъ личнитѣ елементи, останали все още прѣобладаващи, до дѣто тѣ слѣдъ една постепенна еволюция, не лишена и отъ пластичность, измѣстятъ окончателно първитѣ. Така, личното принудително изпълнение взема формитѣ ту на робството, познато почти на всички племена, създали народитѣ на днешната цивилизация,[1]) ту на личното задържане съ право да се използува личния трудъ на длъжника и неговото сѣмейство, ту на отработването дълга подъ личната власть на кредитора[2]) и пр. Едва по-послѣ, когато общественото развитие и стопанскиятъ обмѣнъ позволятъ да се постави кредита върху чисто имуществена основа, принудителното изпълнение изоставя личнитѣ си елементи и се прѣвръща въ изпълнение отъ изключително имущественъ характеръ.

3. Отъ своя страна пъкъ имущественото принудително изпълнение отъ рано още проявява двѣ тенденции[3]), рѣзко различни една отъ друга и зависящи не отъ врѣменнитѣ, а отъ общественитѣ условия и етическитѣ възгледи на мѣстото, дѣто тѣ се развиватъ. Срѣди по-вечето народи, особено срѣди народитѣ, отдадени на по-мирно обществено развитие и лишени отъ една централистична сурова владѣлческа организация, принудителното изпълнение взема характерътъ на една индивидуална пигноративна екзе-

---

[1]) Робството поради неизпълнени парични задължения познава законътъ на *Хамураби* чл. 118 и сл.; законътъ на *Ману* (ср. гл. VIII, чл. чл. 49 и посл.); атинското право прѣди Солона, който го запрѣщава; еврейското прѣди Мойсея, който го замѣня съ отработването на дълга; римското право на XII-тѣхъ таблици; германското, на Визиготитѣ, *Lex Visigothorum*, VII, 1, 5; на Лонгобардитѣ, *Liutprand*, 63: publicus debeat eum dare pro servo in manu ejus, . . . et ipse ei deserviat sicut servus; на Франкитѣ, *Lex Salica*, 58, съпоставени съ 50 и 56; на Саксонцитѣ, *Sachsenspiegel*, III, 39, § 1.; френското, *Assises de Jérusalem*, ch. 116: длъжникътъ „deist estre livré à celui à qui il deit la ditte dette; et il le peut tenir come son esclaf, tant que lui ou autre por lui l'aient paié ou fait son gré de la ditte dette" . . .; статутътъ на Тулуза, 1197: „si debitor non satisfecerit, quod debitor tradatur creditori, ut habeat et teneat eum in sua potestate et quod teneat eum in ferris absque alio malo"; славянското, законъ Соудный людьмъ (чл. чл. 20, 26 и др.), Руската Правда (чл. чл. 68, 69, 133 по кар. р.) и пр.

[2]) На много мѣста всички тия форми на лична екзекуция сѫществуватъ едноврѣменно. Заради това сравни указанитѣ по-горѣ законодателни паметници.

[3]) *Thaller*, Les Faillites, v. I, p. 16—17.; *Kohler*, Lehrbuch, S. 4—5; Leitfaden, S. 8.

куция: неудовлетвореният кредиторъ, прѣминалъ къмъ принудително изпълнение, придобива право на залогъ върху личностьта, услугитѣ или отдѣлнитѣ имоти на длъжника, а заедно съ това и правото на прѣдимно удовлетворение прѣдъ другитѣ кредитори, останали до тогава пасивни.

а. Това право на залогъ и прѣдимно удовлетворение въ полза на първия дѣйствуващъ кредиторъ се появява въ първитѣ още прѣходи отъ личното къмъ имущественото изпълнение. То, макаръ и не тъй ясно очертано, се забѣлѣзва въ по-вечето случаи и тамъ, дѣто принудителното изпълнение се е завършвало съ робството на длъжника. Истина е, че робството, водейки обикновено слѣдъ себе универсалното правопрѣемничество на роба въ полза на неговия собственикъ, би могло, поне теоретически, да даде мѣсто и на едно универсално принудително изпълнение по отношение на длъжниковитѣ имоти: кредиторътъ, прѣвръщайки длъжника въ свой робъ или пъкъ продавайки го другиму, би трѣбвало да може да се удовлетвори не само отъ цѣната на роба, но и отъ цѣната на имотното му състояние, прѣминало сега въ имотното състояние на кредитора или купувача. Фактически, обаче, положението въ по-вечето народи е било друго. Поради примитивнитѣ тѣхни стопански и кредитни отношения на затворени стопанства, богати длъжници, т. е. длъжници съ значително имотно състояние и собствени стопански прѣдприятия, не сѫ били обикновено явление. Напротивъ, длъжницитѣ сѫ били обикновено най-бѣднитѣ, които, освѣнъ личната си енергия и трудъ, не сѫ притежавали никакви други богатства[1]). Заради това и тѣхното прѣвръщане въ робство поради неизпълнени парични задължения е водило въ по-вечето случаи къмъ привилегированото удовлетворение въ полза на дѣйствуващия кредиторъ. Послѣдниятъ, не е ималъ друга възможность да се удовлетвори отъ длъжника, освѣнъ да го прѣвърне въ свой робъ, за да използува личнитѣ му услуги. А пъкъ правейки това, той не е могълъ да не изключи всички останали кредитори отъ удовлетворение. Длъжникътъ е вече вещь, върху която само той има правото на собственость.

в. Правото на залогъ и прѣдимно удовлетворение въ полза на дѣйствуващия кредиторъ се очертава много по-ясно въ другитѣ форми на прѣходъ отъ личното къмъ имущественото изпълнение. Тия форми, замѣнящи срѣди по-вечето народи робството и то тъкмо тогава, когато послѣднето поради развилитѣ се

---

[1]) Законътъ на Ману (177), Законъ Соудный людьмъ (чл. 8), Руската Правда (чл. 122) допущатъ личното изпълнение само за безимотни длъжници. Срв. *Jolly*, Das indische Schuldrecht; *Thaller*, Faillites, p. 37.

стопански и кредитни отношения и появилитѣ се по-богати длъжници, би могло да се развие въ една универсална екзекуция, се свеждатъ обикновено къмъ правото на кредитора да задържи длъжника, а нѣгдѣ и неговото сѣмейство, подъ личната своя власть и да го застави да отработи дълга си. При тия форми принудителното изпълнение придобива все по-вече имущественъ характеръ, защото при тѣхъ работнитѣ сили на длъжника и личнитѣ негови услуги придобиватъ самостойно стопанско значение и ставатъ обйектъ на обмѣнъ, отдѣлно и независимо отъ правото върху личностьта на самия длъжникъ. Послѣдниятъ не губи дори своята юридическа самостойность[1]), макаръ че фактически той едва ли се е отличавалъ отъ обикновения робъ.

Но заради това пъкъ тъкмо тия форми на принудителното изпълнение санкционираръ напълно приципитѣ на индивидуалната пигноративна екзекуция. Кредиторътъ, за да може да се удовлетвори отъ работнитѣ сили и личнитѣ услуги на длъжника, е трѣбвало да си осигури самата личность на послѣдния: иначе неговото право върху първитѣ става илюзорно. Заради това при тия форми на принудително изпълнение кредиторътъ е придобивалъ заложно право върху личностьта на длъжника, и е могълъ да го отведе въ дома си подъ личната негова власть и изключително негово разпореждане.[2]) Едноврѣменно съ това кредиторътъ е придобивалъ и правото на прѣдимно, дори изключително удовлетворение. Защото единъ и сѫщъ длъжникъ не може да се задържи въ едно и сѫщо врѣме и отъ другъ кредиторъ, нито пъкъ неговитѣ услуги да се използватъ едноврѣменно отъ двѣ различни лица.

4. Тая тенденция проявява принудителното изпълнение на повечето народи отъ прѣдисторичната и старо-историчната цивилизация. Така, като оставимъ на страна принудителното изпълнение при примитивнитѣ народи,[3]) индивидуалната пигноративна екзекуция не само върху личностьта, но и върху имота на длъжника се възприема отъ най-стария извѣстенъ законодателенъ паметникъ, отъ закона на Вавилонския царь *Хамураби,* споредъ едни 2267 — 2213 г. пр. Хр., споредъ други — 2130—2088. Споредъ чл. чл. 113,

---

[1]) Длъжникътъ, запазва своята правоспособность и заради това неговитѣ лични услуги сѫ имали не фактически характеръ, както услугитѣ на роба спрѣмо собственика, а юридически: чрѣзъ тѣхъ длъжникътъ е изплащалъ дълга си.

[2]) Ср. указанитѣ по-рано текстове, стр. 3.

[3]) Ср. *Waitz,* Antropologie der Naturvölker, 1860—1872, B. II. S. 141—158 за Негритѣ; B. III, S, 131 за сѣверо-американскитѣ племена; B. V. S. 146 за Малайцитѣ. Ср. сѫщо указанията на *Post,* Bausteine für eine allgemeine Rechtswissenschaft auf vergleichend-ethnologischer Basis, 1880 г. S. 187—188, както и неговата Anfänge des Staats-und Rechtsleben, S. S. 271 ff. Ср. *Kohler,* Shakespeare, S. 16—17.

115, 116, както и чл. чл. 45—52 на тоя законикъ, кредиторътъ, освѣнъ правото да затвори длъжника и да го застави да отработва най-много до три години дълга си (чл. чл. 115, 116, 117) е могълъ, съ знанието на длъжника, да постави подъ свой частенъ секвестъръ храната на послѣдния (чл. 113), както и да получи отъ послѣдния собствения му недвижимъ имотъ, за да се удовлетвори отъ приходитѣ (чл. чл. 45—52).[1])

Сѫщата система възприема и законьтъ на *Ману*. Споредъ чл. 49, кн. VIII, кредиторътъ е могълъ да прибере вземането си съ всички морални срѣдства, съ процесъ, съ хитрость, съ сила, по установения обичай *ācarita* (т. е., споредъ коментатора *Virhaspati* и *Jolly*, като затвори и отведе длъжника, жена му, дѣцата му, добитъка му, споредъ *Strehly*, дори като го убие). А споредъ чл. 117, кн. VIII, длъжникътъ е могълъ, ако е отъ сѫщата или по-долня каста, да удовлетвори кредитора съ работата си.[2])

Индивидуалната пигноративна екзекуция възприема и иранскиятъ законикъ *Vendidad*, кн. IV, чл. чл. 4—11, 24, 36 и посл., ако се приеме заедно съ нѣкои автори, че правото на кредитора да нанесе опрѣдѣленъ брой удари върху длъжника, — текстътъ говори само за това право — обгръща и правото на кредитора да се удовлетвори самъ отъ личностьта и имотитѣ на длъжника.[3]) Върху индивидуалната пигноративна екзекуция почива принудителното изплнение и на старото еврейско право. Мойсей въ своитѣ заповѣди, II. 21; III. 25, 39, 40; V, 15, слѣдъ като смекчава робството поради дългове и го замѣня съ правото на кредитора да се удовлетвори отъ личнитѣ престации на длъжника и неговото сѣмейство[4]), прѣдписва изрично, V, 4, 6: „когато ти имашъ право да изисквашъ отъ ближния дължимото си, не влизай въ неговата кѫща, *за да вземешъ залогъ*, но чакай отвънъ, и той ще ти го донесе навънъ.“ При това, прѣдъ видъ неотчуждаемостьта на недвижимоститѣ поради тѣхното религиозно естество, правото на Мойсея не прѣдоставя на кредитора друго срѣдство за удовлетворение, освѣнъ пакъ залога върху плодоветѣ. Ала и слѣдъ като талмудиститѣ санкционираръ отчуждаемостьта на недвижимитѣ имоти, идеята на пигноративната екзекуция не се изоставя отъ еврейското право: талмудиститѣ даватъ право на кредитора, чието вземане е облѣ-

---

[1]) Ср. *Winckler*, Die Gesetze Hammurabi's, 1902; *Kohler* und *Preiser*, Hammurabi's Gesetze, S. S. 114 ff.; *Fehr*, Hammurabi und das salische Recht, 1910, s. 40 ff.

[2]) Ср. *Jolly*, Das indische Schuldrecht, *Strehly*, Les lois de Manou, *Thaller*, les Failites, p. 38.

[3]) В. *Kohler*, Shakespeare, S. 15—16; *Thaller*, Les faillites, p. 38. Contrà: *Spigele*, Avest S. 90.

[4]) *Renouard*, Faillites, I. 9.

чено въ писмена форма, да слѣдва длъжниковия имотъ и въ трети ржцѣ и да се удовлетвори пръвъ отъ него[1]).

Индивидуалната пигноративна екзекуция прѣобладава и въ принудителнотс изпълнение на стара Гърция. Атина слѣдъ като изоставя робството, поради прѣдписанията на Солоновото законодателство, дава право на кредитора, снабденъ съ сждебно рѣшение, да тури ржка върху движимоститѣ (ἐνεχυρασία), при липса на послѣднитѣ и върху недвижимоститѣ (ἐμβατεία), и да се удовлетвори прѣди всички други кредитори.[2])

Най-послѣ, върху индивидуалната пигноративна екзекуция почива принудителното изпълнение и при германскитѣ, както и при славянскитѣ племена[3]). Особено при германцитѣ тая екзекуция, придобила съ течение на врѣмето изключително имущественъ характеръ, достигна пълния си разцвѣтъ, както това ще се види на съотвѣтното мѣсто.

5. Ала не отъ тия форми на принудителното изпълнение се развива несъстоятелностьта. Бидейки едно производство на универсална екзекуция, — универсална както по отношение длъжниковитѣ имоти, така и по отношение неговитѣ кредитори —, несъстоятелностьта се намира въ коренно првтиворѣчие съ принципитѣ на индивидуалната пигноративна екзекуция. И въ сжщность нито единъ отъ народитѣ, срѣди които е годсподствувала пигноративната система, не е достигналъ по силата на своето собствено и самостойно развитие до фалитното производство.[4])

Исторически, а сжщо и логически, несъстоятелностьта се намира въ непосрѣдни връзки съ втората тенденция, набѣлѣзана отъ развитието на принудителното изпълнение. Тя се заражда и развива тамъ, дѣто принудителното изпълнение отъ рано още застава върху принципитѣ на пасивната и активна универсалность, които принципи, не могатъ да не бждатъ свързани и съ принципа на равенството между кредиторитѣ. Върху тая почва се развива отъ рано още принудителното изпълнение въ Римъ[5]). И въ сжщность

---

[1]) *Mayer*, Die Rechte der Israeliten, Athener und Römer, II, S. p. 42, 43; *Kohler*, Shakespeare, S. 16 17; *Thaller*, Faillites, v. I, p. 39—40; *Goldmann*, Die Theorie des Faustpfandvertrages nach judischem Recht, въ Zeitschrift für vergleichende Rechtswissenschaft, Bd. 21; и особено *Flörsheim*, Das Pfand nach Talmudrecht, въ сжщото списание, Bd. 32.

[2]) *Kohler*, Shakespeare, S. 12—13; *Thaller*, Faillites, v. I, p. 40—44.

[3]) Ср. изложеното по-долу върху историческото развитие на несъстоятелностьта при Германцитѣ и Славянитѣ.

[4]) *Thaller*, Les Faillites, v. I, p. 16 et s.

[5]) Истина е, че и индивидуалната пигноративна екзекуция, макаръ и много късно — едва въ Империята — и подъ чужди влияния, не остава все пакъ чужда

днешната несъстоятелность, макаръ да се намира въ непосрѣдни исторически връзки съ принудителното изпълнение на срѣдневѣковнитѣ италиянски републики, се създава и развива подъ влиянието на римската екзекуция[1]).

II. Несъстоятелностьта въ Римъ.

Литература: *Huschke*, Ueber das Recht des Nexum, 1846; *Keller*, Der römische Civilprozess, 1852; *Jhering*, Geist des römischen Rechts; *Bethmann-Hollweg*, Der römische Civilprozess, 1864; *Vainberg*, La faillite d'après le droit romain, 1874; *Karlowa*, Der römische Civilprozess zur Zeiten der Legisactiones, 1872; *Girard*, Manuel élémentaire du droit romain, 1895, (IV ed. 1006), прѣведенъ на български; *Kleineidam*, Die Personalexecution der Zwölftafeln, 1904; *Mtteis*, Ueber das Nexum въ Zeitschrift der Savigny-Stiftung. Bd. 22.

1. И въ Римъ началнитѣ форми на принудителното изпълнение сѫ имали изключително личенъ характеръ. Самоуправството и личното отмъщение — *vindicta, ultio* —, откупувани по нѣкога само съ парични обезврѣждания — *poena* —, сѫ били доминиращитѣ форми на правната защита въ прѣдисторичнитѣ врѣмена на Римъ[2]) и сѫ оставили дълбоки слѣди въ по-послѣшното негово право. Но даже и при XII-тѣхъ таблици кредиторътъ е могълъ да задържи въ дома си неизправния длъжникъ, да го обкове въ вериги, да го убие или продаде като робъ отвъдъ Тибръ, дори да го съсѣче на части и си го подѣли съ други, ако кредиторитѣ сѫ мнозина[3]).

за Римъ. Тя обаче остава безъ влияние върху общитѣ тенденции на римското принудително изпълнение. Ср. *Keller*, Der römische Civilprozess. 6 из., 1883 г., S. 442 ff.; *Thaller*, Faillites, v. I, p. 35.

[1]) Истина е, че принципитѣ на пасивната и активна универсалность, свързана съ равномѣрното удовлетворение на всички обикновени кредитори, не сѫ били непознати и въ Атина. Такъвъ характеръ е имало удовлетворението на кредиторитѣ, ако длъжникътъ доброволно и по свой починъ имъ отстѫпи всички свои имоти — ἐξίστασθαι τῆς οὐσίας, институтъ аналогиченъ на *cessio bonorum* въ Римъ, — или ако държавата прибѣгне до конфискацията на имоти, въ който случай тя поема и всички дългове и тяжести до размѣра на конфискуванитѣ имоти. Ала и двата тия института, не прѣдоставящи никакво право на инциатива въ полза на кредиторитѣ, не сѫ носили характеръ на едно истинско принудително изпълнение — освѣнъ може би конфискацията — и не сѫ могли да доведатъ до несъстоятелностьта, като общеприета форма на екзекуция. Въ сѫщность и двата тия института сѫ имали епизодиченъ характеръ въ принудителното изпълнение на атинското право. Тѣ не сѫ указали никакво влияние върху развитието на днешната несъстоятелность. Ср. *Thaller*, Faillites, v. I, p. 42—44.

[2]) *Bethmann-Hollweg*, Civilprozess, B. IV. S. 24.

[3]) Третята отъ XII-тѣхъ таблици, споредъ текста, прѣдаденъ отъ *Aulus Gellius*, noctes atticae, lib. 20, 1, § 42 и lib. 15, 13 § 11: „ . . . secum ducito, vincito aut nervo aut compedibus" „Tertiis autem nundinis, capite poenas dabant, aut trans Tiberim peregre venum ibant". „Tertiis inquit nundinis, partis secanto". Нѣкои автори считатъ послѣднята фраза за апокрифна. Други пъкъ, подобно на *Montesquieu*, Esprit des lois, кн. 29, гл. II. б. 3, на *Huschke*, Nexum, S. 91., *Karlowa*, Zivilprozess, 160 ff., Römische Rechtsgeschichte, B. II. S. 903 и др. искатъ да сведатъ нейния смисълъ до една обикновена подѣла пропорционално *(Montesquieu,*

Ала въ различие отъ другитѣ народи, римлянитѣ, поради особеностьта на тѣхния правенъ режимъ и специалнитѣ условия на тѣхния обществено-политически животъ, даватъ съвършенно друга насока на по-нататъшното развитие на принудителното изпълнение. Послѣдньото още отъ първитѣ прѣходи къмъ имущественото изпълнение взема характера не на една индивидуална пигноративна, а на една универсална екзекуция.

2. Универсаленъ характеръ има още най-старата форма на принудително изпълнение въ Римъ, — *legis actio per manus injectionem*. Нормирана съ доста голѣми подробности отъ 3-тата изъ XII-тѣхъ таблици тая форма все още носи силниятъ отпечатъкъ на личното принудително изпълнение. При нея кредиторътъ по едно вземане парично или прѣвърнато въ парично чрѣзъ *litis aestimatio*, ликвидно по размѣръ, безпорно и облѣчено въ изпълнителна сила чрѣзъ *confessio in jure*, *judicium*, или по-късно, и чрѣзъ приравненитѣ къмъ тѣхъ основания[1]), е ималъ право, ако не бжде удовлетворенъ прѣзъ слѣднитѣ 30 дни — *triginta dies justi* —, да тури ржка на длъжника и го заведе прѣдъ претора: *manus injectio esto: in jus ducito*[2]). Не бжде ли веднага удовлетворенъ отъ длъжника или пъкъ не се ли намѣри трето лице — *vindex* —, прѣдизвикаще новъ процесъ, но слѣдъ като гарантира плащането *in duplum*, кредиторътъ е могълъ тутакси да отведе длъжника въ дома си — *secum ducito* — и да го задържи окованъ въ вериги — *vincito aut nervo aut compedibus*. Това отдаване — *addictio* — на длъжника — *addictus* — въ расположение на кредитора, санкционирано, навѣрно, по-късно[3]) отъ XII-тѣхъ таблици, е било изрично произнасяно отъ претора. Не бжде ли удовлетворенъ и прѣзъ послѣдващитѣ 60 дни, прѣзъ които той е билъ длъженъ да извежда

Karlowa), или по глава *(Huschke)* на длъжниковия имотъ. Схващането на еднитѣ и на другитѣ противорѣчи както на историческата дѣйствителность, така и на универсалния характеръ на явлението. Ср. *Vainberg*, Faillites, p. 28. *Thaller*, Faillites,p. 17—19; *Kohler*, Shakespeare, S. 8 ff. и мн. др. Ср. по-горѣ стр. 2, бѣл. 1.

[1]) Това е общеприетото значение на *„aeris confessi rebusque jure juducatis"*, слѣдъ като нѣкои юристи — главно *Savigny*, Vermischte Schriften, Bd. 2, S. 403 ff. сж искали да го сведатъ само къмъ парични вземания, произтичащи отъ заемъ. Ср. *Keller*, Zivilprozess, § 16; *Karlowa*, Zivilprozess, S, 154 f.; *Jhering*, Geist, Bd. I, S. 138, 149, ff.; *Vainberg*, La faillite, p. 11 et s.; *Kleineidam*, Personalexecution, S. 5 ff, 17 f.

[2]) Споредъ *Jhering*, Geist, B. S. 118 ff, преторътъ се е намисалъ при *manus injectio*, само когато се яви *vindex*. До тогава той, даже и споредъ XII-тѣхъ таблици, не е ималъ основание да дѣйствува, защото длъжникътъ е билъ или *confessus*, или *judicatus* и производството е имало характеръ на лична саморазправа. Едва слѣдъ XII-тѣхъ таблици интервенцията на претора е станала необходима. Ср. *Kleineidam*, Personalexecution, S. 134.

[3]) Ср. *Jhering*, Geist, B. I, S. 118 ff. *Girard*, Manuel, p. 981.

длъжника на 3 послѣдователни пазаря, кредиторътъ е ималъ право да го продаде като робъ отвъдъ Тибъръ — *trans Tiberim peregre venum ibant*[1]) — или пъкъ да го убие и подѣли съ други, ако кредиторитѣ сѫ нѣколцина — *partis secanto*.

Ала покрай тия чисто лични елементи принудителното изпълнение по *manus injectio* е обгръщало и други чисто имуществени. Истина е, че послѣднитѣ не сѫ изрично указани отъ законодателнитѣ текстове, но тѣхното косвено санкциониране още отъ XII-тѣхъ таблици не подлежи на съмнѣние[2]). Иначе, и особено като се има прѣдъ видъ, че XII-тѣхъ таблици не сѫ познавали друга самостойна сѫдебна екзекуция, освѣнъ извънсѫдебната самостойна и изключителна форма на *pignoris capio*[3]), посветена само на сакрални и публични вземания, би трѣбвало да приемемъ, че римлянитѣ сѫ оставили неуреденъ въпросътъ относно по-нататъшната сѫдба на длъжниковитѣ имоти слѣдъ завършването на *manus injectio*.

Впрочемъ тия имуществени елементи на *manus injectio* произтичатъ отъ личнитѣ нейни послѣдици и се намиратъ въ пълна зависимость отъ тѣхъ. Упражнението на тая акция до край, бидейки свързано съ правото на кредитора да убие или продаде длъжника, е трѣбвало непрѣмено да мине прѣзъ пълното лишаване на длъжника отъ всѣка негова правоспособность. И въ сѫщность изтече ли послѣдния срокъ, въ който длъжникътъ все още би могълъ да се наплати или пъкъ нѣкой *vindex* полезно да се намѣси въ негова полза, *manus injectio* е водила слѣдъ себе си *maxima capitis deminutio* за длъжника, а заедно съ нея и универсалното правопрѣемничество, макаръ и по отношение само на актива отъ неговия имотъ. Въ положението на *addictus* длъжникътъ, макаръ и затворникъ въ частния карцеръ на кредитора, все още е билъ *integri status*, т. е. напълно право-и дѣеспособенъ: той все още е билъ титуляръ на своя патримониумъ и е могълъ да сключва договори дори съ своя кредиторъ, за да го удовлетвори[4]). Но мине ли тоя срокъ, длъжни-

---

[1]) Римскиятъ гражданинъ не е могълъ да бѫде прѣвърнатъ въ робъ по принудителенъ начинъ, освѣнъ извънъ стѣнитѣ на Римъ.

[2]) Съ изключение на малцина юристи, напр. *Puchta*, Institutiones, B. II, S. 229; *Kleineidam*, Personelexecution, S. 285, макаръ и нерѣшително. Ср. и *Niebuhr*, Römische Rechtsgeschichte, B. II., S. 670, B. III. S. 179 f. Отъ друга страна пъкъ ср. сѫщо и *Savigny*, Das altrömische Schuldrecht въ B. II на Vermischte Schriften, S. 448—452, който пъкъ застѫпва неправилния възгледъ, че римското право отъ рано още разполагало и съ прѣка имуществена екзекуция и че личното изпълнение се е прилагало само по отношение на длъжници, непритежаващи никакъвъ имотъ — идея, санкционирана едва отъ по-послѣшни законодателства. (Ср. напр. Руската Правда).

[3]) Ср. *Kleineidam*, Personalexecution, S. 20, 255 ff.

[4]) Напримѣръ договоръ за отработване на дълга, който, особено подъ формата на *nexum*, не е билъ рѣдко явление въ Римъ. Ср. *Bethmann-Hollweg*, Civilprozess, B. I, S. 199; *Ramella*, Trattato, v. I, p. 18 — 19. Ала отработването, свързано

кътъ се е прѣвръщалъ въ безправна вещь и цѣлиятъ активъ отъ неговия имотъ е прѣминавалъ или върху кредитора или кредиторитѣ, ако сѫ били нѣколцина, или пъкъ върху купувача, ако длъжникътъ е билъ продаденъ отвъдъ Тибръ[1]).

А пъкъ очевидно е, че, бидейки свързано съ тия имуществени послѣдици, принудителното изпълнение по *manus injectio* е прѣдставлявало въ сѫщность една универсална екзекуция. При него длъжниковитѣ имоти се схващатъ като една универсалность и като такава тѣ сѫ прѣдметъ на принудителното изпълнение. При *manus injectio* кредиторътъ се е удовлетворявалъ не отъ единичнитѣ длъжникови имоти, а отъ тѣхната съвокупность. По такъвъ начинъ принудителното изпълнение по *manus injectio* достига до единъ отъ основнитѣ и сѫществени принципи на днешната несъстоятелность.

3. Веднъжъ пъкъ тоя принципъ разкритъ, той, макаръ и санкционираръ първоначално само като естествена послѣдица отъ личнитѣ елементи на принудителното изпълнение по *manus injectio*, запазва напълно своята сила и слѣдъ като послѣднитѣ, поради прѣхода отъ личната къмъ имуществената екзекуция, започватъ постепенно да изчезватъ. Защото Римлянитѣ и при тоя прѣходъ се придържатъ въ познатитѣ консервативни тенденции на своята правна еволюция. Тѣ изоставятъ постепенно личнитѣ елементи на *manus injectio*, станали вече излишни и несъобразни съ новитѣ обществено-политически условия и промѣненитѣ етически възгледи, ала тѣ запазватъ самия институтъ. При това тѣ заедно съ постепенното елиминиране на личнитѣ, засилватъ неговитѣ имуществени елементи и достигатъ до нови форми на принудително изпълнение, които, подобно на преторовата *Venditio bonorum* иматъ самостоенъ имущественъ характеръ, независящъ отъ никакви лични прѣдпоставки. По такъвъ начинъ имуществената екзекуция въ Римъ не само не губи, но дори разширява своя универсаленъ характеръ. И вслѣдствие на това преторовата форма на *Venditio bonorum* ни разкрива вече нови основни и сѫществени принципи на днешната несъстоятелность.

А личнитѣ елементи на *manus injectio* почватъ да изчезватъ тутакси слѣдъ издаването на XII-тѣхъ таблици. Най-напрѣдъ отпада

непрѣменно съ индивидуалната пигноративна екзекуция, не е било въздигнато отъ римлянитѣ въ самостойна форма на принудително изпълнение. То, зависяще всѣкога отъ съгласието на двѣтѣ страни, е имало епизодиченъ характеръ при универсалната екзекуция на *manus injectio*.

[1]) Ср. *Bethmann-Hollweg*. Civilprozess, B. I, S. 199, B. II, S. 667 ff.; *Karlowa*, Römisches Civilprozess, S. 160 ff; *Thaller*, Failites, v. p. 21 s., и пр. Ср. сѫщо и *Kleineidam*, Personalexecution, S. 258 — 285, който обаче приема универсалното правопрѣемничество на длъжниковитѣ имоти въ полза на неговитѣ наслѣдници.

бруталната екзекуция върху личностьта на длъжника, цѣляща неговото убийство или неговото посичане на части, или дори неговата продажба въ робство отвъдъ Тибъръ. Споредъ римскитѣ автори тая екзекуция, макаръ все още легално санкционира, пада още при XII-тѣхъ таблици по общо съгласие — *consensu publico* — въ неупотрѣбение, понеже противорѣчи на добритѣ нрави — *mos publicum repudavit.*[1])

Не така гладко изчезватъ останалитѣ лични елементи на *manus injectio:* затваряне на длъжницитѣ въ частния карцеръ на кредитора, тѣхното обковаване въ вериги и лишаването имъ отъ правоспособность. Отстраняването на тия елементи, станало необходимо поради голѣми злоупотрѣбления съ тѣхъ и наложено слѣдъ дълги борби на плебеитѣ противъ патрициитѣ, се извършва съ нѣколко закона, прѣвръщащи принудителното изпълнение въ Римъ отъ лично въ чисто имуществено.

4. Първоначално тия закони сѫ имали за цѣль да отстранятъ злоупотрѣбенията съ положението на длъжника и жестокоститѣ не на *manus injectio*, по всѣка вѣроятность, много малко практикувана прѣзъ тая епоха, а на *nexum*,[2]) намиращъ широко приложение тогава и постигащъ за кредитора сѫщитѣ резултати. Ала тия закони засѣгатъ и двата института, а заедно съ това и принудителното изпълнение въ Римъ. Защото въ сѫщность и *nexum* е водилъ при неизправность отъ страна на длъжника къмъ режима на *manus injectio*. Само че той е замѣнялъ легалната основа на тоя режимъ съ договорна.

Nexum е договоръ между длъжника и кредитора, сключенъ подъ формитѣ на *mancipatio* съ *aes et libram* и въ присѫтствието на 5 най-малко свидѣтели, освѣнъ *libripens*. Въ основата на тоя договоръ е лежалъ единъ реаленъ или фиктивенъ заемъ — *creditae pecuniae* —, пораждащъ цивилни задължения въ строго опрѣдѣленъ париченъ размѣръ — *per libram et aes geritur (Manilius)* или *per aes et libram fiant ut obligentur (Mucius)*. Послѣдицитѣ на тоя договоръ се схващатъ различно отъ разнитѣ юристи.

Споредъ едни, застѫпващи все още доминиращия възгледъ, послѣдицитѣ на *nexum* сѫ тия на едно осѫждание — *damnatio:* задължението, породено отъ него се въздига въ *damnus esse* и не бѫде ли то изпълнено на срока, длъжникътъ, станалъ *nexus* тутакси

---

[1]) Ср. *Quintilianus*, Institutio oratoria, III, 9; *Aullus Gellius*, Noctae, 20; *Tertullianus*, Apologeticus, 4; *Renouard*, Traité, I, p. 10; *Thaller*, Faillite, p. 21.

[2]) *Titus Livius*, VI.

слѣдъ сключване на договора, се е приравнявалъ къмъ *judicatus* и е подлежалъ на изпълнение по *manus injectio*[1]).

Споредъ други, застжпващи навѣрно по-правилния възгледъ, договорътъ *nexum* не е нищо друго, освѣнъ римската форма на отработването дълга, санкционирано, както видѣхме, почти въ всички примитивни законодателства, санкционирано и въ Римъ, за да се използува труда на свободния, който не е могълъ да бжде прѣвърнатъ въ робъ освѣнъ извънъ стѣнитѣ на града. Посрѣдствомъ *nexum*, който заради това се сключва подъ формитѣ на *mancipatio*, длъжникътъ, манципирайки себе си заедно съ своитѣ — *sui* — и цѣлото си имотно състояние въ полза на кредитора, се е конституиралъ като залогъ — *nexus* — въ полза на сжщия. По тоя начинъ той се избавялъ отъ убийството или робството отвъдъ Тибръ по *manus injectio* и се е издължавалъ спрѣмо кредитора съ равноцѣнностьта на своя трудъ и труда на своитѣ, станалъ вече не незначителна цѣнность при новитѣ обществени и стопански условия на Римъ[2]). Веднъжъ издължението постигнато, длъжникътъ е гарантиралъ своето собствено освобождаване, освобождаването на своитѣ и възвръщанието на имотното състояние съ фидуциарни клаузи, сключени покрай *nexum*[3]).

Ясно е, че тия двѣ схващания се различаватъ доста много едно отъ друго. Докато първото вижда въ *nexum* ново основание за упражнението на *manus injectio*, второто вижда въ него нова форма на принудителното изпълнение, характеризирана съ заложното право на кредитора върху длъжника, неговитѣ *dui* и неговия патримониумъ, както и съ по-прѣкото удовлетворение на кредитора отъ длъжниковитѣ имоти или отъ стопанското използувание на длъжниковия личенъ трудъ. Ала и споредъ второто схващане *nexum*, бидейки сключванъ само съ съгласието на длъжника, е прѣдставлявалъ въ сжщность една несамостойна форма на принудително изпълнение, зависяща напълно отъ *manus injectio*. Послѣднята е

---

[1]) Тая теория, формулирана отъ *Huschke*, Nexum, се възприема отъ; *Keller*, Zivilprozess, S. 94; *Karlowa*, Römische Rechtsgeschichte, B. II, S. 549 ff.; *Girard*, Manuel, p. 476 et s. и др.

[2]) И юристи, сподѣлящи първото схващане, не изключватъ възможностьта на отработването. Само че тѣ я считатъ не като необходимъ елементъ на *nexum*, а като изрично уговорено положение въ първитѣ дни слѣдъ упражнението на *manus injectio*. В. *Girard*, Manuel, p. p. 127, 481 заб..

[3]) Тая теория, изложена за пръвъ пжть отъ *Neibuhr*, Römische Geschichte, B. I, S. 597 f., B. II, S. 667 f., усвоена и отъ *Brinz*, Der Begriff obligatio въ Zeitschrift f. d. priv. und öff. Recht. B. I. S., 21 ff., бидс възстановена отъ *Mitteïs*, Uber das Nexum, въ Zeitschrift der Savigny Stiftung für Rechtsgeschichte rom. Abt. Bd. 22, S. 96—125. Тя се сподѣля отъ *Mommsen*, Bd. 23 на сжщото списание, S. 348—355, *Schlossmann*, Bd. 24, все тамъ, S. 279—329; *Kleineidam*, Personalexecution, S. 35 f. Сжщо отъ *Vainberg*, Faillites, p. 39 et s. *Garraud*, Déconfiture, p. 13; *Thaller*, Faillites, p. 23 et s.

стояла всѣкога на разположение на кредитора, щомъ като длъжникътъ не се е съгласявалъ, да сключи *nexum*, или пъкъ щомъ като длъжимото по *nexum* не е било изпълнено въ срокъ[1]). Заради това и принципътъ на индивидуалната пигноративна екзекуция, лежащъ, споредъ второто схващане въ основата на *nexum*, не е могълъ да достигне до доминираще значение въ принудителното изпълнение на Римъ.

Но дори и тия различия между двѣтѣ схващания на *nexum* изчезватъ, щомъ като послѣдицитѣ на тоя институтъ се прѣцѣнятъ отъ гледището на длъжниковото положение. Защото приемемъ ли, че *nexum* е билъ ново основание за упражнението на *manus injectio* или пъкъ нова форма на доброволна пигноративна екзекуция, длъжникътъ *nexus*, прѣтърпявайки една *capitis deminutio*, макаръ и *minima*, е билъ фактически, а въ голѣма степень и юридически[2]), приравненъ къмъ длъжника *addictus*: кредиторътъ е ималъ правото да държи и единия и другия подъ своя власть, да ги затваря въ частния си карцеръ, да ги обковава въ вериги и пр.

5. Злоупотрѣбенията съ това именно положение на длъжницитѣ *nexi*, приравнени къмъ длъжницитѣ *addicti*, сж прѣдизвиквали въ Римъ законодателната намѣса, чийто краенъ резултатъ е създаването на една универсална имуществена екзекуция подъ формата на преторовата *bonorum venditio*. Първиятъ законодателенъ актъ въ тая посока е *lex Poetelia Papiria*, издаденъ отъ сената и консулитѣ въ 428 г. р. R. (253 пр. Хр.) по поводъ народнитѣ вълнения и физическитѣ, както и моралнитѣ истезания на *Publius*, станалъ *nexus* въ полза на *Papirius*, за да заплати дълговетѣ на баща си. Тоя законъ, подкрѣпенъ 40 години по-послѣ отъ *lex Hortensia*, отнема правото на кредиторитѣ да заставятъ длъжницитѣ да работятъ въ тѣхна полза, както и правото имъ да ги затварятъ и обковаватъ въ вериги, а изрично посочва, че длъжникътъ отговаря за своитѣ задължения съ имотитѣ, а не съ тѣлото си: *pecuniae creditae bona debitoris, non corpus obnoxium est*. Заради това и тоя законъ освобождава отъ лична екзекуция всички *nexi*,

---

[1]) Ср. *Niebuhr*, Geschichte, B. I, S. 637—645; B. II., S. 697—673. Напослѣдъкъ *Kleineidam*, Personalexecution, S. 128. Ср. сжщо и *Vainberg*, Faillite, p. 69 et s.

[2]) Ср. *Pernice*, Labeo, B. I, 1873 г., S. 168 ff и 172 f.; *Karlowa*, Rechtsgeschichte B. I, S. 232 ff; *Girard*, Manuel, p. 129. Възгледътъ обаче, че длъжникътъ *nexus* се е приравнявалъ и юридически къмъ роба не се е сподѣлялъ отъ всички. Още *Quintilianus*. Inst., ordt. V, 10, § 60, изрично отбѣлѣзва: *„aliud est servum esse, aluid servire"*. Освѣнъ това длъжницитѣ *necti* сж били допускани и до военна служба. Ср. сжщо *Livius*, II, 23 ff; *Savigny*, Schuldrecht, S. 443; *Thaller*, Faillite, p. 24.

61

0

K
S6818G6
t.10/11

Sofia. Universitet.
Iuridicheski fakultet
Godishnik

PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY